



3 1761 04905993 4











# अष्टाङ्गहृदयसंहिता ।

श्रीमद्भवाग्भटविरचिता ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता च ।



द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे मुद्रिता । संश्रयाः ॥ ७ ॥

अध्यादिगाः क्रमात् ।

दश्याग्निः समैः समः ॥ ८ ॥



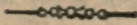
R  
605  
V28  
18--

প্রকাশক শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর  
২ নং রমানাথনজুমদারেরস্ট্রীট।  
প্রিন্টর শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়  
৫৫ নং পঞ্চাঙ্গনঘোষের লেন।



# अष्टाङ्गहृदयसंहितायाम् ।

## सूत्रस्थानम् ।



आगादिरोगान् सततानुषक्तानशेषकायप्रसृतानशेषान् ।

तौलुक्वमोहारतिदान् जघान यो पूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥१॥

अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इतिह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

आयुष्कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ २ ॥

ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।

सोऽ<sup>रक्त</sup>नौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ॥३॥

तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्वाणि तेनिरे ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः ॥ ४ ॥

क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंचेपविस्तरम् ।

कायबालग्रहोर्द्ध्वङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ॥ ५ ॥

अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ।

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ॥६॥

विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्त्तयन्ति च ।

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रयाः ॥७॥

वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।

तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निः समैः समः ॥ ८ ॥

कौष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ।  
 शुक्रार्त्तवस्थैर्जन्मादौ विषेषेव विषक्रिमेः ॥ ९ ॥  
 तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ।  
 समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदोषजाः ॥ १० ॥  
 तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।  
 पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् ॥ ११ ॥  
 स्निग्धः शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्रः स्थिरः कफः ।  
 संसर्गः सन्निपातश्च तद्विद्विचयकोपतः ॥ १२ ॥  
 रसासृङ्गांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।  
 सप्त दूष्याः

मला मूत्रशकृत्स्नेदादयोऽपि च ॥ १३ ॥  
 वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।  
 रसाः स्वाद्वस्त्रलवणतिक्तोषणकषायकाः ॥ १४ ॥  
 षट् द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं बलावहाः ।  
 तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् ॥ १५ ॥  
 कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ।  
 शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ १६ ॥  
 उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।  
 त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वस्त्रकटुकात्मकः ॥ १७ ॥  
 गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ।  
 गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥ १८ ॥  
 कालार्थकर्मणां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः ।  
 सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १९ ॥  
 रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।  
 निजागन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः ।  
 तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ॥ २० ॥

रजस्तमस्य मनसो ह्यौ च दोषावुदाहृतौ ।  
 दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेताय रोगिणम् ॥ २१ ॥  
 रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ।  
 भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ॥ २२ ॥  
 जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोत्प्लवणम् ।  
 साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥ २३ ॥  
 क्षणादिव्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् ।  
 शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ॥ २४ ॥  
 शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ।  
 वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ २५ ॥  
 धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ।  
 भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ॥ २६ ॥  
 चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ।  
 दक्षस्तोर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ॥ २७ ॥  
 बहुकल्पं बहुगुणं सम्यक् योग्यमौषधम् ।  
 अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः ॥ २८ ॥  
 शाल्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ।  
 सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ॥ २९ ॥  
 अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ।  
 अतुल्यदूष्यदेशत्तुप्रकृतिः पादसम्पदि ॥ ३० ॥  
 ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ।  
 शास्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः सङ्करे च ततो गदः ॥ ३१ ॥  
 शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ।  
 अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोऽत्यन्तविपर्यये ॥ ३२ ॥  
 औत्सुक्यमोहारतिक्कदृष्टरिष्टोक्षनाशनः ।  
 त्यजेदात्तं भिषग्भूपैर्दिष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ॥ ३३ ॥

हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ।

चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ॥ ३४ ॥

तन्त्रस्यास्य परञ्चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ।

आयुष्कामदिनर्त्तीहारोगानुत्पादनद्रवाः ॥ ३५ ॥

अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्रव्यरसाश्रयाः ।

दोषादिज्ञानतद्भेदतच्चिकित्साद्युपक्रमः ॥ ३६ ॥

शुद्ध्यादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ।

धूमगण्डूपटक्सेकलृप्तियन्त्रकशस्त्रकम् ॥ ३७ ॥

शिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मकाः ।

सूत्रस्थानमिमेषुऽध्यायास्त्रिंशत् शरीरमुच्यते ॥ ३८ ॥

गर्भावक्रान्ति तद्व्यापदङ्गमर्मविभागिकम् ।

विकृतिर्दूतजं षष्ठं

निदानं सार्वरोगिकम् ॥ ३९ ॥

ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोऽतिसारिणाम् ।

मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च ॥ ४० ॥

पाण्डुकुष्ठानिलार्त्तानां वातास्रस्य च षोडश ।

चिकित्सितं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ॥ ४१ ॥

वमौ मदात्ययोऽर्शःसु विशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ।

विद्रधौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ॥ ४२ ॥

कुष्ठश्वित्त्वानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितम् ।

द्वाविंशतिरिमेषुऽध्यायाः कल्पसिद्धिरतःपरम् ॥ ४३ ॥

कल्पो वमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्वस्तिकल्पना ।

सिद्धिर्वस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पोऽत उत्तरम् ॥ ४४ ॥

बालोपचारे तद्ग्राधौ तदग्रहे द्वौ च भूतगौ ।

उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु सन्धिषु ॥ ४५ ॥

दृक्तामो लिङ्गनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगौ ।

कर्णनासामुखशिरोत्रणे भज्जे भगन्दरे ॥ ४६ ॥  
 ग्रन्थिदादौ चुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग् द्वयम् ।  
 विषे भुजङ्गे कीटेषु मूषकेषु रसायने ॥ ४७ ॥  
 चत्वारिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ।  
 इत्यध्यायगतं विंशं षड्भिः स्थानैरुदोरितम् ॥ ४८ ॥

### द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।  
 ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।  
 शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशीचविधिस्ततः ॥ १ ॥  
 अर्कन्यग्रोधस्रदिरकरञ्जककुभादिकम् ।  
 प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वयं कषायकटुतिक्तकम् ॥ २ ॥  
 भक्षयेद्दन्तधवनं दन्तमांसान्यावाधयन् ।  
 नाद्यादजोर्णवमयुश्वासकासज्वरादितो ॥ ३ ॥  
 लृणास्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णमयी च तत् ।  
 सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ॥ ४ ॥  
 चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मणोभयम् ।  
 योजयेत् सप्तरात्रेऽस्मात् स्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥ ५ ॥  
 ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत् ।  
 ताम्बूलं क्षतपित्तास्ररूढोत्कुपितचक्षुषाम् ॥ ६ ॥  
 विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ।  
 अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ॥ ७ ॥  
 दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वक्कादाव्यक्तत् ।  
 शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ ८ ॥  
 वर्ज्योऽभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुध्यजीर्णभिः ।

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ॥ ९ ॥

विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ।

वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णो च तं त्यजेत् ॥ १० ॥

अर्हशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः ।

शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा ॥ ११ ॥

तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समन्ततः ।

दृष्ट्वा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लमः ॥ १२ ॥

अतिव्यायामतः कासो ज्वरच्छर्दिश्च जायते ।

व्यायामजागराध्वस्तोहास्यभाष्यादिप्ताहसम् ॥ १३ ॥

गजं सिंहं इवाकर्षन् भजन्नतिविनश्यति ।

उद्वर्त्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् ॥ १४ ॥

स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ।

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ॥ १५ ॥

कण्ठमूलश्रमस्वेदतन्द्राटड्दाहपाप्मजित् ।

उष्णाम्बुनाधः कायस्य परिषेको बलावहः ॥ १६ ॥

तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत् केशचक्षुषाम् ।

स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥ १७ ॥

आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।

जीर्णे हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरयेद् बलात् ॥ १८ ॥

न वेगितोऽन्यकार्थः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ।

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ १९ ॥

सुखञ्च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ।

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ॥ २० ॥

हिंसास्तेयान्यथा कामं पैशून्यं परुषानृते ।

सन्निन्नालापव्यापादमभिध्वाट्विपर्ययम् ॥ २१ ॥

पापं कर्मति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्रयजित् ।

अदृष्टिव्याधिशोकार्ताननुवर्त्तत शक्तिः ॥ २२ ॥  
 आत्मवत् सततं पश्येदपि कोटपिपोलिकम् ।  
 अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यन्टपातिथीन् ॥ २३ ॥  
 विमुखान्नाथिनः कुर्यान्नावमन्येत कानपि ।  
 उपकारप्रधानः स्यादपकारपरेऽप्यरौ ॥ २४ ॥  
 सम्पद्विपत्स्वेकमना हेतावीर्येत् फले न तु ।  
 काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ॥ २५ ॥  
 पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणासृदुः ।  
 नैकः सुखी न सर्वत्र विश्रब्धो न च शङ्कितः ॥ २६ ॥  
 न कञ्चिदात्मनः शत्रुं नात्मानं कस्यचिद्विषुम् ।  
 प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्रेहतां प्रभोः ॥ २७ ॥  
 जनस्थाशयमालस्य यो यथा परितुष्यति ।  
 तं तथैवानुवर्त्तत पराराधनपण्डितः ॥ २८ ॥  
 न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।  
 त्रिवर्गशून्यं नारम्भं भजेत्तञ्चाविरोधयन् ॥ २९ ॥  
 अनुयायात् प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ।  
 नीचरोमनखश्मशुर्निर्मलाऽङ्घ्रिमलायनः ॥ ३० ॥  
 स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेषोऽनुल्लणोज्ज्वलः ।  
 धारयेत् सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः ॥ ३१ ॥  
 सातपत्रपदत्राणो विचरेत् युगमात्रदृक् ।  
 निशि चात्ययिके कार्य्ये दण्डी मौली सहायवान् ॥ ३२ ॥  
 चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मतुषाशुचीन् ।  
 नाक्रामिच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवोऽपि च ॥ ३३ ॥  
 नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत् ।  
 सन्दिग्धनावं वृचञ्च नारोहेद् दुष्टयानवत् ॥ ३४ ॥  
 नासंवृतसुखः कुर्यात् क्षुतिहास्यविजृम्भणम् ।

नासिकां न विकुशीयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ॥ ३५ ॥  
 नाङ्गैश्चेत विगुणं नासीतोत्कटकस्थितः ।  
 देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् अमाद्भिनिवर्त्तयेत् ॥ ३६ ॥  
 नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्नक्तं सेवेत न द्रुमम् ।  
 तथा चत्वरचैत्यान्तश्चतुष्पथसुरालयान् ॥ ३७ ॥  
 शून्याटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवापि च ।  
 सर्वथेक्षेत नादित्यं न भारं शिरसा वहेत् ॥ ३८ ॥  
 नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मदीप्तामेध्याप्रियाणि च ।  
 मर्द्याविक्रयसन्धानदानादानानि नाचरेत् ॥ ३९ ॥  
 पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ।  
 अनृजुः क्षवथूद्गारकासस्वप्नान्न मैथुनम् ॥ ४० ॥  
 कूलच्छायानृपद्विष्टव्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ।  
 हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः ॥ ४१ ॥  
 सन्ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनचिन्तनम् ।  
 शत्रुसत्रगणाकोर्णगणिकापणिकाशनम् ॥ ४२ ॥  
 गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।  
 तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥ ४३ ॥  
 मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ।  
 आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धोमतः ॥ ४४ ॥  
 अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः ।  
 आर्द्रसन्तानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ॥ ४५ ॥  
 स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्व्रतम् ।  
 नक्तं दिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति ॥ ४६ ॥  
 दुःखभाक् न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः ।  
 इत्याचारः समासेन सम्प्राप्नोति समाचरन् ।  
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान् ॥ ४७ ॥



## तृतीयोऽध्यायः ।

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।

शिशिरोऽथ वसन्तश्च श्रोणवर्षाशरद्धिमाः ॥ १ ॥

शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।

आदानञ्च तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् ॥ २ ॥

तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गस्वभावतः ।

आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ॥ ३ ॥

तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ।

तस्मादादानमार्गं यम्

ऋतवो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥

वर्षादयो विसर्गश्च यदुबलं विसृजत्ययम् ।

सौम्यत्वाद्ब्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः ॥ ५ ॥

मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्ततापे महीतले ।

स्निग्धाश्चेहान्मूलवणमधुरा बलिनो रसाः ॥ ६ ॥

शीतेऽग्न्यं वृष्टिघर्मेऽल्पं बलं मध्यन्तु शेषयोः ।

बलिनः शीतसंरोधाद्देमन्ते प्रबलोऽनलः ॥ ७ ॥

भवत्यल्पेन्धनो धातून् स पचेद्वायुनेरितः ।

अतो हिमेऽस्मिन् सेवेत स्वाहन्मूलवणान् रसान् ॥ ८ ॥

दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ।

अवश्यकार्यं सम्भाव्य यथोक्तं शीलयेदनु ॥ ९ ॥

वातघ्नतैलैरभ्यङ्गं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम् ।

नियुक्तं कुशलैः सार्द्धं पादाघातं च युक्तितः ॥ १० ॥

कषायापहृतस्त्रेहस्ततः स्नातो यथाविधि ।

कुङ्कुमेन सदर्पेण प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ॥ ११ ॥

रसान् त्रिग्वान् पलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुराम् ।

गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविक्रतीः शुभाः ॥ १२ ॥

नवमन्नं वसां तैलं शौचकार्यं सुखोदकम् ।

प्रावाराजिनकौशियप्रवेणीकौचवास्तृतम् ॥ १३ ॥

उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्राहतः शयनं भजेत् ।

युक्त्यार्ककिरणान् खेदं पादत्राणं च सर्वदा ॥ १४ ॥

पीवरोरुस्तनश्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः ।

हरन्ति शीतमुष्णाद्भ्यो धूपकुङ्कुमयौवनैः ॥ १५ ॥

अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मचारिणः ।

शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते ॥ १६ ॥

अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।

तदा हि शीतमधिकं रौच्यं चादानकालजम् ॥ १७ ॥

कफैश्चितो हि शिशिरे वसन्ते ऽर्कां शुतापितः ।

हत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥ १८ ॥

तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः ।

व्यायामोदत्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम् ॥ १९ ॥

स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।

पुराण्यवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥ २० ॥

सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययार्पितान् ।

प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानेतोत्पलाङ्कितान् ॥ २१ ॥

सौमनस्यकृतो हृद्यान् वयस्यैः सहितः पिबेत् ।

निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्हीकमाधवान् ॥ २२ ॥

शृङ्गवेराम्बु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु वा ।

दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु ॥ २३ ॥

अट्टण्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकान्तिषु ।

परपुष्टविघुष्टेषु कामकर्मान्तभूमिषु ॥ २४ ॥

विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।  
 गोष्ठीकयाभिधित्वाभिर्मध्याङ्गं गमयेत् सुखी ॥ २५ ॥  
 गुरुशीतदिवास्त्रप्रस्निग्धान्ममधुरांस्यजेत् ।  
 तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुरीक्षे संचिपतीव यत् ॥ २६ ॥  
 प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते ।  
 अतोऽध्मिन् पटुकटुस्त्रव्यायामार्ककरांस्यजेत् ॥ २७ ॥  
 भजेन्मधुरमेवात्रं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम् ।  
 सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिङ्घ्यात् सक्तून् सशर्करान् ॥ २८ ॥  
 मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहुवारि वा ।  
 अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥ २९ ॥  
 कुन्देन्दुधवलं शालिमश्रीयाज्जाङ्गलैः पलैः ।  
 पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ॥ ३० ॥  
 पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्गाजनस्थितम् ।  
 मोचचोचदलैर्युक्तं सास्त्रं मृगमयशक्तिभिः ॥ ३१ ॥  
 पटलावासितं चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम् ।  
 शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ॥ ३२ ॥  
 ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ।  
 अभ्रङ्गमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ॥ ३३ ॥  
 वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ।  
 सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ॥ ३४ ॥  
 कायमाने चिते चूतप्रवालफललुम्बिभिः ।  
 कदलीदलकद्धारमृणालकमलोत्पलैः ॥ ३५ ॥  
 कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुमुमपद्मवे ।  
 मध्यन्दिनेऽर्कतापार्त्तः स्वप्याद्वारागृहेऽथवा ॥ ३६ ॥  
 पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ।  
 निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ॥ ३७ ॥

आसना

स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ।

निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ॥ ३८ ॥

जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।

उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ॥ ३९ ॥

कर्पूरमल्लिका माला हाराः सहरिचन्दनाः ।

मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥ ४० ॥

मृणालवलयः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ।

जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥ ४१ ॥

आदानग्लानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सीदति ।

वर्षासु दोषैः

दुष्यन्ति तेऽम्बुलम्बास्वुदेऽम्बरे ॥ ४२ ॥

सतुषारिण मरुता सहसा शीतलेन च ।

भूवाष्पे णाम्बुपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥ ४३ ॥

वङ्गिनैव च मन्देन

तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ।

भजेत् साधारणं सर्वसूक्षणस्तेजनं च यत् ॥ ४४ ॥

आस्थापनं शुद्धतनुजीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ।

जाङ्गलं पिशितं यूपान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ॥ ४५ ॥

मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।

दिव्यं कौपं शृतं चाम्बो भोजनं त्वतिदुर्दिने ॥ ४६ ॥

व्यक्ताम्बुलवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्गु ।

अपादचारी सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ॥ ४७ ॥

हर्म्यपृष्ठे वसेद्वाष्पशीतशीकरवर्जिते ।

नदीजलोदमन्याहःस्वप्रायासातपांस्त्यजेत् ॥ ४८ ॥

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवाकर्करश्मिभिः ।

तप्तानां सञ्चितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४९ ॥  
 तज्जयाय घृतं तिक्तं विरेको रक्तमोक्षणम् ।  
 तिक्तं स्वादु कषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेत्तु ॥ ५० ॥  
 शालिमुद्गसिताधात्रीपटोलमधुजाङ्गलम् ।  
 तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरग्निभिः ॥ ५१ ॥  
 भमन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम् ।  
 शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्वलम् ॥ ५२ ॥  
 नाभिष्यन्दि न वा रूचं पानादिष्वमृतोपमम् ।  
 चन्दनोशीरकर्पूरमुक्तास्रग्वसनोज्ज्वलः ॥ ५३ ॥  
 सौधेषु सौधधवलां चन्द्रिकां रजनीमुखे ।  
 तुषारक्षारसौहित्यदधितैलवसातपान् ॥ ५४ ॥  
 तीक्ष्णमद्यदिवास्वप्नपुरोवातान् परित्यजेत् ।  
 शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् वसन्तेऽन्यान् रसान् भजेत् ॥ ५५ ॥  
 स्वादुं निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान् ।  
 शरद्वसन्तयो रूचं शीतं घर्मघनान्तयोः ॥ ५६ ॥  
 अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यथा ।  
 नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वत्वाधिक्यमृताहतौ ॥ ५७ ॥  
 ऋत्वोरन्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः ।  
 तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ।  
 असात्म्रजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् ॥ ५८ ॥

### चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥  
 वेगान्न धारयेद्दातविण्मूत्रक्षवट्टक्षुधाम् ।  
 निद्राकासश्चमश्वसजृम्भाश्चुच्छर्दिरेतसाम् ॥ १ ॥  
 अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्त्तंरुक्लमाः ।

वातमूत्रशक्तसङ्घट्टद्यग्निबधहृदुगदाः ॥ २ ॥  
 स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।  
 पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ३ ॥  
 शक्ततः पिण्डिकोद्देषप्रतिश्यायशिरोरुजः ।  
 ऊर्ध्ववायुः परीकर्त्ता हृदयस्योपरोधनम् ॥ ४ ॥  
 मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः ।  
 अङ्गभङ्गाश्मरीवस्तिमेद्रवह्णवेदनाः ॥ ५ ॥  
 मूत्रस्य रोधात् पूर्वं च प्रायो रोगाः

तदौषधम् ।

वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म च ॥ ६ ॥  
 अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ।  
 मूत्रजेषु च पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ॥ ७ ॥  
 और्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् ।  
 अवपीडकमेतच्च संज्ञितं

धारणात् पुनः ॥ ८ ॥

उद्गारस्यारुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।  
 आधानकासहिष्माश्च हिष्मावत्तत्र भेषजम् ॥ ९ ॥  
 शिरोर्त्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तम्भार्दितं क्षुतेः ।  
 तीक्ष्णधूमाञ्जनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ॥ १० ॥  
 प्रवर्त्तयेत् क्षुतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ।  
 शोषाङ्गसादवाधिर्यसंमोहभ्रमहृद्गदाः ॥ ११ ॥  
 लक्षणाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः ।  
 अङ्गभङ्गारुचिग्लानिकार्श्यशूलभ्रमाः क्षवः ॥ १२ ॥  
 तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् ।  
 निद्राया मोहमूर्च्छाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः ॥ १३ ॥  
 अङ्गमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ।

कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ॥ १४ ॥

शोषो हिष्ठा च कार्थ्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः ।

गुल्महृद्रोगसम्भोहाः श्रमश्वासाद् विधारितात् ॥१५॥

हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ।

जृम्भायाः चववद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद् विधिः ॥१६॥

पीनसाक्षिशिरोहृद्गुम्भान्यास्तश्चारुचिभ्रमाः ।

सगुल्मावाप्यतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥१७॥

विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकण्डूपाण्डामयज्वराः ।

सकासश्वासहृत्तासव्यङ्गखययवो वमेः ॥ १८ ॥

गण्डूषधूमानाहारान् रुचं भुक्त्वा तदुदमः ।

व्यायामः सुतिरसस्य शस्तं चात्र विरेचनम् ॥१९॥

सप्चारलवणं तैलमभ्यङ्गार्थं च शस्यते ।

शुक्रात्तत्सवणं गुह्यवेदना श्रययुज्वरः ॥ २० ॥

हृद्व्यथा मूत्रसङ्गाद्भङ्गहृद्वाश्रमषण्डताः ।

ताम्रचूडसुराशालिवस्यभ्यङ्गावगाहनम् ॥ २१ ॥

वस्तिशुद्धिकरैः सिंहं भजेत् चीरं प्रियाः स्त्रियः ।

दृष्टशूलार्त्तं त्यजेत् क्षीणं विडुमं वेगरोधिनम् ॥२२॥

रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ।

निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥ २३ ॥

ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत् प्रकुप्यति ।

अन्नपानौषधं तत्र युञ्जीतातोऽनुलोमनम् ॥ २४ ॥

धारयेत् तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।

लोभैर्थाद्देषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥ २५ ॥

यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ।

अत्यर्थसञ्चितास्ते हि क्रुधाः स्युर्जीवितच्छिदः ॥२६॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।

ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २७ ॥  
 यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।  
 रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ २८ ॥  
 भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्वृंहणं क्रमात् ।  
 शालिषष्टिकगोधूममुद्गमांसपृतादिभिः ॥ २९ ॥  
 हृद्यदीपनभेषज्यसंयोगाद्बुचिपक्तिदैः ।  
 साभ्यङ्गोदत्तं नस्नाननिरूहस्नेहवस्त्रिभिः ॥ ३० ॥  
 तथा स लभते शर्म सर्वपावकपाटवम् ।  
 धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यं मायुषः ॥ ३१ ॥  
 ये भूतविषवायुग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः ।  
 कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागन्तवो गदाः ॥ ३२ ॥  
 त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।  
 देशकालात्मविज्ञानं सहृत्तस्यानुवर्त्तनम् ॥ ३३ ॥  
 अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः ।  
 निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ३४ ॥  
 शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।  
 घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान् जातु ॥ ३५ ॥  
 नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।  
 दाता समः सत्यपरः क्षमावानामोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३६ ॥

### पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥  
 जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् ।  
 तन्व्यक्तसं सृष्टं शीतं लघुमृतोपमम् ॥ १ ॥  
 गङ्गासु नभसो भ्रष्टं सृष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः ।  
 हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ २ ॥



घनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।  
अक्लिन्नमविवर्णं च तत् पेयं गाङ्गम्

अन्यथा ॥३॥

सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादाश्वयुजाहिना ।  
ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ ४ ॥  
तदभावे च भूयिष्ठमन्तरिक्षानुकारि यत् ।  
शुचि पृथ्वसितम्बेते देशेऽर्कपवनाहतम् ॥ ५ ॥  
न पिबेत् पङ्कशैवालवृणपर्णाविलास्तृतम् ।  
सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ॥ ६ ॥  
फेनिलं जन्तुमत्तमं दन्तग्राह्यतिशैत्यतः ।  
अनात्तं च यद्विष्यमात्तं प्रथमं च यत् ॥ ७ ॥  
लूतादितन्तुविस्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ।  
पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ॥ ८ ॥  
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ।  
उपलास्फालनाच्चेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ ९ ॥  
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।  
कृमिस्त्रीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥ १० ॥  
प्राच्याऽऽवन्थापरान्तोत्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ।  
उदरस्त्रीपदातङ्गान् सञ्चविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥ ११ ॥  
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारियात्रजाः ।  
बलपौरुषकारिण्यः सागरान्मस्त्रिदोषकृत् ॥ १२ ॥  
विद्यात् कूपतडागादीन् जाङ्गलानूपशैलतः ।  
नाम्बु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः ॥ १३ ॥  
पाण्डूदरातिसाराशीग्रहणीदोषशोथिभिः ।  
ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिबेत् स्वस्थोऽपि चाल्पशः ॥ १४ ॥  
समस्थूलकृशाभक्तमध्वान्तप्रथमाम्बुपाः ।

शीतं मदात्ययग्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ॥ १५ ॥  
 वृणोणादाहपित्तास्रविषाण्यम्बु नियच्छति ।  
 दीपनं पाचनं कण्ठं लघूणं वस्तिशोधनम् ॥ १६ ॥  
 हिष्माभानानिलश्लेष्मसद्यःशुद्धे नवज्वरे ।  
 कासामपीनसश्वासपार्श्वरक्षु च शस्यते ॥ १७ ॥  
 अनभिथन्दि लघु च तोयं कथितशीतलम् ।  
 पित्तयुक्ते हितं दोषे व्यूषितं तच्चिदोषकृत् ॥ १८ ॥  
 नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृथं हिमं लघु ।  
 वृणापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ १९ ॥  
 वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ।  
 स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनम् ॥ २० ॥  
 वातपित्तहरं वृथं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ।  
 प्रायः पयः

अत्र गव्यं जीवनीयं रसायनम् ॥ २१ ॥

क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ।  
 श्रमभ्रममदालक्ष्मोश्वासकासातिट्टच्छुधः ॥ २२ ॥  
 जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ।  
 हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम् ॥ २३ ॥  
 अस्याम्बुपानव्यायामकटुतिक्ता शनैर्लघु ।  
 आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् ॥ २४ ॥  
 ईषद्रूक्षोणलवणमौद्द्रकं दीपनं लघु ।  
 शस्तं वातकफानाहकमिशोफोदरार्शसाम् ॥ २५ ॥  
 मानुषं वातपित्तासृगभिघाताहिरोगजित् ।  
 तर्पणाश्चरोतनैर्नस्यैः

अह्वयं तूष्णमाविकम् ॥ २६ ॥

वातव्याधिहरं हिष्माश्वासपित्तकफप्रदम् ।

इस्तिन्याः स्वैर्युक्तत्

वाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ २७ ॥

शाखावातहरं साम्बलवणं जडताकरम् ।

पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ॥ २८ ॥

भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारोष्णमशृतोपमम् ।

अम्बुपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ॥ २९ ॥

मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निशोफकृत् ।

रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ॥ ३० ॥

पीनसे मूत्रकच्छे च रुद्धं तु ग्रहणोगदे ।

नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसन्तोष्णशरत्सु न ॥ ३१ ॥

नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं तन्नाष्टतसितोपलम् ।

न चानामलकं नापि नित्यं नामन्दमन्यथा ॥ ३२ ॥

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम् ।

पक्वं लघु कषायाम्बं दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥

शोफोदरार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचोः ।

प्लीहगुल्मघृतव्यापहरपाण्डुमयान् जयेत् ॥ ३४ ॥

तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टम्भजिल्लघु ।

नवनीतं नवं वृथं शीतं वर्णबलाग्निकृत् ॥ ३५ ॥

संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोऽर्दितकासजित् ॥

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ ३६ ॥

शस्तं धोस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।

बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥ ३७ ॥

क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निम्बपितात्मनाम् ।

वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ३८ ॥

स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।

सहस्रवीर्यं विधिभिर्वृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ ३९ ॥

मदापस्मारमूर्च्छामशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ।  
 पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४० ॥  
 बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः ।  
 शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ॥ ४१ ॥  
 गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाविसम्भवे ।  
 इक्षो रसो गुरुः स्निग्धो वृंहणः कफमूत्रकृत् ॥ ४२ ॥  
 वृथः शीतोऽसपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः ।  
 सोऽग्रे सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः ॥ ४३ ॥  
 मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनाम्बलसङ्करात् ।  
 किञ्चित्कालं विष्टृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥ ४४ ॥  
 विदाही गुरुविष्टभी तेनासौ

तत्र पौण्ड्रकः ।

शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनुवांशिकः ॥ ४५ ॥  
 शातपर्वककान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात् ।  
 सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ॥ ४६ ॥  
 फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।  
 नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ ४७ ॥  
 प्रभूतकमिमज्जासृष्टो दो मांसकफोऽपरः ।  
 हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ॥ ४८ ॥  
 वृथाः क्षतक्षीणहृता रक्तपित्तानिलापहाः ।  
 मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥ ४९ ॥  
 तद्गुणा तित्तमधुरा कषाया या सशर्करा ।  
 दाहलट् च्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्नः सर्वशर्कराः ॥ ५० ॥  
 शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।  
 चक्षुथं क्षेदि लट् श्लेष्मविषहिष्मासपित्तनुत् ॥ ५१ ॥  
 मेहकुष्ठकमिच्छर्दिश्वासकासातिसारनुत् ।

व्रणशोधनसन्धानरोपणं वातलं मधु ॥ ५२ ॥

रूक्षं कषायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ।

उष्णमुष्णात्तमुष्णे च युक्तं चौष्णैर्निहन्ति तत् ॥ ५३ ॥

प्रच्छर्दने निरूहे च मधूष्णं न निवार्यते ।

अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यग्मान्निवर्तते ॥ ५४ ॥

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।

त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृद् च ॥ ५५ ॥

कृशानां वृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।

बह्विट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात् सर्वदोषजित् ॥ ५६ ॥

सतिक्तोष्णमैरण्डं तैलं स्वादु सरं गुरु ।

शूलगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥ ५७ ॥

रूक्षोष्णौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ।

तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं रक्तैरण्डोद्भवं त्वति ॥ ५८ ॥

कटूष्णं सार्धपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहम् ।

लघु पित्तास्रकृत् कोष्ठकुष्ठार्शोत्रणजन्तुजित् ॥ ५९ ॥

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलापहम् ।

नात्युष्णं निम्बजं तिक्तं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ ६० ॥

उमाकुसुम्भजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ।

वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ ६१ ॥

मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ।

दोषनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥ ६२ ॥

सस्वादुतिक्तकटु कमल्लपाकरसं सरम् ।

सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावरुणकृद्घु ॥ ६३ ॥

नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ।

कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ॥ ६४ ॥

वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ।

गुरु विदोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥

पेयं नीष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ।

नात्यर्थतीक्ष्णमृदल्पसम्भारं कल्पं न च ॥ ६६ ॥

गुल्मोदरार्शोग्रहणीशोषहृत् स्नेहनी गुरुः ।

सुराऽनिलघ्नी मेदोऽसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ ६७ ॥

तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुतीक्ष्णा निहन्ति च ।

शूलकासवमिश्रासविबन्धाधानपीनसान् ॥ ६८ ॥

नातितीव्रमदा लघ्वो पथ्या वैभीतकी सुरा ।

व्रणे पाण्डामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥

यथा द्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।

ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् ॥ ७० ॥

हन्ति गुल्मकृमिप्लीहान् कषायकटुवातलः ।

मार्दीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ॥ ७१ ॥

अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःकृमिनाशनम् ।

अस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ॥ ७२ ॥

शार्करः सुरभिः स्वादुहृद्यो नातिमदो लघुः ।

सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ ७३ ॥

वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ।

मेदःशोफोदरार्शोघ्नस्तत्र पक्करसो वरः ॥ ७४ ॥

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ।

रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥ ७५ ॥

भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लहृद्यं रुचिकरं सरम् ।

दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक् कृमिनाशनम् ॥ ७६ ॥

गुडिन्नुमद्यमार्दीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ।

कन्दमूलफलाद्यं च तद्विद्व्यात्तदासुतम् ॥ ७७ ॥

शाण्डाकी चासुतं चान्यत् कालाम्बं रोचनं लघु ।

धान्यान्नं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्शशीतलम् ॥ ७८ ॥  
 अमकमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।  
 शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ॥ ७९ ॥  
 मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोद्वस्त्रोद्भवम् ।  
 पित्तलं रुच्यतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥ ८० ॥  
 कृमिशोफोदरानाहशूलपाण्डु कफानिलान् ।  
 गुल्मारुचिविषखिलकुठार्शंसि जयेक्षुषु ॥ ८१ ॥  
 तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात् ।  
 इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ८२ ॥

### षष्ठोऽध्यायः ।

अघातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥  
 रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः ।  
 सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धकः ॥ १ ॥  
 पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ।  
 स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्यवर्चसः ॥ २ ॥  
 कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ।  
 शूकजेषु

वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥ ३ ॥

महांस्तस्थानुकलमस्तं चाप्यनु

ततः परे ।

यवका हायनाः पांसुवाप्यनैषधकादयः ॥ ४ ॥  
 स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽन्नाः श्लेष्मपित्तलाः ।  
 सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥ ५ ॥  
 स्निग्धो ग्राहो गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्त्रिरो हिमः ।  
 षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरद्यासितगौरतः ॥ ६ ॥

ततः क्रमान्महात्रीहिकृष्णव्रीहिजतूमुखाः ।

कुक्कुटाण्डकपालाख्यपारावतकशूकराः ॥ ७ ॥

वरकोदालकोज्वालचीनशारददुर्दराः ।

गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तराः स्मृताः ॥ ८ ॥

स्वादुरन्मविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।

बहुमूत्रपुरीषोष्ठा त्रिदोषस्त्वैव पाटलः ॥ ९ ॥

कङ्गुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।

दृणधान्यं पवनकृत्स्नं कफपित्तहृत् ॥ १० ॥

भग्नसन्धानकृत्तत्र प्रियङ्गुर्वृंहणी गुरुः ।

कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शशीतो विषापहः ॥ ११ ॥

रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः ।

वृथः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत् ॥ १२ ॥

पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्डत्वगामयान् ।

न्यनो यवादन्ययवः

रूक्षोष्णो वंशजो यवः ॥ १३ ॥

वृथः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।

सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत् सरः ॥ १४ ॥

पथ्या नन्दीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः ।

मुद्गाढकीमसूरादि शिखीधान्यं विबन्धकृत् ॥ १५ ॥

कषायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु ।

मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ॥ १६ ॥

वरोऽत्र मुद्गोऽल्पचलः कलायस्त्वतिवातलः ।

राजमाषोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृद्गुरुः ॥ १७ ॥

उष्णाः कुलत्याः पाकेऽन्नाः शुक्राश्मश्वासपीनसान् ।

कासार्षःकफवातांश्च भ्रन्ति पित्तास्रदाः परम् ॥ १८ ॥

निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।



सरो विदाही टृक्शुक्रकफशोफविषापहः ॥ १८ ॥

माषः स्निग्धो बलश्लेष्मलपित्तकरः सरः ।

गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रद्विविरेककृत् ॥ २० ॥

फलानि माषवद्विद्यात् काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ।

उष्णस्त्वचो हिमः स्पर्शं केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः ॥ २१ ॥

अल्पभूतः कटुः पाके मेघाम्निकफपित्तकृत् ।

स्निग्धोमा स्वादुस्तिक्तोष्णा कफपित्तकरो गुरुः ॥ २२ ॥

टृक्शुक्रकृत् कटुः पाके

तद्वह्नीजं कुसुम्भजम् ।

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥ २३ ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।

शीघ्रजन्म तथा सूष्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ॥ २४ ॥

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।

यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥ २५ ॥

टड्ग्भानिदोषशोषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत् ।

स्रोतोमार्दवकृत् स्वेदी सन्भुक्षयति चानलम् ॥ २६ ॥

क्षुत्तृष्णाग्भानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।

मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥ २७ ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या वृष्णाघ्नी दीपनी हिता ।

व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥ २८ ॥

सुधौतः प्रसृतः खिन्नोऽत्यक्तोष्णा चौदनी लघुः ।

यश्चान्ने यौषधकाथसाधितो भृष्टतण्डुलः ॥ २९ ॥

विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ।

इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ॥ ३० ॥

दृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ।

मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ॥ ३१ ॥

वातानुलोमी कौलथो गुल्मतूनिप्रतूनिजित् ।  
 तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् ॥ ३२ ॥  
 श्राण्डाकीवटकं दृग्घ्नं दोषलं ग्लपनं गुरु ।  
 रसाला वृंहणी वृथा स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ ३३ ॥  
 अमक्षुत्तृत्कमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।  
 विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ ३४ ॥  
 लाजास्तृत्क्षुर्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।  
 कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ॥ ३५ ॥  
 पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः ।  
 धाना विष्टम्भिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ ३६ ॥  
 सक्तवो लघवः क्षुत्तृत्अमनेत्रामयव्रणान् ।  
 घ्नन्ति सन्तर्पणाः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ॥ ३७ ॥  
 नोदकान्तरिता न द्विनं निशायां न केवलान् ।  
 न भुक्त्वा न द्विजैश्छित्त्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून् ॥ ३८ ॥  
 पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ।  
 वसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥ ३९ ॥  
 सुन्नादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ।  
 कुकूलकर्परभ्राष्ट्रकन्दङ्गारविपाचितान् ॥ ४० ॥  
 एकयोनीन् लघून् विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ।  
 हरिणैणकुरङ्गर्च्च गोकर्णमृगमाटकाः ॥ ४१ ॥  
 शशशम्बरचारुष्कशरभाद्या मृगाः स्मृताः ।  
 लाववर्त्तीकवार्त्तीररक्तवल्मककुक्कुभाः ॥ ४२ ॥  
 कपिञ्जलोपचक्राख्यचकोरकुरुवाहवः ।  
 वर्त्तको वर्त्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी ॥ ४३ ॥  
 ताम्रचूडाख्यवकरगोनर्दगिरिवर्त्तिकाः ।  
 तथा शारपदन्द्राभवारटाश्चेति विष्किराः ॥ ४४ ॥

जीवञ्जीवकदात्य हृष्टङ्गाहृष्टकसारिकाः ।

लट्टाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ॥ ४५ ॥

प्रतुदाः

मेकागोधाहिष्वाविदाया विलेशयाः ।

मोक्षराश्वतरोद्गाश्वहीपिसिंहर्चवानराः ॥ ४६ ॥

मार्जारमूषिकव्याघ्रहकवभ्रुतरक्षवः ।

लोपाकजम्बुकश्वेनचाषवान्तादवायसाः ॥ ४७ ॥

शशघ्नीभासकुररगृध्रोलूककुलिङ्गकाः ।

धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ॥ ४८ ॥

वराहमहिषन्यङ्गुरुरोहितवारणाः ।

सुमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महानृगाः ॥ ४९ ॥

हंससारसकादम्बवककारण्डवपूवाः ।

बलाकोत्क्रोशचक्राहमद्गुक्रौञ्चादयोऽप्वराः ॥ ५० ॥

मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुम्भीरकर्कटाः ।

शुक्तिशङ्खोद्गुशम्बूकशफरीवर्मिचन्द्रिकाः ॥ ५१ ॥

शुलुकिनक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः ।

राजीचिलिचिमाद्याश्च

मांसमित्याहुरष्टधा ॥ ५२ ॥

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिस्रिते ।

आद्यान्या जाङ्गलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥ ५३ ॥

तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जाङ्गला हिताः ।

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ५४ ॥

दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूचो हिमः शयः ।

ईषदुष्णा गुरुस्निग्धा हृंहणा वर्त्तकादयः ॥ ५५ ॥

तित्तिरिस्तोष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रजत् ।

ग्राही वर्ष्णोऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परम् ॥ ५६ ॥

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशाम् ।

तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यः

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ॥ ५७ ॥

मेधानलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ।

गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ॥ ५८ ॥

चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ।

गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥ ५९ ॥

मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तलाः ।

शीता महामृगास्तेषु क्रव्यादाः प्रसहाः पुनः ॥ ६० ॥

लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्द्धनाः ।

जीर्णाशीग्रहणीदोषशोषार्त्तानां परं हिताः ॥ ६१ ॥

नातिशीतं गुरु स्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृंहणम् ॥ ६२ ॥

विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं वृंहणन्तु तत् ।

शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ॥ ६३ ॥

कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ।

उष्णो गरीयान् महिषः स्वप्नदाढ्यं वृहत्त्वकृत् ॥ ६४ ॥

तद्वद् वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ।

मत्स्याः परं कफकराः

चिलिचीमस्त्रिदोषकृत् ॥ ६५ ॥

लावरोहितगोधैणाः स्त्रे स्त्रे वर्गे वराः परम् ।

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयस्यञ्च भजेत्

त्यजेत् ॥ ६६ ॥

मृतं कृशं भृशं मेद्यं व्याधिवारिबिषैर्हतम् ।

पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चाद्दे गुरुणी गर्भिणी गुरुः ॥ ६७ ॥

लघुर्योषिच्चतुष्पात्सु विहङ्गेषु पुनः पुमान् ।

शिरःस्कन्धोरुष्टस्य कट्याः सक्थोश्च गौरवम् ॥ ६८ ॥

तथामपक्वाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ।

शोणितप्रभृतीनाञ्च धातूनामुत्तरोत्तरम् ॥ ६९ ॥

मांसाद्वरीयो वृषणमेद्रवृक्कयकृद्गुदम् ।

शाकं पाठासठीपूषामुनिषससतो नजम् ॥ ७० ॥

त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ।

मुनिषसोऽग्निक्वद् वृष्यस्तेषु

राजक्षवः परम् ॥ ७१ ॥

ग्रहण्यर्शोविकारघ्नः

वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ।

हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनम् ॥ ७२ ॥

काकमाची सरा स्वर्था

चाङ्गेर्यम्लाग्निदीपनी ।

ग्रहण्यर्शोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ॥ ७३ ॥

पटोलं सप्तलारिष्टशार्ङ्गेष्टावलाजाऽमृताः ।

वेत्रायं वृहती वासा कुन्तली तिलपर्णिका ॥ ७४ ॥

मण्डूकपर्णी कर्कोटकारवेल्लकपर्पटाः ।

नाडीकलायं गोजिह्वा वार्त्ताकं वनतिक्तकम् ॥ ७५ ॥

करीरं कुलकं नन्दी कुचेला शकुलादनी ।

कटिल्लं केम्बुकं शीतं सकोशातककर्कशम् ॥ ७६ ॥

तिक्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ।

द्वयं पटोलं कृमिनुत् स्वादुपाकं रुचिप्रदम् ॥ ७७ ॥

पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं वृहतीद्वयम् ।

वृषन्तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ७८ ॥

कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफजित् परम् ।

वार्त्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ॥ ७९ ॥

सत्त्वारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ।

करीरमाधानकरं कषायस्वादुतिक्तकम् ॥ ८० ॥

कोशातकावलाजकौ भेदनावग्निदीपनौ ।

तण्डुलीयो हिमो रुचः स्वादुपाकरसो लघुः ॥ ८१ ॥

मदपित्तविषासघ्नः

मुञ्जातं वातपित्तजित् ।

स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु वृंहणं शुक्रकृत् परम् ॥ ८२ ॥

गुर्वी सरा तु पालक्या

मदघ्नी चाप्युपोदका ।

पालक्यावत् स्मृतश्चक्षुः स तु संग्रहणात्मकः ॥ ८३ ॥

विदारि वातपित्तघ्नी मूत्रला स्वादुशीतला ।

जीवनी वृंहणी कण्ठ्या गुर्वी वृथ्या रसायनम् ॥ ८४ ॥

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ।

कुष्माण्डतुम्बकालिङ्गकर्काविवारुतिण्डिशम् ॥ ८५ ॥

तथा त्रपुसचीनाकचिर्भटं कफवातकृत् ।

भेदि विष्टम्भप्रभिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु ॥ ८६ ॥

क्लीफलानां प्रवरं कुष्माण्डं वातपित्तजित् ।

वस्तिशुद्धिकरं वृथं

त्रपुसं त्वतिमूत्रलम् ॥ ८७ ॥

तुम्बं रुचतरं ग्राहि कालिङ्गैर्वारुचिर्भटम् ।

बालं पित्तहरं शीतं विद्यात् पक्वमतोऽन्यथा ॥ ८८ ॥

शीर्णवृत्तं तु सत्त्वारं पित्तलं कफवातजित् ।

रोचनं दीपनं हृद्यमष्ठीलानाहनुल्लघु ॥ ८९ ॥

मृणालविसशालूककुमुदोत्पलकन्दकम् ।

नन्दीमाषककेलूटशृङ्गाटककशेरुकम् ॥ ९० ॥

क्लीञ्चादनं कलोद्यं च रुचं ग्राहि हिमं गुरु ।

कलम्बनालिकामार्पकुटिञ्जरकुतुम्बकम् ॥ ९१ ॥

चिञ्चिलट्टाकलोणीकाकुरुटकगवेधुकम् ।

जीवन्तभुज्भुङ्गजयवशाकसुवचलम् ॥ ९२ ॥

आलुकानि च सर्वाणि तथा सृष्ट्यानि लक्षणम् ।

स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ ९३ ॥

शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।

स्त्रिवं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम् ॥ ९४ ॥

लघुपत्रा तु या चिञ्चि सा वास्तुकसमा मता ।

तर्कारोवरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ॥ ९५ ॥

वर्षाभ्वी कालशाकं च सच्चारं कटुतिक्तकम् ।

दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान् ॥ ९६ ॥

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरिविखाङ्गुराः सराः ।

शतावर्यङ्गुरास्तिक्ता वृथा दोषत्रयापहाः ॥ ९७ ॥

रूक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः ।

पत्तूरो दीपनस्तिक्तः श्लिहार्षःकफवातजित् ॥ ९८ ॥

ह्रमिकासकफोत्क्लेदान् कासमर्दो जयेत् सरः ।

रूक्षोणमन्त्रं कौसुम्भं गुरु पित्तकरं सरम् ॥ ९९ ॥

गुरूष्णं सार्षपं बहुविण्मूत्रं सर्वदोषकृत् ।

यद्बालमव्यक्तरसं किञ्चित् चारं सतिक्तकम् ॥ १०० ॥

तन्मूलकं दोषहरं लघु शीष्णं नियच्छति ।

गुल्मकासक्षयश्वासत्रणनेत्रगलामयान् ॥ १०१ ॥

स्वराग्निसादोदावर्त्तपीनसांश्च

महत् पुनः ।

रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ॥ १०२ ॥

गुर्वभिष्यन्दि च

स्निग्धस्त्रिवं तदपि वातजित् ।

वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वम्

आमं तु दोषलम् ॥ १०३ ॥

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्द्धनः ।

कुठेरशियुसुरससुमुखसुरिभूस्तृणम् ॥ १०४ ॥

फणिञ्जार्जकजम्बीरप्रभृति ग्राहि शतनम् ।

विदाहि कटु, रूक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ॥ १०५ ॥

दृक्शुक्रकमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्षेपकरं लघु ।

हिभ्रकासश्रमश्वासपार्श्वरुक्पूतिगन्धहा ॥ १०६ ॥

सुरसः

सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा ।

आर्द्रिका तिक्तमधुरा भूत्रला न च पित्तकृत् ॥ १०७ ॥

लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरसः सरः ।

हृद्यः केश्यो गुरुवृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः ॥ १०८ ॥

किलासकुष्ठगुल्मशोमेहक्रिमिकफानिलान् ।

सहिभ्रपीनसश्वासकासान् हन्त्यसपित्तकृत् ॥ १०९ ॥

पलाण्डुस्तद्गुणान्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तलः ।

कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहृत्तौ तथा ॥ ११० ॥

तीक्ष्णो गृञ्जनको ग्राही पित्तिनां हितकृन्न सः ।

दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ १११ ॥

विशेषादर्शसां पथ्यः

भूकन्दस्वतिदोषलः ।

पत्रे पुष्पे फले नाले कन्दे च गुरुता क्रमात् ॥ ११२ ॥

वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्रवराः परम् ।

द्राक्षा फलोत्तमा वृथा चक्षुष्या सृष्टमूत्रविट् ॥ ११३ ॥

स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ।

निहन्त्यनिलपितास्रतिक्तास्यत्वमदात्ययान् ॥ ११४ ॥



दृष्ट्वाकासत्रयमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ।

उद्विक्तपित्तान् जयति त्रीन् दोषान् स्वादु दाडिमम् ॥ ११५ ॥

पित्ताविरोधि नाट्युष्णमुष्णं वातकफापहम् ।

सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ॥ ११६ ॥

मोचखर्जूरपनसनालिकेरपरुषकम् ।

आम्नाततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ॥ ११७ ॥

सौवीरवदराङ्गोलफला, श्लेष्मातकोद्भवम् ।

वातामाभिषुकाचोडमुकूलकनिकोचकम् ॥ ११८ ॥

उरुमाणं प्रियालञ्च वृंहणं गुरु शीतलम् ।

दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ११९ ॥

स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्रकृत् ।

फलन्तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् ॥ १२० ॥

शकन्मूत्रविवन्धनं केश्यं मेध्यं रसायनम् ।

वातामाद्युष्णवीर्यन्तु कफपित्तकरं सरम् ॥ १२१ ॥

परं वातहरं स्निग्धमनुष्णन्तु प्रियालजम् ।

प्रियालमज्जा मधुरो वृषः पित्तानिलापहः ॥ १२२ ॥

कोलमज्जा गुणैस्तद्वत् दृष्ट्वाटिकासजिच्च सः ।

पक्वं सुदुर्जरं विल्वं दोषलं पूतिमारुतम् ॥ १२३ ॥

दीपनं कफवातघ्नं बालं ग्राह्युभयं हि तत् ।

कपित्यमामं कण्ठघ्नं दोषलं दोषघ्नाति तु ॥ १२४ ॥

पक्वं हिष्मावमथुजित् सर्वं ग्राहि विषापहम् ।

जाम्बवं गुरु विष्टम्भि शीतलं भृशवातलम् ॥ १२५ ॥

संग्राहि मूत्रशक्तोरकण्ठघ्नं कफपित्तनुत् ।

वातपित्तास्रकृद् बालं बद्धास्थि कफपित्तकृत् ॥ १२६ ॥

गुर्वाम्बं वातजित् पक्वं स्वादुस्त्वं कफशुक्रकृत् ।

दृष्ट्वाम्बं ग्राहि रुच्योष्णं वातश्लेष्महरं लघु ॥ १२७ ॥

शम्या गुरूणां केशघ्नं रूचं पीलु तु पित्तलम् ।  
 कफवातहरं भेदि ग्रीहार्शःकृमिगुल्मानुत् ॥ १२८ ॥  
 सतिक्तं स्वादु यत् पीलु नात्युष्णं तत्त्रिदोषजित् ।  
 त्वक् तिक्तकटुका त्रिधा मातुलुङ्गस्य वातजित् ॥ १२९ ॥  
 हृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।  
 लघु तत्केशरं कासश्वासहिधामदात्ययान् ॥ १३० ॥  
 आस्यशोषानिलश्लेष्मविवन्धच्छर्यरोचकान् ।  
 गुल्मोदरार्शःशूलानि मन्दाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ १३१ ॥  
 भस्मातकस्य त्वग्मांसं हृंहणं स्वादु शीतलम् ।  
 तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवातहरं परम् ॥ १३२ ॥  
 स्वाद्वस्त्रं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवतं गुरु ।  
 रूच्यमत्यग्निशमनं रूच्यं मधुरमारुकम् ॥ १३३ ॥  
 पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दोषलम् ।  
 द्राक्षापरूषकं चार्द्रमस्त्रं पित्तकफप्रदम् ॥ १३४ ॥  
 गुरूणावीर्यं वातघ्नं सरं च करमर्दकम् ।  
 तथास्त्रं कोलककन्धूलकुचाम्ब्रातमारुकम् ॥ १३५ ॥  
 ऐरावतं दन्तशठं सतूदं मृगलिण्डिकम् ।  
 नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १३६ ॥  
 दीपनं भेदनं शुष्कमस्त्रीकाकोलयोः फलम् ।  
 तृष्णाश्रमक्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः ॥ १३७ ॥  
 फलानामवरं तत्र लकुचं सर्वदोषकृत् ।  
 हिमानिलोष्णदुर्वातव्याललालादिदूषितम् ॥ १३८ ॥  
 जन्तुजुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्त्तवम् ।  
 अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयापि च ॥ १३९ ॥  
 धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूचसिद्धमकीमलम् ।  
 असञ्जातरसं तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ १४० ॥

प्रायेण फलमध्येवं तयामं विस्ववर्जितम् ।

विष्यन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः ॥ १४१ ॥

वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ।

सैन्धवं तत्र सखादु वृष्यं हृद्यं विदोषनुत् ॥ १४२ ॥

लघुनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ।

लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम् ॥ १४३ ॥

कटुपाकं विबन्धघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ।

जर्ध्वाधः कफवातानुलोमनं दीपनं विडम् ॥ १४४ ॥

विबन्धानाहविष्टशूलगौरवनाशनम् ।

विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्द्धनम् ॥ १४५ ॥

सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्धिदम् ।

कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जिताः ॥ १४६ ॥

रोमकं लघु पांसूयं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु ।

लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादीन् प्रयोजयेत् ॥ १४७ ॥

गुल्महृद्ग्रहणीपाण्डुप्लीहानाहगलामयान् ।

श्वासाशः कफकासांश्च शमयेद् यवशूकजः ॥ १४८ ॥

क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिल्लघुः ।

पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ॥ १४९ ॥

अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजः केशचक्षुषाम् ।

हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥ १५० ॥

कटु पाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।

कषाया मधुरा पाके रूक्षा विलवणा लघुः ॥ १५१ ॥

दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परा ।

उष्णवीर्या सरायुष्या बुद्धीन्द्रियबलप्रदा ॥ १५२ ॥

कुष्ठवैवर्ण्यं वैस्वर्ण्यपुराणविषमज्वरान् ।

शिरोऽक्षिपाण्डुहृद्गोगकामलाग्रहणीगदान् ॥ १५३ ॥

सशोषशोफातीसारभेदमोहवमिक्रिमीन् ।  
 श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहानाहगरोदरम् ॥ १५४ ॥  
 विबन्धं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तम्भमरोचकम् ।  
 हरीतकी जयेद् व्याधींस्तांस्तांश्च कफवातजान् ॥ १५५ ॥  
 तद्वदामलकं शीतमग्नं पित्तकफापहम् ।  
 कटु पाके हिमं केश्यमक्षमीषञ्च तद्गुणम् ॥ १५६ ॥  
 द्वयं रसायनवरा त्रिफलाऽच्छामयापहा ।  
 रोपणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्रजित् ॥ १५७ ॥  
 सकेशरं चतुर्जातं त्वक्पद्मैलं त्रिजातकम् ।  
 पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रूच्यं दीपनरोचनम् ॥ १५८ ॥  
 रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ।  
 श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ॥ १५९ ॥  
 सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृथा रसे कटुः ।  
 स्वादुपाकाऽनिलश्चेत्श्वासकासापहा सरा ॥ १६० ॥  
 न तामत्युपयुञ्जीत रसायनविधिं विना ।  
 नागरं दीपनं वृथं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ॥ १६१ ॥  
 रूच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।  
 तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ १६२ ॥  
 स्थौल्याग्निसदनश्वासकासक्षीपदपीनसान् ।  
 चविका पिप्पलीमूलं मरिचाल्पान्तरं गुणैः ॥ १६३ ॥  
 चित्रकोऽग्निसमः पाके शोफार्शःकृमिकुष्ठहा ।  
 पञ्चकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् ॥ १६४ ॥  
 गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं पक्वम् ।  
 विष्वकाश्मर्य्यतर्कारीपाटलाटुण्डु कैर्महत् ॥ १६५ ॥  
 जयेत् काषायतिक्तोष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ ।  
 ऋखं वृहत्वं शुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥ १६६ ॥

स्यादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ।  
 जलापुनर्नवैरण्डशूर्पपर्षीद्वयेन तु ॥ १६७ ॥  
 मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम् ।  
 अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ॥ १६८ ॥  
 जीवनास्थं च चक्षुष्यं दृष्यं पित्तानिलापहम् ।  
 दृष्यास्थ्यं पित्तजिह्वर्भकासेक्षुशरशालिभिः ॥ १६९ ॥  
 शुकशिम्बीजपक्कावमांसशाकफलोषधैः ।  
 वर्गितैरद्वलेशोऽयमुक्तो नित्योपयोगिकः ॥ १७० ॥

### सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्वामः ॥

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्य्यं निवेशयेत् ।  
 सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः ॥ १ ॥  
 अन्नपानं विषाद्रक्षेद्विशेषेण महीपतेः ।  
 योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्यास्तद्विवन्धनाः ॥ २ ॥  
 शोदनो विषवान् सान्द्रो याव्यविस्त्राव्यतामिव ।  
 चिरेण पचते पक्वो भवेत् पर्युषितोपमः ॥ ३ ॥  
 मयूरकण्ठतुल्योऽपि मोहमूर्च्छाप्रसेवात् ।  
 हीयते वर्षगन्धाद्यैः क्लिद्यते चन्द्रकाञ्चितः ॥ ४ ॥  
 व्यञ्जनान्यासु शुथन्ति ध्यामक्ताथानि तत्र च ।  
 हीनातिरिक्ता विकृता सा दृश्येत नैव वा ॥ ५ ॥  
 फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ।  
 विच्छिन्नविरसा रागाः खाण्डवाः शाकमामिषम् ॥ ६ ॥  
 नीला राजी रसे ताम्बा क्षीरे दधनि दृश्यते ।  
 श्लावा पीताऽसिता तत्रे पृते पानीयसन्निभा ॥ ७ ॥  
 काली मद्याभसोः क्षौद्रे हरित्तैलेऽरुणोपमा ।

पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकोथनम् ॥ ८ ॥  
 द्रव्याभामार्द्रशुष्काणां स्यातां क्षान्निविवर्णते ।  
 मृदूनां कठिनानां च भवेत् स्पर्शविवर्त्ययः ॥ ९ ॥  
 मात्स्यस्य स्फुटिताग्रत्वं क्षान्निर्गन्धान्तरोद्भवः ।  
 ध्याममण्डलता वस्त्रे शदनं तन्तुपक्ष्मणाम् ॥ १० ॥  
 धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरद्वादिषु मलाक्तता ।  
 स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभत्वं तु मृगमये ॥ ११ ॥  
 विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ।  
 खेदवेपथुमांस्त्रस्तो भीतः खलति जृम्भते ॥ १२ ॥  
 प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकावर्त्तः स्फुटत्यति ।  
 शिखिकण्ठाभधूमार्चिरनर्चिर्वोग्रमन्धवान् ॥ १३ ॥  
 म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत् ।  
 उत्क्रोशन्ति च दृष्ट्वैतच्छुकदात्यूहसारिकाः ॥ १४ ॥  
 हंसः प्रखलति ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते ।  
 चकोरस्याच्चिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यात् मदोदयः ॥ १५ ॥  
 कपोतपरभृद्दक्षचक्रवाका जहत्यसून् ।  
 उद्देगं याति मार्जारः शकृत् मुञ्चति वानरः ॥ १६ ॥  
 हृथेन्मयूरस्तद् दृष्ट्वा मन्दतेजो भवेद्विषम् ।  
 इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ॥ १७ ॥  
 यथा तेन विषद्वेरन्नपि न क्षुद्रजन्तवः ।  
 स्पृष्टे तु कण्डूदाहोष्माज्वरार्त्तिस्फोटसुप्तयः ॥ १८ ॥  
 नखरोमर्च्युतः शोफः सेकाद्या विषनाशनाः ।  
 शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः ॥ १९ ॥  
 ससोमवल्कतालीसपत्रकुष्ठामृतानतैः ।  
 लालाजिह्वीष्ठयोर्जाद्यमूषा चिमिचिमायनम् ॥ २० ॥  
 दन्तहर्षी रसाञ्जत्वं हनुस्तम्भश्च वक्त्रागे ।

सेव्यायैस्तत्र गण्डूषाः सर्वे च विषजिहितम् ॥ २१ ॥

आमाशयगते स्वेदमूर्च्छाधानमदभ्रमाः ।

रोमहर्षो वमिर्दाहश्चसुहृदयरोधनम् ॥ २२ ॥

विन्दुभिश्चाचयोऽङ्गानां पक्वाशयगते पुनः ।

अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्यते ॥ २३ ॥

तन्द्रा क्लेशत्वं पाण्डुत्वमुदरं वलसंक्षयः ।

तयोर्वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटुर्भो गुडम् ॥ २४ ॥

सिन्दुवारितनिष्पाववाष्पिकाशतपर्षिकाः ।

तण्डुलीयकमूलानि कुक्कुटाण्डमवलाजम् ॥ २५ ॥

नावनाञ्जनपानेषु योजयेद्विषशान्तये ।

विषभुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्द्धमधस्तथा ॥ २६ ॥

सूक्ष्मं ताम्बरजः काले सच्चौद्रं हृदिशोधनम् ।

शुद्धे हृदि ततः श्याणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ २७ ॥

न सज्जते हेमपात्रे पद्मपात्रेऽम्बुवद्विषम् ।

जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्येष विधिः स्मृतः ॥ २८ ॥

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्विषगरोपमम् ।

आनूपमामिषं माषचौद्रक्षीरविरुद्धकैः ॥ २९ ॥

विरुध्यते सह विसैर्मूलकेन गुडेन वा ।

विशेषात् पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः ॥ ३० ॥

विरुद्धमन्नं पयसा सह सर्वं फलं तथा ।

तद्वत् कुलस्यवरककङ्कुवस्रमकुष्टकाः ॥ ३१ ॥

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्यजेत् ।

वाराहं श्वाविधा नाद्याद्भ्रा पृषतकुक्कुटौ ॥ ३२ ॥

आममांसानि पित्तेन माषसूपेन मूलकम् ।

अम्बि कुसुम्भशाकेन विसैः सह विरुद्धकम् ॥ ३३ ॥

माषसूपगुडक्षीरदध्याज्यैर्लाकुचं फलम् ।

कलं कदल्यास्तक्रोण दध्ना तालफलेन वा ॥ ३४ ॥  
 कणोषणाभ्यां मधुना काकमार्ची गुडेन वा ।  
 सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ॥ ३५ ॥  
 सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कामात्तामुषितां निशाम् ।  
 मत्स्यनिस्तलनस्नेहसाधिताः पिप्पलीस्यजेत् ॥ ३६ ॥  
 कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करे ।  
 भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिलस्तक्रसाधितः ॥ ३७ ॥  
 ऐक्यं पायससुराकशराः परिवर्जयेत् ।  
 मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि दिशस्त्रिणः ॥ ३८ ॥  
 एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ।  
 भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः ॥ ३९ ॥  
 मधुपुष्करबीजं च मधुमैरेयशार्करम् ।  
 मथ्यानुपानः चैरेयो हारिद्रः कटुतैलवान् ॥ ४० ॥  
 उपोदकातिसाराय तिलकल्केन साधिता ।  
 बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ॥ ४१ ॥  
 भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसून् ।  
 तद्वृत्तिरिपत्राव्यगोधालावकपिञ्जलाः ॥ ४२ ॥  
 ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्ततैलेन विमूर्च्छिताः ।  
 हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ॥ ४३ ॥  
 हारिद्रवज्जिना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ।  
 भस्मपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम् ॥ ४४ ॥  
 यत्किञ्चिद्दीपमुत्केश्य न हरेत् तत्समासतः ।  
 विरुद्धं शुद्धिरत्रेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ॥ ४५ ॥  
 द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिः ।  
 व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयःस्थवल्गशालिनाम् ॥ ४६ ॥  
 विरोध्यपि न पीडायै सात्प्रमत्तं च भोजनम् ।



पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ॥ ४७ ॥  
 निषेवेत हितं तद्ददेकद्वित्रान्तरोक्तम् ।  
 अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ॥ ४८ ॥  
 सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसान्वया ।  
 क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ॥ ४९ ॥  
 नाप्नुवन्ति पुनर्भावमप्रकम्पया भवन्ति च ।  
 अत्यन्तसन्निधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम् ॥ ५० ॥  
 अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ।  
 आहारशयनब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ॥ ५१ ॥  
 शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ।  
 आहारो वर्षितस्तत्र तत्र तत्र च वक्ष्यते ॥ ५२ ॥  
 निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलावलम् ।  
 वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ५३ ॥  
 अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।  
 सुखायुषी परा कुर्व्यात् कालरात्रिरिवापरा ॥ ५४ ॥  
 रात्रौ जागरणं रूढं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।  
 अरूढमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ५५ ॥  
 ग्रीष्मे वायुचयादानरौच्यरात्रत्यभावतः ।  
 दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ॥ ५६ ॥  
 मुक्ता तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ।  
 क्रोधशोकभयैः क्षान्तान् श्वासहिष्मातिसारिणः ॥ ५७ ॥  
 वृद्धबालाबलक्षीणक्षतदृष्टशूलपीडितान् ।  
 अजीर्णाभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ॥ ५८ ॥  
 धातुसाम्यं तथा ह्येषां ह्येषा चाङ्गानि पुष्यति ।  
 बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ॥ ५९ ॥  
 विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ।

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ॥ ६० ॥

शिरोरुक्शोफहृत्तासस्रोतोरोधाग्निमन्दताः ।

तत्रोपवासवमनस्वेदनावनमौषधम् ॥ ६१ ॥

योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनाञ्जनम् ।

नावनं लङ्घनं चिन्तां व्यवायं शोकभीक्रुधः ॥ ६२ ॥

एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसंचयात् ।

निद्रानाशादङ्गमर्दशिरो गौरवजृम्भिकाः ॥ ६३ ॥

जाड्यं ग्लानिभ्रमापक्वितन्द्रारोगाश्च वातजाः ।

यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्रतः ॥ ६४ ॥

असात्म्राज्जागरादूर्ध्वं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ।

शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि ॥ ६५ ॥

अभ्यङ्गोदत्तं नस्नानमूर्ध्वकर्णाक्षितर्पणम् ।

कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ॥ ६६ ॥

मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ।

ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनिस्पृहचेतसः ॥ ६७ ॥

निद्रासन्तोषदृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्त्तते ।

ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्रलाम् ॥ ६८ ॥

अप्रियामप्रियाचारां दुष्टसङ्कीर्णमेहनाम् ।

अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम् ॥ ६९ ॥

वर्णिनीमन्ययोनिं च गुरुदेवनृपालयम् ।

चैत्रशमशानायतनचत्वराम्बुचतुष्पथम् ॥ ७० ॥

पर्वाण्यनङ्गं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ।

अत्याशितोऽष्टतिः क्षुद्धान् दुःस्थिताङ्गः पिपासितः ॥ ७१ ॥

बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्र्यजेद्रोगी च मैथुनम् ।

सेवेत कामतः कामं दृप्तो वाजीकृतां हिमे ॥ ७२ ॥

अप्रहादसन्तशरदोः पक्षावर्षानिदाघयोः ।

भ्रमक्लमोहदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयः ॥ ७३ ॥

अपर्वमरणं च स्वादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ।

स्मृतिमेधादुरारोग्यपुष्टीन्द्रिययशोबलैः ।

अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ७४ ॥

ज्ञानानुलेपनहिमानिलखण्डखाद्य-

शीताम्बुदुग्धरसयूषसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत चानुशयनं विरतौ रतस्य

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥ ७५ ॥

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदत्ते दयालो

भिषजि निरनुबन्धं देहरक्षां निवेश्य ।

भवति विपुलतेजः स्वास्थ्यकीर्त्तिप्रभावः

स्रकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ७६ ॥

### अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राशितोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मात्राशी सर्वकालं स्यात् मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्त्तिका ।

मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघून्पि ॥ १ ॥

गुरुणामर्द्धसौहित्यं लघूनां नातिदृप्तता ।

मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्यति ॥ २ ॥

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे ।

सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ३ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ।

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत् तेन कोपिताः ॥ ४ ॥

अग्निनाग्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ।

विष्टभयन्तोऽलसकं चावयन्तो विसूचिकाम् ॥ ५ ॥

अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ।

प्रयाति नोर्द्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ ६ ॥  
 आमामशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ।  
 विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वायुादिभृशकोपतः ॥ ७ ॥  
 सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसूचिका ।  
 तत्र शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् ॥ ८ ॥  
 पित्ताज्वरातिसारान्तर्दाहदृष्टप्रलयादयः ।  
 कफाच्छर्द्यङ्गुगुरुता वाक्सङ्घठीवनादयः ॥ ९ ॥  
 विशेषाद् दुर्बलस्याल्पवज्जेर्वेगविधारिणः ।  
 पीडितं मारुतेनान्नं श्लेषथा रुद्धमन्तरा ॥ १० ॥  
 अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ।  
 शूलादीन् कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान् ॥ ११ ॥  
 सोऽलसः

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टामबद्धखाः ।

यान्तस्तिर्यक् तनुं सर्वां दण्डवत् स्तम्भयन्ति चेत् ॥ १२ ॥  
 दण्डकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम् ।  
 निरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषन्नक्षणम् ॥ १३ ॥  
 आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम् ।  
 विषरूपाशुकारित्वाद्दिरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ १४ ॥  
 अथाममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत् ।  
 पीत्वा सोम्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः ॥ १५ ॥  
 खेदनं फलवर्त्तिं च मलवातानुलोमनीम् ।  
 नाम्यमानानि चाङ्गानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ १६ ॥  
 विसूच्यामतिवृद्धायां पाणार्शोर्दाहः प्रशस्यते ॥  
 तदहस्योपवास्येनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १७ ॥  
 तैः शक्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।  
 आमसन्नोऽनलो नालं पक्त्तुं दोषौषधाशनम् ॥ १८ ॥

निहत्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसातुरम् ।  
 जीर्णाशने तु भैषज्यं युञ्ज्यात् स्तब्धगुरुदरे ॥ १९ ॥  
 दोषशेषस्य पाकार्यमग्नेः सन्धुचषाय च ।  
 शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ॥ २० ॥  
 द्विविधं द्विविधे दोषे तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।  
 तत्रात्ये लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥ २१ ॥  
 प्रभूते शोषनं तद्वि मूलादुन्मूलयेन्नलान् ।  
 एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् ॥ २२ ॥  
 चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ।  
 त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युञ्ज्याद् व्याधिविपर्ययम् ॥ २३ ॥  
 तदर्थकारि वा पक्ते दोषे त्विडे च पावके ।  
 हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्रादियुक्तिः ॥ २४ ॥  
 अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽग्निगण्डयोः ।  
 सद्यो भुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम् ॥ २५ ॥  
 विष्टब्धमनिलाच्छूलविवन्धाध्यानसादकत् ।  
 पित्ताद्विदग्धं तृणमोहभ्रमाम्बोद्गारदाहवत् ॥ २६ ॥  
 लङ्घनं कार्यं मामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् ।  
 विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥ २७ ॥  
 गरीयसो भवेत्क्षीनादामादेव विलम्बिका ।  
 कफवातानुबद्धामलिङ्गा तत्समसाधना ॥ २८ ॥  
 अश्रद्धा हृदय्यथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः ।  
 शयीत किञ्चिदेवात्र सर्वज्ञानाशितो दिवा ॥ २९ ॥  
 स्रप्यादजीर्णी सञ्ज्ञातबुभुक्षोऽद्यान्धितं लघु ।  
 विवन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता ॥ ३० ॥  
 अजीर्णलिङ्गं सामान्यं विष्टब्धो गौरवं भ्रमः ।  
 न चातिमात्रमेवान्द्रमामदोषाय केवलम् ॥ ३१ ॥

द्विष्टविष्टभिदग्धामगुरुरूक्षहिमाशुचि ।

विदाहि शुष्कमत्यम्बुप्लुतं वान्नं न जीर्यति ॥ ३२ ॥

उपतप्तेन भुक्तं च शोकक्रोधक्षुधादिभिः ।

मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ॥ ३३ ॥

विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरिभोजनम् ।

अकाले बहु चाल्यं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥ ३४ ॥

दीर्घप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन् सृजन्ति वा ।

काले सात्परं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः ॥ ३५ ॥

षड्रसं मधुरप्रायं नातिद्रुतविलम्बितम् ।

स्नातः क्षुद्धान् विविक्तस्थो धौतपादकराननः ॥ ३६ ॥

तर्पयित्वा पितृन् देवानतिथीन् बालकान् गुरुन् ।

प्रत्यवेक्ष्य तिरश्चोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ॥ ३७ ॥

समीक्ष्य सम्यग्मात्मानमनिन्दन्नब्रुवन् द्रवम् ।

इष्टमिष्टैः सहाश्रीयाच्छुचिभक्तजनाहृतम् ॥ ३८ ॥

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ।

शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ ३९ ॥

किलाटदधिकूचीकाक्षारशुक्ताममूलकम् ।

कृशशुष्कवराहाविगोमत्यमहिषामिषम् ॥ ४० ॥

माषनिष्पावशालूकविसपिष्टविरूढकम् ।

शुष्कशाकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत् ॥ ४१ ॥

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजाङ्गलम् ।

पथ्यामलकमृद्दीकापटोलीमुद्गशर्कराः ॥ ४२ ॥

घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैन्धवम् ।

त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेषबलाय च ॥ ४३ ॥

स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद् यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ।

विशेषुमोचचोचाम्नमोदकोत्कारिकादिकम् ॥ ४४ ॥

अद्याद् द्रव्यं गुरु स्निग्धं स्याद् मन्दं स्थिरं पुरः ।

विपरीतमतचान्ते मध्येऽस्रलवणोत्कटम् ॥ ४५ ॥

अन्नेन कुचोर्हावंगौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।

आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ४६ ॥

अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ।

दध्नि मये विषे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु तु ॥ ४७ ॥

शाकमुद्गादिविक्ततो मस्तुतक्रास्त्रकाञ्चिकम् ।

सुरा क्लृप्तानां पुष्ट्यर्थं स्थूलानां तु मधूदकम् ॥ ४८ ॥

शोषे मांसरसो मद्यं मांसे स्वल्पे च पावके ।

व्याधौषधाध्वभाष्यस्त्रीलङ्घनातपकर्मभिः ॥ ४९ ॥

क्षीणे हृद्दे च बाले च पयः पथ्यं यथामृतम् ।

विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ॥ ५० ॥

अनुपानं समासेन सर्वदा तत् प्रशस्यते ।

अनुपानं करोत्यूर्जां वृषिं व्याप्तिं दृढाङ्गताम् ॥ ५१ ॥

अन्नसङ्घातशैथिल्यविक्लित्तिजरणानि च ।

नोर्ध्वजद्वुगदश्वासकासोरःक्षतपीनसे ॥ ५२ ॥

गीतभाष्यप्रसङ्गे च स्वरभेदे च तद्धितम् ।

प्रक्लिन्नदेहमेहाच्चिगलरोगव्रणातुराः ॥ ५३ ॥

पानं त्यजेयुः

सर्वञ्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ।

पीत्वा भुक्त्वाऽऽतपं वस्त्रं यानं प्लवनवाहनम् ॥ ५४ ॥

प्रसृष्टे विरामूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे

विशुद्धे चोद्गारे च्छुदुपगमने वातेऽनुसरति ।

तथाग्नावद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ

प्रयुञ्जीताहारं विधिनिमित्तः कालः स हि मतः ॥ ५५ ॥

## नवमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ।

पञ्चभूतात्मकं तत्तु

क्षामधिष्ठाय ज्ञायते ॥ १ ॥

अम्बुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।

तन्निवृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसङ्घातसम्भवात् ।

नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ॥ ३ ॥

अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेष्यते ।

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ॥ ४ ॥

रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ।

तत्र द्रव्यं गुरुस्थूलस्थिरगन्धगुणोत्त्वणम् ॥ ५ ॥

पार्थिवं गौरवस्थैर्यसङ्घातोपचयावहम् ।

द्रवशीतगुरुस्निग्धमन्दसान्द्ररसोत्त्वणम् ॥ ६ ॥

आप्यं स्नेहनविष्यन्दक्तोदप्रह्लादबन्धकत् ।

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोत्त्वणम् ॥ ७ ॥

आग्नेयं दाहभावर्यप्रकाशपचनात्मकम् ।

वायव्यं रूक्षविशदं लघुस्पर्शगुणोत्त्वणम् ॥ ८ ॥

रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारग्लानिकारकम् ।

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोत्त्वणम् ॥ ९ ॥

सौषिर्थ्यलाघवकरं

जगत्ये वमनौषधम् ।

न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं वशास्मानार्थयोगयोः ॥ १० ॥

द्रव्यमूर्द्धगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम् ।



अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥ ११ ॥

इति द्रव्यं रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेश्यते ।

वीर्यं पुनर्वदन्त्ये के गुरुस्त्रिग्वहिसं स्रुदु ॥ १२ ॥

मधुरुचोष्णतीक्ष्णञ्च तदेवं मतमष्टधा ।

चरकस्वाह वीर्यं तद् येन या क्रियते क्रिया ॥ १३ ॥

नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता हि सा ।

गुर्वादिवेव वीर्याख्या तेनान्वर्थेति वर्ण्यते ॥ १४ ॥

समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्तिषु ।

व्यवहाराय मुख्यत्वाद् बह्व्यग्रहणादपि ॥ १५ ॥

अतश्च विपरीतत्वात्सम्भवन्त्यपि नैव सा ।

विवक्ष्यते रसाद्येषु वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः ॥ १६ ॥

उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च ।

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमी महाबली ॥ १७ ॥

व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ।

तत्रोष्णं भ्रमदृङ्ग्वानिस्वेददाहाशुपाकिताः ॥ १८ ॥

शमञ्च वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः ।

ह्लादनं जीवनं स्तम्भं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ १९ ॥

जठरेणाग्निना योमाद् यद् यदेति रसान्तरम् ।

रसानां परिणामान्ते स विपाकः इति स्मृतः ॥ २० ॥

खादुः पटुश्च मधुरमश्नोऽन्नं पच्यते रसः ।

तिक्तोष्णकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥ २१ ॥

रसैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।

किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म, पाकेन वापरम् ॥ २२ ॥

गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ।

यद्यद्द्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ॥ २३ ॥

अभिभूयेतरांस्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ।

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाल्यं हि जीयते ॥ २४ ॥

रसं विपाकस्ती वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।

बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ २५ ॥

रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्रभावजम् ।

दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी ॥ २६ ॥

मधुकस्य च मृहीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।

इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां पुनश्च तत् ॥ २७ ॥

विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ।

स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिहातकृद् यवः ।

उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिंहो न शूकरः ॥ २८ ॥

## दशमोऽध्यायः ।

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

क्ष्माभ्योऽग्निक्ष्मास्वतेजःखवायुग्न्यनिलगोऽनिलैः ।

द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ १ ॥

तेषां विद्याद्रसं स्वादुं यो वक्त्रमनुलिम्पति ।

आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः ॥ २ ॥

प्रियः पिपीलिकादीनाम्

अस्रः चालयते मुखम् ।

हर्षणी रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः ॥ ३ ॥

लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ।

तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च ॥ ४ ॥

उद्देजयति जिह्वाग्रं कुर्वंश्चिमिचिमां कटुः ।

स्नावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च ॥ ५ ॥

कषायो जङ्घयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतोविबन्धकृत् ।

रसानामिति रूपाणि कर्माणि

मधुरो रसः ॥ ६ ॥

आजन्मसात्म्यात् कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।

बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसम् ॥ ७ ॥

प्रशस्तो वृंहणः कण्ठः स्तन्यसन्धानकङ्कुरः ।

आयुषो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥ ८ ॥

कुरुतेऽत्युपयोगिन समेदःकफजान् गदान् ।

स्त्रीत्याग्निमादसंन्यासमेहगण्डाबुंदादिकान् ॥ ९ ॥

अस्रोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।

उष्णवीर्यो हिमस्यर्गः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ॥ १० ॥

करोति कफपित्तासं मूढवातानुलोमनम् ।

सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ॥ ११ ॥

कण्डुपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोटवृद्धज्वरान् ।

लवणः स्तम्भसङ्घातबन्धविध्वापनोऽग्निकृत् ॥ १२ ॥

स्नेहनः स्वेदनस्तोक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ।

सोऽतियुक्तोऽस्रपवनं खलतिं पलितं बलिम् ॥ १३ ॥

वृट्कुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत् क्षपयेद् बलम् ।

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं क्लमिवृद्धविषम् ॥ १४ ॥

कुष्ठमूर्च्छाज्वरोत्क्लेशदाहपित्तकफान् जयेत् ।

क्लेदमेदोवसामज्जशक्लन्मूत्रोपशोषणः ॥ १५ ॥

लघुर्मेधो हिमो रूक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः ।

धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात् करोति सः ॥ १६ ॥

कटुर्गलामयोदर्दकुष्ठालसकशोफजित् ।

व्रणावसादनस्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः ॥ १७ ॥

दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः ।

क्षिनन्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ॥ १८ ॥

कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।  
 मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ॥ १८ ॥  
 कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः ।  
 पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः ॥ २० ॥  
 आमसंस्लम्भनो ग्राही रूचोऽतित्वक्प्रसादनः ।  
 करोति शीलितः सोऽतिविष्टश्चाध्यानहृद्गुजः ॥ २१ ॥  
 तट्काश्र्यपौरुषभ्रं शस्रोतीरोधमलग्रहान् ।  
 घृतहेमगुडाक्षोडमोचचोचपरूषकम् ॥ २२ ॥  
 अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ॥ २३ ॥  
 मेदे चतस्रः पर्णिन्धो जीवन्ती जीवकर्षभौ ।  
 मधुकं मधुकं विम्बो विदारो यावणियुगम् ॥ २४ ॥  
 क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिष्ठी काश्मरी सहे ।  
 क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः ॥ २५ ॥  
 अश्वो धात्रीफलाश्लोकामातुलुङ्गाम्बवेतसम् ।  
 दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि ॥ २६ ॥  
 आम्रमाश्रातकं भयं कपित्थं करमर्दकम् ।  
 वरं सौवर्चलं कृष्णं विडं सामुद्रमौद्गिदम् ॥ २७ ॥  
 रोमकं पांसुर्जं शीसं क्षारश्च लवणो गणः ।  
 तिक्तः पटोली त्रायन्ती बालकोशोरचन्दनम् ॥ २८ ॥  
 भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ।  
 नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वाटरूपकम् ॥ २९ ॥  
 पाठापामार्गकांस्थायो गुडूची धन्वयासकम् ।  
 पञ्चमूलं महाव्याघ्रौ विशालाऽतिविषा वचा ॥ ३० ॥  
 कटुको हिङ्गुमरिचं कृमिजित् पञ्चकोलकम् ।  
 कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्कारम् ॥ ३१ ॥  
 वर्गः कषायः पथ्याक्षं शिरीषः खदिरो मधु ।

कदम्बोदुम्बरं मुक्ताप्रवालाञ्जनगैरिकम् ॥ ३२ ॥

बालं कपिलं खर्जूरं विसपञ्चोत्पलादि च ।

मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवाटते ॥ ३३ ॥

मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात् सिताया जाङ्गलामिषात् ।

प्रायोऽम्बुं पित्तजननं दाडिमामलकाटते ॥ ३४ ॥

अपच्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ।

तिक्तं कटुं च भूयिष्ठमवृथं वातकोपनम् ॥ ३५ ॥

ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः ।

कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयामृते ॥ ३६ ॥

रसाः कटुश्चलवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ।

तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलः ॥ ३७ ॥

तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बद्धमलास्तथा ।

पटुश्चमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारुताः ॥ ३८ ॥

पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ।

लघुरम्बुः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ॥ ३९ ॥

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।

रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ॥ ४० ॥

एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।

त्रिके स्वादुर्दमाम्बुः षट् त्रीन् पटुस्तिक्त एककम् ॥ ४१ ॥

चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्बुः पटुः सकृत् ।

पञ्चकेष्वेकमेवाम्बु मधुरः पञ्च सेवते ।

द्रव्यमेकं षड्वासादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥ ४२ ॥

षट्पञ्चकाः षट् च पृथग्रसास्युश्चतुर्दिकौ प्रश्चदशप्रकारौ ।

भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं द्रव्यं षड्वासादमिति त्रिषष्टिः ॥ ४३ ॥

ते रसानुरसतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च ।

संभवन्ति गणनां समतीता दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ४४ ॥

## एकादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥  
 दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य ते चक्षाः ।  
 उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टावेगप्रवर्त्तनैः ॥ १ ॥  
 सम्यग् गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च ।  
 अनुगृह्णात्यविकृतः पित्तं पक्त्युष्मदर्शनैः ॥ २ ॥  
 क्षुत्तृड् रुचिप्रभामिधाधीशौर्यतनुमार्दवैः ।  
 श्लेष्मास्थिरत्वस्त्रिग्धत्वसन्धिवन्धक्षमादिभिः ॥ ३ ॥  
 प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।  
 गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात् स्मृतम् ॥ ४ ॥  
 अवष्टम्भः पुरीषस्य मूत्रस्य क्लेदवाहनम् ।  
 खेदस्य क्लेदविघृतिः

वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः ॥ ५ ॥

कार्श्यकाण्णर्षेणकामित्वकम्पानाहशक्तद्वयहान् ।  
 बलनिद्रेन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥ ६ ॥  
 पीतविण्मूत्रनेत्रत्वक्क्षुत्तृड्दाहाल्पनिद्रताः ।  
 पित्तं

श्लेष्माग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ॥ ७ ॥

श्वैत्यशैत्यश्लथङ्गत्वं श्वासकासातिनिद्रताः ।  
 रसोऽपि श्लेष्मवद्रक्तं विसर्पणीहविद्रधीन् ॥ ८ ॥  
 कुष्ठवातास्रपित्तास्रगुल्मोपकुशकामलाः ।  
 व्यङ्गाग्निनाशसंमोहरक्तत्वङ्मृत्प्रताः ॥ ९ ॥  
 मांसं गण्डार्बुदग्रन्थिगण्डोरुदरवृद्धताः ।  
 कण्ठादिष्वधिमांसं च

तदन्मोदस्तथा श्रमम् ॥ १० ॥

अल्पेऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिक्स्तनीदरलम्बनम् ।

अस्थ्यध्वस्थ्यधिदन्तांश्च

मज्जानेवाङ्गगौरवम् ॥ ११ ॥

पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात् कच्छ्राण्यरूपि च ।

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि ॥ १२ ॥

कुक्षावाधानमाटोपं गौरवं वेदनां शकत् ।

मूत्रन्तु वस्तिनिस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् ॥ १३ ॥

स्वेदोऽतिस्वेददौर्गम्यकण्डूः

एवं च लक्षयेत् ।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः ॥ १४ ॥

लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽङ्गस्य सादोऽल्पं भाषिते हितम् ।

संज्ञामोहस्तथा स्त्री अहृद्युक्तामयसम्भवः ॥ १५ ॥

पित्ते मन्दोऽनलः शीतं प्रभाहानिः

कफे भ्रमः ।

श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हृद्द्रवस्यसन्धिताः ॥ १६ ॥

रसे रौक्ष्यं अमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता ।

रक्तेऽस्रशिशिरप्रीतिशिराशैथिल्यरूक्षताः ॥ १७ ॥

मांसेऽक्षग्लानिगण्डस्फिक्शुष्कतासन्धिवेदनाः ।

मेदसि स्वपनं कव्याः प्लीङ्गो वृद्धिः कृशाङ्गता ॥ १८ ॥

अस्थ्यस्थितोदः शदनं दन्तकेशनखादिषु ।

अस्यां मज्जनि सौषिर्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् ॥ १९ ॥

शुके चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।

तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेद्वं धूमायतीव च ॥ २० ॥

पुरीषे वायुरन्त्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ।

कुक्षौ भ्रमति याल्यूङ्गं हृत्पार्श्वे पीडयन् भृशम् ॥ २१ ॥

मूत्रेऽल्पं मूत्रयेत् कच्छ्रादिवर्णं सास्रमेव वा ।

स्वेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः ॥ २२ ॥

मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लभ्यं लक्षयेत् क्षयम् ।

स्त्रमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवैः ॥ २३ ॥

दोषादीनां यथास्वं च विद्याद् वृद्धिचयौ भिषक् ।

क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्द्धनेन च ॥ २४ ॥

वृद्धिं मलानां सङ्गाच्च क्षयं चातिविसर्गतः ।

मलोचितत्वाद् देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः ॥ २५ ॥

तत्रास्त्रनि स्थितो वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः ।

क्षेष्ठा शेषेषु तेनैषामाश्रयाश्रमिणां मिथः ॥ २६ ॥

यदेकस्य तदन्यस्य वर्द्धनक्षपणौषधम् ।

अस्थिमारुतयोर्नैवं प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥ २७ ॥

क्षेष्माणानुगता तस्मात् संक्षयस्तद्विपर्ययात् ।

वायुनानुगतो-

ऽस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान् ॥ २८ ॥

विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमात्सङ्घनवृंहणैः ।

वायोरन्यत्र तज्जांस्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ॥ २९ ॥

विशेषाद्रक्तवृद्ध्यान् रक्तस्रुतिविरेचनैः ।

मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥ ३० ॥

स्थौल्यकार्श्योपचारेण मेदोजानस्थिसंक्षयात् ।

जातान् क्षीरघृतैस्त्रिक्तसंयुतैर्वस्त्रिभिस्तथा ॥ ३१ ॥

विड्वृद्धिजानतीसारक्रियया विट् क्षयोद्भवान् ।

मेषाजमध्यकुल्माषयवमाषद्वयादिभिः ॥ ३२ ॥

मूत्रवृद्धिक्षयोत्यांश्च मेहक्लृच्छचिकित्साया ।

व्यायामाभ्यञ्जनस्त्रे दमद्यैः स्वेदक्षयोद्भवान् ॥ ३३ ॥

स्रस्थानस्थस्य कायाग्नेर्गंशा धातुषु संश्रिताः ।

क्षेपं सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ॥ ३४ ॥



पूर्वं धातुः परं कुर्याद् हृद् चोषश्च तद्विधम् ।  
 दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्त्यभये मलान् ॥ ३५ ॥  
 अधो ह्ये सप्त शिरसि खानि खेदवहानि च ।  
 मला मलायनानि सूर्ययास्त्रं तेष्वतो गदाः ॥ ३६ ॥  
 षोजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् ।  
 हृदयस्यमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ ३७ ॥  
 स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषल्लोहितपीतकम् ।  
 यन्नाशि नियतं नाशो यस्मिं स्तिष्ठति तिष्ठति ॥ ३८ ॥  
 निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ।  
 षोजः क्षीयेत कोपक्षुत्थानशोकश्रमादिभिः ॥ ३९ ॥  
 विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।  
 विच्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत् चामश्च तत्क्षये ॥ ४० ॥  
 जीवनीयोषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ।  
 षोजोविहृद्दौ देहस्य तुष्टिपुष्टिवलोदयः ॥ ४१ ॥  
 यदन्नं हेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ।  
 तत्तत्क्षयन् समग्रं च तौ तौ हृदिक्षयौ जयेत् ॥ ४२ ॥  
 कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।  
 हृद्वाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यबुधास्तु न ॥ ४३ ॥  
 यथाबलं यथास्त्रं च दोषा हृद्वा वितन्वते ।  
 रूपाणि जहति क्षीणाः समाः स्त्रं कर्म कुर्वते ॥ ४४ ॥  
 य एव देहस्य समा विवृद्धेयं त एव दोषा विषमा बधाय ।  
 यस्मादतस्तौ हितचर्य्यैव क्षयाद्विवृद्धेरिव रक्षणीयाः ॥ ४५ ॥

## द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

पक्वाशयकटीसक्थिश्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ।

स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः ॥ १ ॥

नाभिरामाशयः खेदो ब्रह्मीका रुधिरं रसः ।

टृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभिरत्र विशेषतः ॥ २ ॥

उरःकण्ठशिरःक्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः ।

मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य सुतरामुरः ॥ ३ ॥

प्राणादिभेदात् पञ्चात्मा वायुः

प्राणोऽत्र मूर्धगः ।

उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तटृक् ॥ ४ ॥

ष्टीवनक्षवयूद्गारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत् ।

उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ॥ ५ ॥

वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ।

व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ॥ ६ ॥

गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ।

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥

समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ।

अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ ८ ॥

अपानोऽपानगः श्रोणिवस्तिमेद्वोरुगोचरः ।

शुक्रात्तं वशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ ९ ॥

पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥ १० ॥

त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ।

पचत्यन्नं विभजते सारकिष्टौ पृथक् तथा ॥ ११ ॥

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।

करोति बद्धदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥ १२ ॥

आमाशयाश्रयं पित्तं रक्षकं रसरक्षणात् ।

बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥ १३ ॥

साधकं हृद्गतं पित्तं

रूपालोचनतः स्मृतम् ।

दृक्स्थमालोचकं

त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात् त्वचः ॥ १४ ॥

श्लेष्मा तु पञ्चधो-

रस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ।

हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ एवाम्बुकर्मणा ॥ १५ ॥

कफधाम्नां च शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् ।

अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा

यस्त्वामाशयसंस्थितः ॥ १६ ॥

क्लेदकः सोऽन्नसङ्घातक्लेदनात्

रसबोधनात् ।

बोधको रसनास्थायी

शिरःसंस्थोऽक्षतर्पणात् ॥ १७ ॥

तर्पकः

सन्धिसंश्लेषात् श्लेष्मकः सन्धिषु स्थितः ।

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् ॥ १८ ॥

व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वन्ति सञ्चयम् ॥ १९ ॥

शीतेन कोपमुष्णेन शर्मं स्निग्धादयो गुणाः ।

शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्य कुर्वते ॥ २० ॥

उष्णेन कोपं मन्दाद्याः शर्मं शीतोपसंहिताः ।

शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वते श्लेष्मण्ययम् ॥ २१ ॥

उष्णोक्तं कोपं तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम् ।

चयो वृद्धिः स्वधाम्नायैव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ॥ २२ ॥

विपरीतगुणेच्छा च

कोपस्तून्मार्गगामिता ।

लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भवः ॥ २३ ॥

चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ।

वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिरादिषु ॥ २४ ॥

चीयते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ।

तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्थीश्वरान्न कुप्यति ॥ २५ ॥

अद्भिरस्रविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् ।

पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥ २६ ॥

चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभिः कफः ।

तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्धत्वात् प्रकुप्यति ॥ २७ ॥

इति कालस्वभावोऽयम्

आहारादिवशात् पुनः ।

चयादीन् यान्ति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ॥

व्यप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ।

निवर्त्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलीघवत् ॥ २८ ॥

नानारूपैरसंख्यैर्विकारैः कुपिता मलाः ।

तापयन्ति तनुं तस्मात्तद्देत्वाकृतिसाधनम् ॥ २९ ॥

शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ।

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ॥ ३० ॥

यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ।

ह्यायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यदः ॥ ३१ ॥

विकारजातं विविधं त्रीन् गुणान् नातिवर्त्तते ।

तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ॥ ३३ ॥

विकारजातं त्रीन् दोषान्

तेषां कोपे तु कारणम् ।

अर्धैरसात्मरैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ॥ ३४ ॥

हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत् पुनस्त्रिधा ।

हीनोऽर्थनेन्द्रियस्वाल्पः संयोगः स्वेन नैव वा ॥ ३५ ॥

अतियोगोऽतिसंसर्गः सूक्ष्मभासुरभैरवम् ।

अत्यासत्रातिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च ॥ ३६ ॥

यदक्षणा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः ।

एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियार्थान् यथायथम् ॥ ३७ ॥

विद्यात्

कालस्तु शीतोष्णवर्षभेदात् त्रिधा मतः ।

स हीनो हीनशीतादिरतियोगोऽतिलक्षणः ॥ ३८ ॥

मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्त्रलक्षणः ।

कायवाक्चित्तभेदेन कर्मापि विभजेत् त्रिधा ॥ ३९ ॥

कायादिकर्मणां हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञिका ।

अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु वेगोदीरणधारणम् ॥ ४० ॥

विषमाङ्गक्रियारम्भः पतनस्त्रलनादिकम् ।

भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च ॥ ४१ ॥

कर्म प्राणातिपातादि दशधा यच्च निन्दितम् ।

मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह चामुत्र वा कृतम् ॥ ४२ ॥

निदानमेतद्दोषाणां कुपितास्तेन नैकधा ।

कुर्वन्ति विविधान् व्याधीन् शाखाकोष्ठास्थिसन्धिषु ॥ ४३ ॥

शाखारक्तादयस्त्रक् च बाह्यरोगायनं हि तत् ।

तदात्रया मुखव्यङ्गगण्डालज्यर्बुदादयः ॥ ४४ ॥

बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ।

अन्तःकोष्ठो महास्रोत आमपक्वाशयाश्रयः ॥ ४५ ॥  
 तत्स्थानाच्छ्रयतीसारकासश्वासोदरज्वराः ।  
 अन्तर्भागं च शोफार्शी गुल्मवीसर्पविद्रुभिः ॥ ४६ ॥  
 विरोहृदयवस्थादिमर्माण्यस्थ्यां च सन्धयः ।  
 तन्निबद्धाः शिरास्रायुकण्डराद्याश्च मध्यमाः ॥ ४७ ॥  
 रोगमार्गः स्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षबधार्दिताः ।  
 मूर्धादिरोगाः सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः ॥ ४८ ॥ ।  
 संसव्यासव्यधस्वापसादरुक्तोदभेदनम् ।  
 सङ्गाङ्गभङ्गसङ्कोचवर्त्तहर्षणतर्षणम् ॥ ४९ ॥  
 कम्पपारुष्यसौषिर्यशोषस्यन्दनवेष्टनम् ।  
 स्तम्भः कषायरसता वर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा ॥ ५० ॥  
 कर्माणि वायोः

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ।

खेदः क्लोदः स्रुतिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः ॥ ५१ ॥  
 कटुकाम्नी रसौ वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः ।  
 श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकण्डुशीतत्वगौरवम् ॥ ५२ ॥  
 बन्धोपलेपस्तैमित्यशोफापक्वतिनिद्रताः ।  
 वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिता ॥ ५३ ॥  
 इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ।  
 दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ॥ ५४ ॥  
 व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नार्त्तान् प्रतिक्षणम् ।  
 अभ्यासात् प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ॥ ५५ ॥  
 रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ।  
 दृष्टापचारजः कश्चित् कश्चित् पूर्वापराधजः ॥ ५६ ॥  
 तत्पञ्चराङ्गवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ।  
 यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ॥ ५७ ॥

महारन्ध्रोऽल्पके हेतावान्तको दोषकर्मजः ।

विपक्षशीलनात् पूर्वः कर्मजः कर्मसंचयात् ॥ ५८ ॥

गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मचयात् चयम् ।

द्विधा स्रपरतन्त्रत्वाद् व्याधयो-

ऽन्याः पुनर्द्विधा ॥ ५९ ॥

पूर्वजाः पूर्वरूपास्या जाताः पश्चादुपद्रवाः ।

यथास्वजन्मोपशयाः स्रतन्त्राः स्पष्टलक्षणाः ॥ ६० ॥

विपरोतास्ततोऽन्ये तु

विद्यादेवं मलानपि ।

तान् लक्षयेदवहितो विकुर्वाणान् प्रतिज्वरम् ॥ ६१ ॥

तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमो शाम्यतस्तथा ।

पश्चाच्चिकित्सेत् तूर्णं वा बलवन्तमुपद्रवम् ॥ ६२ ॥

व्याधिक्षिप्रशरोरस्य पीडाकरतरो हि सः ।

विकारनामाकुशलो न जिह्नीयात् कदाचन ॥ ६३ ॥

न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ।

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ॥ ६४ ॥

स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बहून् ।

तस्माद्द्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ॥ ६५ ॥

बुद्धा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ।

दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः ॥ ६६ ॥

सत्त्वं सात्त्वरं तथाहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः ।

सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्येषां दोषौषधनिरूपणे ॥ ६७ ॥

यो वर्त्तते चिकित्सायां न स स्वलति जातुचित् ।

गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्वदेहबलाबलात् ॥ ६८ ॥

दृश्यतेऽप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ।

गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयंस्तु भिषग्भुवः ॥ ६९ ॥

अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ।

ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम् ॥ ७० ॥

उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ।

शोधनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये ॥ ७१ ॥

क्षिणुयान्नमलानिव केवलं वपुरस्यति ।

अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ॥ ७२ ॥

तथा युञ्जीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ।

वक्ष्यन्तेऽतः परं दोषा वृद्धिचयविभेदतः ॥ ७३ ॥

पृथक् त्रीन् वृद्धिसंसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ।

त्रीनिव समया वृद्ध्या षडैकस्यातिशयाने ॥ ७४ ॥

त्रयोदश समस्तेषु

षट् द्वैकातिशयेन तु ।

एकं तुल्याधिकैः

षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥ ७५ ॥

पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः

क्षीणैश्च तावतः ।

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते

पुनश्च षट् ॥ ७६ ॥

एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्यययापि ते ।

भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः

त्रिषष्टिः स्वास्थ्यकारणम् ॥ ७७ ॥

संसर्गाद्रसरुधिरादिभिस्तथैषां

दोषांस्तु क्षयसमताविद्विभेदैः ।

आनन्व्यतरतमयोगतश्च यातान्

जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ ७८ ॥



## त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥  
 वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं सृदु ।  
 स्वाद्वल्लवणोष्णानि भोज्यान्वभ्यङ्गमर्दनम् ॥ १ ॥  
 वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगौड़िकम् ।  
 स्निग्धोष्णा वस्तयो वस्तिनियमः सुखशीलता ॥ २ ॥  
 दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोनयः ।  
 विशेषान्मेध्यपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ ३ ॥  
 पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् ।  
 स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥ ४ ॥  
 सुगन्धशीतहृद्यानां गन्धानामुपसेवनम् ।  
 कण्ठे गुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः ॥ ५ ॥  
 कपूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।  
 प्रदोषश्चन्द्रमाः सौधं हारि गीतं हिमोऽनिलः ॥ ६ ॥  
 अयन्त्रणसुखं मित्रं पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक् ।  
 छन्दानुवर्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥ ७ ॥  
 शीताम्बु धारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः ।  
 सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते ॥ ८ ॥  
 साम्भोजजलतीरान्ते कायमाने द्रुमाकुले ।  
 सौम्या भावाः पयः सर्पिर्विरेकश्च विशेषतः ॥ ९ ॥  
 श्लेष्मणो विधिना युक्तं तोक्ष्णं वमनरेचनम् ।  
 अन्नं रूक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥ १० ॥  
 दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिप्रजागरः ।  
 अनेकरूपो व्यायामश्चिन्ता रूक्षं विमर्दनम् ॥ ११ ॥  
 विशेषाद्दमनं यूषः चौद्रं मेदोघ्नमौषधम् ।

धूमोपवासगण्डूषा निःसुखत्वं सुखाय च ॥ १२ ॥  
 उपक्रमः पृथग् दोषान् योऽयमुद्दिश्य कीर्त्तितः ॥  
 संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्त्वं विकल्पयेत् ॥ १३ ॥  
 ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमरुते ।  
 मरुतो योगवाहित्वात् कफपित्ते तु शारदः ॥ १४ ॥  
 चय एव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन् ।  
 सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ १५ ॥  
 प्रयोगः शमयेद् व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।  
 नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद् यो न कापयेत् ॥ १६ ॥  
 व्यायामादूर्णस्तैर्ह्यग्रादहिताचरणादपि ।  
 कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ १७ ॥  
 दोषा यान्ति

तथा तेभ्यः स्रोतो सुखविशोधनात् ।

हृद्ग्राभिष्यन्दनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ॥ १८ ॥  
 तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ।  
 ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि ॥ १९ ॥  
 तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु च ।  
 कुर्याच्चिकित्सां स्वामिव बलेनान्याभिभाविषु ॥ २० ॥  
 आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ।  
 प्रायस्तिर्य्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ॥ २१ ॥  
 कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलविक्रियाम् ।  
 शमयेत्तान् प्रयोगेषु सुखं वा कोष्ठमानयेत् ॥ २२ ॥  
 श्रत्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथासन्नं विनिर्हरेत् ।  
 स्रोतोरोधबलभ्रं शगौरवानिलमूढताः ॥ २३ ॥  
 श्रालस्यापक्तिनिष्ठीवमलसङ्गारुचिक्लमाः ।  
 लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्य्ययः ॥ २४ ॥

कृष्णोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।  
 दुष्टमामाशयगतं रक्षमामं प्रचक्षते ॥ २५ ॥  
 अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ।  
 को द्रवेभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य सम्भवम् ॥ २६ ॥  
 घामेन तेन सम्पृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।  
 सामा इत्युपदिशन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥ २७ ॥  
 सर्वदेहप्रविष्टतान् सामान् दोषान् निर्हरेत् ।  
 लीनान् धातुष्वनुत्क्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव ॥ २८ ॥  
 आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः ।  
 पाचनैर्दीपनैः स्रैहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान् ॥ २९ ॥  
 शोधयेत् शोधनैः काले यथासन्नं यथाबलम् ।  
 हन्त्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥ ३० ॥  
 घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूयान् पक्वाधानाद्गुदेन च ।  
 उत्क्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान् वहतः स्वयम् ॥ ३१ ॥  
 धारयेदौषधैर्दोषान् विष्टतास्ते हि रोगदाः ।  
 प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ॥ ३२ ॥  
 विवहान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयेन्निर्हरेत् वा ।  
 श्रावणे कार्त्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ॥ ३३ ॥  
 ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वायुादीनाश्च निर्हरेत् ।  
 अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ॥ ३४ ॥  
 सन्धौ साधारणे तेषां दुष्टान् दोषान् विशोधयेत् ।  
 स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ३५ ॥  
 कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।  
 प्रयोजयेत् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ ३६ ॥  
 युष्मदादनन्नमन्नादौ मध्येऽन्ते कवलान्तरे ।  
 ग्रासे ग्रासे मुहुः खान्नं समुहं निशि चोषधम् ॥ ३७ ॥

कफोद्रेके गदे नास्रं बलिनो रोगरोगिणोः ।  
 अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते ॥ ३८ ॥  
 व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य सायमाशस्य तूत्तरे ।  
 आसत्रासान्तयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्चनि ॥ ३९ ॥  
 मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिकाट्ट्श्वासकासिषु ।  
 योज्यं सभोज्यं भैषज्यं भोज्यैश्चित्रैररोचके ॥ ४० ॥  
 कम्पाचेपकहिकासु समुद्रं लघुभोजिनाम् ।  
 ऊर्ध्वं वत्रुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

### चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥  
 उपक्रमस्य हि द्वित्वाद् द्विधैवोपक्रमो मतः ।  
 एकः सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ १ ॥  
 वृंहणो लङ्घनश्चेति तत्पर्यायावुदाहृतौ ।  
 वृंहणं यद् वृहत्त्वाय लङ्घनं लाघवाय यत् ॥ २ ॥  
 देहस्य

भवतः प्रायो भौमापमितरञ्च ते ।

स्नेहनं रूक्षञ्च कर्म स्वेदनं स्तम्भनं च यत् ॥ ३ ॥  
 भूतानां तदपि द्वैध्याद् द्वितयं नातिवर्त्तते ।  
 शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लङ्घनम् ॥ ४ ॥  
 यदीरयेद् बहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनञ्च तत् ।  
 निरूहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्रविस्तृतिः ॥ ५ ॥  
 न शोधयति यद्दोषान् समान्नीदीरयत्यपि ।  
 समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥ ६ ॥  
 पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्ब्यायामातपमारुताः ।  
 वृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ॥ ७ ॥

हृंहयेद् व्याधिभेषज्यमद्यस्तीशोककर्शितान् ।

भाराध्वोरः चतचोणरुचदुर्बलत्रातलान् ॥ ८ ॥

गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ।

मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवस्तिभिः ॥ ९ ॥

स्वप्नशय्यासुखाभ्यङ्गस्नाननिर्वृतिहर्षणैः ।

मेहामदोषातिस्निग्धज्वरोरुस्तम्भकुष्ठिनः ॥ १० ॥

विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकण्ठाच्चिरोगिणः ।

स्थूलांश्च लङ्घयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि ॥ ११ ॥

तत्र संशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाधिकान् ।

आमदोषज्वरच्छर्दिरतोसारहृदामयैः ॥ १२ ॥

विवम्भगौरवोद्गारहृत्प्रासादिभिरातुरान् ।

मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥ १३ ॥

एभिरिवामयैरार्त्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ।

क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्वार्त्तान्मध्यबलेट्टंढान् ॥ १४ ॥

समीरणातपायासैः किमुताल्यबलैर्नरान् ।

न हृंहयेत्तद्वनीयान्

वृद्धांस्तु मृदु लङ्घयेत् ॥ १५ ॥

युक्त्या वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् ।

हृंहिते स्याद् बलं पुष्टिस्तत्साध्यमयसञ्चयः ॥ १६ ॥

विमलेन्द्रियता सर्गी मलानां लाघवं रुचिः ।

क्षुत्तृट् सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता ॥ १७ ॥

व्याधिमारद्वमुत्साहस्तन्द्रानाशश्च लङ्घिते ।

अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥ १८ ॥

अतिस्थौल्यातिकाश्यादीन् वक्ष्यन्ते ते च सौषधाः ॥

रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिहृंहितलङ्घिते ॥ १९ ॥

अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगन्दरान् ।

काससंन्यासकच्छामकुष्ठादीनतिदारुणान् ॥ २० ॥

तत्र मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यते ।

कुलत्थचूर्णश्यामाकयवमुद्गमधूदकम् ॥ २१ ॥

मस्तुदण्डाहतारिष्टचिन्ताशोधनजागरम् ।

मधुना त्रिफलां लिङ्घ्याद् गुडूचीमभयां घनम् ॥ २२ ॥

रसाञ्जनस्य महतः पञ्चमूलस्य गुग्गुलोः ।

शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसो हितः ॥ २३ ॥

विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।

यवामलकचूर्णञ्च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २४ ॥

व्योषकट्टीवराशिग्रुविडङ्गातिविषास्थिराः ।

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ २५ ॥

निशे वृहत्थ्यौ हृपुषा पाठामूलञ्च केम्बुकात् ।

एषां चूर्णं मधु घृतं तैलञ्च सदृशांशकम् ॥ २६ ॥

शक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहन्ति तत् ।

अतिस्थौल्यादिकान् सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ २७ ॥

हृद्रोगकामलाश्वित्रश्वासकासगलग्रहान् ।

बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २८ ॥

अतिकार्ष्यं भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ।

स्नेहाग्निनिद्राट्क्श्मोत्रशुक्रीजःक्षुत्स्वरक्षयः ॥ २९ ॥

वस्तिहृन्मूर्ध्वजङ्घोरत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः ।

प्रलापोर्ध्वानिलग्लानिच्छर्दिःपर्वास्थिभेदनम् ॥ ३० ॥

विण्मूत्रादिग्रहाद्याश्च जायन्तेऽतिविलङ्घनात् ।

कार्ष्यमेव वरं स्थौल्यात्

न हि स्थूलस्य भेषजम् ॥ ३१ ॥

दृंहणं लङ्घनं नालमतिमेदोऽग्निवातजित् ।

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत् सौख्येन विनश्यति ॥ ३२ ॥

क्रशिता स्यविमात्यन्तविपरीतनिषेवणैः ।  
 योजयेद् वृंहणं तत्र सर्वं पानाद्भेषजम् ॥ ३३ ॥  
 अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।  
 स्वप्नप्रसङ्गाच्च कृशो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥  
 न हि मांससमं किञ्चिदन्यद्देहहृत्त्वकत् ।  
 मांसादमांसं मांसेन सम्भृतत्वाद्दिशेषतः ॥ ३५ ॥  
 गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ।  
 यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥ ३६ ॥  
 दोषगत्यातिरिच्यन्ते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।  
 उपक्रमा न ते द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥ ३७ ॥

### पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः शोधनादिगणसंग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मदनमधुकलम्बानिम्बविम्बीविशाला-

त्रपुषकुटजमूर्वादिवदालीकामिन्नम् ।

विदुलदहनचित्राः कोशवल्ग्वी करञ्जः

कणलवणवचैलासर्षपाश्छूर्दनानि ॥ १ ॥

कुम्भकुम्भत्रिफलागवाचीसुक्शङ्घिनीनीलिनितिल्वकानि ।

स्याककम्पिह्वकहेमदुग्धादुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ २ ॥

दनकुटजकुष्ठदेवदालीमधुकवचादशमूलदारुस्राः ।

मिसिक्ततवेधनं कुलथो मधुलवणं त्रिष्ठता निरूहणानि ॥ ३ ॥

वेन्नापामार्गव्योषदावीसुराला

वीजं शैरीषं वाहृतं शैग्रवं च ।

सारो माधुकः सैन्धवं तार्क्ष्यशैलं

द्रुव्यौ पृथ्वीका शोधयन्त्युत्तमाङ्गम् ॥ ४ ॥

भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाहयम् ।

वायुं वीरतरादिषु विदार्यादिषु नाशयेत् ॥ ५ ॥

दूर्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ता

गुन्द्राऽभीरुः शीतपाकी प्रियङ्गुः ।

न्यग्रोधादिः पद्मकादिः स्थिरे द्वे

पद्मं वन्यं सारिवादिषु पित्तम् ॥ ६ ॥

आरग्वधादिरर्कादिर्मुष्ककाद्योसनादिकः ।

सुरसादिः समुस्तादिर्वत्सकादिर्वलासजित् ॥ ७ ॥

जीवन्ती काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्णौ च ।

ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥ ८ ॥

विदारिपञ्चाङ्गुलवृश्चिकाली वृश्चिकदेवाह्वयशूर्पपर्णः ।

कण्डूकरीजीवनङ्गस्वसंज्ञे द्वे पञ्चके गोपसुतात्रिपादी ॥ ९ ॥

विदार्यादिरयं हृद्यो वृंहणो वातपित्तहा ।

शोषगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ १० ॥

सारिवोशीरकाश्मर्यमधुकशिशिरद्वयम् ।

यष्टी परूषकं हन्ति दाहपित्तास्रवृद्धज्वरान् ॥ ११ ॥

पद्मकपुण्ड्री वृद्धितुर्गर्ध्रः शृङ्गामृतादशजीवनसंज्ञाः ।

स्तन्यकराघ्नन्तीरणपित्तं प्रीणनजीवनवृंहणवृथाः ॥ १२ ॥

परूषकं वरा द्राक्षा कट्फलं कतकाफलम् ।

राजाह्वं दाडिमं शाकं लग्नू त्रामयवातजित् ॥ १३ ॥

अञ्जनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसाञ्जनम् ।

सैलामधुकनागाह्वं विषान्तर्दाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

पटोलकटु, रोहिणी चन्दनं मधुस्रवगुडू चिपाठान्वितम् ।

निहन्ति कफपित्तकुष्ठज्वरान् विषं वसिमरोचकं कामलाम् ।

गुडू चीपद्मकारिष्टधानका रक्तचन्दनम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहवृष्णाघ्नमग्निरुत् ॥ १६ ॥



आरम्बधेन्द्र्यवपाटलिकाकतित्ता

निम्बा मृतामधुरसासुवृक्षपाठाः ।

भूनिम्बसैर्यकपटोलकरञ्जयुग्मं

सप्तच्छदाग्निमुषवीफलवाणघोण्याः ॥ १७ ॥

आरम्बधादिर्जयति छर्दिक्कुष्ठविषज्वरान् ।

कफं कण्डूं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः ॥ १८ ॥

असनतिनिशभूर्जखेतवाहप्रकीर्या

स्रदिरकदरभण्डी शिंशुपामेषशृङ्गाः ।

त्रिहिमतलपलाशा जोङ्कः शाकशाली-

क्रमुकधवकुलिङ्गच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥ १९ ॥

असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन् ।

पाण्डुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥ २० ॥

वरणसैर्यकयुग्मशतावरीदहनमोरटबिल्वविषाणिकाः ।

द्विद्वहतीद्विकरञ्जयाद्वयं बहलपद्मवदर्भरुजाकराः ॥ २१ ॥

वरणादिः कफं मेदो मन्दाग्नित्वं नियच्छति ।

अधोवातं शिरःशूलं गुलां चान्तः सविद्रधिम् ॥ २२ ॥

ऊषकस्तुत्यकं हिङ्गुकासीसहयसैन्धवम् ।

सशिलाजतुकृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् ॥ २३ ॥

वेसन्तरारणिकबूकवृषाश्ममेद-

गोकण्ठकेत्कटसहाचरबाणकाशाः ।

वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा-

भल्लुकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः ॥ २४ ॥

वर्गो वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृतान् गदान् ।

अश्मरोशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ २५ ॥

धशावरकरोध्रपलाशाजिङ्गिणीसरलकट्फलयुक्ताः ।

वेसताम्बकदलीगतशोकाः सैलवानुपरिपेलवमोचाः ॥ २६ ॥

एष स्नेहादिको नाम मेदःकफहरो गणः ।

योनिदोषहरः स्तम्भी वर्ष्णी विषविनाशनः ॥ २७ ॥

अर्कालर्को नागदन्ती विशल्या

भार्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या

प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या

श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥ २८ ॥

अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ।

कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद् व्रणशोधनः ॥ २९ ॥

सुरसयुगफणिष्कं कालमालाविडङ्गं-

खरदुसवृषकर्णीकट्फलं कासमर्दः ।

क्षवकसरसिभार्गी कामुका काकमाचो-

कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशो ॥ ३० ॥

सुरसादिगणः श्लेष्ममेदःकृमिनिषूदनः ।

प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥ ३१ ॥

मुष्ककस्तुग्वराद्वीपिपलाशधवशिंशपाः ।

गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोऽर्शःकफशुक्रजित् ॥ ३२ ॥

वत्सकमूर्वाभार्गीकटुकामरिचं घृणप्रिया च मण्डीरम् ।

एलापाठाजाजीकह्वङ्गफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥ ३३ ॥

खीरकहिङ्गुविडङ्गं पशुगन्धा पञ्चकोलकं हन्ति ।

चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्गन्धः ॥ ३४ ॥

वचाजलददेवाह्वनागरातिविषाभयाः ।

हरिद्राद्वययष्ट्याह्वकलशीकुटजोद्भवाः ॥ ३५ ॥

वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ।

मेदःकफाब्धपवनस्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ ३६ ॥

प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्मापद्माद्रजो योजनवस्त्रानन्ता ।

मानद्रमो मोचरसः समङ्गा पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥ ३७ ॥

धम्बुष्ठा मधुकं नमस्करोनन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः ।

रोध्रं धातकिविष्वपेशिके कटुङ्गः कमलोद्भवं रजः ॥ ३८ ॥

मथौ प्रियङ्गुध्वष्ठादी पक्कातीसारनाशनौ ।

सम्बानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ ३९ ॥

मुस्तावचाग्निद्विनिशाद्वितक्ता

भक्तातपाठात्रिफलाविषाख्याः ।

कुष्ठं व्रुटी हैमवती च योनि-

स्तन्यामयघ्ना मलपाचनाश्च ॥ ४० ॥

न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मं

जम्बूद्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः ।

प्लक्षाम्बवक्षु लपियालपलाशनन्दी-

कोलीकदम्बविरलामधुकं मधुकम् ॥ ४१ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः संग्राहो भग्नसाधनः ।

मेदःपित्तास्रदृदाहयोनिरोगनिवर्हणः ॥ ४२ ॥

एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलनीमांसीजलध्यामकं

सृक्काचौरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीरसाः ।

शुक्तिर्याघ्नखो मराह्वमगुरुः श्रीवासकं कुडुमं

चण्डागुग्गु लुदेवधूपखपुराः पुन्नागनागाह्वयम् ॥ ४३ ॥

एलादिको वातकफौ विषञ्च विनियच्छति ।

वर्षप्रसादनः कण्डूपिटिकाकोठनाशनः ॥ ४४ ॥

ामा दन्ती द्रवन्तीक्रमुककुटरणी शङ्खिनी चर्मसाह्व

र्षचीरो गवाक्षी शिखरिरजनकच्छिबरोहाकरञ्जाः ।

ज्ञान्दी व्याधिघातो बहलबहुरसस्तीक्ष्णहृत्तात् फलानि

ामाद्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफो हृद्भुजं मूत्रच्छम् ॥ ४५ ॥

अयद्विंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ।

युष्मत्तद्विधमन्यञ्च द्रव्यं जघ्नादयौगिकम् ॥ ४६ ॥

एते वर्गा कोषदूष्याद्यपेक्ष्य-

कल्ककाथस्नेहलेहादियुक्ताः ।

पाने नस्ये ऽन्वासनेऽन्तर्वह्निर्वा

लेपाभ्यङ्गैर्घ्नन्ति रोगान् सुकृच्छान् ॥ ४७ ॥

## षोडशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

गुरुशीतसरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

श्रीषधं स्नेहनं प्रायो विपरोतं विरूक्षणम् ॥ १ ॥

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्त्तनात् ॥ २ ॥

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ।

घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान् मज्जा ततोऽपि च ॥ ३ ॥

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिहतो महान् ।

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ॥ ४ ॥

वृद्धवालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणासुरेतसः ।

वातार्त्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिणः ॥ ५ ॥

स्नेह्याः

न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।

ऊरुस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥ ६ ॥

मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिश्चेष्टणामदौश्च पीडिताः ।

अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ॥ ७ ॥

तत्र धीमृतिमेधाग्निकाङ्क्षिणां शस्यते घृतम् ।

ग्रन्थिनाडीकृमिञ्च अमेदोमारुतरोगिषु ॥ ८ ॥

तैलं लाघवदाब्धार्थिक्रूरकोष्ठेषु देहिषु ।

वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥ ९ ॥

रूघ्नो शघमात्यग्निवातावृतपथेषु च ।

शेषी

वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥ १० ॥

तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।

तैलं प्रावृषि वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे ॥ ११ ॥

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोऽङ्घ्रि विमले रवौ ।

तैलं त्वरायां शीतेऽपि

घर्मेऽपि च घृतं निशि ॥ १२ ॥

निश्येव पित्ते पवने संसर्गे पित्तवत्यपि ।

निश्चन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिवा ॥ १३ ॥

युक्त्यावचारयेत् स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ।

नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूढैककर्णाक्षितर्पणैः ॥ १४ ॥

रसभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टिविचारणाः ।

स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात् स्मृताः ॥ १५ ॥

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ।

स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्मांशु साधनात् ॥ १६ ॥

डाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्णान्ति याः क्रमात् ।

द्वस्वमध्येत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च ऋसीयसीम् ॥ १७ ॥

कल्पयेद्दीच्य दोषादीन् प्रागेव तु ऋसीयसीम् ।

ह्यस्तने जीर्ण एवास्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥ १८ ॥

शमनः क्षुद्रतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ।

हृंहणो रसमद्याद्यैः समक्तोऽल्पः

हितः स च ॥ १९ ॥

वालवृद्धपिपासार्त्तस्नेहद्विस्मद्यशीलिषु ।

स्त्रीस्ने हनित्यमन्दाग्निसुखितक्ते शभीरुषु ॥ २० ॥

ऋदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कशेषु च ।

प्राङ्मध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ॥ २१ ॥  
 व्याधीन् जयेद् बलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् ।  
 वार्युष्णमच्छेऽनुपिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ २२ ॥  
 आस्योपलेपशुद्धैश्च तौवरारुष्करे न तु ।  
 जीर्णांजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥ २३ ॥  
 तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ।  
 भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ॥ २४ ॥  
 द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम् ।  
 उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ २५ ॥  
 न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।  
 प्रवातयानयानाध्वभाष्याभ्यासनसंस्थितिः ॥ २६ ॥  
 नीचात्युच्चोपधानाहः स्वप्नधूमरजांसि च ।  
 यान्यहानि पिबेत् तानि तावन्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥ २७ ॥  
 सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिदोषेषु च क्रमः ।  
 उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ २८ ॥  
 त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरं सप्तदिनं पिबेत् ।  
 सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मी भवेत् परम् ॥ २९ ॥  
 वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।  
 स्नेहोद्देवगः क्षमः सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ ३० ॥  
 अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः ।  
 अमात्रयाऽहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ ३१ ॥  
 स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तम्भविसंज्ञताः ।  
 कण्डुकुष्ठञ्ज्वरोत्क्लेशशूलानाहभ्रमादिकान् ॥ ३२ ॥  
 क्षुत्तृणोन्नेखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम् ।  
 तक्रारिष्टं खलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३३ ॥  
 पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलुः ।

यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥ ३४ ॥

विरुक्षणे लङ्घनवत् कृतातिकृतलक्षणम् ।

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्नेदमाचरेत् ॥ ३५ ॥

स्निग्धस्यहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ।

एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्कृष्टं तत्करैः ॥ ३६ ॥

मांसला मेदुरा भूरिश्चेष्माणो विषमाम्नयः ।

स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रुक्षयेत्ततः ॥ ३७ ॥

संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ।

अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्मप्रतां गतः ॥ ३८ ॥

बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।

योगानिमाननुद्देगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३९ ॥

प्राज्यमांसरसास्तेषु पेया वा स्नेहभर्जिताः ।

तिलचूर्णश्च सस्नेहफाणितः कशरा तथा ॥ ४० ॥

क्षीरपेया घृताढ्योष्णा दध्नी वा सगुडः सरः ।

पेया च पञ्चप्रसृता स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः ॥ ४१ ॥

सप्तैते स्नेहनाः सद्यः स्नेहाश्च लवणोत्थनाः ।

तद्वप्रभिष्यन्धरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ४२ ॥

गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरा दधि ।

कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥

त्रिफला पिप्पली पथ्या गुग्गुल्वादि विपाचितान् ।

स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ।

क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसम्बुक्ष्णक्षमान् ॥ ४४ ॥

।सान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ।

इन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४५ ॥

## सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स्वेदस्तापोपनाहोऽद्भवभेदाच्चतुर्विधः ।

तापोऽग्नितप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ १ ॥

उपनाहो वचा किण्वशताह्वादेवदारुभिः ।

धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्त्रैरण्डजटामिषैः ॥ २ ॥

उद्रिक्तलवणैः स्त्रे हचुक्रतक्रपयःप्लुतैः ।

केवले पवने श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ॥ ३ ॥

पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु साल्वणाख्यैः पुनः पुनः ।

स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चमंपट्टैरपूतिभिः ॥ ४ ॥

अलाभे वातजित् पत्रकौशेयाविकशाटकैः ।

रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ॥ ५ ॥

ऊष्मा तूत्कारिकालोष्टकपालोपलपांसुभिः ।

पत्रभङ्गेन धान्येन करीषसिकतातुषैः ॥ ६ ॥

अनेकोपायसन्तप्तैः प्रयोज्यो देशकालतः ।

शिशुवीरणकैरण्डकारञ्चसुरसार्जकात् ॥ ७ ॥

शिरोषवासावंशार्कमालतीदीर्घवृन्ततः ।

पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥

दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।

स्त्रे हवद्भिः सुराशुक्लवारिचीरादिसाधितैः ॥ ९ ॥

कुम्भीर्गलन्तीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।

वाससाच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिञ्चेद् यथासुखम् ॥ १० ॥

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गोऽनिले ॥ ११ ॥

अर्धगाह्यातुरस्तिष्ठेदर्शःकृच्छादिरक्षु च ।

निवातेऽन्तर्बहिः स्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ॥ १२ ॥

व्याधिव्याधितदेशर्तुवशान् मध्यकरावरम् ।



कफार्तो रूक्षणं रूक्षो रूक्षस्त्रिंशं कफानिले ॥ १३ ॥

शामाश्रयगते वायी कफे पक्वाश्रयाश्रिते ।

रूक्षपूर्वं तथा स्त्रे हपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ १४ ॥

अल्पं वङ्गणयोः स्वल्पं दृग्म, प्कहृदये न वा ।

शीतशूलक्षये स्त्रिंशो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ॥ १५ ॥

स्याच्छनैर्नृदितः स्नातस्ततः स्त्रे हविधिं भजेत् ।

पित्तास्रकोपदृग्मूर्च्छास्रराङ्गसदनभ्रंमाः ॥ १६ ॥

सन्धिपीडाञ्च रश्यावरक्तमण्डलदर्शनम् ।

स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तम्भनभौषधम् ॥ १७ ॥

विषचाराग्न्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ।

स्वेदनं गुरुतीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा ॥ १८ ॥

द्रवस्थिरसरस्त्रिंश्रूक्षसूक्ष्मं च भेषजम् ।

स्वेदनं स्तम्भनं श्लक्ष्णं रूक्षसूक्ष्मसरद्रवम् ॥ १९ ॥

प्रायस्त्रिंशं कषायं च मधुरं च समासतः ।

स्तम्भितः स्याद् बले लब्धे यथोक्तामयसङ्ख्यात् ॥ २० ॥

स्तम्भत्वक्सायुसङ्कोचकम्पहृदाग्घनुग्रहैः ।

पादोष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ॥ २१ ॥

न स्त्रे दयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ।

स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ २२ ॥

तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाद्यरोगिणः ।

पीतदुग्धदधिस्त्रे ह्रमधून् कृतविरेचनान् ॥ २३ ॥

भ्रष्टदग्धगुदम्बानिक्रोधशोकभयान्वितान् ।

क्षुत्क्षणाकामलापाण्डु, मेहिनः पित्तपीडितान् ॥ २४ ॥

गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु चाल्ययिके गदे ।

श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माधानविवन्धिषु ॥ २५ ॥

स्वरभेदानिलव्याधिज्ञे आमस्तम्भगौरवे ।

अङ्गमर्दकटीपार्श्वं पृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ॥ २६ ॥  
 महत्त्वे मुष्कयोः खल्यामायामे वातकण्ठके ।  
 मूत्रकृच्छ्रावुदग्रन्थिशुक्राघाताद्यमारुते ॥ २७ ॥  
 खेदं यथायथं कुर्यात् तदौषधविभागतः ।  
 खेदो हितस्वनाग्नेयो वाते मेदःकफाहृते ॥ २८ ॥  
 निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ।  
 उपानाहाहवक्रोधभूरिपानं क्षुधातपः ॥ २९ ॥  
 अहंक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा  
 स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ।  
 दोषाः खेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं  
 नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्ऋयन्ते ॥ ३० ॥

### अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥  
 कफे विदध्याहमनं संयोगे वा कफोत्वये ।  
 तद्विरेचनं पित्ते  
 विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥  
 मबज्वरातिसाराधःपित्तासृग् राजयक्ष्मिणः ।  
 कुष्ठमेहापचीग्रन्थिश्लीपदोन्मादकासिनः ॥ २ ॥  
 श्वासहृन्नासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ।  
 अवम्या गर्भिणी रुक्षः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥ ३ ॥  
 बाह्वृद्धकृशस्थूलहृद्रोगिघतदुर्बलाः ।  
 प्रसक्तवमथुष्णीहतिमिरक्रिमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥  
 ऊर्ध्वप्रवृत्तवायुस्रदत्तवस्तिहतस्वराः ।  
 मूत्राघात्युदरी गुल्मी दुर्वमोऽत्यग्निरर्गसः ॥ ५ ॥  
 उदावर्त्तभ्रमाष्ठीलापार्श्वरुग्वातरोगिणः ।

ऋते विषमराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥  
 प्रसक्तवमयोः पूर्वे प्रावेणामज्वरोऽपि च ।  
 धूमन्तैः कर्मभिर्वज्याः सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥  
 विरेकसाध्या गुल्मार्थोविस्फोटव्यङ्गकामलाः ।  
 जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिग्नीहहलीमकाः ॥ ८ ॥  
 विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यन्दः पक्वाशयव्यथा ।  
 योनिशुक्राशया रोगाः कोष्ठगाः कृमयो व्रणाः ॥ ९ ॥  
 वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शङ्खदृग्रहः ।  
 वम्याश्च कुष्ठमेहाद्याः

न तु रेच्यो नवज्वरी ॥ १० ॥

अल्पाम्बुधोगपित्तास्रचतपायुतिसारिणः ।  
 सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ॥ ११ ॥  
 अथ साधारणे काले स्निग्धस्निग्धं यथाविधि ।  
 श्लोवम्यमुत्क्लिष्टकफं मत्स्यमाषतिलादिभिः ॥ १२ ॥  
 निशां सुप्तं सुजीर्णानं पूर्वाह्ने कृतमङ्गलम् ।  
 निरन्नमौषत्स्निग्धं वा पेयया पीतसर्पिषम् ॥ १३ ॥  
 दृढबालाबलक्लोवभीरुन् रोगानुरोधतः ।  
 आकण्ठं पायिताम्बुयं चीरमिचुरसं रसम् ॥ १४ ॥  
 यथाविकारविहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।  
 कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥ १५ ॥  
 ब्रह्मदद्यात्स्त्रिद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।  
 ऋषयः सौषधियामा भूतसङ्घाश्च पान्तु वः ॥ १६ ॥  
 रसायनमिवर्षीणाममराणामिवावृतम् ।  
 सुधेवोत्तमनामानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १७ ॥  
 ॐ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय  
 तथागतायार्हते सम्यक् सम्बुद्धाय । तद्यथा । ॐ भैषज्ये

भैषज्ये महाभैषज्ये समुद्गते स्वाहा । प्राङ्मुखं पाययेत्

पीतं मुहूर्त्तमनुपालयेत् ।

तन्मनाः

जातहृत्तासप्रसेकम्हृदयेत्ततः ॥ १८ ॥

अङ्गुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाथवा ।

गलताल्वरुजन् वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्त्तयन् ॥ १९ ॥

प्रवर्त्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ।

उभे पार्श्वे ललाटश्च वमतश्चास्य धारयेत् ॥ २० ॥

प्रपीडयेत् तथा नाभिं पृष्ठश्च प्रतिलोमतः ।

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ॥ २१ ॥

वमेत् क्षिग्धान्नलवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।

पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा क्षीणो भवेत् ॥ २२ ॥

हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः ।

वमेत् पुनः पुनः

तत्र वेगानामप्रवर्त्तनम् ॥ २३ ॥

प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ।

अयोगस्तेन निष्ठीवकण्डूकोठज्वरादयः ॥ २४ ॥

निर्विबन्धं प्रवर्त्तन्ते कफपित्तानिलाः क्रमात् ।

सम्यग् योगे-

ऽतियोगे तु फेनचन्द्रकरक्तवत् ॥ २५ ॥

वमितं क्षामता दाहः कण्ठशोषस्तमो भ्रमः ।

घोरा वायुामया मृत्युर्जीवशोणितनिर्गमात् ॥ २६ ॥

सम्यग् योगेन वमितं क्षणमाश्वस्य पाययेत् ।

धमत्रयस्थान्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत् ॥ २७ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुखाग्बुना ।

भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं भजेत् पेयादिकं क्रमम् ॥ २८ ॥  
 यां विलेपोमकृतं कृतञ्च यूपं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।  
 मेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २९ ॥  
 प्राणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्भुक्षमाणो भवति क्रमेण ।  
 हान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३० ॥  
 अन्यमध्यप्रवरे तु वेगाच्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।  
 व ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा स्याद् द्विचतुर्गुणश्च ॥ ३१ ॥

पित्तावसानं वमनं विरेकात्

अर्द्धं कफान्तञ्च विरेकमाहुः ।

द्वितान् सविट्कानपनीय वेगान्

मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ ३२ ॥

अथैनं वामितं भूयः स्नेहस्वेदोपपादितम् ।

श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग् विरेचयेत् ॥ ३३ ॥

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरेच्यते ।

प्रभूतमारुतः क्रूरः कृच्छ्राच्छ्यामादिकैरपि ॥ ३४ ॥

कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।

स्निग्धोष्णलवणैर्वायी

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

उष्णाम्बु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् ।

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुञ्जाव्येद्युः पुनः पिबेत् ॥ ३६ ॥

अट्टदस्नेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्ध्वं दशाहतः ।

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्वेदस्नेहैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥

यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ॥ ३८ ॥

कण्डूर्विदाहः पिटिका पीनसो वातविड्ग्रहः ।

अयोगलक्षणं

योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ३८ ॥

विट्पित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात् सवेत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ॥ ४० ॥

मांसधावनतुल्यं वा मेदःखण्डाभमेव वा ।

गुदनिःसरणं तृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ४१ ॥

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथातिवमनामयाः ।

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ॥ ४२ ॥

धमवर्ज्येन विधिना

ततो वमितवानिव ।

क्रमेणान्नानि भुञ्जानो भजेत् प्रकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥

मन्दवर्कमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।

अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत् पीतभेषजम् ॥ ४४ ॥

स्त्रे हस्त्रेदौषधोत्कृशसङ्कैरिति न बाध्यते ।

संशोधनास्रविस्त्रावस्त्रे हयोजनलङ्घनैः ॥ ४५ ॥

यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ।

सुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ॥ ४६ ॥

पेयां न पाययेत् तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।

अपक्वं वमनं दोषात् पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥

निर्हरेद्दमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ।

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ४८ ॥

विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ।

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ ४९ ॥

अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृदुल्पमौषधम् ।

वरं तदसक्तत् पीतमन्यथा संशयावहम् ॥ ५० ॥

हरेद् बहुश्लान् दोषानल्पानल्पान् पुनः पुनः ।

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत् तु तान् ॥ ५१ ॥

क्लेशयन्ति चिरं ते हि हृद्युर्वेनमनिर्हृताः ।  
 मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सञ्चारलवणैर्घृतैः ॥ ५२ ॥  
 सम्युक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ।  
 रूक्षवह्निलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ॥ ५३ ॥  
 दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ।  
 तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात् ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ ५४ ॥  
 शकृन्निर्हृत्य वा किञ्चित् तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ।  
 प्रहृतं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत् सुखम् ॥ ५५ ॥  
 विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोकविसर्पिणः ।  
 कामलापाण्डुमेहात्तान्नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ५६ ॥  
 सर्वान् स्त्रेहविरेकैश्च रुक्षैस्तु स्त्रेहभाविताम् ।  
 कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ ५७ ॥  
 स्त्रेहस्त्रेदौ प्रयुञ्जीत स्त्रेहमन्ते बलाय च ।  
 मलो हि देहादुत्क्लेश्य क्रियते वाससो यथा ॥ ५८ ॥  
 स्त्रेहस्त्रेदैस्तथोत्क्लेश्य क्रियते शोधनैर्मलः ।  
 स्त्रेहस्त्रेदावनभ्यस्य कुर्यात् संशोधनं तु यः ।  
 दारुशुष्कमिवारामे शरीरं तस्य दीर्यते ॥ ५९ ॥  
 प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।  
 तच्च पाकं वयसः करोति संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥

### एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥  
 वातोत्वणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।  
 उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधश्च सः ॥ १ ॥  
 निरुहोऽन्वासनो वस्तिरुत्तर-

स्त्रेण साधयेत् ।

गुल्मानाहखुड्ग्रीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥

जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्रानिलमलग्रहान् ।

वर्ष्माश्मरीरजोनाशान् दारुणांश्चानिलामयान् ॥ ३ ॥

अनास्थाप्यास्वतिस्त्रिग्विधः क्षतोरस्को भृशं कृशः ।

आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥

कासश्वासप्रमेहार्शोहिष्माधानाल्पवर्चसः ।

शूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदकोदरी ॥ ५ ॥

कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ।

अस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिवह्यः ॥ ६ ॥

रूक्षाः केवलवातार्ताः

नानुवास्यास्त एव च ।

येनास्थाप्यास्तथा पाण्डु, कामलामेहपीनसाः ॥ ७ ॥

निरन्नप्लीहविड्भेदिगुरुकोष्ठकफोदराः ।

अभिष्यन्दिक्कशस्थूलकमिकोष्ठाव्यमारुताः ॥ ८ ॥

पीते विषे गरेऽपच्यां श्लीपदी गलगण्डवान् ।

तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्वस्थिवेणुजम् ॥ ९ ॥

गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णर्जुं गुलिकामुखम् ।

ऊनेऽब्दे पञ्च पूर्णेऽस्मिन्नासप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् ॥ १० ॥

सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ।

द्वादशैव परं विंशत्

वीच्य वर्षान्तरेषु च ॥ ११ ॥

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेत् ।

स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्ये नाग्रेकनिष्ठया ॥ १२ ॥

पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदार्द्धाद्विप्रवर्द्धितम् ।

त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेऽग्रे वहते तु यत् ॥ १३ ॥

मुद्गं माषं फलायञ्च क्लिन्नं कर्कभ्युक्तं क्रमात् ।



मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥

वर्त्याग्रे पिहितं मूले यथास्रं इयङ्गुलान्तरम् ।

कर्णिकाहितयं नेत्रे कुर्यात्

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥

अजाविमहिषादीनां वस्तिं सुसृदितं दृढम् ।

कषायरक्तं निम्बिद्रपन्विगन्धशिरं तनुम् ॥ १६ ॥

ग्रन्थितं साधुसूत्रेण सुखसंस्थाप्यभेषजम् ।

वस्यभावेऽङ्गपादं वा न्यसेदा सोऽथवा वनम् ॥ १७ ॥

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरात् परम् ।

प्रकुञ्चद्विः प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः ॥ १८ ॥

प्रसृतं वर्द्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य च ।

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १९ ॥

यथायथं निरूहस्य पादो मात्रानुवासने ।

आस्थाप्यं स्नेहितं स्निग्धं शुद्धं लब्धवलं पुनः ॥ २० ॥

अन्वासनाहं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।

शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित् ततोऽन्यदा ॥ २१ ॥

अभ्यक्तस्रातमुचितात् पादहीनं हितं लघु ।

अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ॥ २२ ॥

कृतचक्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे ।

नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ॥ २३ ॥

सङ्कोच्य दक्षिणं सकथि प्रसार्य च ततोऽपरम् ।

अथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥ २४ ॥

उच्छ्वास्य वस्तेर्वदने बद्धे हस्तमकम्पयन् ।

पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥ २५ ॥

नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ।

सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत् स्फिजी ।

तत् पार्श्विभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥२७॥

ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पार्श्विके ।

आहन्यान् मुष्टिनाङ्गञ्च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ २८ ॥

वेदनार्त्तमिति स्नेहो न हि शीघ्रं निवर्त्तते ।

योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्नकार्यकृत् ॥२९॥

दीप्ताग्निं त्वागतस्नेहं सायाङ्गे भोजयेत्क्षु ।

निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥

अहोरात्रमुपेक्षेत् परतः फलवर्त्तिभिः ।

तीक्ष्णैर्वा वस्त्रिभिः कुर्याद् यत्र स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

अतिरौच्यादनागच्छन्न चेज्जाड्यादिदोषकृत् ।

उपेक्षेत्तैव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिबेत् ॥ ३२ ॥

प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव वा ।

अन्वासयेत् तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे वा पुनश्च तत् ॥ ३३ ॥

यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युत्खणमारुतान् ।

व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥३४॥

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।

निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ ३५ ॥

पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।

मध्याङ्गे किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ॥ ३६ ॥

अभ्यक्तस्त्रेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।

अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥

वस्त्रिं प्रकल्पयेद्द्वैद्यस्तद्विद्यैर्बहुभिः सह ।

क्वाथयेद्द्विंशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ ३८ ॥

ततः क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।

पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफाधिके ॥ ३९ ॥

सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ।

नात्यच्छसान्द्रता वस्त्रेः

पलमात्रं गुडस्य च ॥४०॥

मधुपट्टादिशेषञ्च युक्त्या

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाम्बु कुम्भीवाप्येण तप्तं खजसमाहृतम् ॥ ४१ ॥

प्रक्षिप्य वस्त्रौ प्रणयेत्पायी नात्युष्णशीतलम् ।

नातिमिग्धं नवा रूक्षं नातितीक्ष्णं नवा सृदु ॥ ४२ ॥

नात्यच्छसान्द्रं नोनातिमात्रं नापटु नाति च ।

लवणं तद्वदम्बं च

पठन्त्यन्ये तु तद्विदः ॥ ४३ ॥

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात् मूहमाक्षिकयोः पृथक् ।

कर्षाद्विंशतिमाणिमन्यस्य स्वस्य कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥

सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।

माक्षिकं लवणं मूहं कल्कं काथमिति क्रमात् ॥४५॥

आवपेत निरूहाणामेष संयोजने विधिः ।

उत्ताने दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥

क्षतोपधानः सञ्जातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ।

आगतौ परमः कालो मुहूर्त्तो सृत्यवे परम् ॥ ४७ ॥

तद्वानुलोमिकं मूहचारमूवास्त्रकल्पितम् ।

त्वरितं मिग्धतीक्ष्णोष्णं वस्त्रिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥

विदद्यात् फलवर्त्तिं वा स्त्रेदनोच्चासनादि च ।

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्त्रिरिष्यते ॥ ४९ ॥

तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरूढता ।

विरिक्तवच्च योगादीन् विद्यात्

योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥

कोष्णेन वारिणा म्नातं तनु धन्वरसौदनम् ।  
 विकारा ये निरूहस्य भवन्ति प्रचलैर्मजैः ॥ ५१ ॥  
 ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति भुक्तवतः शमम् ।  
 अथ वातादितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२ ॥  
 सम्यग्घीनातियोगाश्च तस्य स्युः सू हपीतवत् ।  
 किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्त्तते ॥ ५३ ॥  
 सानुलोमानिलः सू हस्तत्सिद्धमनुवासनम् ।  
 एकं त्रीन् वा बलासे तु सू हवस्तीन् प्रकल्पयेत् ॥ ५४ ॥  
 पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वानिले ।  
 पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ ५५ ॥  
 कफपित्तानिलेश्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात् ।  
 वातघ्नौषधनिःक्वाथस्त्रिवृतासैन्धवैर्युतः ॥ ५६ ॥  
 वस्तिरेकोऽनिले सिग्धः स्वादन्लोणारसान्वितः ।  
 न्यग्रोधादिमणक्वाथौ पत्रकादिसितायुतौ ॥ ५७ ॥  
 पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ।  
 आरग्वधादिनिःक्वाथवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ ५८ ॥  
 रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ।  
 त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥ ५९ ॥  
 त्रिभ्यः परं वस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः ।  
 न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ ६० ॥  
 उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।  
 त्रिधैवं कल्पयेद् वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥  
 दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत् प्रमाणयेत् ।  
 सम्यक् निरूढलिङ्गं तु नासम्भाव्य निवर्त्तयेत् ॥ ६२ ॥  
 प्राक् सू ह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।  
 सान्वासनानि कर्मैवं वस्तयस्त्रिं शदीरिताः ॥ ६३ ॥

कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् सूहान्ते त्रयस्तथा ।

षट् पञ्च वस्यन्तरिताः

योगोऽष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥ ६४ ॥

त्रयो निरूहाः सूहाय सूहावाद्यन्तयोरुभौ ।

सूहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥ ६५ ॥

उत्कृशाग्निवधौ सूहाद्विरूहान्मरुतो भयम् ।

तस्मान्द्विरूढः सूहाः स्याद्विरूह्यश्चानुवासितः ॥ ६६ ॥

सूहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म विदोषजित् ।

ऋस्रया सूहपानस्य मात्रया योजितः समः ॥ ६७ ॥

मात्रावस्तिः स्मृतः सूहः

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाध्वभारस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकैः ॥ ६८ ॥

वातभग्नबलात्याग्निनृपेश्वरसुखात्मभिः ।

दोषघ्नो निष्परोहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ॥ ६९ ॥

वस्ती रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।

द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद् वस्तिमुत्तरम् ॥ ७० ॥

आतुराङ्गुलमानेन तत्रैवं द्वादशाङ्गुलम् ।

वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ ७१ ॥

सिद्धार्यकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसम्भवम् ।

कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥ ७२ ॥

तस्य वस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्पः वा ।

अथ स्नाताशितस्यास्य सूहवस्तिविधानतः ॥ ७३ ॥

ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे सृदौ ।

हृष्टे मेद्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्नीतोविशुद्धये ॥ ७४ ॥

सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत् तथा शुद्धेऽनुसेवनीम् ।

आमिहनान्तं नेत्रं च निष्कम्पं गुदवत्ततः ॥ ७५ ॥

पीडितेऽन्तर्गते सू हे सू हवस्तिक्रमो हितः ।

वस्थीननेन विधिना दद्यात् त्रीञ्चतुरोऽपि वा ॥ ७६ ॥

अनुवासनवत् शेषं सर्वमेवास्य चिन्तयेत् ।

स्त्रीणामार्त्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृतेः ॥ ७७ ॥

विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चाल्यये ।

योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापदसृग्दरे ॥ ७८ ॥

नेत्रं दशाङ्गुलं मुद्गप्रवेशं चतुरङ्गुलम् ।

अपत्यमार्गं योज्यं स्याद् द्वाङ्गुलं मूत्रवर्त्मनि ॥ ७९ ॥

मूत्रकञ्चुविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ।

प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा बालानां शक्तिरेव तु ॥ ८० ॥

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ।

ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥

वस्तींस्त्रिरात्रमेवञ्च सू हेमात्रां विवर्द्धयेत् ।

त्राहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात् पुनस्त्राहम् ॥ ८२ ॥

पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षान्निरूहणम् ।

सद्यो निरूढश्चान्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ८३ ॥

यथा कुसुम्भादियुतात् तोयात् रागं हरेत् पटः ।

तथा द्रवीकृताद्देहाद् वस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ८४ ॥

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ८५ ॥

विट्श्लेष्मपित्तादिमलाचयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।

तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद्वस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ८६ ॥

तस्माच्चिकित्साहर्ष इतिप्रदिष्टः कृत्स्ना चिकित्सापि च वस्तिरेकैः ।

तथा निजागन्तुविकारकारी रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोऽपि ॥ ८७ ॥

## विंशोऽध्यायः ।

अघातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषान्नस्वमिच्यते ।

नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद् व्याप्य हन्ति तान् ॥१॥

विरेचनं वृंहणं च शमनं च त्रिधापि तत् ।

विरेचनं शिरःशूलजाद्यस्यन्दगलामये ॥ २ ॥

शोफगण्डकृमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ।

वृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्त्ते स्वरक्षये ॥ ३ ॥

नासास्यशोषे वाक्सङ्गे कृच्छ्रबोधेऽवदाहृके ।

शमनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ४ ॥

यथास्वं यौगिकैः सू हैर्यथास्वं च प्रसाधितैः ।

कल्ककाथादिभिश्चाव्यं मधुपट्टासवैरपि ॥ ५ ॥

वृंहणं धन्वमांसोत्थरसासृक्खपुरैरपि ।

शमनं योजयेत् पूर्वेः क्षीरेण च जलेन च ॥ ६ ॥

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा सू होऽत्र मात्रया ।

कल्काद्यैरवपीडस्तु तीक्ष्णैर्मूर्धेविरेचनः ॥ ७ ॥

ध्यानं विरेचनशूर्णा

युञ्ज्यात् तं मुखवायुना ।

षडङ्गुलद्विमुखया नाद्या भेषजगर्भया ॥ ८ ॥

स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ।

प्रदेशिन्यङ्गुलोपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ॥ ९ ॥

यावत् पतत्यसौ विन्दुर्दशाष्टौ षट् क्रमेण ते ।

मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात् ॥१०॥

विन्दुद्वयोनाः कल्कादे-

र्योजयेन्न तु नावनम् ।

तोयमद्यगरसू हपीतानां पातुमिच्छताम् ॥ ११ ॥

भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामसुतासृजाम् ।

नवपीनसवेगार्त्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥ १२ ॥

शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथा नार्त्तवदुर्दिने ।

अन्यत्रात्ययिकाद् व्याधे-

रथ नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं निशोश्चले ।

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्णे शरत्कालवसन्तयोः ॥ १४ ॥

शीते मध्यन्दिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ।

वाताभिभूते शिरसि हिधायामपतानके ॥ १५ ॥

मन्यास्तम्भे स्वरभ्रंशे सायं प्रातर्दिने दिने ।

एकाहान्तरमन्यत्र सप्ताहे च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

सिग्धस्त्रिन्नोत्तमाङ्गस्य प्राक् कृतावश्यकस्य च ।

निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ॥ १७ ॥

अथोत्तानर्जुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।

किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चित् मूर्द्धनि नामिते ॥ १८ ॥

नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।

उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रनाद्या पिचुनाथवा ॥ १९ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ।

शनैरुच्छिद्य निष्ठोवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥ २० ॥

आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ।

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरन् शिरः ॥ २१ ॥

सूहं विरेचनस्थान्ते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ।

नस्थान्ते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानो

धारयेत् ततः ॥ २२ ॥

धूमं पीत्वा कफोष्णाम्बु कवलान् कण्ठशुद्धये ।



सम्यक् चिन्धे सुखीच्छासस्वप्रबोधाच्चपाटवम् ॥ २३ ॥

रुचेऽचिस्तव्यता शोषो नासास्ये मूर्धशून्यता ।

सिस्रं ऽतिकण्डूगुं कृताप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २४ ॥

सुविरिक्तेऽचिलघुतास्वरवक्त्रविशुद्धयः ।

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः चामतातिविरचिते ॥ २५ ॥

प्रतिमर्शः क्षतचामवालवृक्षसुखात्मसु ।

प्रयोज्योऽकालवर्षेऽपि

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६ ॥

मद्यपीतेऽवलशोत्रे कृमिदूषितमूर्धानि ।

उत्कृष्टोत्कृष्टदोषे च

हीनमात्रतया हि सः ॥ २७ ॥

निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्रप्राध्वत्रमरेतसाम् ।

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूपप्रसावाञ्जनवर्चसाम् ॥ २८ ॥

दन्तकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविन्दुकः ।

पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः क्लमनाशस्त्रिषु क्रमात् ॥ २९ ॥

दृग्वलं पञ्चसु ततो दन्तद्राव्यं मरुच्छमः ।

न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ ३० ॥

न चोनाष्टादशे धूमः कवलो नोनपञ्चमे ।

न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ॥ ३१ ॥

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।

मर्शवच्च गुणान् कुर्व्यात् स हि नित्योपसेवनात् ॥ ३२ ॥

न चात्र यन्त्रणा नापि व्यापङ्गो मर्शवद्भयम् ।

तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥

शिरसः श्लेष्मधामत्वात् स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ।

आशुक्लच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ ३४ ॥

मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न भवेद् यदि ।

को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥

अच्छपानविकाराख्यौ कुटीवातातपस्थितौ ।

अन्वासमात्रावस्ती च तद्ददेव च निर्दिशेत् ॥ ३६ ॥

जीवन्ती जलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं

दावीत्वङ्गधुकल्लवागुरुवरापुण्ड्राङ्गविल्वोत्पलम् ।

धावन्यौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरं पत्रं त्रुटिं रेणुकं

किञ्चल्कं कमलाङ्गयं शतगुणे दिव्येऽम्भसि काथयेत् ॥ ३७ ॥

तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन

तैलं पचेच्च सलिलेन दशैव वारान् ।

पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं

नस्यं महागुणमुग्रन्यणुतैलमेतत् ॥ ३८ ॥

वनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कन्धग्रीवास्यवक्षसः ।

दृढेन्द्रियास्त्वपलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ ३९ ॥

## एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

जत्रूर्ध्वं कफवातोत्थविकाराणामजन्मने ।

उच्छेदाय च जातानां पिबेद्भूमं सदात्मवान् ॥ १ ॥

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वाते वातकफे कफे ।

योज्यः

न रक्तपित्तार्त्तिविरिक्तोदरमेहिषु ॥ २ ॥

तिमिरोर्ध्वानिलाधानरोहिणीदत्तवास्तुषु ।

मत्स्यमयदधिक्षीरक्षौद्रस्नेहविषाशिषु ॥ ३ ॥

शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ।

रक्तपित्ताभ्यवाधिर्यद्वरुणमूर्च्छामदमोहकृत् ॥ ४ ॥

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा

तत्र शीतो विधिर्हितः ।

क्षुतजृम्भितविषम् त्वस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ५ ॥

हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्ते पिबेन् मृदुम् ।

कालेश्वेषु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ॥ ६ ॥

निद्रानस्याञ्जनस्नानच्छर्दितान्ते विरेचनम् ।

वस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेत् ऋजु ॥ ७ ॥

मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ।

तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ॥ ८ ॥

अङ्गुलानां क्रमात् पातुः प्रमाणेनाष्टकानि तत् ।

ऋजूपविष्टस्तत्रेता विवृतास्यस्त्रिपर्ययम् ॥ ९ ॥

पिधाय छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत् ।

प्राक् पिबेच्चासयोत्क्लिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ॥ १० ॥

उत्क्लेशनार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कण्ठगे ।

मुखेनैव वमेद्दूमं नासया दृग्विघातकृत् ॥ ११ ॥

आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभिः ।

अङ्गः पिबेत् सकृत् स्निग्धं द्विर्मध्यं शोधनं परम् ॥ १२ ॥

त्रिचतुर्वा

मृदौ तत्र द्रव्याख्यगुरुगुग्गुलुः ।

मुस्तस्थौणेयशैलेयनलदोशीरबालकम् ॥ १३ ॥

वराङ्गकौन्तीमधुकविल्वमज्जैलवालुकम् ।

श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं भ्रुवम् ॥ १४ ॥

शलकी कुङ्कुमं भाषा यवाः कुन्दुरकं तिलाः ।

स्नेहः फलानां साराणां मेदोमज्जावसाष्टतम् ॥ १५ ॥

शमने शलकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराखत्यङ्गुक्षरोध्रत्वचः सिता ॥ १६ ॥

यष्टी मधुः सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका ।

गन्धाश्चाकुष्ठतगराः

तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ॥ १७ ॥

दशमूलमनोह्वालं लाक्षा खेता फलत्रयम् ।

गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्धविरेचनः ॥ १८ ॥

जले स्थितामहोरात्रमिषीकां द्वादशाङ्गुलाम् ।

पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पञ्चकृत्वः प्रलेपयेत् ॥ १९ ॥

वर्तिरङ्गुष्ठवत् स्थूला यवमध्या यथा भवेत् ।

छायाशुष्कां विगर्भां तां स्नेहाभ्यक्तां यथायवम् ॥ २० ॥

धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निप्लुष्टां प्रयोजयेत् ।

शरावसम्पुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ।

अष्टाङ्गुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिबेत् ॥ २१ ॥

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्वं पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषः

कर्णास्यात्त्रिस्रावकण्डूर्तिजाद्यां तन्द्रा हिष्णा धूमपं न सृशन्ति

## द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो गण्डूपादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

चतुष्प्रकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ ।

रोपणश्च

त्रयस्त्रय त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥ १ ॥

अन्धो व्रणघ्नः

स्निग्धोऽत्र स्वादस्त्रपटुसाधितैः ।

स्नेहैः

संशमनस्तिक्तकषायमधुरौषधैः ॥ २ ॥

शोधनस्तिक्तकटुस्त्रपटूष्णैः

रोपणः पुनः ।

कषायतिक्तकै-

सूत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ॥ ३ ॥

शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्नं च यथायथम् ।

कल्कैर्युक्तं विपक्तं वा यथास्वर्गं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।

सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ५ ॥

गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ।

ऊषादाहान्विते पाके क्षते वामन्तुसम्भवे ॥ ६ ॥

विषक्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्यं पयोऽथवा ।

वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखव्रणान् ॥ ७ ॥

दाहदृष्ट्याप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ।

धान्याम्नमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८ ॥

तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ।

आशु क्षाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् ॥ ९ ॥

सुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्त्रलाघवम् ।

निवाते सातपे खिन्नमृदितस्कन्धकन्धरः ॥ १० ॥

गण्डूषमपिबन् किञ्चिदुन्नतास्यो विधारयेत् ।

कफपूर्णास्यता यावत् स्रवद्ब्राणाक्षताथवा ।

असञ्चार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलोऽन्यथा ॥ ११ ॥

रन्या शिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः प्रसेककण्ठामयवक्त्रशोषाः ।

इत्थासतन्द्रारुचिपीनसाञ्च साध्या विशेषात्कवलग्रहेण ॥ १२ ॥

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम् ।

युञ्ज्यात् तत् कफरोगेषु गण्डूषविहितौषधैः ॥ १३ ॥

मुखालेपस्त्रिधा दोषविषहा वर्णकृच्च सः ।

उष्णो वातकफे शस्तः शेषेष्वत्यर्थशीतलः ॥ १४ ॥

त्रिप्रमाणञ्चतुर्भागत्रिभागार्द्धाङ्गुलीन्नतिः ।

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति छविम् ॥ १५ ॥

तमाद्रंयित्वापनयेत् तदन्तेऽभ्यङ्गमाचरेत् ।

विवर्जयेद् दिवास्त्रप्रभाष्याग्न्यातपशुक्क्रुधः ॥ १६ ॥

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ।

अरोचके जागरिते

स च हन्ति सुयोजितः ॥ १७ ॥

अकालपलितप्यङ्गवलीतिमिरनीलिकाः ।

कोलमज्जाहृषान्मूलं शावरं गौरसर्षपाः ॥ १८ ॥

सिन्धीमूलं तिलाः कृष्णा दावी त्वङ्निस्तुषा यवाः ॥

दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिशितण्डुलाः ॥ १९ ॥

कुमुदोत्पलकल्हारदूर्वामधुकचन्दनम् ।

कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ॥ २० ॥

तालीसगुन्द्रापुण्ड्राह्वयष्टीकाशनतागुरुः ।

इत्यर्द्धार्द्धोदिता लेपा हेमन्तादिषु षट् स्मृताः ॥ २१ ॥

मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।

वदनं चापरिस्नानं स्रच्छं तामरसोपमम् ॥ २२ ॥

अभ्यङ्गसेकपिचवो वस्त्रिश्चेति चतुर्विधम् ।

मूर्द्धतैलं

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ २३ ॥

तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौच्यकण्डू मलादिषु ।

अरूषिकाशिरस्तीददाहपाकव्रणेषु तु ॥ २४ ॥

परिषेकः

पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ।

नेत्रस्तम्भे च

वस्त्रिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ॥ २५ ॥

दाशास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ।

विधिस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥ २६ ॥

शुद्धाक्तस्त्रिचदेहस्य दिनान्ते गव्यमाहिषम् ।

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम् ॥ २७ ॥

आकर्णवन्धनस्थानं ललाटे वस्तवेष्टिते ।

शैलवेणिकया बद्धा माषकल्केन लेपयेत् ॥ २८ ॥

ततो यथाव्याधि शृतं मूहं कोष्णं निषेचयेत् ।

ऊर्ध्वं केशभुवो यावद् द्वादशङ्गुलं

धारयेच्च तम् ॥ २९ ॥

यावत्कनासिकोत्क्रे दाद्

दशाष्टौ षट् चलादिषु ।

मात्रासहस्राण्य-

ऽरुजे त्वेकं

स्कन्धादि मर्दयेत् ॥ ३० ॥

मुक्तमूहस्य

परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ।

धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ॥ ३१ ॥

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ।

यावत् पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ॥ ३२ ॥

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ।

कचसदनसितत्वपिञ्जरत्वं परिफुटनं शिरसः समीहुरोगान् ।

जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं स्वरहनुमूर्ध्वबलं च मूर्ध्वतैलम् ॥ ३३ ॥

### चयोविंशतितमोऽध्यायः ।

अथात आद्योतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाद्योतनं हितम् ।

रुक्तोदकण्डूघर्षाशुदाहरोगनिवर्हणम् ॥ १ ॥

रुष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।  
 निवातस्यस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ॥ २ ॥  
 शुक्त्या प्रलम्बयान्येन पिचुवर्त्या कनीनिके ।  
 दश द्वादश वा विन्दून् द्वादशुलादवसेचयेत् ॥ ३ ॥  
 ततः प्रसृज्य मृदुना चैलेन कफवातयोः ।  
 अन्येन कोष्णपानीयम् तेन स्वेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥  
 अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्ं रागदृङ्नाशयात्त्रिसेचनम् ।  
 अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ५ ॥  
 कषायवर्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।  
 विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्तुतम् ॥ ६ ॥  
 गत्वा सन्धिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।  
 ऊर्ध्वगान्त्रयने न्यस्तमपवर्त्तयते मलान् ॥ ७ ॥  
 अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।  
 पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥ ८ ॥  
 मन्दघर्षाश्वुरोगेऽस्त्रिणं प्रयोज्यं घनदूषिके ।  
 आर्त्तं पित्तकफासृग्भिर्मारुतेन विशेषतः ॥ ९ ॥  
 लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।

अञ्जनं

लेखनं तत्र कषायास्त्रपटू षणैः ॥ १० ॥

रोपणं तित्तकैर्द्रव्यैः

स्वादुशीतैः प्रसादनम् ।

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ११ ॥

प्रशस्ता लेखने ताम्ब्री रोपणे काललोहजा ।

अङ्गुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ॥ १२ ॥

पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवाञ्जनकल्पना ।

गुरौ मध्ये लघौ दोषे ताः क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥



हरेणुमात्रं पिण्डस्य वेत्तमात्रा रसक्रिया ।

तीक्ष्णस्य द्विगुणं तस्य मृदुन-

चूर्णितस्य च ॥ १४ ॥

द्वे शलाके तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्युरितरस्य च ।

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने पानाच्चोष्णगभस्त्रिभिः ॥ १५ ॥

अचिरोगाय दोषाः स्युर्वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः ।

प्रातःसायं च तच्छान्द्यैः व्यभ्रोऽर्केऽतोऽञ्चयेत् सदा ॥ १६ ॥

वदन्त्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ।

विरिकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सोदति ॥ १७ ॥

सप्ने न रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता ।

शीतसात्प्राट्प्राग्नेयी स्थिरतां लभते पुनः ॥ १८ ॥

अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।

काममङ्गपि नात्युष्णे तीक्ष्णमस्त्रि प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।

उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २० ॥

न रात्रावपि शीतेऽति नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् ।

दोषमस्त्रावयत् स्तम्भकण्डूजाद्यादिकारि तत् ॥ २१ ॥

नाञ्चयेद्भोतवमितविरिक्ताशितवेगिते ।

क्रुद्धज्वरिततान्ताच्चिशिरोरुक्शोकजागरे ॥ २२ ॥

अट्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।

अजीर्णेऽग्न्यर्कसन्तप्ते दिवा सुप्ते पिपासिते ॥ २३ ॥

अतितीक्ष्णमृदुस्तोकबद्धच्छघनकर्कशम् ।

अत्यर्थशीतलं तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २४ ॥

अथानुष्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेत् शनैः ।

अञ्चिते वर्त्मनी किञ्चित् चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ २५ ॥

तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिमेषणम् ।

निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां चालनं वा समाचरेत् ॥ २६ ॥  
 अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।  
 व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरङ्गिः प्रचालयेत् तदा ॥ २७ ॥  
 दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ।  
 ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शोध्यं वामेन चेतरेत् ॥ २८ ॥  
 वर्त्मप्राप्ताञ्जनाद् दोषो रोगान् कुर्यादतोऽन्यथा ।  
 कण्डूजाद्येऽञ्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ।  
 तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तु पूर्णं प्रत्यञ्जनं हितम् ॥ २९ ॥

### चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥  
 नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिघातिते ।  
 वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपक्षाविलेचणे ॥ १ ॥  
 कृच्छ्रोन्मीलशिराहर्षशिरोत्पाततमोऽर्जुनैः ।  
 स्यन्दमन्यान्यतो वातवातपर्य्यायशुक्रकैः ॥ २ ॥  
 आतुरे शान्तरागाशुशूलसंरम्भदूषिके ।  
 निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्द्धकाययोः ॥ ३ ॥  
 काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः ।  
 यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद् वह्निः समाम् ॥ ४ ॥  
 द्व्यङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।  
 सर्पिर्निर्मोलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलापितम् ॥ ५ ॥  
 नक्ताभ्यवाततिमिरकृच्छ्रबोधादिके वसाम् ।  
 आपत्त्याग्रा-

दयोन्नेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ॥ ६ ॥

मात्रां विगणयेत् तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ।

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्ये दशानिले ।  
 पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥  
 कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं सूत्रं पात्रे तु गालयेत् ।  
 पिबेच्च धूमं नेचेत व्यामरूपं च भास्वरम् ॥ ९ ॥  
 इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ।  
 स्वस्थे च द्वान्तरं दद्यादाहृते रिति योजयेत् ॥ १० ॥  
 प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।  
 हृत्ते विपर्ययोऽहृत्तेऽतिहृत्ते श्लेष्मजा रुजः ॥ ११ ॥  
 सूत्रे हपोता तनुरिव क्लान्ता दृष्टिर्हि सीदति ।  
 तर्पणानन्तरं तस्माद् दृग्बलाधानकारिणम् ॥ १२ ॥  
 पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वाक्तेष्वेव यक्ष्मसु ।  
 स वाते सूत्रे हनः श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥ १३ ॥  
 दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।  
 भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जावसामिषैः ॥ १४ ॥  
 सूत्रे हेन पयसा पिष्टैर्जीविनीयैश्च कल्पयेत् ।  
 मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्रसैन्धवैः ॥ १५ ॥  
 स्रोतो जगद्गणेनालेर्लेखनं मस्तुकल्पितैः ।  
 मृगपक्षियकृन्मज्जावसान्द्रहृदयामिषैः ॥ १६ ॥  
 मधुरैः सष्टैस्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ।  
 विल्वमात्रं पृथक् पिष्टुं मांसभेषजकल्कयोः ॥ १७ ॥  
 चरुबूकवटाभोजपत्रैः सूत्रहादिषु क्रमात् ।  
 वेष्टयित्वा मृदालिप्तं धवधन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥  
 पचेत् प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ।  
 नेत्रे तर्पणवत् युञ्ज्यात्

शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥ १९ ॥

लेखनसूत्रे हनान्त्येषु

पूर्वो कोणो हिमोऽपरः ।

धूमपोऽन्ते तयोरेव

योगास्तत्र च तृप्तिवत् ॥ २० ॥

तर्पणं पुटपाकञ्च नस्थानर्हे न योजयेत् ।

यावन्व्यहानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभाग् भवेत् ।

मालतीमल्लिकापुष्पीर्वद्वाचो निवसेन्निशि ॥ २१ ॥

सर्वात्मना नेत्रबलाय यत्नं कुर्वीत नस्याञ्जनतर्पणार्थैः ।

दृष्टिञ्च नष्टा विविधं जगञ्च तमोमयं जायत एकरूपम् ॥ २२ ॥

### पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रवाधिनाम् ।

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद् यन्त्रं यच्च दर्शने ॥ १ ॥

अर्शोभगन्दरादीनां शस्त्रक्षाराग्नियोजने ।

शेषाङ्गपरिरचायां तथा वस्त्रादि कर्मणि ॥ २ ॥

घटिकालाबुशृङ्गञ्च जाम्बवोष्ठादिकानि च ।

अनेकरूपकार्य्याणि यन्त्राणि विविधान्यतः ॥ ३ ॥

विकल्प्य कल्पयेद् बुद्ध्या

यथा स्थूलन्तु वक्ष्यते ।

तुल्यानि कङ्कसिंहर्चकाकादिमृगपक्षिणाम् ॥ ४ ॥

मुखैर्मुखानि यन्त्राणां कुर्यात्तत्संज्ञकानि च ।

अष्टादशाङ्गुलायामान्यायसानि च भूरिशः ॥ ५ ॥

मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बह्वानि कीलकैः ।

विद्यात् स्वस्तिकयन्त्राणि मूलेऽङ्गुशनतानि च ॥ ६ ॥

तैर्दृढैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ।

कीलबद्धविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ ॥ ७ ॥

त्वक्शिरास्त्रायुपिशितलम्नशल्यापकर्षणी ।

षडङ्गुलोऽन्यो हरणे सूक्ष्मश्ल्योपपक्ष्मणाम् ॥ ८ ॥

मुचुण्डीसूक्ष्मदन्तर्जुमूले रुचकभूषणा ।

गभीरव्रश्मांसानां मर्मणः शोपितस्य च ॥ ९ ॥

द्वे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवद् द्वेयकतालके ।

तालयन्त्रे स्मृते कर्णनाडीशल्यापहारिणी ॥ १० ॥

नाडीयन्त्राणि शुषिरास्थकानेकमुखानि च ।

स्रोतोगतानां शल्यानामामयानाञ्च दर्शने ॥ ११ ॥

क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूपणाय च ।

तद्विस्तारपरीणाहदैर्घ्यं स्रोतोऽनुरोधतः ॥ १२ ॥

दशाङ्गुलाह्वनाहान्तःकण्ठशल्यावलोकने ।

नाडी

पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य संग्रहे ॥ १३ ॥

वारङ्गस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ।

वारङ्गकर्णमंस्थानानाहदैर्घ्यानुरोधतः ॥ १४ ॥

नाडीरेवंविधाश्चान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ।

पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशाङ्गुला ॥ १५ ॥

चतुर्थशुषिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी मता ।

अर्शसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम् ॥ १६ ॥

नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलम् ।

द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रन्तु कर्मणि ॥ १७ ॥

मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुष्ठोदरविस्तृतम् ।

अर्धाङ्गुलोच्छितोद्वृत्तकर्णिकन्तु तदूर्ध्वतः ॥ १८ ॥

शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्शःप्रपीडनम् ।

सर्वथापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ॥ १९ ॥

घ्राणार्बुदार्शसामिकच्छिद्रा नाद्याङ्गुलद्वया ।

प्रदेशिनीपरीणाहा स्नाद् भगन्दरयन्त्रवत् ॥ २० ॥  
 अङ्गुलित्वाणकं दान्तं वार्त्तं वा चतुरङ्गुलम् ।  
 द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविहती सुखम् ॥ २१ ॥  
 योनित्रणैक्षणं मध्ये सुषिरं षोडशाङ्गुलम् ।  
 मुद्राबद्धं चतुर्भित्तमभोजमुकुलानवम् ॥ २२ ॥  
 चतुःशलाकमाक्रान्तं मूले तद्विकसेन्मुखे ।  
 यन्त्रे नाडीव्रणाभ्यङ्गक्षालनाय षडङ्गुले ॥ २३ ॥  
 वस्त्रियन्त्राकृती मूले मुखेऽङ्गुष्ठकलायखे ।  
 अग्रतोऽकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी ॥ २४ ॥  
 द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका वोदकोदरे ।  
 धूमवस्थादियन्त्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् ॥ २५ ॥  
 त्र्यङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूषणेऽष्टादशाङ्गुलम् ।  
 अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनद्धं चूचुकाकृति ॥ २६ ॥  
 स्याद् द्वादशाङ्गुलोऽलावुर्नाहे त्वष्टादशाङ्गुलः ।  
 चतुस्त्र्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तःश्लेष्मरक्तहृत् ॥ २७ ॥  
 तद्वद् घटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा ।  
 शलाकाख्यानि यन्त्राणि नानाकर्माकृतीनि च ॥ २८ ॥  
 यथायोगप्रमाणानि

तेषामेषणकर्मणी ।

उभे गण्डूपदमुखे

स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ॥ २९ ॥

मंसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले ।

शङ्खवः षट्

उभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुली ॥ ३० ॥

बृहनेऽहिफणावक्त्री

द्वौ दशद्वादशाङ्गुली ।

चालने शरपुङ्गास्यौ

आहार्यं वडिशक्तौ ॥ ३१ ॥

नतोऽग्रे शङ्कुना तुल्यो गर्भशङ्कुरिति स्मृतः ।

अष्टाङ्गुलायतस्तेन मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३२ ॥

अश्मर्याहरणे सर्पफणावद्वक्तमग्रतः ।

शरपुङ्गमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३३ ॥

कार्पासविहितोष्णोषाः शलाकाः षट् प्रमार्जने ।

पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले ॥ ३४ ॥

द्वे षट्सप्ताङ्गुले घ्राणे द्वे कर्णेऽष्टनवाङ्गुले ।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रान्तं सुवाननम् ॥ ३५ ॥

शलाकाजाम्बवोष्ठानां चारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ।

युञ्ज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणां

शलाकामन्त्रवर्धनि ॥ ३६ ॥

मध्येर्ध्ववृत्तदण्डां च मूले चार्द्धेन्दुसन्निभाम् ।

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासार्शोऽर्बुददाहकृत् ॥ ३७ ॥

अष्टाङ्गुला निम्नमुखास्तिप्तः चारौषधक्रमे ।

कनीनोमध्यमानामिनखमानसमैर्मुखैः ॥ ३८ ॥

स्वस्वमुक्तानि यन्त्राणि मेढ्रशुद्धयन्त्रनादिषु ।

अनुयन्त्राण्ययस्कान्तरज्जुवस्त्राश्ममुद्गराः ॥ ३९ ॥

बभ्रान्तजिह्वावालाश्च शाखानखमुखद्विजाः ।

कालः पाकः करः पादो भयं हर्षश्च तत्क्रियाः ।

उपायवित् प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥ ४० ॥

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

संब्यूहनाहरणबन्धनपीडनानि ।

आचूषणोन्नमननामनचालभङ्ग-

व्यावर्तनर्जुकरणानि च यन्त्रकर्म ॥ ४१ ॥

निवर्त्तते साध्ववगाहते च  
 ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।  
 यन्नेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं  
 स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४२ ॥

### षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।  
 षड्विंशतिः सुकर्मारैर्घटितानि यथाविधि ।  
 शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुल्ये नाङ्गुलानि षट् ॥ १ ॥  
 मुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ।  
 अकरालानि सुध्मातसुतीक्ष्णावर्त्तितेऽयसि ॥ २ ॥  
 समाहितमुखाग्राणि नीलान्भोजच्छवीनि च ।  
 नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ॥ ३ ॥  
 स्त्रीन्मानार्द्धचतुर्थांशफलान्येकैकशोऽपि च ।  
 प्रायो द्वित्राणि युञ्जीत तानि स्थानविशेषतः ॥ ४ ॥  
 मण्डलाग्रं फले तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृति ।  
 लेखने क्खेदने योज्यं पोथकीशुण्डिकादिषु ॥ ५ ॥  
 हृदिपत्रं चुराकारं क्खेदभेदनपाटने ।  
 ऋज्वयमुन्नते शोफे गम्भीरे च तदन्यथा ॥ ६ ॥  
 नताग्रं पृष्ठतो

दीर्घङ्गस्त्रवक्त्रं यथाशयम् ।

उत्पलाध्यर्द्धधारास्ये क्खेदने भेदने

तथा ॥ ७ ॥

सर्पास्यं घ्राणकर्णाशुच्छेदनेऽर्द्धङ्गुलं फले ।

गतेरन्वेषणे स्रक्षणा गण्डूपदमुखैपिणी ॥ ८ ॥



भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टा ।

वैतसंब्यधने

साव्ये शरार्यास्यं त्रिकूर्चके ॥ ९ ॥

कुशाटा वदने साव्ये द्वाङ्गुलं स्यात्तयोः फलम् ।

तद्वदन्तर्मुखं तस्य फलमध्यर्धमङ्गुलम् ॥ १० ॥

अर्धचन्द्राननं चैतत्तया

ऽध्यर्धाङ्गुलं फले ।

व्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यञ्च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥

पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्धाङ्गुलानना ।

तयोर्द्विदण्डया विध्येदुपर्यस्यां स्थितां शिराम् ॥ १२ ॥

ताम्नी शलाका द्विमुखी सुखे कुरुवकाकृतिः ।

लिङ्गनाशं तया विध्येत्

कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम् ॥ १३ ॥

मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्धाङ्गुलायतम् ।

योगतो वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा समम् ॥ १४ ॥

तत् प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ।

सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदन भेदने ॥ १५ ॥

ग्रहणे शुण्डिकार्मादिर्विडिशं सुनताननम् ।

छेदेऽस्यां करपत्रन्तु खरधारं दशाङ्गुलम् ॥ १६ ॥

विस्तारे द्वाङ्गुलं सूक्ष्मदन्तं सुत्सरुबन्धनम् ।

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्त्तरी कर्त्तरीनिभा ॥ १७ ॥

वक्रजुधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलम् ।

सूक्ष्मशब्दीवृत्तिच्छेदभेदप्रच्छन्नलेखने ॥ १८ ॥

एकधारं चतुष्कोणं प्रवद्धाकृति चैकतः ।

दन्तलेखनकं तेन शोधयेद् दन्तशर्कराम् ॥ १९ ॥

वृत्ता गूढदृढा पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने ।

मांसलानां प्रदेशानां त्रस्रा त्रङ्गुलमायता ॥ २० ॥

अल्पमांसास्थिसन्निवृत्तानां द्व्यङ्गुलायता ।

ब्रीहिवक्त्रा धनुर्वक्रा पक्वामाशयमर्मसु ॥ २१ ॥

साम्राट्त्र्यङ्गुला

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरङ्गुलाः ।

कूर्चो वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबन्धनाः ॥ २२ ॥

संयोज्यो नीलिकाव्यङ्गकेशशातनकुट्टने ।

अर्द्धाङ्गुलैर्मुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कण्टकैः खजः ॥ २३ ॥

पाणिभ्यां मथ्यमानेन घ्राणात् तेन हरिदसृक् ।

व्यधने कर्णपालीनां यूथिका मुकुलानना ॥ २४ ॥

आराद्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तथोद्धृतः ।

चतुरस्रा तथा विध्येच्छोफं पक्वामसंशये ॥ २५ ॥

कर्णपालीञ्च बहुला ।

बहुलायाश्च शस्यते ।

सूची त्रिभागसुषिरा त्र्यङ्गुला कर्णवेधनी ॥ २६ ॥

जलीकःक्षारदहनकाचोपलनखादयः ।

अलीहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ॥ २७ ॥

अपराण्यपि यन्त्रादीन्युपयोगञ्च यौगिकम् ।

उत्पाद्यपाद्यसीव्यैषलेख्यप्रच्छन्नकुट्टनम् ॥ २८ ॥

छेद्यं भेद्यं व्यधो मन्यो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ।

कुण्ठखण्डतनुस्थूलङ्गस्वदीर्घत्ववक्रताः ॥ २९ ॥

शस्त्राणां खरधारत्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्त्तिताः ।

छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृन्तफलान्तरे ॥ ३० ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्गृह्णीयात् सुसमाहितः ॥ ३१ ॥

विस्त्रावणानि वृन्ताग्रे ग्राह्यं ब्रीहिमुखं मुखे ।

मूलेष्वाहरणार्थं तु क्रियासौकर्यतोऽपरम् ॥ ३२ ॥

स्यान्नवाङ्गुलविस्तारः सुघनो द्वादशाङ्गुलः ।  
 क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ ३३ ॥  
 विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सान्तरोर्णस्थशस्त्रकः ।  
 शलाकापिहिताश्च शस्त्रकोशः सुसञ्चयः ॥ ३४ ॥  
 जलौकसस्तु सुखिनां रक्तसावाय योजयेत् ॥ ३५ ॥  
 दुष्टाम्बुमस्यभेकाहिशवकोऽथमलोद्भवाः ।  
 रक्ताः श्वेता भृशं कृष्णाश्चपलाः स्थूलपिच्छिलाः ॥ ३६ ॥  
 इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ।  
 सविषा वर्जयेत्

ताभिः कण्डूपाकज्वरभ्रमाः ॥ ३७ ॥

विषपित्तास्रनुत् कार्यं तत्र

शुद्धाम्बुजाः पुनः ।

निर्विषाः शैवलश्यावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ॥ ३८ ॥  
 कषायपृष्ठास्तन्वज्ञः किञ्चित् पीतोदराश्च याः ।  
 ता अप्यसम्यग् वमनात् प्रततं च निपातनात् ॥ ३९ ॥  
 सीदन्तीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ।  
 अथेतरा निशाकल्कयुक्तेऽभसि परिष्कृताः ॥ ४० ॥  
 अवन्तिसोमे तत्रे वा पुनश्चाभ्यासिता जले ।  
 लागयेद् घृतमृत्साङ्गशस्त्ररक्तनिपातनैः ॥ ४१ ॥  
 पिवन्तीरुन्नतस्कन्धाश्छादयेन्मृदुवाससा ।  
 सम्पृक्ताद् दुष्टशुद्धास्राञ्जलौका दुष्टशोणितम् ॥ ४२ ॥  
 आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ।  
 दंशस्य तोद्रे कण्डूनां वा मोक्षयेद्दामयेच्च ताम् ॥ ४३ ॥  
 पटुतैलाक्तवदनां श्लक्ष्णकण्डनरूक्षिताम् ।  
 रक्षन् रक्तमदाङ्गुयः सप्ताहं ता न पातयेत् ॥ ४४ ॥  
 पूर्ववत् पटुता दाक्ष्यं सम्यग्वान्ते जलौकसाम् ।

क्षमोऽतियोगान्मृदुर्वा

दुर्वान्ते स्तब्धता मदः ॥ ४५ ॥

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नाम्बुगर्भिणि ।

लालादिकोथनाशार्थं सविषाः स्युस्तदन्वयात् ॥ ४६ ॥

अशुद्धौ स्रावयेद् दंशान् हरिद्रागुडमाक्षिकैः ।

शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ॥ ४७ ॥

दुष्टरक्तापगमनात् सद्योरोगरूजां शमः ।

अशुद्धं चलितं स्थानात् स्थितं रक्तं व्रणाशये ॥ ४८ ॥

अग्नीभवेत् पर्युषितं तस्मात्तत् स्रावयेत् पुनः ।

युञ्ज्यान्नालावुवटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ॥ ४९ ॥

तासामनलसंयोगात्

युञ्ज्याच्च कफवायुना ।

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण विनिर्हरेत् ॥ ५० ॥

स्कन्नत्वाद्

वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृङ्गेण निर्हरेत् ।

गात्रं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ॥ ५१ ॥

स्नायुसन्ध्यस्थिमर्माणि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ।

अधोदेशप्रविस्तृतैः पदैरुपुरिगामिभिः ॥ ५२ ॥

न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ।

प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रन्थितं जलजन्मभिः ॥ ५३ ॥

हरेत् शृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्व्यापिशिराव्यधैः ।

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यात्

अवगाढे जलौकसः ॥ ५४ ॥

त्वक्स्थेऽलावुघटीशृङ्गं

शिरैव व्यापकेऽसृजि ।

वातादिधाम वाशृङ्गजलौकोलावुभिः क्रमात् ॥ ५५ ॥

सुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ।  
सतोदकण्डूशोफस्तं सर्पिसोष्णं न सेचयेत् ॥ ५६ ॥

### सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम् ।

पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ॥ १ ॥

लोहितं प्रवदेत् शुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः ।

तत्पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दूष्यते

कुरुते ततः ॥ २ ॥

विसर्पविद्रधिप्लीहगुल्माग्निसदनज्वरान् ।

मुखनेत्रशिरोरोगमददृडलवणास्यताः ॥ ३ ॥

कुष्ठवातास्रपित्तास्रकटृम्बोद्गोरणभ्रमान् ।

शीतोष्णस्निग्धरूचाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ।

तेषु स्रावयितुं रक्तमुद्रितं व्यधयेत् शिराम् ॥ ५ ॥

न नूनघोडशतीतसप्तत्यब्दसुतासृजाम् ।

अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥ ६ ॥

गर्भिणीसूतिकाजीर्णपिचास्रश्वासकासिनाम् ।

अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम् ॥ ७ ॥

स्त्रेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।

नायन्त्रितां शिरां विध्यन्नतिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम् ॥ ८ ॥

नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात् ।

शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत् शिराम् ॥ ९ ॥

अपाङ्गामुपनास्यां वा

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ।

नासारोगेषु नासाग्रे स्थितां

नासाललाटयोः ॥ १० ॥

पीनसे

मुखरोगेषु जिह्वौष्ठहनुतालुगाः ।

जत्रूर्ध्वं ग्रन्थिषु ग्रीवाकर्णशङ्कशिरःश्रिताः ॥ ११ ॥

उरोऽपाङ्गललाटस्था उन्नादे-

ऽपस्मृतौ पुनः ।

हनुसन्धौ समस्ते वा शिरां भ्रूमध्यगामिनीम् ॥ १२ ॥

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरे ।

दृतीयकेऽसयोर्मध्ये

स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ १३ ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो द्वाङ्गुले स्थिताम् ।

शुक्रमेढ्रामये मेद्रे

ऊरुगां गलगण्डयोः ॥ १४ ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले ।

इन्द्रवस्तेरधोऽप्यां द्वाङ्गुले

चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वगुल्फस्य सकथ्यतीं

तथा क्रोष्टुकशीर्षके ।

पाददाहे खड्डे हर्षे विपाद्यां वातकण्ठके ॥ १६ ॥

चिप्ये च द्वाङ्गुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः ।

गृध्रस्यामिव विश्वाच्यां

यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् शिराम् ।

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

क्षतस्वस्त्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ।

अग्नितापातपस्त्रिबो जानुञ्चासनसंस्थितः ॥ १८ ॥  
 मृदुपद्मत्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।  
 मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥  
 दन्तप्रपीडनोक्तामगण्डधानानि चाचरेत् ।  
 पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥  
 कम्बरायां परिचिप्य न्यस्थान्तर्वामतर्जनीम् ।  
 एषोऽन्तर्मुखवर्जानां शिराणां यन्त्रणे विधिः ॥ २२ ॥  
 तथा मध्यमयाङ्गुल्या वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया ।  
 ताडयेत्

उत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शाङ्गुष्ठप्रपीडनैः ॥ २३ ॥

कुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।  
 फलोद्देशे सुनिष्कम्पं सिरां तद्वच्च मोक्षयेत् ॥ २४ ॥  
 ताडयन् पीडयेच्चैनां विध्येद् ब्रौहिमुखेन तु ।  
 अङ्गुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकामुपनासिकाम् ॥ २५ ॥  
 अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वास्याधस्तदाश्रयाम् ।  
 यन्त्रयेत् स्तनयोरूर्ध्वं ग्रीवाश्रितशिराव्यधे ॥ २६ ॥  
 पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ।  
 कुचेरारभ्य मृदिते विध्येद् बहोर्ध्वपट्टके ॥ २७ ॥  
 विध्येत् हस्तशिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परैः ।  
 बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणीम् ॥ २८ ॥  
 ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ।  
 विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः शिराम् ॥ २९ ॥  
 प्रहृष्टे मेहने

जङ्घासिरां जानुन्यकुञ्चिते ।

पादे तु सुस्थितेऽधस्ताज्जानुसम्भेर्निपीडिते ॥ ३० ॥

गाढं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि ।

द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारूढे हस्तवत् ततः ॥ ३१ ॥  
बद्धा विध्यत् शिराम्

इत्थमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद् यन्त्रमुपायवित् ॥ ३२ ॥

मांसले निक्षिपेद् देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम् ।

यवार्द्धमस्थ्रामुपरि शिरां विध्यन् कुठारिकाम् ॥ ३३ ॥

सम्यग्विद्धे स्रवेद्वारां यन्त्रे मुक्ते तु न स्रवेत् ।

अल्पकालं वहत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ ३४ ॥

सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद् दुःखेन धार्यते ।

भीमूर्च्छायन्त्रशैथिल्यकुण्ठशस्त्रातिहतयः ॥ ३५ ॥

क्षामत्ववेगिताः स्वेदा रक्तस्याऽस्रुतिहेतवः ।

असम्यगस्रे स्रवति वेल्लव्योषनिशानतैः ॥ ३६ ॥

सागारधूमलवणतैलैर्दिह्याच्छिरामुखम् ।

सम्यक् प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ३७ ॥

अग्रे स्रवति दुष्टास्रं कुसुम्भादिव पीतिका ।

सम्यक् स्रुत्य स्रयं तिष्ठेत् शुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥

यन्त्रं विमुच्य मूर्च्छायां वोजिते व्यजनैः पुनः ।

स्रावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेद्युस्यहेऽपि वा ॥ ३९ ॥

वातात् श्यावारुणं रूक्षं वेगसाव्यच्छफेनिलम् ।

पित्तात्पीतासितं विस्त्रमस्कन्धीणात् सचन्द्रकम् ॥ ४० ॥

कफात् स्निग्धमसृक् पाण्डु तन्तुमत् पिच्छिलं घनम् ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्

त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ४१ ॥

अशुद्धौ बलिनोऽप्यसं न प्रस्थात् स्रावयेत् परम् ।

अतिस्रुतौ हि स्रुत्यः स्याद् दारुणा वा चलामयाः ॥ ४२ ॥

तत्राभ्यङ्गरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ।



सुते रक्ते ग्रनीर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुवा ॥ ४३ ॥  
 प्रचात्स्व तैलघ्नोताक्तं बन्धनीयं शिरामुखम् ।  
 अशुभं स्रावयेद्भूयः सायमङ्घ्रपरिऽपि वा ॥ ४४ ॥  
 स्नेहोपस्त्रतदेहस्य पक्षादा भृशदूर्घतम् ।  
 किञ्चिच्चि शेषे दुष्टास्ते नैव रोगोऽतिवर्त्तते ॥ ४५ ॥  
 सशेषमप्यतो धार्ये न चातिस्रुतिमाचरेत् ।  
 हरेत् शृङ्गादिभिः शेषं प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥  
 शीतोपचारपित्तास्रक्रियाशुद्धिविशोषणैः ।  
 दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥  
 रक्ते त्वतिष्ठति चिप्रं स्तम्भनीमा वरेत् क्रियाम् ।  
 रोध्रप्रियङ्गुपत्तङ्गमाषयश्चाङ्गैरिक्तैः ॥ ४८ ॥  
 मृत्कपालाञ्जनचौममपीचोरीत्वगङ्गुरैः ।  
 विचूर्णयेद् व्रणमुखं पद्मकादिहिमं पिवेत् ॥ ४९ ॥  
 तामिव वा शिरां विध्वेद् व्यधात् तस्मादनन्तरम् ।  
 शिरामुखं च त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ५० ॥

उन्मार्गंगा यन्त्रनिपीडनेन

स्वस्थानमायान्ति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्नाः

तावद्विताहारविहारभाक् स्यात् ॥ ५१ ॥

तात्पुष्पाशीतं लघु दीपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।

नदा शरीरं ह्यनवस्थितास्रमग्निर्विशेषादिति रक्षणायः ॥ ५२ ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थानिच्छन्तमव्याहतपक्त्वैगम् ।

सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ५३ ॥

## अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

यक्रजुतिर्यर्गूध्वाधः शल्यानां पञ्चधा गतिः ।

ध्यामं शोफं रुजावन्तं स्रवन्तं शोणितं मुहुः ॥ १ ॥

अभ्युद्गतं बुद्बुदवत् पिटिकोपचितं व्रणम् ।

मृदुमांसं विजानीयादन्तःशल्यं समासतः ॥ २ ॥

विशेषात् त्वग्गते शल्ये विवर्णः कठिनायतः ।

शोफो भवति

मांसस्थे चोषः शोफो विवर्द्धते ॥ ३ ॥

पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति ।

पेश्यन्तरगते मांसप्राप्तवत् श्वयथुं विना ॥ ४ ॥

आक्षेपः स्रायुजालस्य संरम्भस्तम्भवेदनाः ।

स्रायुगे दुर्हरं चैतत्

शिराध्यानं शिराश्रिते ॥ ५ ॥

स्ककर्मगुणहानिः स्यात् स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ।

धमनिस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥

निर्याति शब्दवान् स्याच्च हृल्लासः साङ्गवेदनः ।

संघर्षो बलवानस्थिसन्धिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥ ७ ॥

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफ-

स्तद्वच्च सन्धिगे ।

चेष्टानिवृत्तिश्च भवे-

दाटोपः कोष्ठसंश्रिते ॥ ८ ॥

आनाहोऽन्नशक्तम्बूतदर्शनं च व्रणामने ।

विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैः ॥ ९ ॥

यथास्त्रं च परिस्त्रावैस्वगादिषु विभावयेत् ।

रुद्धते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ।

दोषकोपाभिघातादिजोभाङ्गयोऽपि बाधते ॥ १० ॥

त्वङ्नष्टे यत्र तत्र स्युरभ्यङ्गस्य दमदनैः ।

रागरुग्दाहसंरम्भा यत्र चाज्यं विलीयते ॥ ११ ॥

आशु शुष्यति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद् वदेत् ।

मांसप्रनष्टं संशुद्धया कर्शनात् च्युतां गतम् ॥ १२ ॥

जोभाद्रागादिभिः शल्यं लक्षयेत्

तद्देव च ।

पेश्यस्थिसन्धिकोष्ठेषु नष्टम्

अस्थिषु लक्षयेत् ॥ १३ ॥

अस्थ्यामभ्यङ्गनस्नेदवन्धपीडनमदनैः ।

प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथास्थिवत् ॥ १४ ॥

नष्टे स्याद्युगिरास्रोतोधमनिष्वसने पाथ ।

अश्वयुक्तं रथं खण्डचक्रमारोप्य रोगिणम् ॥ १५ ॥

शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत् ।

मर्मनष्टं पृथङ्नोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ॥ १६ ॥

सामान्येन सशल्यं तु जोभिण्या क्रियया सरक् ।

द्वत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः ॥ १७ ॥

अदृश्यशल्यसंस्थानं व्रणाकृत्या विभावयेत् ।

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ॥ १८ ॥

अर्वाचोनपराचोने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ।

सुखाहार्यं यतश्छित्त्वा ततस्तिर्य्यगतं हरेत् ॥ १९ ॥

शल्यं न निर्घाल्यमुरःकक्षावङ्गणपार्श्वं गम् ।

प्रतिलोममनुत्तुण्डं ह्येदं पृथुमुखं च यत् ॥ २० ॥

नैवाहरेद् विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ।

अघ्राहरेत्करप्राप्यं करणैवे-

तरत् पुनः ॥ २१ ॥

दृश्यं सिंहाहिमकरवर्मिकर्कटकाननैः ।

अदृश्यं व्रणसंस्थानाद् ग्रहीतुं शक्यते यतः ॥ २२ ॥

कङ्कभृङ्गाङ्गकुरुरशरारीवायसाननैः ।

सदंशाभ्यां त्वगादिस्थं

तालाभ्यां शुषिरं हरेत् ॥ २३ ॥

शुषिरस्थं तु नलकैः

शेषं शैषैर्यथायथम् ।

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ॥ २४ ॥

कृत्वा घृतेन संस्त्रेद्य बद्ध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ।

शिरास्नायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ॥ २५ ॥

हृदये संस्थितं शल्यं त्रामितस्य हिमाम्बुना ।

ततः स्थानान्तरं प्राप्तमाहरेत् तद् यथायथम् ॥ २६ ॥

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ।

अस्थिदृष्टे नरं पद्भ्यां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ॥ २७ ॥

इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ।

तथाप्यशक्ये वारङ्गं वक्रोक्तस्य धनुर्ज्यया ॥ २८ ॥

सुबद्धं वक्त्रकटके बध्नीयात् सुममाहितः ।

सुसंयतस्य पञ्चाङ्गया वाजिनः कशयाथ तम् ॥ २९ ॥

ताडयेदिति मूर्धानं वेगिनोन्नमयन् यथा ।

सहरेत् शल्य-

मेवं वा शास्त्राद्यां कल्पयेत्तरोः ॥ ३० ॥

बद्ध्वा दुर्बलवारङ्गं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ।

श्लयथुग्रस्तवारङ्गं शोफमुत्पोष्य युक्तितः ॥ ३१ ॥

रगाहतया नाद्या निर्वात्योत्तुण्डितं हरेत् ।

यथारूपेणानयेन्मार्गममार्गोत्तुण्डितं तु यत् ॥ ३२ ॥

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाद्यास्येन निगृह्य वा ।  
 अयस्कान्तेन निष्कृष्टं निवृत्तास्यसृजुस्थितम् ॥ ३३ ॥  
 पक्षाग्रयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ।  
 दुष्टवातविषस्तन्यरक्ततोयादिचूषणैः ॥ ३४ ॥  
 कण्ठस्रोतो गते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ।  
 विसेनात्ते ततः शल्ये विसं सूत्रं समं हरेत् ॥ ३५ ॥  
 नाद्याग्नितापितां चिष्टा शलाकामस्थिरीकृताम् ।  
 आनयेज्जातुषं कण्ठा-

ज्जतुदिग्धामजातुषम् ॥ ३६ ॥

केशीन्दुकेन पीतेन द्रवैः कण्ठकमपिचिपेत् ।

सहसा सूत्रबद्धेन वमत-

स्तेन चैतरत् ॥ ३७ ॥

अशक्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ।  
 अप्यानस्कृश्ववाताभ्यां ग्रासशल्यं प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥  
 सूक्ष्माक्षिप्रणशल्यानि क्षौमबालजलैर्हरेत् ।  
 अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ॥ ३९ ॥  
 वामयेहाऽऽमुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ।  
 कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलवारिणो ॥ ४० ॥  
 क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूषेत् वा ।  
 कीटे स्रोतो गते कर्णं पूरयेत्त्वणाम्बुना ॥ ४१ ॥  
 शुक्रेण वा सुखीणेन मृते क्लेदहरो विधिः ।  
 जातुषं हेमरूप्यादधातुजं च चिरस्थितम् ॥ ४२ ॥  
 उष्णानां प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ।  
 मृदेणुदारुशृङ्गास्थिदन्तबालोपलानि च ॥ ४३ ॥  
 शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृग्मयानि वा ।  
 विषाणवेखयस्तालदारुशल्यं चिरादपि ॥ ४४ ॥

प्रायो निर्भुज्यते तद्वि पचत्याशु पलासृजी ।  
 शल्ये मांसावगाढे च सदशो न विदह्यते ॥ ४५ ॥  
 ततस्तं मर्दनस्वेदशद्विकर्षणहं हणैः ।  
 तीक्ष्णोपनाहपानावघनशस्त्रपदाङ्गनैः ॥ ४६ ॥  
 पाचयित्वा हरेत् शल्यं पाटनैषणभेदनैः ।  
 शल्यप्रदेशयन्त्राणामवेच्य बहुरूपताम् ।  
 तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथा हरेत् ॥ ४७ ॥

### एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥  
 व्रणः सञ्जायते प्रायः पाकात् श्वयथुपूर्वकात् ।  
 तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन् पाकं प्रयत्नतः ॥ १ ॥  
 सुशीतलेपसेकासमोक्षसंशोधनादिभिः ।  
 शोफोऽल्पोऽल्पोष्णरुक् चामः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥  
 पचमानो विवर्णस्तु रोगी वस्तिरिवाततः ।  
 स्फुटतीव सनिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भिकः ॥ ३ ॥  
 संरम्भारुचिदाहोषाहृज्वरानिद्रतान्वितः ।  
 स्थानं विष्यन्दयत्याज्यं व्रणवत् स्पर्शनासहः ॥ ४ ॥  
 पक्वोऽल्पवेगता न्तानिः पाण्डुता वलिसम्भ्रतः ।  
 नामोऽन्ते षूत्रतिर्मध्ये कण्डूशोफादिमार्दवम् ॥ ५ ॥  
 सृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेद् वस्ताविवाभ्रसः ।  
 शूलं नर्त्तेऽनिलाहाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ ६ ॥  
 रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।  
 पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुत्वग्दोषभक्षितः ॥ ७ ॥  
 बलीभिराक्षितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ।  
 कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ॥ ८ ॥

पक्कलिङ्गं ततोऽस्यष्टं यत्र स्यात् शीतशीफता ।  
 त्वक्सावर्ष्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ९ ॥  
 रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ।  
 अल्पसत्वेऽवले वाले पाके चात्यर्थमुद्धते ॥ १० ॥  
 द्वारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।  
 आमच्छेदे शिरास्त्रायुव्यापदोऽसृगतिस्मृतिः ॥ ११ ॥  
 रुजोऽतिवृद्धिर्दरणं विसर्पी वा चतोद्भवः ।  
 तिष्ठन्नन्तः पुनः पूयः शिरास्त्रायुसृगामिषम् ॥ १२ ॥  
 विवृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ।  
 यस्मिन्नत्याममज्ञानाद् यश्च पक्कमुपेक्षते ॥ १३ ॥  
 श्वपचाविव विज्ञेयी तावनिश्चितकारिणी ।  
 प्राक्शस्त्रकर्मणश्चैष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ १४ ॥  
 पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।  
 न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥  
 अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ।  
 अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ॥ १६ ॥  
 सम्मुखो यन्मथित्वाशु न्यस्येत् मर्मादि वर्जयन् ।  
 अनुलोम सुनिश्चितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ १७ ॥  
 सकृदेवाहरेत्तच्च

पाके तु सुमहत्यापि ।

पाटयेद् द्वारङ्गुलं सम्यग्द्वारङ्गुलत्राङ्गुलान्तरम् ॥ १८ ॥  
 एषित्वा सम्यगेषिष्वा परितः सुनिरूपितम् ।  
 अङ्गुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ १९ ॥  
 यतो गतां गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।  
 तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ २० ॥  
 आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।

शौर्यं माणुक्रिया तोक्ष्यं शस्त्रमस्त्रेदवेपथुः ॥ २१ ॥

असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ।

तिर्यक् छिन्द्यास्रलाटभ्रूदन्तवेष्टकजत्रुणि ॥ २२ ॥

कुचिकवाचिकूट्रौष्ठकपोलगलवङ्गणे ।

अन्यत्र क्खेदनात्तिर्यक् शिरास्त्रायुविपाटनम् ॥ २३ ॥

शस्त्रेऽवचारिते वाग्भिः शीताम्भोभिश्च रोगिणम् ।

आश्वस्य परितोऽङ्गुल्या परिपीड्य व्रणं ततः ॥ २४ ॥

क्षालयित्वा कषायेण प्लोतेनाम्भोऽपनीय च ।

गुग्गुल्वगुरुसिद्धार्थहिङ्गुमर्जरसान्वितैः ॥ २५ ॥

धूपयेत् पटुषट्ग्रन्यानिम्बपत्रैर्घृतप्लुतैः ।

तिलकल्काज्यमधुभिर्यथास्त्रं भेषजेन च ॥ २६ ॥

दिग्धां वर्त्तिं ततो दद्यात् तैरेवाच्छादयेच्च तम् ।

घृताक्तैः सक्तुभिश्चोद्ध्वं

घनां कवलिकां ततः ॥ २७ ॥

निधाय युक्त्या बध्नेयात् पट्टेन सुसमाहितम् ।

पार्श्वे सव्येऽपसव्ये वा नाधस्तात्रेव चोपरि ॥ २८ ॥

शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टाः कवल्यः सविकेशिकाः ।

धूपिता मृदवः क्षुण्णा निर्बलोका व्रणे हिताः ॥ २९ ॥

कुर्वीतानन्तरं तस्य रक्षां रक्षोनिषिद्धये ।

बलिं चोपहरेत्तेभ्यः

सदा मूर्ध्नावधारयेत् ॥ ३० ॥

लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।

वचां हृत्त्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ ३१ ॥

ततः स्नेहादिनेहोक्तं तस्याचारं ममादिशेत् ।

दिवास्त्रम्बो व्रणे कण्डूरागरुकशोफप्रयुक्तम् ॥ ३२ ॥

स्त्रीयान्तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितस्रुते ।



शुक्रं व्यवायजान् दोषानसंसर्गंऽप्यवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥

भोजनं तु यथासाल्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।

मसूरमुद्गतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः ॥ ३४ ॥

बालमूलकवार्त्ताकवण्डुलीयकवास्तुकम् ।

कारवेहककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥ ३५ ॥

सैन्धवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।

जीर्णशाब्दीदनं सिन्धुमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ॥ ३६ ॥

भुञ्जानो जाडुलैर्मांसैः शोषं व्रणमपोहति ।

अशितं मात्रया काले पथं याति जरां सुखम् ॥ ३७ ॥

अजीर्णं त्वनिलादोनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।

ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥

नवधान्यं तिलान् माषान् मद्यं मांसं त्वजाङ्गलम् ।

क्षीरेक्षुविक्रतीरस्रं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥ ३९ ॥

यश्चान्यदपि विष्टम्भि विदाहि गुरुशीतलम् ।

वर्गोऽयं नवधान्यादिर्ब्रह्मिणः सर्वदोषकृत् ॥ ४० ॥

मद्यं तीक्ष्णाण्यरुचास्त्रमाशु व्यापादयेद् व्रणम् ।

बालोशीरैश्च वीज्येत न चैनं पारघट्टयेत् ॥ ४१ ॥

न तुदेन्न च कण्डूयेत् चेष्टमानश्च दालयत् ।

सिन्धुहृद्दिजातोनां कथाः शृण्वन् मनःप्रियाः ॥ ४२ ॥

आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ।

तृतीयेऽङ्घ्रि पुनः कुर्याद् व्रणकर्म च पूर्ववत् ॥ ४३ ॥

प्रक्षालनादि दिवसे द्वितीये नाचरेत्

तथा ।

तीव्रव्यथो विग्रथितश्चिरात् संरोहति व्रणः ॥ ४४ ॥

सिन्धुं रुचां श्लथां गाढां दुर्गन्धाश्च विकेशिकाम् ।

व्रणे न दद्यात् कल्मष

स्नेहात् क्लेदो विवर्धते ॥ ४५ ॥  
 मांसच्छेदोऽतिरुग्रीव्याहरणं शोणितागमः ।  
 ज्व्यातिगाढदुर्न्यासैर्वर्णवर्त्मावघर्षणम् ॥ ४६ ॥  
 सपूतिमांसं सोत्सङ्गं सगतिं पूयगर्भिणम् ।  
 व्रणं विशोधयेत् शीघ्रं स्त्रिता ज्वन्तर्विकेशिका ॥ ४७ ॥  
 व्यम्बन्तु पुटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।  
 भोजनैरुपनाह्यैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ४८ ॥  
 सद्यः सद्यो व्रणान् सीव्येद् विवृत्तानभिघातजान् ।  
 मैदोजान् लिखितान् ग्रन्थीन् कृत्वाः पालोश्च कर्णयोः ॥ ४९ ॥  
 शिरोऽक्षिकूटनासौष्ठगण्डकर्णोरुवाहुषु ।  
 ग्रीवाललाटमुष्कस्फिड्मेद्रपायूदरादिषु ॥ ५० ॥  
 मन्थीरेषु प्रदेशेषु मांसलेश्वचलेषु च ।  
 न तु बह्वणकक्षादावल्पमांसचले व्रणान् ॥ ५१ ॥  
 वायुनिर्वाहिणः शल्यगर्भान् चारविषाग्निजान् ।  
 सीव्येच्चलास्थि शुष्कास्रवणरोमापनोय तु ॥ ५२ ॥  
 प्रक्षिप्त्वा मांसं विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने ।  
 मन्थ्यस्यवस्थिते रक्ते स्राया सूत्रेण वल्कलैः ॥ ५३ ॥  
 सीव्येन्न दूरे नासन्ने गृह्णन्नाल्पं न वा बहु ।  
 सान्त्वयित्वा ततश्चात्तं व्रणे मधुघृतदुतैः ॥ ५४ ॥  
 यञ्जनक्षीमजमषीफलनीशङ्गकीफलैः ।  
 सरोध्रमधुकैर्दिग्धे युञ्ज्याद् बन्धादि पूर्ववत् ॥ ५५ ॥  
 व्रणो निःशोणितौष्ठो यः किञ्चिदेवात्र लिख्य तम् ।  
 सञ्जातरुधिरं सीव्येत् सन्धानं ज्ञस्य शोणितम् ॥ ५६ ॥  
 बन्धनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च ।  
 चाविकाजिनकौशेयमुष्णं क्षीमं तु शीतलम् ॥ ५७ ॥  
 शीतोष्णं तूलसन्तानकार्पासस्रायुवल्कजम् ।

तान्नायचपुसीसानि व्रणे मेदःकफाधिके ॥ ५८ ॥

भङ्गे च युष्मगात् फलकं चर्मवल्ककुशादि च ।

खगामानुगताकारा बन्धास्तु दश पञ्च च ॥ ५९ ॥

कोशखस्तिकमुत्तोल्लीचीनदामानुवेक्षितम् ।

खट्वाविवन्धस्वगिकावितानोखङ्गगोफणाः ॥ ६० ॥

यमकं मण्डलाख्यं च पञ्चाङ्गी चेति योजयेत् ।

यो यत्र सुनिविष्टः स्यात् तं तेषां तत्र बुद्धिमान् ॥ ६१ ॥

बन्धीयाद्गाढमूर्हस्फिकञ्जावङ्गणमूर्धसु ।

शाखावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरे ॥ ६२ ॥

समं मेहनमुष्के च

नेत्रे सन्धिषु च श्लथम् ।

बन्धीयाच्छिथिलस्थाने वातश्चेत्फोड्गवे समम् ॥ ६३ ॥

गाढमेव समस्थाने भृशं गाढं तदाश्रये ।

शीते वसन्ते च तथा मोक्षणीयौ ब्रह्मात् ब्रह्मात् ॥ ६४ ॥

पित्तरक्तोत्थयोर्वन्धो गाढस्थाने समो मतः ।

समस्थाने श्लथो नैव शिथिलस्याश्रये तथा ॥ ६५ ॥

सायं प्रातस्तयोर्मोचो ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ।

अवहो दंशमशक्नोतवातादिपीडितः ॥ ६६ ॥

दुष्टो भवेत् चिरं चात्र न तिष्ठेत् स्नेहभेषजम् ।

कच्छ्रेण शुद्धिं रूढिं वा याति रूढो विवर्णताम् ॥ ६७ ॥

बद्धस्तु चर्णितो भग्नो विश्लिष्टः पाटितोऽपि वा ।

द्विन्नस्रायुशिरोऽप्याशु सुखं संरोहति व्रणः ॥ ६८ ॥

उल्लानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीडयेत् ।

उद्धृतौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥ ६९ ॥

समो मृदुररुक् शीघ्रं व्रणः शुध्यति रोहति ।

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ॥ ७० ॥

प्रच्छाद्यमीषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तुं च ।

अजोर्षतद्वृणाच्छिद्रेः समन्तात् सुनिवेशितैः ॥ ७१ ॥

घीतैरकर्कशः क्षीरीभूर्जार्जुनकदम्बजैः ।

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिटिका मधुमेहिनाम् ॥ ७२ ॥

कर्णिकाश्चोन्दुरुविषे चारदग्धा विषान्विताः ।

न मांसपाके बध्नायाद् गुदपाके च दारुणे ॥ ७३ ॥

शीर्ष्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः ।

अरक्षया व्रणे यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत् कृमीन् ॥ ७४ ॥

ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजा शोफास्रसंस्त्रवान् ।

सुरसादि प्रयुञ्जीत तत्र धावनपूरणे ॥ ७५ ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ।

गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः चाराम्बुना हितः ॥ ७६ ॥

प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ।

न चैनं त्वरमाणोऽन्तःसदोषमुपरोहयेत् ॥ ७७ ॥

सोऽल्पेनाप्यपचारिण भूयो विकुरुते यतः ।

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ॥ ७८ ॥

हर्षं क्रोधं भयं वापि यावदास्थैर्यसम्भवात् ।

षादरेणानुत्थोऽयं मासान् षट् सप्त वा विधिः ॥ ७९ ॥

उत्पद्यमानासु च तासु तासु वार्त्तासु दोषादिबलानुसारी ।

तैस्तैरुपायैः प्रयतस्त्रिकल्से दालोचयन् विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥ ८० ॥

### त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः चाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां चारः श्रेष्ठो

बद्धनि यत् ।

हेद्यभेद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥ १ ॥

दुःखावचार्य्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिमयात्म च ।  
 अतिकच्छेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥  
 स पेयोऽर्शोऽग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ।  
 योज्यः साक्षान्मषश्चित्त्रवाद्याशःकुष्ठसुप्तिषु ॥ ३ ॥  
 भगन्दरावृद्धग्रन्थिदुष्टनाडीव्रणादिषु ।  
 न तूभयोऽपि योक्तव्यः पित्ते रक्ते बलेऽबले ॥ ४ ॥  
 ज्वरेऽतिसारे हृन्मूर्धरोगे पाण्ड्यामयेऽरुचौ ।  
 तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रगे ॥ ६ ॥  
 भीरुमर्भिख्यनुमतीप्रोद्धततफलयोनिषु ।  
 अजीर्णोऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसन्धिर्मर्मसु ॥ ६ ॥  
 तरुणास्थिशिरास्त्रायुसेवनी मलनाभिषु ।  
 देशेऽल्पमांसे वृषणमेदुस्रोतोन्खान्तरे ॥ ७ ॥  
 वर्त्म रोगादृतेऽच्छोश्च शीतवर्षाणादुर्दाने ।  
 कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥  
 अश्वकर्णमहाहृत्तपलाशास्फोटहृत्तकान् ।  
 इन्द्रहृत्तार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ॥ ९ ॥  
 काकजह्वामपामार्गमग्निमन्याग्निस्त्विकान् ।  
 सार्द्रान् समूलशाखादीन् खण्डशः परिकल्पितान् ॥ १० ॥  
 कोशातकीञ्चतस्रश्च शूकनालं यवस्य च ।  
 निवाते निचयोक्तव्यं पृथक् तानि शिलातले ॥ ११ ॥  
 प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत् ।  
 ततस्त्रिलानां कुन्तालैर्दग्ध्वाऽग्नौ विगते पृथक् ॥ १२ ॥  
 कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ।  
 मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३ ॥  
 गालयेद्वर्द्धभारेण महता वाससा च तत् ।  
 यावत् पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम् ॥ १४ ॥

गृहीत्वा क्षारनिष्यन्दं पचेत्सौक्ष्मां विघट्टयन् ।

पच्यमानि ततस्तस्मिंस्ताः सुधाभक्ष्यशर्कराः ॥ १५ ॥

शुक्तिक्षारपङ्कशङ्खनाभीश्चायसभाजने ।

कृत्वाग्निवर्णान् बहुशः क्षारोत्थे कुडवोन्मिते ॥ १६ ॥

निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ।

श्लक्ष्णं शकृद् दक्षशिखिगृध्रकङ्ककपोतजम् ॥ १७ ॥

चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोह्वालवणानि च ।

परितः सुतरां चातो दर्या तमवघट्टयेत् ॥ १८ ॥

सवार्ष्यैश्च यदोत्तिष्ठेद् बुद्बुदैर्लेहवह्वनः ।

अवतार्य ततः शीतो यवराशावयोमये ॥ १९ ॥

स्थाप्योऽयं मध्यमः क्षारो

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ ।

निर्वाप्यापनयेत्

तीक्ष्णे पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥ २० ॥

तथा लाङ्गलिकादन्तिचित्रकातिविषावचाः ।

स्वर्जिकाकनकाक्षीरिहिङ्गुपूतीकपल्लवाः ॥ २१ ॥

तालपत्री विडञ्चेति सप्तरात्रात् परन्तु सः ।

योज्यः

तीक्ष्णोऽनिलश्लेष्ममेदोजिष्वर्बुदादिषु ॥ २२ ॥

मध्येष्वेव च मध्यो-

ऽन्यः पित्तास्रगुदजन्मसु ।

बलार्थं क्षीणपानीये क्षाराम्बु पुनरावपेत् ॥ २३ ॥

नार्तितीक्ष्णो मृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।

शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरूक् ॥ २४ ॥

क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ।

आचूपन्निव संरम्भाद् गात्रमापीडयन्निव ॥ २५ ॥

सर्वतोऽनुसरन् दीघानुन्मूलयति मूलतः ।

कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥

घारसाध्ये गदे द्वित्रे लिखिते स्रावितेऽथवा ।

घारं शलाकया दत्त्वा श्लोतप्राहतदेहया ॥ २७ ॥

मात्राशतमुपेक्षेत

तत्रार्शः स्वाहताननम् ।

हस्तेन यन्त्रं कुर्वीत

वर्त्म रोगेषु वर्त्मनी ॥ २८ ॥

निर्भुज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।

पद्मपत्रतनुः चारलेपो घ्राणार्बुदेषु च ॥ २९ ॥

प्रत्यादित्यं निषसृष्य समुन्नम्याग्रनासिकाम् ।

मात्रा विधार्यः पञ्चाशत्

तद्वदर्शसि कर्णजे ॥ ३० ॥

घारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्यावगम्य च ।

सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत् पयोमस्तुकाञ्चिकैः ॥ ३१ ॥

निर्वापयेत् ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ।

अभिष्यन्दीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥ ३२ ॥

यदि च स्थिरमूलत्वात् चारदग्धं न शीर्यते ।

धान्यास्रवीजयथ्याह्नतिलैरालेपयेत् ततः ॥ ३३ ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

पक्वजम्बूसितं सन्नं सम्यक् दग्धं

विपर्यये ॥ ३४ ॥

ताम्रतातोदकण्डूद्यैर्दुर्दग्धं

तं पुनर्दहेत् ।

प्रतिदग्धे स्रवेद्रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः ॥ ३५ ॥

गुदे विशेषाद्विगमू वसंरोधोऽतिप्रवर्त्तनम् ।

पुंस्त्वोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य शातनाद् ध्रुवम् ॥ ३६ ॥  
नासायां नासिकावंशदरणाकुञ्चनोद्भवः ।

भवेच्च विषयाज्ञानं

तदच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥ ३७ ॥

विशेषादत्र सेकोऽम्बुलंपो मधुघृतं तिलाः ।

वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥ ३८ ॥

अम्बो हि शीतः स्पर्शनं चारस्तेनोपसंहितः ।

यात्याशु स्वादुतां तस्मादन्नैर्निर्वापयेत्तराम् ॥ ३९ ॥

अग्निः चारादपि श्रेष्ठस्तद् दग्धानामसम्भवात् ।

भेषजचारशस्त्रैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ४० ॥

त्वचि मांसे शिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिषु स युज्यते ।

मृषाङ्गान्निमूर्द्धार्त्तिमन्यकीलतिलादिषु ॥ ४१ ॥

त्वग्दाहो वर्त्तिगोदन्तसूर्यकान्तशरादिभिः ।

अर्शाभगन्दरग्रन्थिनाडीदुष्टव्रणादिषु ॥ ४२ ॥

मांसदाहो मधुस्रेहजाम्बवोष्ठगुडादिभिः ।

स्निग्धवर्त्मन्यसृक्स्त्रावनील्यसम्यग्व्यधादिषु ॥ ४३ ॥

शिरादिदाहस्तैरेव

न दहेत् चारवारितान् ।

अन्तःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान् ॥ ४४ ॥

सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहवेत् ।

तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवल्गुपिकान्वितम् ॥ ४५ ॥

पक्कतालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ।

प्रमाददग्धवत् सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४६ ॥

चतुर्धा तत्तु तुल्येन सह

तुल्यस्य लक्षणम् ।

त्वग् विवर्णोप्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ॥ ४७ ॥



सस्फोटदाहतीव्रोषं दुर्दग्धम्

अतिदाहतः ।

मांसलम्बनसङ्घोचदाहधूपनवेदनाः ॥ ४८ ॥

शिरादिनाशस्तृणमूर्च्छात्रणगाभीर्यमृत्यवः ।

तुल्यस्वाग्निप्रतपनं कार्यमुष्णञ्च भेषजम् ॥ ४९ ॥

स्थानेऽस्य वेदनात्ययं विलीने मन्दता रुजः ।

दुर्दग्धे शीतमुष्णञ्च युञ्ज्यादादौ ततो हितम् ॥ ५० ॥

सम्यग् दग्धे तुगाक्षोरोद्भ्रञ्चचन्दनगैरिकैः ।

लिम्पेत् सान्ज्यामृतैरुर्ध्वं पित्तविद्रधिवत् क्रिया ॥ ५१ ॥

अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात् सर्वं पित्तविसर्पवत् ।

स्रेहदग्धे भृशतरं रुचं तत्र तु योजयेत् ॥ ५२ ॥

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ।

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥ ५३ ॥

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुवाग्भट्टविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

संहितायां प्रथमं सूत्रस्थानं सम्पूर्णम् ॥

# शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः ।

गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ १ ॥

बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्वानुगैश्च सः ।

मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते ॥ २ ॥

तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।

नेन्धनं दृश्यते गच्छत्सत्वो गर्भाशयं तथा ॥ ३ ॥

कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावता ।

नानायोन्याकृतीः सत्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् ॥ ४ ॥

अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।

रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः

शुक्रार्त्तवे पुनः ॥ ५ ॥

वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ।

वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥ ६ ॥

मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्रयहम् ।

वत्सराद् द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ७ ॥

पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।

शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥ ८ ॥

वीर्यवन्तं सुतं सूते

ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ॥

रोग्यत्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ९ ॥

वातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाह्वयम् ।

बीजासमर्थं रेतोसं

स्खलिङ्गैर्दोषजं वदेत् ॥ १० ॥

रक्तेन कुणपं श्लोष्मवाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।

पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ ११ ॥

कच्छ्राण्यो तान्यसाध्यं तु त्रिदोषं मूत्रविट्प्रभम् ।

कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टे स्त्रीषधं

कुणपे पुनः ॥ १२ ॥

धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ।

पाययेत् सर्पिरथवा विपक्वमसनादिभिः ॥ १३ ॥

पलाशभस्माश्मभिदा ग्रन्थिप्रामे

पूररेतसि ।

परूषकवटादिभ्यां

क्षीणे शुक्रकरी क्रिया ॥ १४ ॥

स्निग्धं वान्तं विरिक्तं च निरुद्धमनुवासितम् ।

योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरवास्तिभिः ॥ १५ ॥

संशुद्धो विट्प्रभे सर्पिर्हिङ्गुसेव्यादसाधितम् ।

पिबेत्

ग्रन्थिप्रार्त्तवे पाठव्योषट्क्षकजं जलम् ॥ १६ ॥

पेयं कुणपपूयास्त्रे चन्दनं वक्ष्यते तु यत् ।

गुह्यरोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरवास्तिकम् ॥ १७ ॥

शुक्रं शुक्लं गुरु स्निग्धं मधुरं बहुलं बहु ।

घृतमाचिकतैलाभं सद्गर्भाया

आर्त्तवं पुनः ॥ १८ ॥

चाचारसशशास्त्राभं धीतं यच्च विरज्यते ।

शुद्धशुक्रार्त्तवं स्वच्छं संरक्तं मियुनं मियः ॥ १८ ॥  
 स्नेहैः पुंसवनेः स्निग्धं शुद्धं शीलितवस्तिकम् ।  
 गरं विशेषात् क्षीराज्यैर्मधुरीषधसंस्तृतैः ॥ २० ॥  
 नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ।  
 क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छोणिपयोधराम् ॥ २१ ॥  
 सस्ताच्चिकुचिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम् ।  
 पद्मं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ॥ २२ ॥  
 ऋतावतीते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ।  
 मासेनोपचितं रक्तं धमनोभ्यामृतौ पुनः ॥ २३ ॥  
 ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुखाद्भुदेत् ।  
 ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनो ब्रह्मम् ॥ २४ ॥  
 स्रजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।  
 क्षीरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ॥ २५ ॥  
 पर्णं शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ।  
 चतुर्थेऽङ्गि ततः स्नात्वा शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ॥ २६ ॥  
 इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् ।  
 ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्तिस्त्रय निन्दिताः ॥ २७ ॥  
 एकादशी च युग्मासु स्यात् पुत्रोऽन्यासु कन्यका ।  
 उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ॥ २८ ॥  
 अमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् ।  
 अथैव्य एवं संयोगः स्यादपत्यं च कामतः ॥ २९ ॥  
 सन्तोऽप्यादुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः ।  
 दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥ ३० ॥  
 इच्छन्तां यादृशं पुत्रं तद्रूपचरितांश्च तौ ।  
 चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥ ३१ ॥  
 कर्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशितः ।

प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्त्तिकाश्रया ॥ ३२ ॥

शारोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ।

तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वां दधातु  
विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ।

ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ ।

भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥ ३४ ॥

सान्त्वयित्वा ततोऽन्वोन्यं संविशेतां मुदान्वितौ ।

उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठे दङ्गैः सुसंस्थितैः ॥ ३५ ॥

तथा हि वीजं गृह्णाति दोषः स्वस्थानमास्थितैः ।

लिङ्गन्तु सद्योगर्भाया योन्यां वीजस्य संग्रहः ॥ ३६ ॥

दृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्नाननुबन्धनम् ।

हृदयस्पन्दनं तन्द्रा दृड् ग्लानिर्लामहर्षणम् ॥ ३७ ॥

अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कलली भवेत् ।

गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्त्तते ।

पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वायु वायसम् ॥ ३९ ॥

हृत्वाऽग्निवर्णं निर्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत् ।

गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्यकान् ॥ ४० ॥

पिबेत्पुष्ये जले पिष्टानिकद्वित्रिसप्तशः ।

क्षीरेण खेतवृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥ ४१ ॥

पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेदामे दुहितृवाञ्छया ।

पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ ४२ ॥

नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाष्टकं तथा ।

शोषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत् ॥ ४३ ॥

इपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक् ।

नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ४४ ॥

अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।

अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम् ॥ ४५ ॥

शोकक्रोधभयोद्देगवेगश्चाविधारणम् ।

उपवासाध्वतोक्ष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् ॥ ४६ ॥

रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।

उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्त्यजेत् ॥ ४७ ॥

तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमामासतोऽष्टमात् ।

एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येन्म्रियेत वा ॥ ४८ ॥

वातलेश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजडवामनः ।

पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्नी पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ४९ ॥

व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।

द्वितीये मासि कललाहनः पेश्यथवाऽर्बुदम् ॥ ५० ॥

पुंस्त्रीक्षीवाः क्रमात्तेभ्यः

तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।

क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छाच्छर्दिरोचकः ॥ ५१ ॥

जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।

अन्ने ष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचकौ ॥ ५२ ॥

पादशोफो विदाहोऽन्ये अद्वाश्च विविधात्मिकाः ।

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातृश्च हृदयेन तत् ॥ ५३ ॥

सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं अद्वाविधारणम् ।

देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ॥ ५४ ॥

अद्वाविघाताद्गर्भस्य विकृतिश्चप्रतिरेव वा ।

व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ ५५ ॥

मूर्धा ह्ये सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।

सममेव हि मूर्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ ५६ ॥

गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडौ निवध्यते ।  
 यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ ५७ ॥  
 चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे ।  
 षष्ठे स्रायुशिरारोमबलवर्णनखत्वचाम् ॥ ५८ ॥  
 सर्वैः सर्वाङ्गसम्पूर्णा भावैः पुष्यति सप्तमे ।  
 गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ।  
 कण्डूं विदाहं कुर्वन्ति गर्भिस्त्र्याः किल्बिषाणि च ॥ ५९ ॥  
 नवनीतं हितं तत्र कोलास्युमधुरौषधैः ।  
 सिद्धमल्पपटुस्त्रेहं लघु स्वादु च भोजनम् ॥ ६० ॥  
 चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ।  
 श्रेष्ठया चैणहरिणशशशोणितयुक्तया ॥ ६१ ॥  
 अश्वघ्नपत्रमिहेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ।  
 पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसैः सेचयेत् पुनः ॥ ६२ ॥  
 दावीमधुकतोयेन सृजां च परिशीलयेत् ।  
 ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥ ६३ ॥  
 तेन तौ स्नानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।  
 शिशुरोजोऽनवस्थानान्दारी संशयिता भवेत् ॥ ६४ ॥  
 क्षीरपेया च पेयात्र सष्टतान्वासनं घृतम् ।  
 मधुरैः साधितं शुद्धैः पुराणशक्ततस्तथा ॥ ६५ ॥  
 शुष्कमूलककोलास्यकषायेण प्रशस्यते ।  
 शताह्वकस्क्रितो वस्तिः सतैलघृतसैन्धवः ॥ ६६ ॥  
 तस्मिंस्त्वे काहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।  
 वर्षाद्विकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ॥ ६७ ॥  
 शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।  
 बहुस्रोहा यवागूर्वा पूर्वीक्तं चानुवासनम् ॥ ६८ ॥  
 तत एव पिचुं चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।

वातघ्नपत्रभङ्गान्भः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥ ६९ ॥  
 निःस्नेहाङ्गीं न नवमान्मासात् प्रभृति वासयेत् ।  
 प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वं चोष्टनी ॥ ७० ॥  
 पुत्रामदौहृदप्रश्नरता पुंस्त्वप्रदर्शनी ।  
 उव्रते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥ ७१ ॥  
 पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।  
 नृत्यवादित्रगान्धर्वगन्धमाल्यप्रिया च या ॥ ७२ ॥  
 क्लीवं तत्सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।  
 यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥ ७३ ॥  
 प्राक् चैव नवमान्मासात्सूतिकागृहमाश्रयेत् ।  
 देशे प्रशस्ते सन्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥ ७४ ॥  
 तत्रोदीचेत सा सूतिं सूतिकां परिवारिता ।  
 अद्यश्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिण्यथता क्लमः ॥ ७५ ॥  
 अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।  
 वेदनोरुदरकटोपृष्ठहृद्वस्तिवङ्गणे ॥ ७६ ॥  
 योनिभेदरुजातो दस्फुरणस्रवणानि च ।  
 आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥ ७७ ॥  
 अथोपस्थितगर्भां तां कृतकीतुकमङ्गलाम् ।  
 हस्तस्थपुत्रामफलां स्वभ्यक्तोष्णास्वुसेचिताम् ॥ ७८ ॥  
 पाययेत्सष्टतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।  
 आभुग्नसक्थिसुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥ ७९ ॥  
 अधोनाभेर्विनृन्नीयात्कारयेज्जृम्भचङ्गमम् ।  
 गर्भः प्रयात्यवागेवं तल्लिङ्गं हृदिमोक्षतः ॥ ८० ॥  
 आविश्य जठरं गर्भो वस्त्ररुपरि तिष्ठति ।  
 आव्यो हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपतेक्षतः ॥ ८१ ॥  
 अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।



मृदुपूर्वं प्रवाहेत वाटमाप्रसवाच्च सा ॥ ८२ ॥  
 हर्षयेत् त्वां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।  
 प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिकेशावसादिताः ॥ ८३ ॥  
 घृपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ।  
 हिरण्यगुष्पीमूलं च पाणिपादेन धारयेत् ॥ ८४ ॥  
 सुवर्चलां विशल्यां वां जरायुपतनेऽपि च ।  
 कार्श्यमेतत् तथोत्क्षिप्य बाह्वोरिनां विकम्पयेत् ॥ ८५ ॥  
 कटीमाकोटयेत् पाण्णर्गा स्फिजौ गाढं निपीडयेत् ।  
 तालुकण्ठं स्पृशेद्देव्या मूर्ध्नि दद्यात् सुहीपयः ॥ ८६ ॥  
 भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्पपैः ।  
 पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ ८७ ॥  
 कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।  
 यूषेण वा कुलत्यानां विल्वजेनासवेन वा ॥ ८८ ॥  
 शताह्वासर्षपाज्जाजीशियुतीक्ष्णकचित्तकैः ।  
 सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्धपम् ॥ ८९ ॥  
 तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।  
 शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥ ९० ॥  
 निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।  
 तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्य्यात्याशु तज्जयात् ॥ ९१ ॥  
 कुशला पाणिनाऽक्तेन हरेत् क्लृप्तनखेन वा ।  
 मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गञ्च मर्दयेत् ॥ ९२ ॥  
 मकल्लाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।  
 सुचूर्णितं यवचारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ ९३ ॥  
 धान्याम्बु वा गुडव्योषत्रिजातकरजोऽन्वितम् ।  
 अथ बालोपचारं बालं योषिदुपाचरेत् ॥ ९४ ॥  
 सूतिका क्षुब्धती तैलाद् घृताद्वा महतीं पिबेत् ।

पञ्चकोलकिनीं मात्रामनु चोष्णं गुडोदकम् ॥ ९५ ॥  
 वातघ्नौषधतोयं वा तथा वायुर्न कुप्यति ।  
 विशुध्यति च दुष्टासं द्वितिरात्रमयं क्रमः ॥ ९६ ॥  
 स्नेहायोग्या तु निःस्नेहममुमेव विधिं भजेत् ।  
 पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ॥ ९७ ॥  
 जीर्णं स्नाता पिबेत् पेयां पूर्वोक्तौषधसाधिताम् ।  
 त्रहादूर्ध्वं विदार्यादिवर्गकाथेन साधिता ॥ ९८ ॥  
 हिता यवागूः स्नेहाद्या सात्मप्रतः पयसाऽथवा ।  
 सप्तरात्रात् परं चास्यै क्रमशो वृंहणं हितम् ॥ ९९ ॥  
 द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ।  
 यद्वेनोपचरेत् सूतां दुःसाध्या हि तदामयाः ॥१००॥  
 गर्भवृद्धिप्रसवरुक् क्लेदासस्रुतिपीडनैः ।  
 एवञ्च मासादध्यर्द्धान्मुक्ताहारादियन्त्रणा ।  
 गतसूताभिधाना स्यात् पुनरार्त्तवदर्शनात् ॥१०१॥

### द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो गर्भव्यापदं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥  
 गर्भिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽपि वा ।  
 पुष्ये दृष्टेऽथवा शूले बाह्यान्तः स्निग्धशीतलम् ॥ १ ॥  
 सेव्याभोजहिमक्षीरीवल्ककल्काज्यलेपितान् ।  
 धारयेद् योनिवस्तिभ्यामार्द्रार्द्रान् पिचुनक्तकान् ॥ २ ॥  
 शतधौतघृताक्तां स्त्रीं तदम्भस्यवगाहयेत् ।  
 ससिताक्षौद्रकुमुदकमलोत्पलकेसरम् ॥ ३ ॥  
 लिङ्घात् क्षीरघृतं खादेच्छृङ्गाटककसेरुकम् ।  
 पिबेत् कान्ताञ्जशालूकबालोदुम्बरवत् पयः ॥ ४ ॥  
 मृतेन शालिकाकोलीद्विवलामधुकेलुभिः ।

पयसा रक्तशाल्यन्नमद्यात् समधुशर्करम् ॥ ५ ॥

रसैर्वा जाङ्गलैः

शुद्धिवर्जं चास्त्रोक्तमाचरेत् ।

असम्पूर्णत्रिमासायाः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ॥ ६ ॥

आमान्वये च

तत्रेष्टं शीतं रूक्षोपसंहितम् ।

उपवासो घनोशीरगुडूचरलुधान्यकाः ॥ ७ ॥

दुरालभापर्पटकचन्दनातिविषावलाः ।

कथिताः सलिले पानं दृणधान्यादिभोजनम् ॥ ८ ॥

मुद्गादियूपैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ।

गर्भं निपतिते तीक्ष्णं मद्यं सामर्थ्यतः पिबेत् ॥ ९ ॥

गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्त्तिविस्मरणाय च ।

लघुना पञ्चमूलेन रूक्षां पेयां ततः पिबेत् ॥ १० ॥

पेयाममद्यपा कल्के साधितां पाञ्चकौलिके ।

विल्वादिपञ्चकक्वाथे तिलोद्दालकतण्डुलैः ॥ ११ ॥

मासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ।

लघुरस्त्रेहलवणो दीपनीययुतो हितः ॥ १२ ॥

दोषधातुपरिक्लेदशोषार्थं विधिरित्ययम् ।

स्नेहान्नवस्तयश्चोर्द्धं बल्यजीवनदीपनाः ॥ १३ ॥

सञ्जातसारे महति गर्वे योनिपरिस्रवात् ।

दृढिमप्राप्नुवन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ १४ ॥

उपविष्टकमाहुस्तं वर्द्धते तेन नोदरम् ।

शोकोपवासरूक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात् ॥ १५ ॥

वाते क्रुद्धे क्लेशः शुष्येद् गर्भो नागोदरं तु तत् ।

उदरं दृढमप्यत्र हीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १६ ॥

तयोर्द्वेहणवातप्लमधुरद्रव्यसंस्तृतैः ।

घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भांश्च खादयेत् ॥ १७ ॥

तैरेव च सुदृप्तायाः क्षीभनं यानवाहनैः ।

लीनाख्ये निस्फुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोशवर्हिजाः ॥ १८ ॥

रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ।

बालविल्वं तिलान् माषान् सक्तूँश्च पयसा पिबेत् ॥ १९ ॥

समेद्यमांसं मधु वा कव्यभ्यङ्गञ्च शीलयेत् ।

हर्षयेत् सततं चैनामेवं गर्भः प्रवर्द्धते ॥ २० ॥

पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्राज्जायेत नैव वा ।

उदावर्त्तन्तु गर्भिण्याः स्त्रो हैराशुतरां जयेत् ॥ २१ ॥

योग्यैश्च वस्तिभिर्हन्यात् सगर्भां स हि गर्भिणीम् ।

गर्भेऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्देवतोऽपि वा ॥ २२ ॥

मृतेऽन्तरुदरं शीतं स्तब्धं धातं भृशव्यथम् ।

गर्भास्पन्दो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छसनं क्लमः ॥ २३ ॥

अरतिः स्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ।

तस्याः कोणाम्बुसिक्तायाः पिष्ट्वा योनिं प्रलेपयेत् ॥ २४ ॥

गुडं किण्वं सलवणं तथान्तः पूरयेन्मुहुः ।

घृतेन कल्कीकृतया शाल्मल्यतसिपिच्छया ॥ २५ ॥

मन्त्रैर्योग्यैर्जरायुक्तैर्मूढगर्भो न चेत् पतेत् ।

अथापृच्छे श्वरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ २६ ॥

हस्तमभ्युज्य योनिञ्च साज्यशाल्मलिपिच्छया ।

हस्तेन शक्यं तेनैव गात्रं च विषमं स्थितम् ॥ २७ ॥

आच्छनोत्पीडसंपीडविक्षेपोत्क्षेपणादिभिः ।

अनुलोम्य समाकर्षेद् योनिं प्रत्यार्जवागतम् ॥ २८ ॥

हस्तपादशिरोभिर्यो योनिं भुग्ः प्रपद्यते ।

पादेन योनिमेकेन भुग्नेऽन्येन गुदं च यः ॥ २९ ॥

विष्कम्भौ नाम तौ मूढौ शस्त्रदारणमर्हतः ।

मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रशस्यते ॥ ३० ॥  
 वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णायं न योनाववचारयेत् ।  
 पूर्वं शिरः कपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥ ३१ ॥  
 कक्षोरस्तालुचिवुके प्रदेशेऽन्यतमे ततः ।  
 समालम्ब्य दृढं कर्षेत् कुशलो गर्भशङ्कुना ॥ ३२ ॥  
 अभिन्नशिरसं त्वत्तिकूटयोग्णयोरपि ।  
 बाहुं छित्त्वांससक्तस्य वाताध्मातोदरस्य तु ॥ ३३ ॥  
 विदार्य कोष्ठमन्त्राणि बहिर्वासं निरस्य च ।  
 कटीसक्तस्य तद्वच्च तत् कपालानि दारयेत् ॥ ३४ ॥  
 यद्यहायुवशादङ्गं सज्जेद्गर्भस्य खण्डशः ।  
 तत्तत् छित्त्वा हरेत् सम्यग् रज्जेन्नारो च यत्रतः ॥ ३५ ॥  
 गर्भस्य हि गतिं चित्रां करोति विगुणोऽनिलः ।  
 तत्रानल्पमतिस्तस्मादवस्थापेत्तमाचरेत् ॥ ३६ ॥  
 छिन्याद्गर्भं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ।  
 सहात्मना न चापेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ॥ ३७ ॥  
 योनिस्वरणभ्रंशमकलशासपीडिताम् ।  
 पूत्यङ्गारां हिमाङ्गो च मूढगर्भां परित्यजेत् ॥ ३८ ॥  
 अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्विषक् ।  
 एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ ३९ ॥  
 दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः ।  
 योनिर्मृदुर्भवेत् तेन शूलं चास्याः प्रशाम्यति ॥ ४० ॥  
 दीप्यकातिविषाराम्नाहिङ्गुलापञ्चकोलकान् ।  
 चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा काथं वा पाययेत् ततः ॥ ४१ ॥  
 कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्घिङ्गुतेजिनीः ।  
 तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ ४२ ॥  
 त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।

सायं पिवेदरिष्टं वा तथा सुकृतमासवम् ॥ ४३ ॥  
 शिरीषककुभक्काथपिचून् योनौ त्रिनिक्षिपेत् ।  
 उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥  
 पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ।  
 रसो दशाहं च परं लघुपथ्याल्पभोजना ॥ ४५ ॥  
 खेदाभ्यङ्गपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ।  
 ऊर्ध्वं चतुर्थी मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥ ४६ ॥  
 बलामूलकषायस्य भागाः षट् पयसस्तथा ।  
 यवकोलकुलत्थानां दशमूलस्य चैकतः ॥ ४७ ॥  
 निःक्वाथभागो भागश्च तैलस्य च चतुर्दश ।  
 द्विमेदादारुमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयचन्दनैः ॥ ४८ ॥  
 सारिवाकुष्ठतगरजीवकर्षभसैन्धवैः ।  
 कालानुसार्याशैलेयवचागुरुपुनर्नवैः ॥ ४९ ॥  
 अश्वगन्धावरीक्षीरशुक्लायष्टीवरारसैः ।  
 शताह्वाशूर्पपर्णैलात्वक्पत्रैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ५० ॥  
 पक्कं सृष्टग्निना तैलं सर्ववातविकारजित् ।  
 सूतिकाबालमर्मास्थिचतक्षीणेषु पूजितम् ॥ ५१ ॥  
 ज्वरगुल्मग्रहोन्मादमूत्राघातान्त्वद्विजित् ।  
 धन्वन्तरैरभिमतं योनिरोगक्षयापहम् ॥ ५२ ॥  
 वस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ।  
 जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरेत् शिशुम् ॥ ५३ ॥  
 मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ।  
 अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ ५४ ॥  
 वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ।  
 अनन्ता सारिवा राम्ना पद्मा च मधुयष्टिका ॥ ५५ ॥  
 वृहतीद्वयकाश्मर्यः क्षीरीशृङ्गत्वची घृतम् ।

पृश्निपर्णी बला शिशुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ ५६ ॥

शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कसेरु मधुकां सिता ।

सप्तै तान् पयसा योगानर्द्धश्लोकसमापनान् ॥ ५७ ॥

क्रमात् सप्तसु मासेषु गर्भं स्रवति योजयेत् ।

कपित्थवित्स्वत्रुहतो पटोले क्षुनिदिग्धजैः ॥ ५८ ॥

मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ।

नवमे सारिवाऽनन्ता पयस्या मधुयष्टिभिः ॥ ५९ ॥

योजयेद् दशमे मासि सिद्धं चारं पयस्यया ।

अथवा र्याष्टमधुकनागरामरदारुभिः ॥ ६० ॥

स्थितं लोहितमङ्गनाया वातेन गर्भं ब्रुवतेऽनभिन्नाः ।

र्कितित्वात् कटुकोष्णतोष्णैः सुते पुनः केवल एव रक्ते ॥ ६१ ॥

जडा भूतहृतं वदन्त मूर्त्तं न दृष्टं हरणं यतस्तैः ।

जोशनत्वादथवाऽव्यवस्थैर्भूतैरुपेक्ष्येत न गर्भमाता ॥ ६२ ॥

## तृतीयोऽध्यायः ।

अथातोऽङ्गविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥

शिरोऽन्तराधिर्द्वा वाङ्ग सक्थिनी च समासतः ।

षडङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं तस्याच्छिह्नदयादिकम् ॥ १ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमाद् गुणाः ।

खाऽनिलाऽग्न्यव्भुवा-

मेकगुणवृद्धान्वयः परे ॥ २ ॥

तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन् श्रोत्रं शब्दो विविक्तता ।

वातात् स्पर्शत्वक् उच्छ्वासा वङ्गेर्दृशूपपक्तयः ॥ ३ ॥

आप्या जिह्वा रसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ।

मृदव माटजं रक्तमांसमज्जगुदादिकम् ॥ ४ ॥

पैटकं तु स्थिरं शुक्रं धमन्यस्थिकचादिकम् ।

चैतनं चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ५ ॥  
 सात्म्रजं त्वायुरारोग्यमनालस्यं प्रभा बलम् ।  
 रसजं वपुषो जन्म वृत्तिवृद्धिरलोलता ॥ ६ ॥  
 सात्विकं शौचमास्तिक्यं शुक्लधर्मरुचिर्मतिः ।  
 राजसं बहुभाषित्वं मानक्रुद्भ्रमत्सराः ॥ ७ ॥  
 तामसं भयमज्ञानं निद्राऽऽलस्यं विषादिता ।  
 इति भूतमयो देहः

तत्र सप्त त्वचोऽसृजः ॥ ८ ॥

पच्यमानात् प्रजायन्ते क्षीरात् सन्तानिका इव ।  
 धात्वाशयान्तरक्लोदो विपक्वः खं स्वमूषणा ॥ ९ ॥  
 श्लेष्मन्नायुपराच्छन्नः कलास्थः काष्ठसारवत् ।  
 ताः सप्त सप्त चाधारा रक्तस्याद्यः क्रमात् परे ॥ १० ॥  
 कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूर्वस्य च स्मृताः ।  
 गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ॥ ११ ॥  
 कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुसम् ।  
 यकृत् प्लीहोन्दुकं वृक्की नाभिडिम्भान्त्वस्तयः ॥ १२ ॥  
 दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।  
 कण्ठोऽसं हृदयं नाभिर्वस्तिः शुक्रौजसो गुदम् ॥ १३ ॥  
 जालानि कण्डराश्चान्ये पृथक् षोडश निर्दिशेत् ।  
 षट् कूर्चाः सप्त सेवन्यो मेद्रजिह्वाशिरोगताः ॥ १४ ॥  
 शस्त्रेणैताः परिहरेच्चतस्रो मांसरज्जवः ।  
 चतुर्देशास्थिसंघाताः सीमन्ता द्विगुणा नव ॥ १५ ॥  
 अस्थ्यां शतानि षष्टिश्च त्रीणि दन्तनखैः सह ।  
 धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह सन्धीनां च शतद्वयम् ॥ १६ ॥  
 दशोत्तरं

सहस्रे द्वे निजगादाऽत्रिनन्दनः ।



स्त्रावा नवशती पञ्च पुंसां पेशीशतानि च ॥ १७ ॥  
 अधिका विंशतिः स्त्रीणां योनिस्तनसमाश्रिताः ।  
 दश मूलाशिरा हृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतो वपुः ॥ १८ ॥  
 रसात्मकं वहन्त्योजस्तद्विवडं हि चेष्टितम् ।

खूलमूलाः सुसूक्ष्माद्याः पत्ररेखाप्रतानवत् ॥ १९ ॥  
 भिद्यन्ते तास्ततः सप्तशतान्यासां भवन्ति तु ।  
 तत्रैकैकं च शाखायां शतं तस्मिन्न वेधयेत् ॥ २० ॥  
 शिरां जालन्धरां नाम तिस्रश्चाभ्यन्तराश्रिताः ।  
 षोडशह्रिगुणाः शोण्यां तासां द्वे द्वे तु वङ्गणे ॥ २१ ॥  
 द्वे द्वे कटीकतरुणे शस्त्रेणाष्टौ स्पृशेन्न ताः ।

पार्श्वयोः षोडशैकैकामूर्ध्वगां वर्जयेत् शिराम् ॥ २२ ॥  
 द्वादशह्रिगुणाः पृष्ठे पृष्ठवंशस्य पार्श्वगे ।  
 द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यो न शस्त्रेण परामृशेत् ॥ २३ ॥  
 पृष्ठवज्जठरे तासां मेहनस्योपरि स्थिते ।

रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ २४ ॥  
 चत्वारिंशदुरस्थासां चतुर्दश न वेधयेत् ।

स्तनरोहिततन्मूलहृदये तु पृथग्द्वयम् ॥ २५ ॥  
 अपस्तम्भाख्ययोरेकां तथा पालापयोरपि ।  
 शोवायां पृष्ठवत्तासां नीले मन्ये कृत्वाटिके ॥ २६ ॥  
 विधुरे मातृकाश्चाष्टौ षोडशेति परित्यजेत् ।

हन्वोः षोडश तासां द्वे सन्धिवन्धनकर्मणी ॥ २७ ॥  
 जिह्वायां हनुवत्तासामधो द्वे रसबोधने ।  
 द्वे च वाचः प्रवर्त्ति न्यौ

नासायां चतुरत्तरा ॥ २८ ॥

विंशतिर्गन्धवेदिन्यौ तासामेकां च तालुगाम् ।

षट्पञ्चाशन्नयनयोर्निमेषोन्मेषकर्मणी ॥ २९ ॥

द्वे द्वे अपाङ्गयोर्द्वे च तासां षडिति वर्जयेत् ।

नासानेत्राश्रिताः षष्टिर्ललाटे स्थपनीश्रिताम् ॥ ३० ॥

तत्रैकां द्वी तथाऽऽवर्त्तौ चतस्रश्च कचान्तगाः ।

सप्तैवं वर्जयेत् तासां

कर्णयोः षोडशात्र तु ॥ ३१ ॥

द्वे शब्दबोधने शङ्खौ शिरास्ता एव चाश्रिताः ।

द्वे शङ्खसन्धिगे तासां

मूर्ध्नि द्वादश तत्र तु ॥ ३२ ॥

एकैकां पृथगुत्क्षेपसीमन्ताधिपतिस्थिताम् ।

इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः शिराः ॥ ३३ ॥

अवेध्यास्तत्र कात्स्त्रेण देहेऽष्टानवतिस्तथा ।

संकीर्णा श्रयिताः क्षुद्रा वक्राः सन्धिषु चाश्रिताः ॥ ३४ ॥

तासां शतानां सप्तानां पादोऽस्रं वहते पृथक् ।

वातपित्तकफैर्जुष्टं शुद्धं चैव स्थिता मलाः ॥ ३५ ॥

शरीरमनुगृह्णन्ति पीडयन्त्यन्यथा पुनः ।

तत्र श्यावारुणा सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणात् सिराः ॥ ३६ ॥

प्रस्यन्दिन्यश्च वातास्रं वहन्ते

पित्तशोणितम् ।

स्यर्शोणाः शीघ्रवाहिन्यो नीलपीताः कफं पुनः ॥ ३७ ॥

गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीताः संसृष्टं लिङ्गसङ्करे ।

गूढाः समस्थिताः स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धशोणितम् ॥ ३८ ॥

धमन्यो नाभिसम्बद्धा विंशतिश्चतुरुत्तराः ।

ताभिः परिवृतो नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ ३९ ॥

ताभिश्चोर्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ।

स्रोतांसि नासिके कर्णौ नेत्रे पायास्यमेहनम् ॥ ४० ॥

स्तनौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिकं त्रयम् ।

जीवितायतनान्यन्तः स्रोतांस्थाद्दुस्त्रयोदश ॥ ४१ ॥

प्राणधातुमलाश्रोऽन्नवाहीन्य-

हितसेवनात् ।

तानि दुष्टानि रोगाय विशुद्धानि सुखाय च ॥ ४२ ॥

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।

स्रोतांसि दीर्घाख्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ ४३ ॥

आहारश्च विहारश्च यः स्याद् दोषगुणैः समः ।

धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ ४४ ॥

अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा शिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।

विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ ४५ ॥

विसानामिव सूक्ष्माणि दूरं प्रविष्टतानि च ।

द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥ ४६ ॥

व्यधे तु स्रोतसां मोहकम्याधानवमिज्वराः ।

प्रलापशूलविण्मूत्ररोधो मरणमेव वा ॥ ४७ ॥

स्रोतोविद्धमतो वैद्यः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।

उद्धृत्य शल्यं यद्वेन सद्यःक्षतविधानतः ॥ ४८ ॥

अन्नस्य पक्ता पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।

दोषधातुमलादीनामूष्मेत्यात्रे यशासनम् ॥ ४९ ॥

तदधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।

सैव धन्वन्तरिमते कला पित्तधराह्वया ॥ ५० ॥

आयुरारोग्यवीर्यैर्जीभूतधात्वग्निपुष्टये ।

स्थिता पक्ताशयद्वारि भुक्तमार्गाऽर्गलेव सा ॥ ५१ ॥

भुक्तमामाशये रुद्धा सा विपाच्य नयत्यधः ।

बलवत्यबला त्वन्नमाममेव विमुञ्चति ॥ ५२ ॥

ग्रहस्थां बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः ।

दूर्घतेऽग्नावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ॥ ५३ ॥

यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषणम् ।

तक्राम्निर्हेतुराहारान्नञ्चपक्वाद्रसादयः ॥ ५४ ॥

अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठं प्राणानिलाहृतम् ।

द्रवैर्विभिन्नसङ्घातं नीतं स्नेहेन मार्दवम् ॥ ५५ ॥

सम्बुञ्चितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् ।

सौदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ॥ ५६ ॥

आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।

फेनीभूतं कफं यातं विदाहादस्त्रतां ततः ॥ ५७ ॥

पित्तमामाशयात्कुर्याच्चप्रवमानं च्युतं पुनः ।

अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटुमारुतम् ॥ ५८ ॥

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ॥ ५९ ॥

यथास्त्रं ते च पुष्णन्ति पक्वा भूतगुणान् पृथक् ।

पार्थिवाः पार्थिवानिव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥ ६० ॥

किट्टं सारश्च तत्पक्वमन्नं सम्भवति द्विधा ।

तत्राच्छं किट्टमन्नस्य मूत्रं विद्याह्वनं शक्यत् ॥ ६१ ॥

सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्त्रं पच्यतेऽग्निभिः ।

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्नेदस्ततोऽस्थि च ॥ ६२ ॥

अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते ।

कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ॥ ६३ ॥

स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोजोधातूनां क्रमशो मलाः ।

प्रसादकिट्टौ धातूनां पाकादेवं द्विधच्छतः ॥ ६४ ॥

परस्यरोपसंस्तम्भाद्घातुसूँहपरम्परा ।

केचिदाहुरहोरात्रात् षड्रहादपरे परे ॥ ६५ ॥

मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ।

सन्ततं भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ ६६ ॥

हृष्यादोनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।

प्रायः करोत्यहोरात्रात्कर्मान्यदपि भेषजम् ॥ ६७ ॥

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।

युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ६८ ॥

क्षिप्यमाणः स्ववैगुण्याद्द्रसः सज्जति यत्र सः ।

तस्मिन् विकारं कुरुते खे वर्षमिव तोयदः ॥ ६९ ॥

दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।

अन्नभोतिकधात्वग्निकर्मति परिभाषितम् ॥ ७० ॥

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्त्वणामधिको मतः ।

तन्मूलास्ते हि तद्दृढिचयहृदिचयात्मकाः ॥ ७१ ॥

तस्मात्तं विधिवद्युक्तेरन्नपानेन्धनेर्हितैः ।

पालयेत्प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्वलस्थितिः ॥ ७२ ॥

समः समाने स्थानस्ये विषमोऽग्निर्विमार्गगे ।

पित्ताभिमूर्च्छिते तीक्ष्णो मन्दोऽस्मिन् कफपीडिते ॥ ७३ ॥

समोऽग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चैवं चतुर्विधः ।

यः पचेत् सम्यगेवान्नं भुक्तं सम्यक् समस्त्वसौ ॥ ७४ ॥

विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यक् क्वापि चिरात् पचेत् ।

तीक्ष्णो वङ्गिः पचेत् शीघ्रमसम्यगपि भोजनम् ॥ ७५ ॥

मन्दस्तु सम्यगप्यन्नमुपयुक्तं चिरात् पचेत् ।

हृत्वाऽस्य शोषाटोपान्द्रकूजनाऽध्मानगौरवम् ॥ ७६ ॥

सहजं कालजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा ।

तत्र सत्वशरीरोत्थं प्राकृतं सहजं बलम् ॥ ७७ ॥

वयस्कृतमृतूत्थं च कालजं युक्तिजं पुनः ।

विहाराहारजनितं तथोर्जस्करयोगजम् ॥ ७८ ॥

देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गलः स्वल्परोगदः ।

आनूपो विपरीतोऽस्मात् समः साधारणः स्मृतः ॥ ७९ ॥

मज्जमेदोवसामूत्रपित्तश्लेष्मशक्तन्यसृक् ॥ ८० ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्चलिवर्द्धितम् ।

पृथक् स्वप्रसृतं प्रोक्तमोजो मस्तिष्करेतसाम् ॥ ८१ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसः स्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद् वृद्धिचयावतः ॥ ८२ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः समधोदिता ॥ ८३ ॥

विभुत्वादाशुकारित्वाद् बलित्वादन्यकोपनात् ।

स्वातन्त्र्याद्बहुरोगत्वाद्दोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ ८४ ॥

प्रायो त एव पवनाध्युषिता मनुष्याः

दोषात्मकाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः ।

शीतद्विषश्चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टाः

सौहार्ददृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलापाः ॥ ८५ ॥

अल्पपित्तबलजीवितनिद्राः सन्नसक्तचलजर्जरवाचः ।

नास्तिका बहुभुजः सविलासा गीतहासमृगयाकलिलीलाः ॥ ८६ ॥

मधुरान्नपटूणासात्मप्रकाङ्क्षाः

कृशदीर्घाकृतयः सशब्दयाताः ।

न दृढा न जितेन्द्रिया न चार्थ्या

न च कान्तादयिता बहुप्रजा वा ॥ ८७ ॥

नेत्राणि चैषां खरधूसराणि वृत्तान्यचारूणि मृतोपमानि ।

उन्मीलितानीव भवन्ति सुप्ते शैलद्रुमांस्ते गगनं च यान्ति ॥ ८८ ॥

अधन्या मत्सरा धाताः स्तेनाः प्रोद्बद्धपिण्डिकाः ।

श्लशृगालोद्भ्रष्टध्राखुकाकोलूकाश्च वातिकाः ॥ ८९ ॥

पित्तं वर्द्धिर्वाङ्मजं वा यदस्मात्

पित्तोद्विक्तस्तीक्ष्णदृष्ट्याबुभुक्षुः ।

गौरोष्णाद्बुस्ताम्बहस्ताऽङ्घ्रिवक्त्रः

शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥ ८० ॥

यतमाख्यविलेपनमण्डनः सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ।

भवसाहसबुद्धिबलान्वितो भवति भीषुगतिर्द्विषतामपि ॥ ८१ ॥

मेधावी प्रशिथिलसन्धिवन्धमांसः

नारीणामनोभिमतोऽल्पशुक्रकामः ।

आवासः पतिततरङ्गनीलिकानां

भुङ्क्तेऽन्नं मधुरकषायतिक्तशोतम् ॥ ८२ ॥

धर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगन्धिः

भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्थः ।

सुप्त पश्येत् कर्णिकारान् पलाशान्

दिग्दाहोक्त्वाविद्युदकानलांश्च ॥ ८३ ॥

नि पिङ्गानि चलानि चैषां तन्वल्पपक्ष्माणि हिमप्रियाणि ।

धेन मद्येन रवेश्च भासा रागं ब्रजन्याशु विलोचनानि ॥ ८४ ॥

मध्यायुषो मध्यवलाः पण्डिताः क्लेशभीरवः ।

व्याघ्रर्क्षकपिमार्जारयज्ञानूकाश्च पैत्तिकाः ॥ ८५ ॥

मा सोमः श्लेष्मलस्तेन सोम्यो गूढस्निग्धस्निष्टसन्ध्यस्थिमांसः ।

तृड्दुःखक्लो शधमैरतप्तो बुद्ध्या युक्तः सात्विकः सत्यसन्धः ॥ ८६ ॥

रङ्गदूर्वाशरकाण्डशस्त्रगोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः ।

म्बबाहुः पृथुपोनवक्षा महाललाटो घननीलकेशः ॥ ८७ ॥

मृदङ्गः समसुविभक्तचारुवर्षा

बह्वोजोरतिरसशुक्रपुत्रभृत्यः ।

धर्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु

प्रच्छन्नं वहति दृढं चिरं च वैरम् ॥ ८८ ॥

समददिरदेन्द्रतुल्ययातो

जलदाम्भोऽधिमृदङ्गसिंहघोषः ।

स्मृतिमानभियोगवान् विनीतो

न च बाल्येऽप्यतिरोदनो न लोलः ॥ ८८ ॥

तिक्तं कषायं कटुकोष्णरूक्षमल्पं स भुङ्क्ते बलवांस्तथापि ।

रक्तान्तसुस्निग्धविशालदीर्घसुव्यक्तशुक्लासितपद्मलाक्षः ॥ १०० ॥

अल्पव्याहारक्रोधपानाशनेर्थः

प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ।

आद्धो गम्भीरः स्थूलवक्षः क्षमावान्

आर्यो निद्रालुदीर्घसूत्रः कृतज्ञः ॥ १०१ ॥

ऋजुर्विपश्चित् सुभगः सलज्जो भक्तो गुरूणां स्थिरसौहृदश्च ।

स्रप्ते सपद्मान् सविहङ्गमालांस्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च १००

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणतार्क्ष्यहंसगजाधिपैः ।

श्लेष्मप्रकृतयस्तुल्यास्तथा सिंहाऽश्वगोवृषैः ॥ १०३ ॥

प्रकृतीर्हयसर्वोत्था इन्द्रसर्वगुणोदये ।

शौचास्तिक्त्वादिभिश्चैवं गुणैर्गुणमयीर्वदेत् ॥ १०४ ॥

वयस्स्वाषोडशाद् बालं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

दृष्टिरासप्ततेर्मध्यं तत्रादृष्टिः परं क्षयः ॥ १०५ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं साङ्गं वपुः पात्रं सुखायुषोः ।

न च यद्युक्तमुद्रितैरष्टाभिर्निन्दितैर्निजैः ॥ १०६ ॥

अरोमशासितस्थूलदीर्घत्वैः सविपर्ययैः ।

सुस्निग्धा मृदवः सूक्ष्मा नैकमूलाः स्थिराः कचाः ॥ १०७ ॥

ललाटमुन्नतं श्लिष्टशङ्खमर्द्धेन्दुसन्निभम् ।

कर्णौ नीचोन्नतौ पश्चान्महान्तौ श्लिष्टमांसलौ ॥ १०८ ॥

नेत्रे व्यक्तासितसिते सुबद्धे घनपद्मणी ।

उन्नताग्रा महोच्छ्वासा पीनर्जुर्नासिका समा ॥ १०९ ॥

ओष्ठौ रक्तावनुद्वृत्तौ महत्यौ नोल्बणे हनू ।

महदास्यं घना दन्ताः स्निग्धाः श्लक्ष्णाः सिताः समाः ॥

जिह्वा रक्तायता तन्वी मांसलं चिवुकं महत् ।



ग्रीवा ऋखा घना वृत्ता स्कन्धावुन्नतपीवरौ ॥ १११ ॥  
 उदरं दक्षिणावर्त्तं गूढनाभि समुन्नतम् ।  
 तनुरक्तोन्नतनखं स्निग्धमाताम्रमांसलम् ॥ ११२ ॥  
 दीर्घाच्छिद्राङ्गुलि महत्पाणिपादं प्रतिष्ठितम् ।  
 गूढवंशं बृहत्पृष्ठं निगूढाः सन्धयो दृढाः ॥ ११३ ॥  
 धीरः स्वरोऽनुनादी च वर्णः स्निग्धः स्थिरप्रभः ।  
 स्वभावजं स्थिरं सत्वमविकारि विपत्स्वपि ॥ ११४ ॥  
 उत्तरोत्तरमुच्चैर्ब्रं वपुर्गर्भादिनीरुजम् ।  
 आयामज्ञानविज्ञानैवर्द्धमानं शनैः शुभम् ॥ ११५ ॥  
 इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतम् ।  
 आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥ ११६ ॥  
 त्यग्रक्तादीनि सत्वान्तान्यग्राख्यष्टौ यथोत्तरम् ।  
 बलप्रमाणज्ञानार्थं साराख्युक्तानि देहिनाम् ॥ ११७ ॥  
 सारैरूपेतः सर्वैः स्यात् परं गौरवसंयुतः ।  
 सर्वारम्भेषु चाशावान् सहिष्णुः सन्मतिः स्थिरः ॥ ११८ ॥  
 अनुत्सेकमदैन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ।  
 सत्ववांस्तप्यमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥ ११९ ॥  
 दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यैकतन्नताः ।  
 रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्द्विक्लृद् गुणः ॥ १२० ॥

### चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामिः ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतं

तेषामेकादशादिशेत् ।

पृथक् सक्थोस्तथा बाह्वोस्त्रीणि कोष्ठे नवोरसि ॥ १ ॥

पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वं तु जत्रोस्त्रिंशच्च सप्त च ।

मध्ये पादतलस्याहुरमितो मध्यमाङ्गुलिम् ॥ २ ॥

तलहृद्वामरुजया तत्र विद्वस्य पञ्चता ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ॥ ३ ॥

तस्योर्ध्वं द्व्यङ्गुले कूर्चः पादभ्रमणकम्पकृत् ।

गुल्फसन्धेरधः कूर्चशिरःशोफरुजाकरम् ॥ ४ ॥

जङ्घाचरणयोः सन्धौ गुग्फो रुक्स्तम्भमान्यकृत् ।

जङ्घान्तरे त्विन्द्रवस्तिर्मारयत्यसृजः क्षयात् ॥ ५ ॥

जङ्घोर्वोः सङ्गमे जानु खञ्जता तत्र जीवतः ।

जानुनस्त्राङ्गुलादूर्ध्वं माण्यू रुस्तम्भशोफकृत् ॥ ६ ॥

उर्यूर्ध्वे तद्द्विधात्सकथिशोषोऽस्रसङ्ख्यात् ।

ऊरुमूले लोहिताख्यं हन्ति पक्षमसृक्क्षयात् ॥ ७ ॥

मुष्कवङ्गणयोर्मध्ये विटपं षण्ढताकरम् ।

इति सकथ्योस्तथा बाह्वोर्मणिवन्धोऽत्र गुल्फवत् ॥ ८ ॥

कूर्परं जानुवत् कौण्यं तयोर्विटपवत् पुनः ।

कक्षाक्षममध्ये कक्षाष्टक् कुणित्वं तत्र जायते ॥ ९ ॥

स्थूलान्त्रबद्धः सद्योन्नो विड्वातवमनो गुदः ।

मूत्राशयो धनुर्वक्रो वस्तिरल्पास्रमांसगः ॥ १० ॥

एकाधोवदनो मध्ये कव्याः सद्यो निहन्यसून् ।

ऋतेऽश्मरीव्रणाद्विद्वस्तवाप्युभयतश्च सः ॥ ११ ॥

मूत्रसाव्यं कतो भिन्नो व्रणो रोहेच्च यन्नतः ।

देहामपक्वस्थानानां मध्ये सर्वशिराश्रयः ॥ १२ ॥

नाभिः सोऽपि हि सद्योन्नो

हारमामाश्रयस्य च ।

सत्वादिधाम हृदयं स्तनोरःकोष्ठमध्यगम् ॥ १३ ॥

स्तनरोहितमूलाख्ये द्व्यङ्गुले स्तनयोर्वदेत् ।

ऊर्ध्वाधोऽस्रकफापूर्णकोष्ठो नश्येत्तयोः क्रमात् ॥ १४ ॥

अपस्तम्भावुरःपार्श्वे नाद्यावनिलवाहिनी ।  
 रक्तेन पूर्णकोष्ठोऽत्र श्वासात्कासाच्च नश्यति ॥ १५ ॥  
 पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयोः ।  
 अधोऽसकूटयोर्विद्यादपालापाख्यमर्मणी ॥ १६ ॥  
 तयोः कोष्ठेऽसृजा पूर्णे नश्येद् यातेन पूयताम् ।  
 पार्श्वयोः पृष्ठवंशस्य श्रोणीकर्णौ प्रतिष्ठिते ॥ १७ ॥  
 वंशाश्रिते स्फिजोरुर्ध्वं कटीकतरुणे स्मृते ।  
 तत्र रक्तचयात् पाण्डुर्हीनरूपो विनश्यति ॥ १८ ॥  
 पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।  
 जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ ॥ १९ ॥  
 चेष्टाहानिरधःकाये स्पर्शाज्ञानं च तद् व्यधात् ।  
 पार्श्वान्तरनिबद्धौ यावुपरि श्रोणिकर्णयोः ॥ २० ॥  
 आशयच्छादनी तौ तु नितम्बौ तरुणास्थिगौ ।  
 अधःशरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्यं मरणं ततः ॥ २१ ॥  
 पार्श्वान्तरनिबद्धौ च मध्ये जघनपार्श्वयोः ।  
 तिर्यगूर्ध्वं च निर्दिष्टौ पार्श्वसन्धी तयोर्व्यधात् ॥ २२ ॥  
 रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसम्भवः ।  
 स्तनमूलाज्वे भागे पृष्ठवंशाश्रये शिरे ॥ २३ ॥  
 वृहत्पौ तत्र विद्धस्य मरणं रक्तसंचयात् ।  
 बाहुमूलाभिसम्बद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ॥ २४ ॥  
 अंसयोः फलके बाहुस्वापशीषौ तयोर्व्यधात् ।  
 ग्रीवामुभयतः स्नाव्री ग्रीवाबाहुशिरोऽन्तरे ॥ २५ ॥  
 स्कन्धांसपीठसम्बन्धावंसौ बाहुक्रियाहरौ ।  
 कण्ठनाडीमुभयतः शिरा हनुसमाश्रिताः ॥ २६ ॥  
 चतसस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते ।  
 स्वरप्रणाश्वैकृत्यं रसाज्ञानं च तद्वर्धे ॥ २७ ॥

कण्ठनाडीमुभयतो जिह्वानासागताः शिराः ।

पृथक् चतसस्ताः सद्यो घ्नन्त्यसूत्राटकाद्भयाः ॥ २८ ॥

कृकाटिके शिरोग्रोवासन्धी तत्र चलं शिरः ।

अधस्तात्कर्णयोर्निम्ने विधुरे श्रुतिहारिणो ॥ २९ ॥

फणावुभयतो घ्राणमार्गं श्रोत्रपथानुगौ ।

अन्तर्गलस्थितौ वेधाद् गन्धविज्ञानहारिणौ ॥ ३० ॥

नेत्रयोर्वाह्यतोऽपाङ्गौ भ्रुवोः पुच्छान्तयोरधः ।

तथोपरि भ्रुवोर्निम्नावावर्त्तावाभ्यमेषु तु ॥ ३१ ॥

अनुकर्णं ललाटान्ते शङ्खौ सद्योविनाशनौ ।

केशान्ते शङ्खयोरूर्ध्वमुत्क्षेपौ स्थपनी पुनः ॥ ३२ ॥

भ्रुवोर्मध्ये त्रयोऽप्यत्र शल्ये जीवेदनुद्धृते ।

स्वयं वा पतिते पाकात् सद्यो नश्यति तूद्धृते ॥ ३३ ॥

जिह्वाक्षिनासिकाश्रोत्रखचतुष्टयसङ्गमे ।

तालुन्यास्यानि चत्वारि स्रोतसां तेषु मर्मसु ॥ ३४ ॥

विद्धः शृङ्गाटकाख्येषु सद्यस्यजति जीवितम् ।

कपाले सन्धयः पञ्च सीमन्तास्त्रिर्यर्गूर्ध्वगाः ॥ ३५ ॥

भ्रमोन्मादतमोनाशैस्त्रेषु विद्धेषु नश्यति ।

ग्रान्तरो मस्तकस्योर्ध्वं शिरासन्धिसमागमः ॥ ३६ ॥

रोमावर्त्तोऽधिपो नाम मर्मं सद्यो हरत्यसून् ।

विषमं स्पदनं यत्र पीडिते रुक् च मर्मं तत् ॥ ३७ ॥

मांसास्थिस्रायुधमनीशिरासन्धिसमागमः ।

स्यान्मर्मेति च तेनाऽत्र सुतरां जीवितं स्थितम् ॥ ३८ ॥

बाहुल्येन तु निर्देशः षोडैवं मर्मकल्पना ।

प्राणायतनसामाख्यादैक्यं वा मर्मणां मतम् ॥ ३९ ॥

मांसजानि दशेन्द्राख्यतलहृत्स्तनरोहिताः ।

शङ्खौ कटीकतरुणे नितम्बावंसयोः फले ॥ ४० ॥

अस्थ्यष्टौ

स्त्रावमर्माणि त्रयोविंशतिराण्यः ।

कूर्चकूर्चशिरोऽपाङ्गच्चिप्रोत्क्षेपांसवस्तयः ॥ ४१ ॥

गुदोपस्तम्भविधुरशृङ्गाटानि नवादिशेत् ।

मर्माणि धमनीस्थानि

सप्तविंशत् शिराश्रयाः ॥ ४२ ॥

दृहत्यौ मातृकानोले मन्ये कक्षाधरो फणौ ।

विटपे हृदयं नाभिः पार्श्वसन्धौ स्तनान्तरे ॥ ४३ ॥

अपालापौ स्थपन्यूर्ध्वश्वतसो लोहितानि च ।

सन्धौ विंशतिरावर्त्तो मणिवन्धौ ऋकुन्दरो ॥ ४४ ॥

सीमन्ताः कूर्परौ गुल्फौ कृकाव्यौ जानुनी पतिः ।

मांसमर्मगुदोऽन्येषां स्त्रावो कक्षाधरो तथा ॥ ४५ ॥

विटपौ विधुराख्ये च शृङ्गाटानि शिरासु तु ।

अपस्तम्भावपाङ्गौ च धमनीस्थं न तैः स्मृतम् ॥ ४६ ॥

विहेऽजस्रमसृक्स्त्रावो मांसधावनवत्तनुः ।

पाण्डुत्वमिन्द्रियाज्ञानं मरणं चाशु मांसजे ॥ ४७ ॥

मज्जान्वितोऽच्छो विच्छिन्नस्त्रावो रुक् चास्थिमर्मणि ।

आयामाक्षेपकस्तम्भाः स्त्रावजेऽभ्यधिकं रुजा ॥ ४८ ॥

यानस्थानासनाशक्तिर्वैकल्यमथवान्तकः ।

रक्तं सशब्दफेनोष्णं धमनीस्थे विचेतसः ॥ ४९ ॥

शिरामर्मव्यधे सान्द्रमजस्रं बहुसृक् सवेत् ।

तत्क्षयात्तृड्भ्रमश्वासमोहहिष्माभिरन्तकः ॥ ५० ॥

वस्तु शूकैरिवाकीर्णं रूढे च कुण्ठिष्यञ्जता ।

बलचेष्टाक्षयः शेषः पर्वशोफश्च सन्धिजे ॥ ५१ ॥

नाभिश्ङ्गाधिपापानहृच्छृङ्गाटकवस्तयः ।

अष्टौ च मातृकाः सद्यो निघ्नन्त्येकान्द्विंशतिः ॥ ५२ ॥

सप्ताहः परमस्तेषां कालः कालस्य कर्षणे ।

द्वयस्त्रिंशदपस्तम्भतलहृत्पार्श्वसन्धयः ।

कटीतरुणसीमन्तस्तनमूलेन्द्रवस्तयः ।

क्षिप्रापालापवृहतीनितम्बस्तनरोहिताः ॥ ५४ ॥

कालान्तरप्राणहरा मासमासार्द्धजोविताः ।

उत्क्षेपौ स्थपनी त्रीणि विशल्यघ्नानि

तत्र हि ॥ ५५ ॥

वायुर्मांसवसामज्जमस्तुलुङ्गानि शोषयन् ।

शल्यापाये विनिर्गच्छन् श्वासात्कासाच्च हन्यन् ॥ ५६ ॥

फणावपाङ्गौ विधुरौ नीले मन्ये क्काटिके ।

अंसांसफलकावर्त्त विटपोर्वीकुकुन्दराः ॥ ५७ ॥

सजानुहोहिताख्याऽऽणिकक्षाष्टकूर्चकूर्पराः ।

वैकल्यमिति चत्वारि चत्वारिंशच्च कुर्वते ॥ ५८ ॥

हरन्ति तान्यपि प्राणान् कदाचिदभिघाततः ।

अष्टौ कूर्चशिरोगुल्फमणिवन्धा रुजाकराः ॥ ५९ ॥

तेषां विटपकक्षाष्टगूर्थः कूर्चशिरांसि च ।

द्वादशाङ्गुलमानानि द्व्यङ्गुले मणिवन्धने ॥ ६० ॥

गुल्फौ च स्तनमूले च त्र्यङ्गुलौ जानुकूर्परौ ।

अपानवस्तिहृन्नाभिनीलाः सीमन्तमाटकाः ॥ ६१ ॥

कूर्चशृङ्गाटमन्याश्च त्रिंशदेकेन वर्जिताः ।

आत्मपाणितत्रोन्मानाः

शेषाण्यर्द्धाङ्गुलं वदेत् ॥ ६२ ॥

पञ्चाशत् षट् च मर्माणि तिलव्रीहिसमान्यपि ।

इष्टानि मर्माण्यन्येषां

चतुर्द्वीक्ताः शिरास्तु याः ॥ ६३ ॥

तर्पयन्ति वपुः कृत्स्नं ता मर्माण्याश्रितास्ततः ।

तत्क्षतात् क्षतजाल्यर्थप्रवृत्तेर्धातुसंक्षये ॥ ६४ ॥  
 वृद्धयलोरुजस्तोत्राः प्रतनोति समीरयन् ।  
 तेनस्तदुद्धृतं धत्ते दृष्ट्याशोषमदभ्रमान् ॥ ६५ ॥  
 खिन्नसस्तस्यतनुं हरत्ये नं ततोऽन्तकः ।  
 वर्द्धयेत्क्षन्वितो गात्रं मर्मस्थभिहते द्रुतम् ॥ ६६ ॥  
 हेदनात्क्षन्विदेशस्य सद्बुचन्ति शिरा घ्रातः ।  
 जीवितं प्राणिनां तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ॥ ६७ ॥  
 सुविच्यतोऽप्यतो जीवेदमर्मणि न मर्मणि ।  
 प्राणघातिनि जीवेत्तु कश्चिद्वैद्यगुणेन चेत् ॥ ६८ ॥  
 असमग्राभिघाताच्च सोऽपि वैकल्यमश्नुते ।  
 तस्मात् चारविषाम्ब्यादीन् यद्दान्मर्मसु वर्जयेत् ॥ ६९ ॥  
 मर्माभिघातः स्वल्पोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।  
 रोगा मर्माश्रितास्तद्वत् प्रक्रान्ता यन्नतोऽपि च ॥ ७० ॥

### पञ्चमोऽध्यायः ।

अघातो विकृतिविज्ञानीयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥  
 पुष्यं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ।  
 यथा भविष्यतो लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥ १ ॥  
 अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।  
 अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ २ ॥  
 केचित्तु तद् द्विधेत्याहुः स्थाय्यस्थायिविभेदतः ।  
 दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ ३ ॥  
 स दोषाणां शमे शाम्येत् स्थाय्यवश्यन्तु मृत्यवे ।  
 रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ ४ ॥  
 अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतैष्वनिमित्ततः ।  
 विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति ब्रह्मयेत् ॥ ५ ॥

केशरोम निरभ्यङ्गं यस्याऽभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।  
 यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तम्भान्तर्गतनिर्गते ॥ ६ ॥  
 जिह्वे विस्तृतसंचिप्ते संचिप्तविनतभ्रुणी ।  
 उद्भ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥ ७ ॥  
 कपोताभे अलाताभे सुते लुलितपक्ष्मणी ।  
 नासिकाऽत्यर्थविवृता संवृता पिटिकाचिता ॥ ८ ॥  
 उच्छूना स्फुटिता स्नाना

यस्यौष्ठो यात्यधोऽधरः ।

उद्धं द्वियोयः स्यातां वा पक्वजम्बूनिभावुभौ ॥ ९ ॥  
 दन्ताः सशर्कराः श्यावास्ताम्नाः पुष्पितपङ्कितः ।  
 सहसैव पतेयुर्वा जिह्वा जिह्वा विसर्पिणी ॥ १० ॥  
 श्वेता शुष्का गुरुः श्यावा लिप्ता सुप्ता सकण्टका ।  
 शिरः शिरोधरा वोढुं पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ ११ ॥  
 हनू वा पिण्डमास्यस्थं शक्नुवन्ति न यस्य च ।  
 यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरुण्यलतिघूनि वा ॥ १२ ॥  
 विषदोषाद्विना यस्य खेभ्यो रक्तं प्रवर्त्तते ।  
 उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनिःसृतौ ॥ १३ ॥  
 अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात् सर्वे ते कालचोदिताः ।  
 यस्याऽपूर्वाः शिरालेखा बालेन्दाकृतयोऽपि वा ॥ १४ ॥  
 ललाटे वस्तिशीर्षे वा षण्मासान्न स जीवति ।  
 पद्मिनीपत्रवत् तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥ १५ ॥  
 भ्रवते भ्रवमानस्य षण्मासं तस्य जीवितम् ।  
 हरिताभाः शिरा यस्य रोमकूपाश्च संवृताः ॥ १६ ॥  
 सोऽन्नाभिलाषी पुरुषः पित्तान् मरणमश्नुते ।  
 यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मूत्रेऽपि वा ॥ १७ ॥  
 सन्नेहं मूर्ध्नि धूमो वा मासान्तं तस्य जीवितम् ।



मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तिका नवाः ॥ १८ ॥  
 मृत्युं स्वस्थस्य षड्भावात् विरादादातुरस्य तु ।  
 जिह्वा श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ १९ ॥  
 खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।  
 यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुथत्युरो भृशम् ॥ २० ॥  
 आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जीवति ।  
 अकस्माद् युगपद् गात्रे वर्षां प्राकृतवैकृतौ ॥ २१ ॥  
 तथैवोपचयम् निरौच्यन्नेहादि मृत्यवे ।  
 तस्य स्फुटयुरङ्गुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ २२ ॥  
 क्षवकासादिषु तथा यस्याऽपूर्वं ध्वनिर्भवेत् ।  
 क्रसो दीर्घोऽति वोच्छ्वासः पूतिः सुरभिरेव वा ॥ २३ ॥  
 आप्णुतानापुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ।  
 मलवस्त्रव्रणादौ वा वर्षान्तं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥  
 भजन्तेऽत्यङ्गुलोरस्यायं यूकामक्षिकादयः ।  
 त्यजन्ति वाऽतिवैरस्यात् सोऽग्नि वर्षं न जीवति ॥ २५ ॥  
 सततोष्णसु गात्रेषु शैत्यं यस्योपलक्ष्यते ।  
 शीतेषु भृशमौष्ण्यं वा स्वेदःस्तम्भोऽप्यहेतुकः ॥ २६ ॥  
 यो जातशीतपिटिकः शीताङ्गो वा विदह्यते ।  
 उष्णदेषी च शीतात्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ २७ ॥  
 उरस्यूष्मा भवेद् यस्य जठरे चातिशीतता ।  
 भिन्नं पुरीषं तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २८ ॥  
 मूत्रं पुरीषं निष्ठूरतं शुक्रं वाप्सु निमज्जति ।  
 निष्ठूरतं बहुवर्णं वा यस्य मासात् स नश्यति ॥ २९ ॥  
 घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।  
 अमूर्त्तमिव मूर्त्तञ्च मूर्त्तं चाऽमूर्त्तवत् स्थितम् ॥ ३० ॥  
 तिमस्वप्रतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसञ्च सत् ।

अनेत्ररोगश्चन्द्रं च बहुरूपमलाञ्छनम् ॥ ३१ ॥  
 जाग्रद् रक्षांसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधात् ।  
 रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ ३२ ॥  
 सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्वतीम् ।  
 ध्रुवमाकाशगङ्गां वा स न पश्यति तां समाम् ॥ ३३ ॥  
 मेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ।  
 शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥ ३४ ॥  
 निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकस्वनम् ।  
 तद्वद्गन्धरसस्पर्शान् मन्यते यो विपर्ययात् ॥ ३५ ॥  
 सर्वशो वा न यो यश्च दीपगन्धं न जिघ्रति ।  
 विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ॥ ३६ ॥  
 यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गघातं न वेत्ति वा ।  
 अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥  
 जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ।  
 हीनो दीनः स्वरोऽव्यक्तो यस्य स्याद् गद्गदोऽपि वा ॥ ३८ ॥  
 सहसा यो विमुह्येद् वा विवर्त्तुर्न स जीवति ।  
 स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं वा बलवर्णयोः ॥ ३९ ॥  
 रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ।  
 अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ ४० ॥  
 श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ।  
 संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयाऽपि वा ॥ ४१ ॥  
 क्वाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ।  
 आतपादर्शतोयादौ या संस्थानप्रमाणतः ॥ ४२ ॥  
 क्वायाऽङ्गात् सम्भवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुनः ।  
 वर्णप्रभाश्रया या तु सा क्वायैव शरीरगा ॥ ४३ ॥  
 भवेद् यस्य प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्नाऽधिकाऽऽकुला ।

विशिरा द्विशिरा जिह्वा विकृता यदि वाऽन्यथा ॥४४॥  
 तं समाप्तायुषं विद्यान्नचेन्नश्चनिमित्तजा ।  
 प्रतिच्छायामयी यस्य न चाक्षीष्येत कन्यका ॥ ४५ ॥  
 छादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।  
 नाभसी निर्मलाऽऽनोला सस्त्रे हा सप्रभेव च ॥ ४६ ॥  
 वाताद्रजोऽरुणा श्यावा भस्मरूढा हतप्रभा ।  
 विग्रहरक्ता त्वान्मेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ४७ ॥  
 शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा तोयजा सुखा ।  
 स्थिरा स्निग्धा घना शुद्धा श्यामा खेता च पार्थिवी ॥४८॥  
 वायवो रोगमरणक्लेशायान्याः सुखोदयाः ।  
 प्रभोक्ता तैजसी सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ॥४९॥  
 रक्ता पीता सिता श्यामा हरिता पाण्डुरा सिता ।  
 तासां याः सुर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः ॥५०॥  
 ताः शुभा मलिना रूक्षाः संचिप्ताश्चासुखोदयाः ।  
 वर्णमाक्रामति छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥५१॥  
 पासन्ने लक्षते छाया विकृष्टे भा प्रकाशते ।  
 नाऽच्छायो नाऽप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिद्भयन्ति तु ॥ ५२ ॥  
 मृगां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छाया समाश्रयाः ।  
 निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥ ५३ ॥  
 हीयते बलतः शश्वदोऽन्नमग्रन् हितं बहु ।  
 योऽस्याग्नी बहुविस्मूवो बद्धाशी चाल्पमूवविट् ॥५४॥  
 योऽस्याग्नी वा कफेनार्त्तो दीर्घं श्वसिति चेष्टते ।  
 दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निःश्वस्य परिताम्यति ॥ ५५ ॥  
 ह्रस्वश्च यः प्रश्वसिति व्याविडं स्पन्दते भृशम् ।  
 शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योऽश्चयित्वा प्रपाणिकौ ॥५६॥  
 यो ललाटात् सुतस्त्रेदः ह्यसम्भानवन्धनः ।

उत्याप्यमानः संमुह्येद् यो बलो दुर्बलोऽपि वा ॥ ५७ ॥  
 उत्तान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च ।  
 शयनासनकुद्यादौ योऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५८ ॥  
 अहास्यहासी संमुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ।  
 उत्तरोष्ठं परिलिहन् फूत्कारांश्च करोति यः ॥ ५९ ॥  
 यमभिद्रवति छाया कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा ।  
 भिषग् भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ॥ ६० ॥  
 वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्त्तिनः ।  
 ग्रीवाललाटहृदयं यस्य खिद्यति शीतलम् ॥ ६१ ॥  
 उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवता ।  
 योऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुष्छायो दुर्मनाः सदा ॥ ६२ ॥  
 बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।  
 निर्निमित्तञ्च यो मेधां शोभामुपचयं श्रियम् ॥ ६३ ॥  
 प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयम् ।  
 गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥ ६४ ॥  
 यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः षण्मासान्न स जीवति ।  
 भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्र्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ॥ ६५ ॥  
 षड् तानि निवर्त्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ।  
 मत्तवद् गतिवाक्कम्पमोहा मासान् मरिष्यतः ॥ ६६ ॥  
 नश्यत्यजानन् षड्हात् केशलुञ्चनवेदनाम् ।  
 न याति यस्य चाहारः कण्ठं कण्ठामयादृते ॥ ६७ ॥  
 प्रेथ्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।  
 यस्य निद्रा भवेन्नित्यं नैव वा न स जीवति ॥ ६८ ॥  
 वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां खिद्यतश्चरणौ भृशम् ।  
 चक्षुश्चाकुक्षतां याति यमराज्यं गमिष्यतः ॥ ६९ ॥  
 यैः पुरा रमते भावैररतिस्तैर्न जीवति ।

सहसा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षणः ॥ ७० ॥  
 निवर्तते वा सहसा सहसा स विनश्यति ।  
 ज्वरो निहन्ति बलवान् गन्भीरो दैर्घरात्रिकः ॥ ७१ ॥  
 स प्रलापभ्रमश्वासक्षीणं शूनं हतानलम् ।  
 अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥ ७२ ॥  
 संशुष्ककासः पूर्वाह्णे योऽपराह्णेऽपि वा भवेत् ।  
 बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ ७३ ॥  
 रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुःप्रभम् ।  
 ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥  
 रोमकूपप्रविष्टं कण्ठास्यहृदये सजत् ।  
 वाससो रञ्जनं पूति वेगवच्चातिभूरि च ॥ ७५ ॥  
 हृदं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम् ।  
 कासश्वासौ ज्वरच्छर्दिदृष्णातीसारशोफिनम् ॥ ७६ ॥  
 यक्ष्मा पार्श्वहजानाहरक्तच्छर्द्यंसतापिनम् ।  
 हृदिर्वेगवती मूवशङ्कदुग्न्धिः सचन्द्रिका ॥ ७७ ॥  
 सास्रविट्पूयरुक् कासश्वासवत्यनुषङ्गिणी ।  
 दृष्णान्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं विचेतनम् ॥ ७८ ॥  
 मदात्ययोऽतिशीतात्तं क्षीणं तैलप्रभाननम् ।  
 अर्शांसि पाणिपद्माभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ॥ ७९ ॥  
 हृत्पार्श्वार्द्धरुजाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।  
 अतीसारो यक्तृपिण्डमांसधावनमेचकैः ॥ ८० ॥  
 तुल्यस्तूलघृतक्षीरदधिमज्जवसालवैः ।  
 मस्तुलुङ्गमषीपूयवेसवाराम्बुमाक्षिकैः ॥ ८१ ॥  
 अतिरिक्तासितस्निग्धपूल्यच्छ्वनवेदनः ।  
 कर्बुरः प्रस्रवन् धातून् निष्पु रोषोऽथवाऽतिविट् ॥ ८२ ॥  
 तन्तुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजोमांस्यन्द्रकैर्युतः ।

शीर्णपायुबलिं मुक्तनालं पर्वास्थिशूलिनम् ॥ ८३ ॥  
 सस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवोपवेशयेत् ।  
 सदृष्टश्वासज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ ८४ ॥  
 अश्मरीशूनवृषणं बद्धमूत्रं रुजादितम् ।  
 मेहस्तृद्धाहपिटिकामांसकोथातिसारिणम् ॥ ८५ ॥  
 पिटिकामर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्द्धगाः ।  
 पर्वपादकरस्था वा मदोत्साहं प्रमेहिणम् ॥ ८६ ॥  
 सर्वञ्च मांससङ्कोचदाहटणामदज्वरैः ।  
 विसर्पमर्मसंरोधहिष्माश्वासभ्रमकामैः ॥ ८७ ॥  
 गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्म इवोन्नतः ।  
 शिरानहो ज्वरच्छर्दिहिष्माधानरुजान्वितः ॥ ८८ ॥  
 कासपीनसहृल्लासश्वासातीसारशोफवान् ।  
 विण्मूत्रसंग्रहश्वासशोफहिष्माज्वरभ्रमैः ॥ ८९ ॥  
 मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ।  
 शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ॥ ९० ॥  
 विरेचनहतानाहमानाद्यन्तं पुनः पुनः ।  
 पाण्डुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनम् ॥ ९१ ॥  
 तन्द्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्च्छाधानातिसारवान् ।  
 अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ॥ ९२ ॥  
 नारीं शोफो मुखाङ्गन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ।  
 राजीचितः स्रवंश्छर्दिज्वरश्वासातिसारिणम् ॥ ९३ ॥  
 ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वातयोः क्षये ।  
 दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिनः ॥ ९४ ॥  
 श्वयथुर्यस्य पादस्थः परिस्रस्ते च पिण्डिके ।  
 सोदतः सकृच्चिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९५ ॥  
 षाननं हस्तपादं च विशेषाद् यस्य शुथतः ।

शूयेते वा विना देहात् स मासाद् याति पञ्चताम् ॥८६॥

विसर्पकासवैवर्ष्यं ज्वरमूर्च्छाङ्गभङ्गवान् ।

भ्रमास्यशोषइलासदेहसादातिसारवान् ॥ ८७ ॥

कुष्ठं विशीर्यमाणान् रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।

मन्दाग्निं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारिणम् ॥८८॥

वायुः सुप्तत्वचं भग्नं कफशोफरुजातुरम् ।

वातासमोहमूर्च्छायमदस्त्रप्रज्वरान्वितम् ॥ ८९ ॥

शिरोग्रहारुचिश्वाससङ्कोचस्फोटकोथवत् ।

शिरोरोगारुचिश्वासमोहविड्भेदतृड्भ्रमैः ॥ १०० ॥

घ्नन्ति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।

वातव्याधिरपस्मारो कुष्ठो रक्त्युदरी क्षयो ॥ १०१ ॥

गुल्मी मेही च तान् क्षीणान् विकारैऽल्पेऽपि व्रजयेत् ।

बलमांसक्षयक्षीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ॥ १०२ ॥

यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ।

वाताऽष्ठीलाऽतिसंवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ॥ १०३ ॥

तृष्णया तु परोतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

शैथिल्यं पिण्डिके वायुर्नीत्वा नासां च जिह्वताम् ॥१०४॥

क्षीणस्थायस्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

नाभोगुदान्तरं गत्वा वह्ण्यौ वा समाश्रयन् ॥ १०५ ॥

गृहीत्वा पायुद्वये क्षीणदेहस्य वा बली ।

मलान् वस्त्रिशिरो नाभिं विबध्य जनयन् रुजम् ॥१०६॥

कुर्वन् वह्णयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीषताम् ।

श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवह्णम् ॥ १०७ ॥

वितत्य पशुकायाणि गृहीत्वोरस्य मारुतः ।

स्तिमितस्यातताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥१०८॥

सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः ।

विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ १०८ ॥  
 गोसर्गे वदनाद् यस्य खेदः प्रच्यवते भृशम् ।  
 खेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जोवितम् ॥ ११० ॥  
 प्रवालगुलिकाभासा यस्य गन्धे मसूरिकाः ।  
 उत्पद्याश्च विनश्यन्ति न चिरात् स विनश्यति ॥ १११ ॥  
 मसूरद्विदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ।  
 अन्तर्वक्त्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ॥ ११२ ॥  
 कामलाऽच्छोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ।  
 सन्त्वासश्चोष्णताऽङ्गे च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ ११३ ॥  
 अकस्मादनुधावच्च विष्टुष्टं त्वक्समाश्रयम् ।  
 यो वातजो न शूलाय स्यान्न दाहाय पित्तजः ॥ ११४ ॥  
 कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न यः ।  
 अचूर्णश्चूर्णकीर्णाभो यत्राऽकस्माच्च दृश्यते ॥ ११५ ॥  
 रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वांस्तान् वर्जयेद्गणान् ।  
 विण्मूत्रमारुतवहं क्लमिषं च भगन्दरम् ॥ ११६ ॥  
 घट्टयन् जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ।  
 योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमारुतो न स जीवति ॥ ११७ ॥  
 दन्तैश्छिन्दन्नखाग्राणि तैश्च केशांस्तृणानि च ।  
 भूमिं काष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥ ११८ ॥  
 हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शुष्ककासी ज्वरी च यः ।  
 मुहुर्हसन् मुहुः क्षेडन् शय्यां पादेन हन्ति यः ॥ ११९ ॥  
 मुहुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ।  
 मृत्यवे सहसार्त्तस्य तिलकव्यङ्गविप्लवः ॥ १२० ॥  
 मुखे दन्तनखे पुष्यं जठरे विविधाः शिराः ।  
 ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवङ्गणम् ॥ १२१ ॥  
 शर्म वाऽनधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ।



विकारा यस्य वर्द्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥ १२२ ॥  
 सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ।  
 यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः सम्पादयितुमौषधम् ॥ १२३ ॥  
 यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ।  
 विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावतारितम् ॥ १२४ ॥  
 न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ।  
 भवेद् यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ १२५ ॥  
 अकस्माद् वर्णगन्धादेः स्वस्थोऽपि न स जीवति ।  
 निवाते सेन्धनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति ॥ १२६ ॥  
 आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।  
 अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १२७ ॥  
 यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।  
 संशयं प्राप्तमात्रे यो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १२८ ॥  
 कथयेन्नैव पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ।  
 गतासौर्वशुमित्राणां न चेच्छत् तं चिकित्सितुम् ॥ १२९ ॥  
 यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुररूपास्यते ।  
 घ्नद्भिरोषधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ १३० ॥  
 आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञे प्रतिष्ठितम् ।  
 रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ॥ १३१ ॥  
 मरणं प्रणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् ।  
 तयोरप्यक्षयाद् दृष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥ १३२ ॥

### षष्ठोऽध्यायः ।

अघातो दूतादिविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ॥

पाषण्डाश्चमवर्णानां सवर्णाः कर्मसिद्धये ।

त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १ ॥

दीनं भीतं द्रुतं त्रस्तं रुक्षामङ्गलवादिनम् ।

शस्त्रिणं दण्डिनं पण्डं मुण्डशमशुं जटाधरम् ॥ २ ॥

अमङ्गलाह्वयं क्रूरकर्माणं मलिनं स्त्रियम् ।

अनेकव्याधितं व्यङ्गं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ ३ ॥

तैलपङ्काङ्कितं जीर्णविवर्णाद्रिकवाससम् ।

खरोद्गमहिषारूढं काष्ठलोष्टादिमर्दिनम् ॥ ४ ॥

नानुगच्छेद्भिषग् दूतमाह्वयन्तं च दूरतः ।

अशस्तचिन्तावचने नग्ने हिन्दति भिन्दति ॥ ५ ॥

लुह्वाने पावकं पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।

सुप्ते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदत्यप्रयते तथा ॥ ६ ॥

वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ।

विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ॥ ७ ॥

दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ।

सृशन्तो नाभिनासास्यकेशरोमनखद्विजान् ॥ ८ ॥

गुह्यपृष्ठस्तनयोवाजठरानामिकाङ्गुलीः ।

कार्पासबुससीसास्थिकपालमुशलोपलम् ॥ ९ ॥

मार्जनीशूर्पचैलान्तभस्माङ्गारदशातुषान् ।

रज्जूपान्तुलापाशमन्यहा भग्नविच्युतम् ॥ १० ॥

तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मरिष्यताम् ।

तथाऽर्द्धरात्रे मध्याह्ने सन्ध्ययोः पूर्ववासरे ॥ ११ ॥

षष्ठीचतुर्थीनवमीराहुकेतूदयादिषु ।

भरणीकृत्तिकाऽऽश्लेषापूर्वाऽऽर्द्रा पैत्रनैर्ऋते ॥ १२ ॥

यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।

पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्भिषक् ॥ १३ ॥

तद्यथा विकलः प्रेतः प्रेतान्जङ्गार एव वा ।

हिन्रं दग्धं विनष्टं वा तद्दादोनि वचांसि वा ॥ १४ ॥

रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौण्ठपो महान् ।  
 स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्दान्यदपि तादृशम् ॥ १३ ॥  
 तत्सर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।  
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १६ ॥  
 हाहाक्रन्दितमुत्क्रुष्टं रुदितं खलनं क्षुतम् ।  
 वस्त्रातपत्रपादत्रव्यसनं व्यसनीक्षणम् ॥ १७ ॥  
 चैत्यध्वजानां पात्राणां पूर्णानां च निमज्जनम् ।  
 हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भक्षपांसुभिः ॥ १८ ॥  
 पथञ्छे दोऽहिमार्जारगोधासरठवानरैः ।  
 सीमां प्रतिदिशं वाचं क्रूराणां मृगपक्षिणाम् ॥ १९ ॥  
 कृष्णधान्यगुडोदखिल्लवणासवचर्मणाम् ।  
 सर्षपाणां वसातैलदणपङ्केन्धनस्य च ॥ २० ॥  
 क्लीवक्रूरखपाकानां जालवागुरयोरपि ।  
 छर्दितस्य पुरीषस्य पूतिदुर्दर्शनस्य च ॥ २१ ॥  
 निःसारस्य व्यवायस्य कार्पासादेररेरपि ।  
 शयनासनयानानामुत्तानानां तु दर्शनम् ॥ २२ ॥  
 न्युञ्जानामितरेषां च पात्रादीनामशोभनम् ।  
 पुंसंज्ञाः पक्षिणो वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ॥ २३ ॥  
 प्रदक्षिणं खगमृगा यान्तो नैवं खजम्बुकाः ।  
 आयुग्माश्च मृगाः शस्ताः शस्ता नित्यं च दर्शने ॥ २४ ॥  
 चाषभासभरद्वाजनकुलच्छागवर्हिणः ।  
 अशुभं सर्वथोलूकविडालसरठेक्षणम् ॥ २५ ॥  
 प्रशस्ताः कीर्तने कोलगोधाहिशशजाहकाः ।  
 न दर्शने न विरुते वानरर्चावतोऽन्यथा ॥ २६ ॥  
 धनुरैन्द्रं च लालाटमशुभं शुभमन्यतः ।  
 अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ॥ २७ ॥

दध्यक्षतादि निर्गच्छन् वक्ष्यमाणं च मङ्गलम् ।  
 वैद्यो मस्थितां वेश्म प्रविशन्नेव पश्यति ॥ २८ ॥  
 दूताद्यसाधु दृष्ट्वैवं त्यजेदार्त्तमतोऽन्यथा ।  
 करुणाशुद्धमन्तानो यत्नतः समुपाचरेत् ॥ २९ ॥  
 दध्यक्षतेक्षुनिष्पावप्रियङ्गुमधुसर्पिषाम् ।  
 यावकाञ्चनभृङ्गारघण्टादीपसरोरुहाम् ॥ ३० ॥  
 दूर्वाद्रिमत्स्यमांसानां लाजानां फलभक्षयोः ।  
 रत्ने भूर्णकुम्भानां कन्यायाः स्यन्दनस्य च ॥ ३१ ॥  
 नरस्य वर्द्धमानस्य देवतानां नृपस्य च ।  
 शुक्लानां सुमनोबालचामराम्बरवाजिनाम् ॥ ३२ ॥  
 शङ्खसाधुद्विजोष्णीषतोरणस्वस्तिकस्य च ।  
 भूमेः समुद्रतायाश्च वङ्गेः प्रज्वलितस्य च ॥ ३३ ॥  
 मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।  
 नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रिया अपि ॥ ३४ ॥  
 जीवञ्जीवकसारङ्गसारसप्रियवादिनाम् ।  
 रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ॥ ३५ ॥  
 गन्धः सुसुरभिर्वर्णः सुशुक्लो मधुरो रसः ।  
 गोपतेरनुकूलस्य स्वरस्तद्वद्वामपि ॥ ३६ ॥  
 मृगपक्षिनराणां च शोभिनां शोभना गिरः ।  
 छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ॥ ३७ ॥  
 भेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिःस्वनाः ।  
 वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ॥ ३८ ॥  
 पथिवेश्मप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ।  
 इत्युक्तं दूतशकुनं स्वप्नानूङ्घं प्रचक्षते ॥ ३९ ॥  
 स्वप्ने मद्यं सह प्रेतैर्यः पिबन् कथ्यते शुना ।  
 स मर्त्यो मृत्युना शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ॥ ४० ॥

रक्तमाख्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् द्रियते स्त्रिया ।

सोऽस्रपित्तेन

महिषश्ववराहोद्गर्दभैः ॥ ४१ ॥

यः प्रयाति दिशं याम्यां मरणं तस्य यच्छशा ।

लता कण्टकिनी वंशस्तालो वा हृदि जायते ॥ ४२ ॥

यस्य तस्वाशु गुल्फेन

यस्य वद्धिमनर्चिषम् ।

जुह्वतो घृतसिक्तस्य नग्नस्योरसि जायते ॥ ४३ ॥

पद्मं स नश्येत् कुष्ठेन

चण्डालैः सह यः पिबेत् ।

स्त्रेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेण नश्यति ॥ ४४ ॥

उन्मादेन जले मज्जेद् यो नृत्यन् राक्षसैः सह ।

अपस्मारेण यो मर्त्यो नृत्यन् प्रेतेन नीयते ॥ ४५ ॥

यानं खरोद्गमार्जारकपिशार्दूलशूकरैः ।

यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्त्तते मुखे ॥ ४६ ॥

अपूपशष्कलीजग्धा विबुधस्तद्विधं वमन् ।

न जीवत्य-

क्षिरोगाय सूर्येन्दुग्रहणेक्षणम् ॥ ४७ ॥

सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं दृग्विनाशनम् ।

मूर्ध्नि वंशलतादीनां सम्भवो वयसां तथा ॥ ४८ ॥

निलयो मुण्डता काकगृध्राद्यैः परिवारणम् ।

तथा प्रेतपिशाचस्त्रीद्रविडान्ध्रगवाशनैः ॥ ४९ ॥

सङ्गो वैत्रलतावंशवृणकण्टकसङ्घटे ।

श्वभ्रश्मशानशयनं पतनं पांसुभस्मनोः ॥ ५० ॥

मज्जनं जलपङ्कादौ शीघ्रेण स्रोतसा हृतिः ।

नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्रग्वस्त्रधारणम् ॥ ५१ ॥

वयोऽङ्गवृद्धिरभ्यङ्गो विवाहः श्मश्रुकर्म च ।  
 पक्वान्नस्य हृमद्याशः प्रच्छेदनविरेचने ॥ ५२ ॥  
 हिरण्यलोहयोर्लाभः कलिर्बन्धपराजयी ।  
 उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ॥ ५३ ॥  
 हृषो भृशं प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ।  
 प्रदीपग्रहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषाम् ॥ ५४ ॥  
 पतनं वा विनाशो वा भेदनं पर्वतस्य च ।  
 कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ॥ ५५ ॥  
 चितान्धकारसम्बाधे जनन्याञ्च प्रवेशनम् ।  
 पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन ग्रसनं तथा ॥ ५६ ॥  
 काषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।  
 रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ॥ ५७ ॥  
 कृष्णा पांपाननाचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।  
 विरागमाख्यवसना स्वप्नकालनिशा मता ॥ ५८ ॥  
 मनोवहानां पूर्णत्वात् स्रोतसां प्रबलैर्मलैः ।  
 दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ॥ ५९ ॥  
 अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ।  
 दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ॥ ६० ॥  
 भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ।  
 तेष्वद्या निष्फलाः पञ्च यथास्वप्रकृतिर्दिवा ॥ ६१ ॥  
 विस्मृतो दीर्घङ्गस्वोऽति

पूर्वरात्रे चिरात् फलम् ॥ ६२ ॥

दृष्टः करोति तुच्छं च

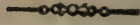
गोसर्गे तदहर्महत् ॥ ६३ ॥

निद्रया चानुपहतः प्रतीपैर्वचनैस्तथा ।

याति पापोऽल्पफलतां दानहोमजपादिभिः ॥ ६४ ॥

अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।  
 पश्येत् सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ॥ ६५ ॥  
 देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ।  
 साधून् यशस्विनो वज्रिमिहं स्वच्छान् जलाशयान् ॥ ६६ ॥  
 कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुतेजसः ।  
 नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्गुधिरोक्षितः ॥ ६७ ॥  
 यः पश्येत्प्रभते यो वा कृत्वादर्शविषामिषम् ।  
 शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥ ६८ ॥  
 शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहनरद्विपान् ।  
 श्वारोहेन्द्रोऽश्वयानं च तरेन्नदङ्गदोदधीन् ॥ ६९ ॥  
 पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतम् ।  
 सम्बाधान्निःसृतिर्देवैः पितृभिश्चाभिनन्दनम् ॥ ७० ॥  
 रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ।  
 यस्य स्यादायुरारोग्यं चित्तं बहु च सोऽमृते ॥ ७१ ॥  
 मङ्गलाचारसम्पन्नः परिवारस्तथातुरः ।  
 अहधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसङ्ग्रहः ॥ ७२ ॥  
 सत्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।  
 चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ७३ ॥  
 इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम् ।  
 शारीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ७४ ॥  
 । श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गहृदय-  
 संहितायां शारीरस्थानं समाप्तमध्यायश्च षष्ठः ॥

## निदानस्थानम् ।



प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः ॥ १ ॥

यच्चातङ्गगदाबाधशब्दाः पर्यायवाचिनः ।

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ॥ २ ॥

सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ।

निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ॥ ३ ॥

निदानमाहुः पर्यायैः

प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ।

उत्पित्तुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ॥ ४ ॥

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद् व्याधीनां तद्यथायथम् ।

तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥ ६ ॥

श्रीषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ।

विद्यादुपशयं

व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥ ७ ॥

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः ।

यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ॥ ८ ॥

निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ।

सह्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ॥ ९ ॥



सा भिद्यते यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ।  
 दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांशकल्पना ॥ १० ॥  
 स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधिः प्राधान्यमादिशेत् ।  
 हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥ ११ ॥  
 नक्तन्दिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ।  
 इति प्रोक्तो निदानार्थः

तं व्यासेनोपदेक्ष्यते ॥ १२ ॥

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।  
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १३ ॥  
 अहितं त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ।  
 तित्तोषणकषायाल्परूक्षप्रमितभोजनैः ॥ १४ ॥  
 धारणोदीरणनिशाजागराल्युच्चभाषणैः ।  
 क्रियातियोगभोशोकचिन्ताव्यायाममैथुनैः ॥ १५ ॥  
 ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः ।  
 पित्तं कटुस्त्वतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः ॥ १६ ॥  
 शरन्मध्याह्नरात्रार्धविदाहसमयेषु च ।  
 स्वादुम्ललवणद्विग्धगुर्वभिष्यन्दिशीतलैः ॥ १७ ॥  
 आस्थास्वप्नसुखाजीर्णदिवास्वप्रातिवृंहणैः ।  
 प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसन्तयोः ॥ १८ ॥  
 पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे च श्लेष्मा

द्वन्द्वन्तु सङ्गरात् ।

मिश्रीभावात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ॥ १९ ॥  
 सङ्कीर्णाजीर्णविषमविरुद्धाद्यशनादिभिः ।  
 व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशाकाममूलकैः ॥ २० ॥  
 पिष्ट्याकनृद्यवसुरापूतिशुष्ककशामिषैः ।  
 दोषत्रयकरैस्त्रैस्तैस्तथान्नपरिवर्ततः ॥ २१ ॥

धातोर्दुष्टात् पुरोवाताद् ग्रहवेशाद्दिवाहारात् ।  
दुष्टान्नात् पर्वताश्लेषाद् ग्रहैर्जन्मर्चपोडनात् ॥ २२ ॥  
मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाच्च निषेवणात् ।  
स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः ॥ २३ ॥  
प्रतिरोगमितिक्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ।  
रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥ २४ ॥

### द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

ज्वरो रोगप्रतिः पाप्मा मृत्यु, रोजोऽशनोऽन्तकः ।  
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोऽङ्घ्रिनयनोद्भवः ॥ १ ॥  
जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः ।  
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ॥ २ ॥  
स जायतेऽष्टधा दोषैः पृथग् मिश्रैः समागतैः ।  
आगन्तुश्च

मलास्तत्र स्त्रैः स्त्रैर्दुष्टाः प्रदूषणैः ॥ ३ ॥

आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च ।  
स्रोतांसि पक्तिस्थानाच्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ ४ ॥  
सह तेनाभिसर्पन्तस्तपन्तः सकलं वपुः ।  
कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्त्तयन्ति ते ॥ ५ ॥  
स्रोतोविबन्धात् प्रायेण ततः स्वेदो न जायते ।  
तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरिवम् ॥ ६ ॥  
आस्यवैरस्यमरुचिर्जृम्भा साम्नाकुलाक्षता ।  
अङ्गमर्दोऽविपाकोऽल्पप्राणता बहुनिद्रता ॥ ७ ॥  
रोमहर्षो विनमनं पिण्डिकोद्वेष्टनं क्लमः ।  
हितोपदेशेष्वक्षान्तिः प्रीतिरस्त्रपटूषणे ॥ ८ ॥

द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु दृड्भृशम् ।  
 शब्दाग्निशीतवाताम्बुच्छायोष्णेष्वनिमित्ततः ॥ ९ ॥  
 इच्छा द्वेषश्च तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत् ।  
 आगमापगमचोभसृदुतावेदनोषणाम् ॥ १० ॥  
 वैषम्यं तत्र तत्राङ्गे तास्ताः स्युर्वेदनाशलाः ।  
 पादयोः सुप्तता स्तम्भः पीण्डिकोद्वेष्टनं श्मः ॥ ११ ॥  
 विशेष इव सन्धीनां साद ऊर्वीः कटीग्रहः ।  
 घृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पोद्यत इवोदरम् ॥ १२ ॥  
 क्षिद्यन्त इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः ।  
 हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ॥ १३ ॥  
 स्कन्धयोर्मथनं बाह्वोर्भेदपीडनमंसयोः ।  
 अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः ॥ १४ ॥  
 निस्तोदः शङ्खयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्थता ।  
 कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्त्तनम् ॥ १५ ॥  
 रूक्षारूणत्वगास्याक्षिर्नखमूत्रपुरीषता ।  
 प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ॥ १६ ॥  
 कण्ठौष्ठशोषदृग्शुष्की कृदिकासौ विषादिता ।  
 हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥ १७ ॥  
 भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामञ्चानिलज्वरे ।  
 युगपद् व्याप्तिरङ्गानां प्रलापः कटुवक्रता ॥ १८ ॥  
 नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽरतिः ।  
 विट् संसः पित्तवमनं रक्तष्ठीवनमस्रकः ॥ १९ ॥  
 रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।  
 स्नेदो निःश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥ २० ॥  
 विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ।  
 प्रसेको मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्चासपीनसाः ॥ २१ ॥

हृत्तासश्छर्दनं कासः स्तम्भः श्वैत्यं त्वगादिषु ।  
 अङ्गेषु शीतपिटिकास्तन्द्रोदरः कफोद्भवे ॥ २२ ॥  
 काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्द्विरेव वा ।  
 निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयिता ।  
 यथा खलिङ्गसंसर्गे ज्वरः संसर्गजो-

ऽपि च ॥ २३ ॥

शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदाहमोहकण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ।  
 चन्द्रितादृग्भ्रमरोमहर्षा जृम्भातिवाक्त्रच्च चलात्सपित्तात् ॥ २४ ॥  
 तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।  
 शीतजाद्यतिमिरभ्रमतन्द्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ २५ ॥  
 शीतस्तम्भस्त्रेददाहाव्यवस्थास्तृष्णा कासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।  
 मोहस्तन्द्रालिप्ततित्तास्यता च ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ २६ ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वदोहोऽत्र च मुहुमुहुः ।

तदच्छोतं महानिद्रा दिवाजागरणं निशि ॥ २७ ॥

सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।

गीतनर्त्तनहास्यादिविक्लतेहाप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥

साश्रुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपद्मणी ।

अक्षिणी पिण्डिकापाश्वं मूर्द्ध्वपर्वस्थिरुग् भ्रमः ॥ २९ ॥

सखनी सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाचितः ।

परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुः सस्ताङ्गसन्विता ॥ ३० ॥

रक्तपित्तकफष्ठीवो लोलनं शिरसोऽतिरुक् ।

कोष्ठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ ३१ ॥

हृद्ग्रथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।

स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापता ॥ ३२ ॥

दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।

सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥ ३३ ॥

दोषे विवहे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।

असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद् वैकल्पदोऽपि वा ॥ ३४ ॥

अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ।

त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ ३५ ॥

तद्दाहातकफौ शीतं

दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।

शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्थन्दितशोषिते ॥ ३६ ॥

शीते शान्तेऽस्रको मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ।

दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्ठीववमिक्लमाः ॥ ३७ ॥

आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ।

चतुर्धा-

ऽत्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥ ३८ ॥

अमाञ्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।

सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३९ ॥

अहावेशोषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।

अभिषङ्गात्

ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्दासरोदने ॥ ४० ॥

ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वेपथुः क्षवः ।

विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्चावता दाहहृद्गदाः ॥ ४१ ॥

क्रोधात्कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ।

कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो झीनिद्राधीष्टतिक्षयः ॥ ४२ ॥

अहादौ सन्निपातस्य भयादौ महत्स्त्रये ।

कोपः कोपेऽपि पित्तस्य

यौ तु शापविचारजौ ॥ ४३ ॥

सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ।

तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हयमानस्य तप्यते ॥ ४४ ॥

पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटत्तद्भ्रमैः ।

सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः ॥ ४५ ॥

इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः

समासाद् द्विविधस्तु सः ।

शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ॥ ४६ ॥

प्राक्ततो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ।

पूर्वं शरीरे शरीरे तापो मनसि मानसे ॥ ४७ ॥

पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ।

दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रे-

ऽन्तः संश्रये पुनः ॥ ४८ ॥

ज्वरेऽधिकविकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः ।

बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाध्यता ॥ ४९ ॥

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राक्ततः क्रमात् ।

वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राक्ततोऽनिलात् ॥ ५० ॥

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।

कुर्यात्

पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं कफः ॥ ५१ ॥

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।

कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५२ ॥

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥ ५३ ॥

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ।

न प्रवृत्तिर्न विड् जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥ ५४ ॥

ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

मलग्रहतिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ५५ ॥

जीर्णतामविपर्यासात्सप्तरात्रं च लङ्घनात् ।

ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥ ५६ ॥

प्रायशः सन्निप्रातेन भूयसा तूपदिश्यते ।

सन्ततः सततोऽन्येषु स्तृतीयकचतुर्यकौ ॥ ५७ ॥

धातुमूत्रशङ्खदाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः ।

तापयन्तस्तनुं सर्वां तुल्यदूष्यादिवर्द्धिताः ॥ ५८ ॥

बलिनो गुरवस्तथा विशेषेण रसाश्रिताः ।

सन्ततं निष्प्रतिदन्वा ज्वरं कुर्युः सदुःसहम् ॥ ५९ ॥

मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्

सन्ततः ।

सर्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपिवा क्रमात् ॥ ६० ॥

वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् ।

प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ ६१ ॥

इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ।

द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ ६२ ॥

एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।

शुद्धशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्त्तते ॥ ६३ ॥

क्लेशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ।

अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्धाऽन्यतमतो बलम् ॥ ६४ ॥

सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।

दोषः प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बलो ॥ ६५ ॥

निवर्त्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ।

क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥ ६६ ॥

लीनत्वात्काश्यवैवर्ष्यं जाड्यादीनादधाति सः ।

आसन्नविवृत्तास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥ ६७ ॥

आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।

सन्ततः स ततस्तोन

विपरीतो विपर्ययात् ॥ ६८ ॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालेऽनुपुङ्गवान् ।

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ॥ ६९ ॥

अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्

सकदन्ये दुराश्रितः ।

तस्मिन् मांसवहा नाडीः

मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ७० ॥

ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।

सपृष्ठस्थानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥ ७१ ॥

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थान्यतमस्थिते ।

मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ ७२ ॥

द्विधा कफेन जङ्घाभ्यां स पूर्वं शिरसोऽनिलात् ।

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ॥ ७३ ॥

त्रिधा

द्वयहं ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति ।

बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ॥ ७४ ॥

ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत् कर्मणश्च तदा तदा ।

दोषदूष्यत्त्वहोरात्रप्रभृतीनां बलाज्वरः ॥ ७५ ॥

मनसोविषयाणां च कालं तं तं प्रपद्यते ।

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ७६ ॥

ततो नरः श्वसन् खिद्यन् कूजन् वमति चेष्टते ।

वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चाङ्गैर्हतप्रभः ॥ ७७ ॥

विसंज्ञो ज्वरवेगार्त्तः सक्रोध इव वीचते ।

सदोषशब्दं च शकृद् द्रवं सृजति वेगवत् ॥ ७८ ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः

पाको मुखे कारणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।



स्नेदः चवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा  
 कण्डूश्च मूर्च्छा विगतज्वरलक्षणानि ॥ ७८ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

अघातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ॥  
 भृशोष्णतोष्णकटुम्ललवणादि विदाहिभिः ।  
 कोह्वोद्दालकैद्यान्नी स्तद्युक्तेरतिसेवितैः ॥ १ ॥  
 कुपितं पित्तैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छते ।  
 ते मिथस्तुत्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् ॥ २ ॥  
 पित्तं रक्तस्य विक्रतेः संसर्गाद् दूषणादपि ।  
 गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥  
 प्रभवत्यसृजः स्थानात् झीहतो यकृतश्च तत् ।  
 शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽस्त्रकः ॥ ४ ॥  
 छर्दिश्छर्दितवैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ।  
 लोहलोहितमत्स्यामयन्धास्यत्वं स्वरक्षयः ॥ ५ ॥  
 रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ।  
 नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ॥ ६ ॥  
 स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ।  
 ऊर्ध्वं नासाच्चिकर्णास्यैर्मेन्द्रयोनिगुदैरधः ॥ ७ ॥  
 कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ।  
 ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात् तद्विरेचनसाधनम् ॥ ८ ॥  
 बह्वीषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ।  
 अनुबन्धो कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ॥ ९ ॥  
 कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्चेक्षणो हिताः ।  
 किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात् कफापहाः ॥ १० ॥  
 अधो याप्यं चलाद् यस्मात् तत् प्रच्छर्दनसाधनम् ।

अल्पीषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ॥ ११ ॥  
 अनुबन्धी चलो यश्च शान्तयेऽपि न तस्य तत् ।  
 कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥ १२ ॥  
 कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।  
 अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ १३ ॥  
 न हि संशोधनं किञ्चिदस्थस्य प्रतिलोमगम् ।  
 शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग् जितम् ॥ १४ ॥  
 एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।  
 संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् ॥ १५ ॥  
 तत्र दोषानुगमनं शिरास इव लक्षयेत् ।  
 उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानत-

स्तेषु चाधिकम् ॥ १६ ॥

आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति ।  
 पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ १७ ॥  
 क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ।  
 तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्ठूररोचकः ॥ १८ ॥  
 शूकपूर्णाभकण्ठत्वं

तत्राधो विहतोऽनिलः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥ १९ ॥  
 शिरःस्रोतांसि सम्पूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।  
 क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥ २० ॥  
 प्रवर्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।  
 हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ २१ ॥  
 यद्गुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।  
 कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रताम् ॥ २२ ॥  
 क्षत्पाश्वीरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।

करोति शुष्कं कासं च महाविगरुजाखनम् ॥ २३ ॥  
 सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्राम्बुक्ताऽल्पतां व्रजेत् ।  
 पित्तात्पीताक्षिकफता तित्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ २४ ॥  
 पित्तासृग्वमनं दृष्ट्वा वैस्वर्यं धूमको मदः ।  
 प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ २५ ॥  
 कफादूरोऽल्परुग्मूर्द्धद्वयं स्तिमितं गुरु ।  
 कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्य रोचकाः ॥ २६ ॥  
 रोमहर्षी घनस्निग्धश्चेतश्चेत्प्रवर्त्तनम् ।  
 युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥ २७ ॥  
 उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्ते नानुगतो बली ।  
 कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥ २८ ॥  
 पीतं श्यामं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ।  
 ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥ २९ ॥  
 सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।  
 पर्वभेदज्वरश्चासदृष्ट्वा वैस्वर्यकम्पवान् ॥ ३० ॥  
 पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।  
 क्रमाद्दीर्यं रुचिः पल्लिर्वलं वर्णश्च हीयते ॥ ३१ ॥  
 क्षीणस्य सासृग्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।  
 वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ॥ ३२ ॥  
 कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत् कफं ततः ।  
 पूतिपूयोपमं पीतं विषं हरितलोहितम् ॥ ३३ ॥  
 लुप्तेऽपते इव पार्श्वे च हृदयं पततोव च ।  
 अकस्मादुष्णशीतेच्छा बद्धाशित्वं बलक्षयः ॥ ३४ ॥  
 स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दशननेत्रता ।  
 ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति च ॥ ३५ ॥  
 इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।

याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥ ३६ ॥  
 सिध्येतामपि सानाथ्यात् साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।  
 मित्रा याप्या हयात् सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ ३७ ॥  
 कासाच्छासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ।  
 भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात् तं त्वरया जयेत् ॥ ३८ ॥

### चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः श्वासहिंभानिदानं व्याख्यास्यामः ॥

कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ।  
 आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ १ ॥  
 रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमाम्बुना ।  
 क्षुद्रकस्तमकश्चिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ॥ २ ॥  
 कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ।  
 प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ ३ ॥  
 उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ।  
 प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ॥ ४ ॥  
 आनाहः शङ्खभेदश्च तत्रायासातिभोजनैः ।  
 प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयं संशमनं मरुत् ॥ ५ ॥  
 प्रतिलोमं शिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।  
 परिगृह्य शिरोग्रीवमुरः पार्श्वं च पीडयन् ॥ ६ ॥  
 कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषम् ।  
 करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥ ७ ॥  
 प्रताप्येत् तस्य वेगेन निष्पृतान्ते क्षणं सुखी ।  
 कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यसृच्छति ॥ ८ ॥  
 उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्वियते भृशमर्त्तिमान् ।  
 विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी काङ्क्षत्युष्णं सवेपथुः ॥ ९ ॥

मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ।  
 स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् ॥ १० ॥  
 ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत् प्रतमकस्तु सः ।  
 छिन्नाच्छसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजादितः ॥ ११ ॥  
 सखेदमूर्च्छः सानाहो वस्तिदाहनिरोधवान् ।  
 अधोदृग्विष्णुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥  
 शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ।  
 महता महता दीनो नादेन खसिति क्रथन् ॥ १३ ॥  
 उद्वूयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ।  
 प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ॥ १४ ॥  
 वक्षः समाक्षिपन् वदमूर्त्रवर्चा विशीर्णवाक् ।  
 शुष्ककण्ठो मुहुमुह्यन् कर्णशङ्कशिरोऽतिरुक् ॥ १५ ॥  
 दीर्घमूर्द्धं खसित्यूह्वान् च प्रत्याहरत्यधः ।  
 श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ १६ ॥  
 ऊर्ध्वदृग्बोचते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ।  
 मर्मसु छिद्यमानेषु परिदेवो निरुद्धवाक् ॥ १७ ॥  
 एते सिध्ये युरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम् ।  
 श्वासैकहेतुप्रायूपसंख्याप्रतिसंश्रयाः ॥ १८ ॥  
 हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ।  
 गभीरा च महत् तत्र त्वरया युक्तिसेवितैः ॥ १९ ॥  
 रुक्षतोच्छ्वसरासात्मैरन्नपानैः प्रपीडितः ।  
 करोति हिध्मामरुजां मन्दशब्दां क्षवानुगाम् ॥ २० ॥  
 शमं सात्मग्रान्नपानेन या प्रयाति च साऽन्नजा ।  
 आयासात् वपनः क्षुद्रः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्त्तयेत् ॥ २१ ॥  
 जत्रुर्मूलप्रविष्टतामल्पवेगां सृष्टुं च सा ।  
 वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥ २२ ॥

चिरेण यमलैर्वेगैराहारे या प्रवर्त्तते ।  
 परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥  
 कम्पयन्ती शिरो ग्रीवामाध्मातस्यातिदृश्यतः ।  
 प्रलापश्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतजृम्भिणः ॥ २४ ॥  
 यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा ।  
 स्तब्धभ्रूशङ्खयुग्मस्य सास्रविप्लुतचक्षुषः ॥ २५ ॥  
 स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुण्णती ।  
 रुन्धती मार्गमन्नस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ॥ २६ ॥  
 पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्त्तते ।  
 महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥  
 पक्काशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद् या प्रवर्त्तते ।  
 तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥ २८ ॥  
 गभीरेणानुनादेन गभीरा ताम्बु साधयेत् ।  
 आद्ये हे वर्जयेदन्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीम् ॥ २९ ॥  
 सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यायिनः ।  
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ ३० ॥  
 सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं शोघ्रकारिणः ।  
 हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ॥ ३१ ॥

### पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥  
 अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।  
 राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥  
 नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।  
 यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥  
 देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्सम्भवाच्च सः ।

रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ ३ ॥

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्रो हसङ्गयः ।

अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ ४ ॥

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।

शरीरसन्धीनाविश्य तान् शिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥

मुखानि स्रोतसां रुद्धा तथैवातिविह्वल्य च ।

सर्पन्मूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्त्रं जनयेद्गदान् ॥ ६ ॥

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं चवः ।

प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वल्लिदेहयोः ॥ ७ ॥

स्थाल्यमत्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।

मच्चिकाटणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ ८ ॥

हृत्तासम्हृदिररुचिरश्रतोऽपि बलक्षयः ।

पाण्योरवेक्षापादास्यशोफोऽक्षोरतिशुक्लता ॥ ९ ॥

बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये वैभक्त्यदर्शनम् ।

स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्ध्वगुण्ठनम् ॥ १० ॥

नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।

पतङ्गकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥ ११ ॥

केशास्थितुषभस्माद्रिराशौ समधिरोहणम् ।

शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽम्भसः ॥ १२ ॥

ज्योतिर्मिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।

पीनसश्वासकासाऽसमूर्ध्वस्वररुजोऽरुचिः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वविड्भ्रंशसंशोषा बधम्हृदिश्च कोष्ठगे ।

तिर्यक्स्ये पाश्वरुग्दोषे सन्धिगे भवति ज्वरः ॥ १४ ॥

रूपास्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्ष्मिणः ।

तेषामुपद्रवान् विद्यात् कण्ठध्वंसमुरोरुजम् ॥ १५ ॥

जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठीववल्गिसादास्यपूतिताः ।

तत्र वाताच्छिरः पार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ॥ १६ ॥  
 कण्ठध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसपाणिषु ।  
 दाहोऽतिसारोऽसृक्च्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः ॥ १७ ॥  
 कफादरोचकच्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ॥  
 प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ॥ १८ ॥  
 दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपैः कफोत्वणैः ।  
 स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातूष्मस्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥  
 विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ।  
 कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् वोर्ध्वं प्रधावति ॥ २० ॥  
 पचते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्तैव चाऽस्य यत् ।  
 प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥ २१ ॥  
 रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु ।  
 उपस्तब्धः स शक्तता केवलं वर्तते क्षयी ॥ २२ ॥  
 लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधवलान्नमम् ।  
 वर्जयेत् साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥  
 दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ।  
 स्वरभेदो भवेत् तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ २४ ॥  
 शूकपूर्णाभकण्ठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ।  
 पित्तात्तालुगले दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥ २५ ॥  
 लिम्पन्निव कफात् कण्ठं मन्दः खुरखुरायते ।  
 स्वरौ विबद्धः सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः क्षयात्क्षेत् ॥ २६ ॥  
 धूमायतीव चाल्यर्थं मेदसा श्लेष्मलक्षणः ।  
 कृच्छ्रलक्ष्यात्तरश्चात्र सर्वैरन्त्यं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥  
 अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः ।  
 सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥ २८ ॥  
 कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ।



सर्वोत्थे चिरसंशोकक्रोधादिषु यथामलम् ॥ २८ ॥  
 हृदिदोषैः पृथक् सर्वैर्दिष्टैरर्थैश्च पञ्चमी ।  
 उदानो विकृतो दोषान् सर्वानप्यूर्ध्वमस्यति ॥ ३० ॥  
 तासूत्कृशास्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽपगाः ।  
 नाभिपृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ॥ ३१ ॥  
 ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् ।  
 शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवान् ॥ ३२ ॥  
 कासास्यशोषहृन्मूर्धस्वरपीडाकृत्मान्वितः ।  
 पित्तात् चारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ॥ ३३ ॥  
 सासृगन्नं कटूष्णं च तृणमूर्च्छातापदाहवत् ।  
 कफात् स्रिग्धं घनं शीतं श्लेष्मतन्तुगवाचितम् ॥ ३४ ॥  
 मधुरं लवणं भूरि प्रसक्तं लोमहर्षणम् ।  
 मुखश्वयथुमाधुर्यतन्द्राहृत्लासकासवत् ॥ ३५ ॥  
 सर्वलिङ्गा मलैः सर्वैरिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ।  
 पूत्यमेध्याशुचिदिष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ३६ ॥  
 तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे हृदिर्दिष्टार्थयोगजा ।  
 वातादीनेव विमृशेत् कृमिदृष्णामदौहृदे ॥ ३७ ॥  
 शूलवेपथुहृत्लासैर्विशेषात् कृमिजां वदेत् ।  
 कृमिहृद्रोगलिङ्गैश्च स्मृताः पञ्च तु हृत्तदाः ॥ ३८ ॥  
 तेषां गुलानिदानोक्तैः समुत्यानैश्च सन्भवः ।  
 वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ॥ ३९ ॥  
 भिद्यते शुथति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ।  
 अकस्माद्दीनताः शोको भयं शब्दासहिष्णुता ॥ ४० ॥  
 वेपथुर्वेष्टनं मोहः खासरोधोऽल्पनिद्रता ।  
 पित्तात्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः खेदोऽन्वकः क्लमः ॥ ४१ ॥  
 हृदनं चान्नपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ।

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ॥ ४२ ॥  
 कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ।  
 सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दीपैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ ४३ ॥  
 तमःप्रवेशो हृत्तासः शोषः कण्ठकफसुतिः ।  
 हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ॥ ४४ ॥  
 चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।  
 वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ॥ ४५ ॥  
 षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ।  
 सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ ४६ ॥  
 सर्वदेहभ्रमेत्कम्पतापटुद्दाहमोहकृत् ।  
 जिह्वामूलगलक्लोमतालुतीयवहाः शिराः ॥ ४७ ॥  
 संशीथ्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ।  
 मुखशोषो जलादप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ॥ ४८ ॥  
 कण्ठीष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ।  
 प्रलापश्चित्तविभ्रंशस्तृग्रहोक्तास्तथाऽऽमयाः ॥ ४९ ॥  
 मारुतात् क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ।  
 गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ ५० ॥  
 शीताम्बुपानाद् वृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता ।  
 रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥ ५१ ॥  
 कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।  
 स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवत् शोष्यते ततः ॥ ५२ ॥  
 शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरवक्त्रता ।  
 आध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः ॥ ५३ ॥  
 आलस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणा ।  
 आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ ५४ ॥  
 उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषम् ।

ऊष्मा रूहो गतः कोष्ठं यां कुर्यात् पित्तजैव सा ॥५५॥  
 या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजा च या ।  
 स्निग्धगुर्वस्त्रलवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥  
 दृष्ट्या रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ।  
 शोषमोहज्वराद्यन्यदोर्धरोगोपसर्गतः ।  
 या दृष्ट्या जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ५७ ॥

### षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो मदात्ययनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्मास्त्रं व्यवाय्याशुकरं लघु ।  
 विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥ १ ॥  
 तीक्ष्णादयो विषेऽप्यक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ।  
 जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूल्कषट्पत्तितः ॥ २ ॥  
 तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।  
 दशभिर्दश संचोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ ३ ॥  
 आद्ये मदे द्वितीये स प्रमादायतने स्थितः ।  
 दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ॥ ४ ॥  
 मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।  
 निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥ ५ ॥  
 इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमासदम् ।  
 एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥ ६ ॥  
 निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ।  
 परणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥ ७ ॥  
 अर्माधर्मसुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।  
 गदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद् बुधः ॥ ८ ॥  
 मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो सत्युश्च संश्रिताः ।

सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥ ९ ॥  
 यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।  
 अयुक्तियुक्तमद्वं हि व्याधये मरणाय वा ॥ १० ॥  
 मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।  
 जातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥ ११ ॥  
 स्निग्धाः सत्ववयोर्युक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ।  
 मेदःकफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्नयः ॥ १२ ॥  
 विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विश्रब्धाः कुतिपाञ्च ये ।  
 मद्येन चाम्बरूपेण साजीर्णे बहु नाति च ॥ १३ ॥  
 घातात् पित्तात् कफात् सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदात्ययाः ।  
 सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ १४ ॥  
 सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा ।  
 विड्भेदः प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः ॥ १५ ॥  
 शिरःपार्श्वास्थिहृत्कम्पो मर्मभेदस्त्रिकण्डः ।  
 उरोविबन्धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ॥ १६ ॥  
 स्वे दोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः ।  
 प्रलापश्छर्दिरुक् क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनम् ॥ १७ ॥  
 विशेषाज्जागरश्वासकम्पमूर्धरुजोऽनिलात् ।  
 स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥ १८ ॥  
 पित्ताद्वाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः ।  
 देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ १९ ॥  
 श्लेष्मणश्छर्दिहृत्क्लासनिद्रोदर्दाङ्गौरवम् ।  
 सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं मुक्त्वा मद्यं पिबेत् तु यः ॥ २० ॥  
 सहसाऽनुचितं चान्यत् तस्य ध्वंसकविद्ययौ ।  
 भवेतां मारुतात् कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥ २१ ॥  
 ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता ।

शब्दासहस्रं तन्द्रा च विक्षयेऽङ्गशिरोऽतिरुक् ॥ २२ ॥  
 हृत्कण्ठरोगः संमोहः कासस्तृष्णा वमिज्वरः ।  
 निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकत् ॥ २३ ॥  
 विकारैः स्पृश्यते जातु न स शारीरमानसैः ।  
 रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ २४ ॥  
 रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।  
 मदमूर्च्छायसंन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ २५ ॥  
 मदोऽत्र दोषैः सर्वेषु रक्तमद्यविषैरपि ।  
 सक्लानल्पद्रुताभाषञ्चलः खलितचेष्टितः ॥ २६ ॥  
 रुचश्चावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ।  
 पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ २७ ॥  
 स्वल्पासम्बद्धवाक् पाण्डुः कफाद् ध्यानपरोऽलसः ।  
 सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तात् स्तब्धाङ्गदृष्टिता ॥ २८ ॥  
 पित्तलिङ्गञ्च मद्येन विक्षतेहास्वराङ्गता ।  
 विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः ॥ २९ ॥  
 लक्षयेन्नक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ।  
 अरुणं कृष्णनीलं वा खं पश्यन् प्रविशेत्तमः ॥ ३० ॥  
 शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ।  
 काश्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छायै मारुतात्मके ॥ ३१ ॥  
 पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः ।  
 विबुध्येत च सस्वेदो दाहदृत्तापपीडितः ॥ ३२ ॥  
 भिन्नविण्णोलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।  
 कफेन मेघसङ्काशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ ३३ ॥  
 तमच्चिराच्च बुध्येत सङ्कलासः प्रसेकवान् ।  
 गुरुभिः स्तिमितैरङ्गैरार्द्रचर्मावनहवत् ॥ ३४ ॥  
 सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।

पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ३५ ॥  
 दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतबेगेषु देहिनाम् ।  
 स्वयमेवोपशाम्यन्ति सत्र्यासो नौषधैर्विना ॥ ३६ ॥  
 वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।  
 सत्र्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ॥ ३७ ॥  
 कुर्वन्ति तेन पुरुषः काष्ठभूतो मृतोपमः ।  
 म्रियते शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥  
 अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवातटे ।  
 सत्र्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्त्तयेत् ॥ ३९ ॥  
 मदमानरोषतोषप्रभृतिभिररिभिर्निजैः परिष्वङ्गः ।  
 युक्तायुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन मद्येन ॥ ४० ॥  
 वलकालदेशसात्मप्रकृतिसहायामयवयांसि ।  
 प्रविभज्य तदनुरूपं यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥

### सप्तमोऽध्यायः ।

अथार्शसां निदानं व्याख्यास्यामः ॥  
 अरिवत्प्राणिनो मांसकीलका विशसन्ति यत् ।  
 अर्शांसि तस्मादुच्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः ॥ १ ॥  
 दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् ।  
 सांसाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥  
 सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद् द्वेधा समासतः ।  
 शुष्कस्त्राविविभेदाच्च गुदस्थूलान्त्रसंश्रयः ॥ ३ ॥  
 अर्धपञ्चाङ्गुलस्त्रास्त्रिंशोऽर्धार्द्धाङ्गुलाः स्थिताः ।  
 बल्यः प्रवाहिणी तासामन्तर्मध्ये विसर्जनी ॥ ४ ॥  
 बाह्या संवरणी तस्या गुदोष्ठो बहिरङ्गुले ।  
 यवाध्यर्धप्रमाणेन रोमाण्यत्र ततः परम् ॥ ५ ॥

तत्र हेतुः सहोत्थानां बलीवीजोपतप्तता ।

अर्शसां वीजतप्तित्वा मातापित्रपचारतः ॥ ६ ॥

देवाच्च ताभ्यां कोपो हि सन्निपातस्य नान्यतः ।

असाध्यान्व्येवमाख्याताः सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः ॥ ७ ॥

सहजानि विशेषेण रूचदुर्दर्शनानि च ।

अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च ॥ ८ ॥

योढान्यानि पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्रतः ।

पुष्काणि वातश्लेष्मभ्यामार्द्राणि त्वस्रपित्ततः ॥ ९ ॥

दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तै न सादिते ।

अग्नौ मलेऽतिनिचिते पुनश्चातिव्यवायतः ॥ १० ॥

पानसङ्घोभविषमकठिनोत्कटकासनात् ।

अस्तिनेत्राश्रमलोष्टोर्वीतलचैलादिघट्टनात् ॥ ११ ॥

दृशं शीताम्बुसंस्पर्शात् प्रततातिप्रवाहणात् ।

पातमूत्रशक्कडे गधारणात्तदुदीरणात् ॥ १२ ॥

अधरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपाण्डुभिः ।

अर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो योषितां पुनः ॥ १३ ॥

पामगर्भप्रपतनाद् गर्भद्विप्रपीडनात् ।

दृशैश्चापरैर्वायुरपानः कुपितां मलम् ॥ १४ ॥

पायोर्वलीषु सन्धत्ते तास्रभिष्यस्रमूर्त्तिषु ।

पायन्तेऽर्शांसि तत्पूर्वलक्षणं मन्दवह्निता ॥ १५ ॥

वेष्टम्भः सक्थिसदनं पिण्डिकोद्दोष्टनं भ्रमः ।

पादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः शक्कलेदोऽथवा ग्रहः ॥ १६ ॥

पारुतः प्रचुरो मूढः प्रायो नाभेरधश्चरन् ।

रक् सपरिकर्तं च कच्छान्निर्गच्छति स्वनन् ॥ १७ ॥

अन्वकूजनमाटोपः चामतोद्गारभूरिता ।

भूतं मूत्रमत्स्या विट् अद्वावैधूमकोऽम्बकः ॥ १८ ॥

शिरःपृष्ठोरसां शूलमालस्यं भिन्नवर्णता ।  
 तथेन्द्रियाणां दौर्बल्यं क्रोधो दुःखोपचारता ॥ १९ ॥  
 आशङ्काग्रहणीदोषपाण्डुगुल्मोदरेषु च ।  
 एतान्येव विवर्द्धन्ते जातेषु हतनामसु ॥ २० ॥  
 निवर्त्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः ।  
 क्षोभयन्ननिलानन्यान् सर्वेन्द्रियशरीरगान् ॥ २१ ॥  
 तथा मूत्रशक्त्वित्तकफान् धातून् च साशयान् ।  
 मृद्नात्यग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽर्शसः ॥ २२ ॥  
 क्लृप्तो मृशं हतोक्ताही दीनः क्षामोऽतिनिष्प्रभः ।  
 असारो विगतच्छायो जन्तुजुष्ट इव द्रुमः ॥ २३ ॥  
 क्लृप्तस्त्रैरुपद्रवैर्ग्रस्तो यथोक्तेर्मर्मपीडनैः ।  
 तथा कासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः ॥ २४ ॥  
 क्लृप्ताङ्गभङ्गवमथुक्ष्वथुश्चयथुज्वरैः ।  
 क्लृप्तैर्व्यवाधिर्यतैर्मिर्यशर्कराश्मरिपीडितः ॥ २५ ॥  
 क्षामभिन्नस्वरौ ध्यायन्मुहुः श्लोवन्नरोचकी ।  
 सर्वपर्वास्थिहृन्नाभिपायुवङ्गणशूलवान् ॥ २६ ॥  
 गुदेन स्रवतापिच्छां पुलाकोदकसन्निभाम् ।  
 विवद्धमुक्तं शुष्काद्रं पक्वामं चान्तरान्तरा ॥ २७ ॥  
 पाण्डुपीतं हरिद्रक्तं पिच्छिलं चोपवेश्यते ।  
 गुदाङ्गुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ॥ २८ ॥  
 न्नानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विषमाः परुषाः खराः ।  
 मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ॥ २९ ॥  
 विम्बीकर्कभूखर्जूरकार्पासीफलसद्भिभाः ।  
 केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्त्रिद्वार्थकोपमाः ॥ ३० ॥  
 शिरः पार्श्वसकट्ठूरुवङ्गणाभ्यधिकव्यथाः ।  
 क्ष्वथून्नारविष्टम्बहृद्ग्रहरोचकप्रदाः ॥ ३१ ॥



कामखासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ।  
 तैरार्त्ता ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ॥ ३२ ॥  
 रुक्फेनपिच्छानुगतं विवहमुपवेश्यते ।  
 कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ॥ ३३ ॥  
 मुल्लङ्गीहोदराष्टीलासम्भवस्तत एव च ।  
 पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ॥ ३४ ॥  
 तन्वस्रसाविणो विस्त्रास्तनवो नृदवः श्लथाः ।  
 शुकजिह्वायुक्तखण्डजलीकावक्त्रसन्निभाः ॥ ३५ ॥  
 दाहपाकज्वरस्त्रेददृग्मूर्च्छारुचिमोहदाः ।  
 सोष्णो द्रवनीलोष्णपोतरक्तामवर्चसः ॥ ३६ ॥  
 यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ।  
 श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजाः सिताः ॥ ३७ ॥  
 उच्छूनोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ।  
 पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्डुव्याः स्पर्शनप्रियाः ३८ ॥  
 करोरपनसाख्याभास्तथागोस्तनसन्निभाः ।  
 वङ्गणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्त्तिनः ॥ ३९ ॥  
 सकासम्बासहृत्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ।  
 मेहकृच्छ्रिशिरोजाद्यशिशिरज्वरकारिणः ॥ ४० ॥  
 क्लैव्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ।  
 वसाभाः सकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥  
 न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ।  
 संसृष्टलिङ्गाः संसर्गात् निचयात्सर्वलक्षणाः ॥ ४२ ॥  
 रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।  
 वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥ ४३ ॥  
 तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः ।  
 स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ४४ ॥

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।

हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥ ४५ ॥

मुद्गकोद्रवचूर्णाह्वकरीरचणकादिभिः ।

रूचैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ॥ ४६ ॥

अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्वाधः प्रशोषयन् ।

पूरीषं वातविण्मूत्रसङ्गं कुर्वीत दारुणम् ॥ ४७ ॥

तेन तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पाश्र्वा गा भवेत् ।

आम्भानमुदरावेशो हृत्तासः परिकर्त्तनम् ॥ ४८ ॥

वस्तौ च सुतरां शूलं गण्डश्वयथुसम्भवः ।

पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्द्यरुचिज्वराः ॥ ४९ ॥

हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसङ्गप्रवाहिकाः ।

वाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥ ५० ॥

मनोविकारस्तृष्णासपित्तगुल्मोदरादयः ।

ते ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥ ५१ ॥

दुर्नान्नामित्युदावर्त्तः परमोऽयमुपद्रवः ।

वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि स जायते ॥ ५२ ॥

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बली ।

स्थितानि तान्यसाध्यानि याप्यन्तेऽग्निबलादिभिः ॥ ५३ ॥

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बली यान्याश्रितानि च ।

हृच्छ्वासाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ५४ ॥

वाह्यायां तु बली जातान्येकदोषोत्खणानि च ।

अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ५५ ॥

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ।

गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ५६ ॥

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्वचो बहिः ।

क्वोलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ ५७ ॥

वातेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।

श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ५८ ॥

अर्शसां प्रशमे यत्रमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।

तान्याशु हि गुदं बद्धा कुर्युर्वद्गुदोदरम् ॥ ५९ ॥

### अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारग्रहणीरोगयोर्निदानं व्याख्यास्यामः ॥

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः ।

अतीसारः स सुतरां जायतेऽत्यम्बुपानतः ॥ १ ॥

कृशशुष्कामिषासात्मप्रतिलपिष्टविरूढकैः ।

मद्यरूक्षातिमात्रात्रैरर्शाभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ २ ॥

कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ।

विस्रंसयत्यधोऽध्वातुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥ ३ ॥

व्यापद्यानुशकृत्कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ।

प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं तस्य भाविनः ॥ ४ ॥

तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।

आधानमविपाकश्च तत्र वातेन विज्जलम् ॥ ५ ॥

अस्याल्यं शब्दशूलाढ्यं विब्रहमुपवेश्यते ।

रूचं सफेनमच्छच्च ग्रथितं वा सुडुर्मुहुः ॥ ६ ॥

तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम् ।

शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिश्चनन् ॥ ७ ॥

पित्तेन पीतमसितं हारितं शाइलप्रभम् ।

सरक्तमतिदुर्गन्धं दण्मूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ ८ ॥

सशूलपायुसन्तापं पाकवान् श्लेष्मणा घनम् ।

पिच्छिलं तन्तुमच्छेतं स्निग्धमांसं कफान्वितम् ॥ ९ ॥

अभीक्ष्णं गुदं दुर्गन्धं विब्रहमनुबद्धरूक् ।

निद्रालुरलसोऽन्नद्विड्ढ्याल्यं सप्रवाहिकम् ॥ १० ॥  
 सरोमहर्षः सोत्क्लोशी गुरुवस्तिगुदोदरः ।  
 कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥  
 भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेत् शकृत् ।  
 वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥ १२ ॥  
 वातपित्तसमं लिङ्गैराहुस्तद्वच्च शोकतः ।  
 अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः ॥ १३ ॥  
 सासृङ्गिरसः तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्जति ।  
 शकृद्, गर्न्धमाटोपविष्टभार्त्ति प्रसेकिनः ॥ १४ ॥  
 विपरीतो निरामस्तु कफात्पक्वोऽपि मज्जति ।  
 अतीसारिषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥ १५ ॥  
 तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरत्यर्थसेवितैः ।  
 सामं शकृन्निरामं वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥ १६ ॥  
 सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।  
 सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा ॥ १७ ॥  
 अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्मात् शिथिलं मुहुः ।  
 चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ॥ १८ ॥  
 सं चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।  
 प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमस्रकः ॥ १९ ॥  
 प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट्, क्लमो भ्रमः ।  
 आनङ्गोदरताः हृदिः कर्णक्ष्वेडोऽन्वकूजनम् ॥ २० ॥  
 सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।  
 मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ॥ २१ ॥  
 तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।  
 पार्श्वोरुवङ्गण्यीवारुजाऽभीक्ष्णं विसूचिका ॥ २२ ॥  
 रसेषु गृह्णिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा धरिकर्त्तिका ।

जीर्णे जीर्यति चाधानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्रुते ॥ २३ ॥  
 वातहृद्रोगगुल्मार्यःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ।  
 चिराद्दुःखं द्रवं शष्कं तन्वाभं शब्दफेनवत् ॥ २४ ॥  
 पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकासवान् ।  
 पित्तेन नोलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ॥ २५ ॥  
 पूयस्त्रोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचिदुर्दितः ।  
 श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं हृदिरोचकः ॥ २६ ॥  
 आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृत्कासपीनसाः ।  
 हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ २७ ॥  
 उदगारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।  
 भिक्षामश्ने असंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥  
 अकृशस्यापि दौर्बल्यं सर्वजे सर्वसङ्करः ।  
 विभागेऽङ्गस्थ ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः ॥ २९ ॥  
 तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ।  
 वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।  
 अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ३० ॥

### नवमोऽध्यायः ।

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

वस्तिवस्तिशिरोमेद्रकटीवृषणपायवः ।

एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥ १ ॥

अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिशिरामुखैः ।

पार्श्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥ २ ॥

यैस्तैरेव प्रविश्यैर्न दोषाः कुर्वन्ति विंशतिम् ।

मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्भर्मसमाश्रयान् ॥ ३ ॥

वस्तिवृषणमेद्रार्त्तियुक्तोऽल्पाल्पं सुडुर्मुहुः ।

मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे पित्ते पीतं सदाहरुक् ॥ ४ ॥  
 रक्तं वा कफजे वस्तिमेद्वृगौरवशोफवान् ।  
 सपिच्छं सविबन्धञ्च सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ॥ ५ ॥  
 यदा वायुर्मुखं वस्तोराहत्य परिशोषयेत् ।  
 मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ॥ ६ ॥  
 सञ्जायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गौरिव रोचना ।  
 श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यादथास्याः पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥  
 वस्त्याभानं तदासन्नदोषेषु परितोऽतिरुक् ।  
 मूत्रे च वस्तगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ८ ॥  
 सामान्यलिङ्गं रुहनाभिसेवनीवस्तिमूर्धसु ।  
 विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ॥ ९ ॥  
 तद्व्यापायात् सुखं मेहेदृच्छं गोमेदकोपमम् ।  
 तत् संचोभात् क्षते सास्रमायासाञ्चातिरुग्भवेत् ॥ १० ॥  
 तत्र वाताद् भृशार्थ्यर्त्तो दन्तान् खादति वेपते ।  
 मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडयत्वनिशं कण्ठम् ॥ ११ ॥  
 सानिलं मुञ्चति शकन्मुहुर्मेहति विन्दुशः ।  
 श्यावा रूक्षाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्ठकैरिव ॥ १२ ॥  
 पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्णवान् ।  
 भङ्गातकास्थिसंस्थाना रक्तपीताऽसिताऽश्मरी ॥ १३ ॥  
 वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।  
 अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाथवा सिता ॥ १४ ॥  
 एता भवन्ति बालानां तेषामिव च भूयसा ।  
 आश्रयोपचयाल्पत्वाद् ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १५ ॥  
 शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।  
 स्थानात् च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥ १६ ॥  
 शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी ।

वस्तिरुक् कृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्चयथुकारिणी ॥ १७ ॥

तस्मान्मुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ।

पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन् अश्मर्येव च शर्करा ॥ १८ ॥

अणुशो वायुना भिन्ना सा त्वस्मिन्ननुलोमगे ।

निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विवध्यते ॥ १९ ॥

मूत्रसन्धारिणः कुर्याद्गुहा वस्तेर्मुखं मरुत् ।

मूत्रसङ्गं रुजं कण्डूं कदाचिच्च स्वधामतः ॥ २० ॥

प्रच्यव्य वस्तिमुद्वृत्तं गर्भाभं स्थूलविष्णुतम् ।

करोति तत्र रुग्दाहस्यन्दनोद्दृष्टनानि च ॥ २१ ॥

विन्दुश्च प्रवर्त्तते मूत्रं वस्ती तु पीडिते ।

धारया द्विविधोऽप्येष वातवस्तिरिति स्मृतः ॥ २२ ॥

दुस्तरौ दुस्तरतरो द्वितीयः प्रबलानिलः ।

शकन्मार्गस्य वस्ते च वायुरन्तरमाश्रितः ॥ २३ ॥

अशीलाभं घनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम् ।

वाताशीलेति साऽऽध्मानविण्मूत्रानिलसङ्गकत् ॥ २४ ॥

विगुणः कुण्डलीभूतो वस्ती तीव्रव्यथोऽनिलः ।

आविश्य मूत्रं भ्रमति सस्तम्भोद्दृष्टगौरवः ॥ २५ ॥

मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुञ्चति शकत् सृजन् ।

वातकुण्डलिकेत्येषा मूत्रन्तु विधृतं चिरम् ॥ २६ ॥

न निरेति विवहं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् ।

विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्त्तितं यदा ॥ २७ ॥

नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा ।

कुर्यात्तीव्ररुगाध्मानमपक्तिमलसंग्रहम् ॥ २८ ॥

तन्मूत्रजठरं छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ।

आक्षिप्तमल्पं मूत्रन्तु वस्ती नालेऽथवा मणौ ॥ २९ ॥

स्त्रित्वासवेत् ग्रनैः पथात् सरुजं वाऽथवाऽरुजम् ।

मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेषः ॥ ३० ॥  
 अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।  
 अश्मरीतुल्यरुक् ग्रन्थिर्मूर्त्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ ३१ ॥  
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।  
 स्थानात् च्युतं मूत्रयतः प्राक्पञ्चाहा प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥  
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।  
 रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावृत्तं शक्तदु यदा ॥ ३३ ॥  
 मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति संसृष्टं शक्तता तदा ।  
 मूत्रं विट् तुल्यगन्धं स्याद्द्विद्विघातं तमादिशेत् ॥ ३४ ॥  
 पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपादिभिः ।  
 प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं वस्युपस्थार्त्तिं दाहवत् ॥ ३५ ॥  
 मूत्रं प्रवर्त्तयेत् पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ।  
 उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रादुष्णवातं वदन्ति तम् ॥ ३६ ॥  
 रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।  
 मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ ३७ ॥  
 पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्ये तेऽनिलेन च ।  
 कृच्छ्रामूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् ॥ ३८ ॥  
 सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत् ।  
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ ३९ ॥  
 इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राऽप्रवृत्तिजाः ।  
 निदानलक्षणैरूढं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ ४० ॥

### दशमोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेषतो दश पित्ततः ।

षट् चत्वारोऽनिलात् तेषां मेदोमूत्रकफावहम् ॥ १ ॥



अन्नपानक्रियाजातं यत् प्रायस्तत् प्रवर्त्तकम् ।  
 स्नाहम्बलवणस्निग्धगुरुपिच्छिलशीतलम् ॥ २ ॥  
 नवधान्यसुरानूपमांसिन्दुगुडगोरसम् ।  
 एकस्थानासनरतिः शयनं विधिवर्जितम् ॥ ३ ॥  
 वस्तिमात्रित्य कुरुते प्रमेमान् दूषितः कफः ।  
 दूषयित्वा वपुःक्रेदस्वेदमेदोरसामिषम् ॥ ४ ॥  
 पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसंश्रयम् ।  
 धातूत् वस्तिमुपानीय तत्क्षयेऽपि च भारुतः ॥ ५ ॥  
 साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहास्तेनैव तद्भवाः ।  
 समासमक्रियतया महात्ययतयापि च ॥ ६ ॥  
 सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।  
 दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ७ ॥  
 मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ।  
 अर्च्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ८ ॥  
 मेहेत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ।  
 इक्षोः रसमिवात्यर्थं मधुरं चेत्तुमेहतः ॥ ९ ॥  
 सान्द्रीभवेत् पर्युषितं सान्द्रमेही प्रमेहति ।  
 सुरामेहो सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ १० ॥  
 संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद् बहुलं सितम् ।  
 शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ ११ ॥  
 मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।  
 शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥ १२ ॥  
 एनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।  
 लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १३ ॥  
 गन्धवर्णरसस्पर्शैः चारुण चारतीयवत् ।  
 नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मघोनिभम् ॥ १४ ॥

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ।

विषं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १५ ॥

विषमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।

वासामेही वसामित्रं वसां वा मूत्रयेम्बुहुः ॥ १६ ॥

मज्जानं मज्जमित्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ १७ ॥

सलसीकं विबह्वच्च हस्तिमेही प्रमेहति ।

मधुमेही मधुसमं जायते स किल द्विधा ॥ १८ ॥

क्रुहे धातुक्षयाहायौ दोषाहतपथेऽथवा ।

आहतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥

क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ।

कालेनोपेक्षिताः सर्वे यद्यान्ति मधुमेहताम् ॥ २० ॥

मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।

सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २१ ॥

अविपाको रुचिच्छर्दिर्निद्राकासः सपीनसः ।

उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ २२ ॥

वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।

दाहस्तृष्णास्रको मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ २३ ॥

वातिकानामुदावर्त्तकण्ठहृद्ग्रहलोलताः ।

शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २४ ॥

शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।

मसूरिका सर्पपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २५ ॥

विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।

साम्बमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २६ ॥

अन्तीग्रता मध्यनिम्ना श्यावा क्लीदरुजान्विता ।

शरावमानरुस्थाना पिटिका स्यात् शराविका ॥ २७ ॥

श्वगाढात्ति निस्तोदा महावस्तुपरिग्रहा ।

श्लेष्मा कच्छपपृष्ठाभा पिटिका कच्छपी मता ॥ २८ ॥

स्तब्धा शिराजालवती खिन्वसावा महाशया ।

रुजानिस्तोदवहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ २९ ॥

श्वगाढरुजा क्लेदा पृष्ठे वा जठरेऽपि वा ।

महतो पिटिका नीला विनता विनता स्मृता ॥ ३० ॥

दहति त्वचमुत्थाने भृशं कष्टा विसर्पिणी ।

रक्तकणातिवट्स्फोटदाहमोहज्वराऽसजी ॥ ३१ ॥

मानसंस्थानयोस्तुल्या मसूरेण मसूरिका ।

सर्षपा मानसंस्थाना क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ३२ ॥

सर्षपा सर्षपातुल्यपिटिका परिवारिता ।

पुत्रिणी महतो भूरिसुसूक्ष्मपिटिकावृता ॥ ३३ ॥

विदारोकन्दवद् वृत्ता कठिना च विदारिका ।

विद्रधिर्वच्चतेऽन्यत्र तत्राद्यं पिटिकात्रयम् ॥ ३४ ॥

पुत्रिणी च विदारो च दुःसहा बहुमेदसः ।

सङ्घाः पित्तोत्पन्नास्वन्याः सम्भवन्त्यल्पमेदसः ॥ ३५ ॥

तासु मेहवशाच्च स्याद्दोषोद्रेको यथायथम् ।

प्रमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ॥ ३६ ॥

तावच्च नोपलस्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ।

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्रायूपवर्जितम् ॥ ३७ ॥

यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तद्विदुः ।

दोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे शय्यासनस्त्रप्रसुखाभिषङ्गः ॥ ३८ ॥

द्वे त्रिजिह्वाश्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ।

तप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्यमास्ये करपाददाहः ॥ ३९ ॥

विष्यतो मेहगणस्य रूपं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ।

इहा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद् द्विदिधो विचारः ॥ ४० ॥

सन्तर्पणाद्वा कफसम्भवः स्यात् क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा  
सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।  
साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याःसाध्यास्तुमेदो यदि नातिदुः

## एकादशोऽध्यायः ।

अथातो विद्रधिद्विगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ।

जिह्वशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः ॥ १ ॥

दुष्टं त्वङ्मांसमेदोऽस्थिस्रावासृक्कण्डराश्रयः ।

यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारुजः ॥ २ ॥

वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः ।

दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ ३ ॥

बाह्योऽत्र तत्र तत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोन्नतः ।

आन्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मवद् घनः ॥ ४ ॥

वल्मीकवत् समुच्छ्रायो शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ।

नाभिवस्त्रियकृत्प्लीहक्लोमहृत्कुच्चिवङ्गणे ॥ ५ ॥

स्याद् वृक्कयोरपाने च वातात् तत्रातितीव्ररुक् ।

श्यावारुणश्चिरोत्यानपाको विषमसंस्थितिः ॥ ६ ॥

अवच्छेदभ्रमानाहस्यन्दसर्पणशब्दवान् ।

रक्तताम्रासितः पित्तात् तृणमोहज्वरदाहवान् ॥ ७ ॥

क्षिप्रोत्यानप्रपाकश्च पाण्डुः कण्डूयुतः कफात् ।

सोत्क्ले शशीतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥ ८ ॥

चिरोत्यानविदाहश्च संकीर्णः सन्निपाततः ।

सामर्थ्याच्चात्र विभजेद् बाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥ ९ ॥

कृष्णस्फोटारुतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।

पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथान्तरः ॥ १० ॥

शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ।  
 क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ११ ॥  
 पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूर्युपद्रवम् ।  
 तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ १२ ॥  
 नाभ्यां हिष्मा भवेद् वस्ती मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च ।  
 श्वासो यकृति रोधस्तु प्रोक्तुच्छामस्य वट् पुनः ॥ १३ ॥  
 गलग्रहश्च क्लोन्नि स्यात् सर्वाङ्गप्रयत्नो हृदि ।  
 प्रमोहस्तमकः कासो हृदये घट्टनं व्यथा ॥ १४ ॥  
 कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्त्तिः कुक्षावाटोपजम्ब च ।  
 सक्थ्योर्ग्रहो वह्णयोर्द्वयः कार्ठपृष्ठयोः ॥ १५ ॥  
 पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम् ।  
 आमपक्कविदग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥ १६ ॥  
 नाभेरुद्धं मुखात् पक्काः प्रस्रवन्त्यधरे गुदात् ।  
 उभाभ्यां नाभिजां विद्याहोषं क्लोटाच्च विद्रधी ॥ १७ ॥  
 यथास्वं व्रणवत् तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ।  
 पक्को हृन्नाभिवस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्वहिरेव वा ॥ १८ ॥  
 पक्कश्चान्तः स्रवन् वक्त्रात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः ।  
 एवमेव स्तनशिराविहृताः प्राप्य योषिताम् ॥ १९ ॥  
 सूतानां गर्भिणीनां वा सम्भवेच्छयथुर्धनः ।  
 स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ २० ॥  
 नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात् कन्यानान्तु न जायते ।  
 क्रुद्धो रुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ॥ २१ ॥  
 मुष्कौ वह्णतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ।  
 प्रपीड्य धमनोर्द्विं करोति फलकोशयोः ॥ २२ ॥  
 दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सहद्विः सप्तधा गदः ।  
 मूत्रान्त्रजावप्यनिलाहेतुभेदस्तु केवलम् ॥ २३ ॥

वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ।  
 पक्वोदुस्वरसङ्काशः पित्ताहाहोषपाकवान् ॥ २४ ॥  
 कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् ।  
 कण्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्ततः ॥ २५ ॥  
 कफवन्मेदसा वृद्धिर्दुस्तालफलोपमः ।  
 मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ २६ ॥  
 अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुक्सुदुः ।  
 मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च वलयं फलकोशयोः ॥ २७ ॥  
 वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।  
 धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥ २८ ॥  
 क्षोभनैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्नावयवं यदा ।  
 पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।  
 कुर्यादङ्गणसन्धिस्थो ग्रन्थग्राभं श्वयथुं तदा ॥ २९ ॥  
 उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवती स वायुः ।  
 प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रश्नापयन्नेति पुनश्च मुक्तः  
 अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।  
 रूक्षकृष्णारुणशिरातन्तुजालगवाक्षितः ॥ ३१ ॥  
 गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ।  
 आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥ ३२ ॥  
 ज्वरच्छद्येति साराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्मभिः ।  
 कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं वास्यु बुभुक्षितः ॥ ३३ ॥  
 यः पिबत्यनु चान्नानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ।  
 सेवते देहसंक्षोभि हृदि वा समुदीरयेत् ॥ ३४ ॥  
 अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादोन् न विमुञ्चति ।  
 स ह्रस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ॥ ३५ ॥  
 शुद्धो वाशुविदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ।

वातोल्बणास्तस्य मलाः पृथक्क्रुद्धा दिशोऽथवा ॥ ३६ ॥

सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ।

ऊर्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ॥ ३७ ॥

स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ।

कर्शनात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ॥ ३८ ॥

वायुः कृताशयः कोष्ठे रीच्यात् काठिन्यमागतः ।

स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥ ३९ ॥

पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ।

गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिद्वत्पार्श्वसंश्रयः ॥ ४० ॥

वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्वकूजनम् ।

व्यधः सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छसनं मुहुः ॥ ४१ ॥

स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्विता ।

रुचक्ष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥ ४२ ॥

अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिद्वयव्यधः ।

पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुच्यते ॥ ४३ ॥

पित्ताहाहोऽन्नको मूर्च्छाविड्भेदस्वेदवृद्धज्वराः ।

हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मस्य स्पर्शनासहः ॥ ४४ ॥

दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।

कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥ ४५ ॥

पीनसालस्यहृक्कासकासशूलत्वगादिताः ।

गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक् ॥ ४६ ॥

स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।

प्रायः त्रयस्तु द्वन्द्वोत्या गुल्माः संस्पृष्टलक्षणाः ॥ ४७ ॥

सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शोघ्नपाकी घनोन्नतः ।

सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु क्षिया एव प्रजायते ॥ ४८ ॥

ऋतौ वा नवसृता वा यदि वा योनिरोगिणी ।

सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥ ४८ ॥  
 निरुणद्ध्यार्त्तं वं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।  
 कुच्छिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥ ५० ॥  
 हृत्सासदौहृदस्तन्यदर्शनं चामतादिकम् ।  
 क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥ ५१ ॥  
 शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।  
 रुक्स्तम्भदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥ ५२ ॥  
 गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।  
 योन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्यन्दनवेदनाः ॥ ५३ ॥  
 न चाङ्गेर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यापतु शूलवान् ।  
 पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात् ॥ ५४ ॥  
 न चास्या वर्द्धते कुच्छिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।  
 स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वा भवति तेन सः ॥ ५५ ॥  
 पाकं चिरेण भजते नैव वा विद्रधिः पुनः ।  
 पच्यते शीघ्रमत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ॥ ५६ ॥  
 अतः शीघ्रविदाहित्वाद्बिद्रधिः सोऽभिधीयते ।  
 गुल्मेऽन्तराश्रये वस्ति कुच्छिहृत्प्लीहवेदनाः ॥ ५७ ॥  
 अग्निवणंबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्त्तनम् ।  
 अतो विपर्ययो वाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ॥ ५८ ॥  
 वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताधिकम् ।  
 साटोपमत्यग्ररुजमाधानमुदरे भृशम् ॥ ५९ ॥  
 ऊर्ध्वाधो वातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ।  
 घनोऽष्ठीसोपमो ग्रन्थिरष्ठीलोर्ध्वं समुन्नतः ॥ ६० ॥  
 आनाहलिङ्गस्तिर्यक् तु प्रत्यष्ठीला तदाकृतिः ।  
 पक्वाश्रयाद् गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयान् ।  
 तूनीप्रतूनी तु भवेत् स एवातो विपर्यये ॥ ६१ ॥



द्वारवाहुत्यपुरीषबन्धवृत्त्यन्तमत्वान्बविकूजनानि ।

पटोपमाधानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ६२ ॥

## द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ।

अजोर्णाभ्रलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वाधो धातवो रुद्धा वाहिनीरम्बुवाहिनीः ।

प्राणान्मन्यपानान् सन्दूष्य कुर्युस्त्वक्मांससन्धिगाः ॥ २ ॥

आध्माप्य कुक्षिसुदरम् अष्टधा तच्च भिद्यते ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहबद्धचतोदकैः ॥ ३ ॥

तेनार्त्ताः शुष्कताल्बोष्ठाः शूनपादकरोदराः ।

नष्टचेष्टाबलाहाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः ॥ ४ ॥

स्युः प्रेतरूपाः पुरुषाः भाविनस्तस्य लक्षणम् ।

क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ॥ ५ ॥

जोर्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सह तेन च ।

क्षीयते बलतः शस्त्रच्छसित्यल्पेऽपि चेष्टिते ॥ ६ ॥

द्विद्विंशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पादयोः ।

रुग्वस्थिसन्धौ ततता लघुल्पभोजनैरपि ॥ ७ ॥

राजीजन्म बलीनाशो जठरे जठरेषु तु ।

सर्वेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥

दाहः खययुराधानमन्ते सलिलसम्भवः ।

सर्वं त्वतोयमरुणमशोफं नातिभारिकम् ॥ ९ ॥

गवाक्षितं शिराजालैः सदा गुडगुडायते ।

नाभिमन्त्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ १० ॥

भारतो हृत्कटीनाभिपायुवङ्गणवेदनः ।

सशब्दो निश्चरेहायुर्विड्बन्धो मूत्रमल्पकम् ॥ ११ ॥  
 नातिमन्दोऽनलो लौढ्यं न च स्याद्विरसं मुखम् ।  
 तत्र वातोदरे शोफः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु ॥ १२ ॥  
 कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ।  
 शुष्ककासाङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः ॥ १३ ॥  
 श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्दृष्टिङ्गासवत् ।  
 सतोदभेदमुदरं तनु कृष्णशिराततम् ॥ १४ ॥  
 आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।  
 वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ॥ १५ ॥  
 पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।  
 भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ १६ ॥  
 पीतताम्रशिरानहं सस्त्रेदं सोम दह्यते ।  
 धूमायति ऋदुस्यर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १७ ॥  
 श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवम् ।  
 निद्रोत्क्लेशोऽचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ १८ ॥  
 उदरं स्तिमितं श्लक्ष्णं शुक्लराजीतं महत् ।  
 चिराभिवृद्धि कठिनं शीतस्यर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १९ ॥  
 त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैः स्त्रोदतैश्च रजोमलैः ।  
 गरद्रूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः सञ्चिता मलाः ॥ २० ॥  
 कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितम् ।  
 कुर्युस्त्रिलिङ्गमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ॥ २१ ॥  
 बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ।  
 अत्याशितस्य सङ्गोभात यानयानादिचेष्टितैः ॥ २२ ॥  
 अतिव्यवायकर्माध्वमनव्याधिकर्शनैः ।  
 वामपार्श्वान्त्रितः श्लोहा च्युतः स्थानादिवर्द्धते ॥ २३ ॥  
 शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्द्धयेत् ।

सोऽष्टौलेवातिकठिनः प्राकृतः कूर्मपृष्ठवत् ॥ २४ ॥  
 क्रमेण वर्द्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ।  
 श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुग्ज्वरैः ॥ २५ ॥  
 पाण्डुत्वच्छर्दिमूर्च्छार्त्तिं दाहमोहैश्च संयुतम् ।  
 अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ २६ ॥  
 उदावर्त्तं रुगानाहैर्मोहदृष्टदहनज्वरैः ।  
 गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ २७ ॥  
 ग्रीहवह्निष्णात् पार्श्वान् कुर्ष्याद्यक्तदपि च्युतम् ।  
 पक्ष्मबालैः सहात्रेण भुक्तैर्वर्द्धायने गुदे ॥ २८ ॥  
 दुर्नामभिरुदावर्त्तैरन्यैर्वान्त्रोपलेपिभिः ।  
 वर्चः पित्तकफान् रुद्धा करोति कुपितोऽनिलः ॥ २९ ॥  
 अपानो जठरं तेन स्युर्दाहज्वरदृष्टवाः ।  
 कासश्वासोरुसदनं शिरोहृत्त्राभिपायुरुक् ॥ ३० ॥  
 मलसङ्गाऽरुचिच्छर्दिरुदरं मूढमारुतम् ।  
 स्थिरं नीलारुणशिराराजिवद्देमराजि वा ॥ ३१ ॥  
 नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ।  
 अस्थ्यादिशल्यैः सान्निषेद्भुक्तैरत्यशनेन वा ॥ ३२ ॥  
 भिद्यते पच्यते वान्त्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन् वहिः ।  
 आम एव गुदादेति ततोऽल्पाल्पं सर्वाद्द्रुसः ॥ ३३ ॥  
 तुल्यः कुण्ठपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ।  
 शेषश्चापूर्य्य जठरं जठरं चोरमावहेत् ॥ ३४ ॥  
 वर्द्धयेत् तदधो नाभेराशु चैति जलात्मताम् ।  
 उद्विक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासदृग्भ्रमैः ॥ ३५ ॥  
 क्षिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्रावीति चापरे ।  
 प्रवृत्तस्त्रेहपानादेः सहसाऽऽमाम्बुपायिनः ॥ ३६ ॥  
 अत्यम्बुपानान्नाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।

रुद्धाऽम्बुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥  
 वर्द्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदरात्रितौ ।  
 ततः स्यादुदरं लक्ष्णागुदस्रुतिरुजायुतम् ॥ ३८ ॥  
 कासखासारुचियुतं नानावर्णशिराततम् ।  
 तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ ३९ ॥  
 दकोदरं महत् स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत् ।  
 उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्चुप्रताः ॥ ४० ॥  
 पाकाद्द्रवादु द्रवोकुर्युः सन्धिस्रोतोमुखान्यपि ।  
 स्वेदश्च वाह्यस्रोतःसु विहतस्तिर्यग्मास्थितः ॥ ४१ ॥  
 तदेवोदकमाध्याय्य पिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ।  
 गुरुदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न शब्दवत् ॥ ४२ ॥  
 मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ।  
 तदनूदकजन्मास्मिन् कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम् ॥ ४३ ॥  
 शिरान्तर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ।  
 वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरम् ॥ ४४ ॥  
 कृच्छ्रं यथोत्तरं पक्षात् परं प्रायोऽपरि हतः ।  
 सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ॥ ४५ ॥  
 जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।  
 बलिनस्तदजाताम्बु यन्न साध्यं नवोत्थितम् ॥ ४६ ॥

### त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगशोफत्रिसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ॥  
 पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।  
 तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥ १ ॥  
 धमनीर्दश सम्प्राप्य व्याप्नुवत् सकलां तनुम् ।  
 श्लेष्मत्त्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥ २ ॥

त्वप्रांसयोस्तत् कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्भिधान् ।  
 पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥ ३ ॥  
 यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवम् ।  
 भ्रातूनां स्याच्च शैथिल्यभोजसश्च गुणक्षयः ॥ ४ ॥  
 ततोऽल्परक्तमेदस्को निःमारः स्यात् ज्ञथेन्द्रियः ।  
 मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ ५ ॥  
 शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः ष्ठीवनोऽल्पवाक् ।  
 अन्नद्विट् शिशिरहृषी शोर्णरोमा हतानलः ॥ ६ ॥  
 सन्नसक्त्यो ज्वरो खासी कर्णक्षोडी भ्रमी अमी ।  
 स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ ७ ॥  
 प्राग्रूपमस्य हृदयस्यन्दनं रूक्षता त्वचि ।  
 अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥  
 सादः अमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम् ।  
 कृष्णरूक्षारुणशिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥ ९ ॥  
 शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्द्धरुक् ।  
 पित्ताहरितपीताभशिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ १० ॥  
 हृत्स्वेदमूर्च्छाशीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्तता ।  
 वर्चोभेदोऽम्बको दाहः कफात् शुक्लशिरादिता ॥ ११ ॥  
 तन्द्रा लवणवक्तत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।  
 कासमूर्च्छर्दिश्च निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥ १२ ॥  
 मृत्कषायानिलं पित्तमूषरामधुराकफम् ।  
 दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च ॥ १३ ॥  
 स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य्य कुर्याद्बुद्धा च पूर्ववत् ।  
 पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ १४ ॥  
 पुरीषं कृमिमन्मुञ्चेद्विन्नं सासृक्कफं नरः ।  
 यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामलाम् ॥ १५ ॥

कोष्ठशाखाश्रयं पित्तं दग्ध्वासृङ्मांसमावहेत् ।  
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तया ॥ १६ ॥  
 दाहाविपाकः तृणावान् भेकाभो दुर्बलेन्द्रियः ।  
 भवेत्पित्तोत्क्षणस्यासौ पाण्डुरोगाट्टतेऽपि च ॥ १७ ॥  
 उपेक्षया च शोभाद्या सा कृच्छ्रा कुम्भकामला ।  
 हरितश्यावपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥ १८ ॥  
 वातपित्ताद् भ्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुर्ज्वरः ।  
 तन्द्राबलानलभ्रंशो लोटं तं हलीमकम् ॥ १९ ॥  
 अलसं चेति शंसन्ति तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।  
 शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥ २० ॥  
 पित्तरक्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःशिराः ।  
 नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् ॥ २१ ॥  
 उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ।  
 सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ २२ ॥  
 दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।  
 द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गैकाङ्गजं च तम् ॥ २३ ॥  
 पृथून्नतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ।  
 सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः ॥ २४ ॥  
 व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम् ।  
 अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वन्लस्रिग्धशीतलम् ॥ २५ ॥  
 लवणक्षारतीक्ष्णोष्णं शाकास्यु स्वप्नजागरम् ।  
 मृदुग्रास्यमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैयुनम् ॥ २६ ॥  
 पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिनापि वा ।  
 श्वासकासातिसाराशो जठरप्रदरज्वराः ॥ २७ ॥  
 विसूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डुताः ।  
 अन्ये च मिथ्योपक्रान्तास्तैर्दीषा वक्षसि स्थिताः ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वं शोफमधोवस्ती मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः ।  
 सर्वाङ्गगाः सर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ॥ २८ ॥  
 तत्पूर्वरूपं दवयुः शिरायामोऽङ्गौरवम् ।  
 वाताच्छोफश्चलो रुचः खररोमारुणासितः ॥ ३० ॥  
 सङ्कोचस्यन्दहर्षार्त्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् ।  
 क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत् पीडितस्तनुः ॥ ३१ ॥  
 स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद् रात्रावल्पो दिवा महान् ।  
 त्वक् च सर्पपलिमेव तस्मिंश्चिमिचिमायते ॥ ३२ ॥  
 पीतरक्तासितभासः पित्तादाताम्बरोमकृत् ।  
 शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग् जायते तनुः ॥ ३३ ॥  
 सट्टडाहज्वरस्वेददवक्त्रेदमदभ्रमः ।  
 शीताभिलाषी विड्भेदी गन्धो स्पर्शासहो मृदुः ॥ ३४ ॥  
 कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ।  
 स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्थानो निद्राच्छर्द्यग्निसादकृत् ॥ ३५ ॥  
 आक्रान्तो नोन्नमेत् कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः ।  
 स्रवेन्नासृक् चिरात् पिच्छां कुशशस्त्रादिविचतः ॥ ३६ ॥  
 स्पर्शोष्णकाङ्क्षी च कफात् यथास्वं इन्द्रजास्त्रयः ।  
 सङ्करादेतुलिङ्गानां निचयात् निचयात्मकः ॥ ३७ ॥  
 अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।  
 हिमानिलोदध्यनिलैर्भङ्गातकपिकच्छुजैः ॥ ३८ ॥  
 रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छयथुः स्याद्विसर्पवान् ।  
 भृशोष्ण लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ ३९ ॥  
 विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।  
 दंष्ट्रादन्तनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ ४० ॥  
 विषमूत्रशुक्रोपहतमलवहस्रसङ्करात् ।  
 विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गुरयोगावचूर्णनात् ॥ ४१ ॥

मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ।  
 नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ ४२ ॥  
 स्याद्विसर्पोऽभिघातान्तैर्दीपैर्दूष्यैश्च शोफवत् ।  
 त्रयधिष्ठानञ्च तं प्राहुर्वाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥ ४३ ॥  
 यथोत्तरञ्च दुःसाध्याः तत्र दोषा यथायथम् ।  
 प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥ ४४ ॥  
 देहे शीघ्रं विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तः स्थिता बहिः ।  
 बहिस्था द्वितये द्विस्थाः विद्यात्तन्त्रान्तराश्रयम् ॥ ४५ ॥  
 भर्मापतापात् संमोहादयनानां विघट्टनात् ।  
 तृष्णातियोगाद्देवानां विषमं च प्रवर्त्तनात् ॥ ४६ ॥  
 आशु चाग्निबलभ्रंशादतो वाह्यं विपर्ययात् ।  
 तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ ४७ ॥  
 शोफस्फुरणनिस्तोदभेदो यामार्त्तिहर्षवान् ।  
 पित्ताद् द्रुतिगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ४८ ॥  
 कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ।  
 स्वदोषलिङ्गैश्चीयन्ते सर्वस्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ४९ ॥  
 ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च विभ्रति व्रणलक्षणम् ।  
 वातपित्ताज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतड्भ्रमैः ॥ ५० ॥  
 अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ।  
 करोति सर्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥ ५१ ॥  
 यं यं देशं विपर्यश्च विसर्पति भवेत् स सः ।  
 शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते ॥ ५२ ॥  
 अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् द्रुतञ्च सः ।  
 मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ ५३ ॥  
 व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत् ।  
 हिक्काञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ ५४ ॥



क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।  
 चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहग्रमोद्भवाम् ॥ ५५ ॥  
 दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ।  
 कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ॥ ५६ ॥  
 रक्तं वा हृद्गरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रावमांसगम् ।  
 दूषयित्वा च दोर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ॥ ५७ ॥  
 ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ।  
 श्वासकासातिसारास्यशोषहिष्मावमिभ्रमैः ॥ ५८ ॥  
 मोहवैवर्ण्यं मूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतम् ।  
 इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ ५९ ॥  
 कफपित्ताज्वरः स्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोरुजाः ।  
 अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ ६० ॥  
 मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्यां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।  
 आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ॥ ६१ ॥  
 प्रायेणामाशये गृह्णन्ने कदेशं न चातिरुक् ।  
 पिटकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ ६२ ॥  
 भेचकाभोऽसितस्त्रिभ्रवो मलिनः शोफवान् गुरुः ।  
 गम्भीरपाकः प्राज्वोष्णा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ ६३ ॥  
 पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्त्रायुशिरागणः ।  
 शवगन्धिश्च वीसर्पं कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ ६४ ॥  
 सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वतिसर्पणः ।  
 बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ६५ ॥  
 विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्यसदृशैश्चितम् ।  
 स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाब्धं श्यावलोहितम् ॥ ६६ ॥  
 पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या हन्वजाश्चानुपद्रवाः ।  
 असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रान्तमर्मकाः ।

शीर्णस्नायुशिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगन्धयः ॥ ६७ ॥

## चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठशिवत्रकमिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ।

साधुनिन्दावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ १ ॥

पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ।

शिराः प्रपद्य तिर्य्यंगास्वग्लसीकासृगामिषम् ॥ २ ॥

दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्त्वतो वह्निः ।

त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तत् ॥ ३ ॥

कालेनोपेक्षितं यस्मात् सर्वं कुष्णाति तद्वपुः ।

प्रपद्य धातून् व्याप्यान्तः सर्वान् संक्लेद्य चावहेत् ॥ ४ ॥

सस्त्रेदक्लेदसङ्कोथान् कृमीन् सूक्ष्मान् सुदारुणान् ।

रोमत्वक्स्नायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ ५ ॥

भक्षयेच्छिवत्रमस्माच्च कुष्ठवाह्यमुदाहृतम् ।

कुष्ठानि सप्तधा दौषैः पृथङ्भिश्चैः समागतैः ॥ ६ ॥

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुस्वरं कफात् ॥ ७ ॥

मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्तजम् ।

चर्मैककुष्ठं किटिभसि शूलसविपादिकाः ॥ ८ ॥

वातश्लेष्मोद्भवा श्लेष्मपित्ताद्द्रुशतारुषी ।

पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ९ ॥

सर्वैः स्यात् काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ।

पुण्डरीकर्चजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ १० ॥

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्त्रेदस्त्रेदविवर्णताः ।

दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः अमः ॥ ११ ॥

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।  
 रुढानामपि रुद्धत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥ १२ ॥  
 रोमहर्षोऽसृजः कार्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।  
 कृष्णारुणकपालाभं रुद्धं सुप्तं खरं तनु ॥ १३ ॥  
 विस्तृतासमपर्यन्तं दूषितैर्लोमभिश्चितम् ।  
 तोदाब्धमल्पकण्डूकं कापालं शीघ्रसर्पि च ॥ १४ ॥  
 पक्वोदुम्बरताम्रत्वग्रोमगौरशिराचितम् ।  
 बहलं बहुलक्लेदं रक्तं दाहरुजाधिकम् ॥ १५ ॥  
 आशूत्यानावदरणक्लमिं विद्यादुदुम्बरम् ।  
 स्थिरं स्थानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाश्रुगम् ॥ १६ ॥  
 अन्योऽन्यसक्तमुक्त्वात्रं बहुकण्डूमुतिक्रिमि ।  
 श्लक्ष्णपीताभपर्यन्तं मण्डलं परिमण्डलम् ॥ १७ ॥  
 सकण्डूपिटिकाश्यावा लसीकाद्या विचर्चिका ।  
 परुषं तनु रक्तान्तमन्तः श्यावं समुन्नतम् ॥ १८ ॥  
 सतोददाहरुक्लेदं कर्कशैः पिटिकैश्चितम् ।  
 ऋक्षजिह्वाकतिप्रोक्तमृक्षजिह्वं बहुक्रिमि ॥ १९ ॥  
 हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाग्र्यं महाश्रयम् ।  
 अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभं किटिभं पुनः ॥ २० ॥  
 रुद्धं किणखरस्पर्शं कण्डूमत् पुरुषासितम् ।  
 मिश्रं रुद्धं बहिः स्निग्धमन्तर्घृष्टं रजः किरित् ॥ २१ ॥  
 श्लक्ष्णास्पर्शं तनु श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ।  
 प्रायेण चोर्ध्वकाये स्याद् गण्डैः कण्डूयुतैश्चितम् ॥ २२ ॥  
 क्त्वरलसकं पाणिपाददार्यी विपादिकाः ।  
 नीत्रार्यी मन्दकण्डूश्च सरागपिटिकाचिताः ॥ २३ ॥  
 शीघ्रप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ।  
 उक्त्वात्रमण्डला दद्रूः कण्डूमत्यनुषङ्गिणी ॥ २४ ॥

स्थूलमूलं सदाहार्त्तिं रक्तश्यावं बहुव्रणम् ।  
 शतारुः क्लेदजं त्वाढ्यं प्रायशः पूर्वजन्म च ॥ २५ ॥  
 रक्तान्तमन्तरा पाण्डु, कण्डूदाहरजान्वितम् ।  
 सोढो धमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः ॥ २६ ॥  
 घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशुविभेदि च ।  
 पुण्डरीकं तनुत्वग्भिश्चितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ २७ ॥  
 विस्फोटं पिटिकाः पामा कण्डूक्लेदरुजाधिकाः ।  
 सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्व्रः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परैः ॥ २८ ॥  
 सस्फोटमस्पर्शसहं कण्डूपातोददाहवत् ।  
 रक्तं दलच्चर्मदलं काकणं तीव्रदाहरुक् ॥ २९ ॥  
 पूर्वं रक्तञ्च कृष्णञ्च काकणन्तीफलोपमम् ।  
 कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ ३० ॥  
 दोषभेदीयविहितैरादिशेत्स्निग्धकर्मभिः ।  
 कुष्ठेषु दोषोल्बणतां सर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ॥ ३१ ॥  
 रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयम् ।  
 याप्यं मेदोगतं कृच्छ्रं पित्तहन्दासमांसगम् ॥ ३२ ॥  
 अकृच्छ्रं कफवाताढ्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ।  
 तत्र त्वक्चि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूक्षताः ॥ ३३ ॥  
 स्वदस्वापश्वयथवः शोणिते पिशिते पुनः ।  
 पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः सन्धिषु चाधिकम् ॥ ३४ ॥  
 कौस्थ्यं गतिक्षयोऽङ्गानां दलनं स्याच्च मेदसि ॥  
 नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ॥ ३५ ॥  
 क्षते च क्रमयः शुक्रैः स्वदारापत्यबाधनम् ।  
 यथापूर्वञ्च सर्वाणि स्युर्लिङ्गान्यसृगादिषु ॥ ३६ ॥  
 कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत् ।  
 निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातुद्भवसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

वाताद्रूक्षारुणं पित्तात् ताम्रं कललपत्रवत् ।

सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेतं घनं गुरु ॥ ३८ ॥

सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।

वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥

अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।

अनग्निदग्धजं साध्यं श्लेष्मवर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ ४० ॥

गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।

स्पर्शकाहारशय्यादिसेवनात् प्रायशो गदाः ॥ ४१ ॥

सर्वे सञ्चारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ।

ह्यमयस्तु द्विधा प्रोक्ता वाङ्माभ्यन्तरभेदतः ॥ ४२ ॥

बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।

नामतो विंशतिविधाः वाङ्मास्तत्रासृगुह्मवाः ॥ ४३ ॥

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बरात्रयाः ।

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिङ्गाश्च नामतः ॥ ४४ ॥

द्विधा ते कोठपिटिकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।

कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥ ४५ ॥

मधुरान्नगुडक्षीरदधिसक्तुनवोदनैः ।

शकृज्जा बहुविड्धान्यपर्णशाकोलकादिभिः ॥ ४६ ॥

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।

पृथुवध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः ॥ ४७ ॥

रूढधान्याङ्गुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ।

खेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ४८ ॥

अन्वादा उदराविष्टा हृदयादा महाकुहाः ।

कुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ ४९ ॥

हृत्तासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ।

सूर्क्षाच्छर्दिज्वरानाहकार्यक्षवथुपीनसान् ॥ ५० ॥

रक्तवाहिशिरोत्याना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।  
 अपादा वृत्तताम्राद्य सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः ॥ ५१ ॥  
 केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः ।  
 षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥ ५२ ॥  
 पक्वाशये पुरीषोत्या जायन्ते ऽधो विसर्पिणः ।  
 हृदास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ ५३ ॥  
 तदास्योद्गारनिःश्वासा विड्गन्धानुविधायिनः ।  
 पृथुवृत्ततनुस्यूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ ५४ ॥  
 ते पञ्च नाम्ना क्लमयः ककेरुकमकेरुकाः ।  
 सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ ५५ ॥  
 विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।  
 रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डू विनिर्गमात् ॥ ५६ ॥

### पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥  
 सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।  
 अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥ १ ॥  
 स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।  
 स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्ता मृत्युरन्तकः ॥ २ ॥  
 तद्दुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ।  
 तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥ ३ ॥  
 समासाद् व्यासतो दोषभेदीये नाम धाम च ।  
 प्रत्येकं पञ्चधा चारो व्यापारश्चेह वैकृतम् ॥ ४ ॥  
 तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम् ।  
 धातुत्रयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ॥ ५ ॥  
 चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ।

तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वावरणं बली ॥ ६ ॥  
 तत्र पक्षाशये क्रुद्धः शूलानाहान्द्रकूजनम् ।  
 मलरोधाश्मवर्णाश्विकपृष्ठकटीग्रहम् ॥ ७ ॥  
 करोत्यधरकायेषु तांस्तान् कृच्छ्रानुपद्रवान् ।  
 आमाशये तड्वमथुश्वासकासविसूचिकाः ॥ ८ ॥  
 कण्ठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ।  
 श्रोत्रादिष्विन्द्रियबधं त्वचि स्फुटनरुक्षणे ॥ ९ ॥  
 रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं रोगं विवर्णताम् ।  
 अरुंथन्नस्य विष्टश्मरुचिं कृशतां भ्रमम् ॥ १० ॥  
 मांसमेदोगतो ग्रन्थींस्तोदाद्यान् कर्कशान् भ्रमम् ।  
 गुर्वङ्गं चातिरुक्स्तब्धमुष्टिदण्डहृतापमम् ॥ ११ ॥  
 अस्थिस्थः सक्थिसन्ध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयम् ।  
 मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्त्रप्रं स्तब्धतां रुजम् ॥ १२ ॥  
 शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्गं विकृतिमेव च ।  
 तद्वद्गर्भस्य शुक्रस्यः शिरास्वाधानरिक्तते ॥ १३ ॥  
 तत्स्थः स्रावस्थितः कुर्याद् गृध्रस्यायामकुञ्जताः ।  
 वातपूर्णदृतिस्पर्शं शोफं सन्धिगतोऽनिलः ॥ १४ ॥  
 प्रसारणाऽऽकुञ्चनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ।  
 सर्वाङ्गसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभञ्जनम् ॥ १५ ॥  
 स्तम्भमाक्षेपणं स्वापं सन्ध्याकुञ्चनकम्पनम् ।  
 यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥  
 तदाङ्गमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ।  
 अधः प्रतिहतो वायुर्व्रजल्यूध्वं हृदाश्रयाः ॥ १७ ॥  
 नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन् ।  
 आक्षिपेत्परितो गात्रं धनुर्वच्चास्य नामयेत् ॥ १८ ॥  
 कृच्छ्रादुच्छसिति स्तब्धसस्तमीलितदृक्ततः ।

कपीत इव कूजेत् स निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ १८ ॥  
 स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ।  
 अश्रु वीत मुहुः स्वास्थ्यं मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥ २० ॥  
 गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थितः ।  
 अभिघातसमुत्पन्नश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ २१ ॥  
 मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीर्यदा ।  
 ध्याप्नोति सकलं देहं जत्रुरायम्यते तदा ॥ २२ ॥  
 अन्तर्धनुरिवाङ्गं च वेगैः स्तम्भं च नेत्रयोः ।  
 करोति जृम्भां दशनं दशनानां कफोद्गमम् ॥ २३ ॥  
 पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहम् ।  
 अन्तरायाम इत्येष बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ २४ ॥  
 देहस्य बहिरायामात् पृष्ठतो नोयते शिरः ।  
 उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावमृद्यते ॥ २५ ॥  
 दन्तेष्वस्थे च वैवर्ण्यं प्रस्नेदः स्रस्तगात्रता ।  
 बाह्यायामं धनुष्कम्भं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥ २६ ॥  
 व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।  
 व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः सर्वाभापादमस्तकम् ॥ २७ ॥  
 लथ्यतः पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ।  
 गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वाल्पकेषु च ॥ २८ ॥  
 जिह्वातिलेखनात् शुष्कभक्षणादभिघाततः ।  
 कुपितो हनुमूलस्थः संसयित्वाऽनिलो हनू ॥ २९ ॥  
 करोति विहृतास्यत्वमथवा संहृतास्यताम् ।  
 हनुसंसः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ३० ॥  
 वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।  
 जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ३१ ॥  
 शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।



उन्नासवक्त्रचवयुखरकार्मुककर्षणात् ॥ ३२ ॥  
 विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ।  
 वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥ ३३ ॥  
 बक्रीकरोति वक्त्रार्द्धमुक्तं हसितमीक्षितम् ।  
 ततोऽस्य कम्पते मूर्धा वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता ॥ ३४ ॥  
 दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः चवग्रहः ।  
 गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥ ३५ ॥  
 निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम् ।  
 जत्रोरूर्ध्वं रुजा तीव्रा शरीरार्द्धेऽधरेऽपि वा ॥ ३६ ॥  
 तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे ।  
 रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्ध्वधराः शिराः ॥ ३७ ॥  
 रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात् शिराग्रहः ।  
 गृहीत्वाहं तनोर्वायुः शिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥ ३८ ॥  
 पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिवन्धान् विमोक्षयन् ।  
 कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥ ३९ ॥  
 एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।  
 सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४० ॥  
 शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ।  
 कृच्छ्रस्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः ॥ ४१ ॥  
 आमवहायनः कुर्यात् संस्तभ्याङ्गं कफान्वितः ।  
 असाध्यं हतसर्वेहं दण्डवद्दण्डकं मरुत् ॥ ४२ ॥  
 अंसमूलस्थितो वायुः शिराः सङ्कोच्य तत्रगाः ।  
 बाहुप्रस्पन्दितहरं जनयत्यवबाहुकम् ॥ ४३ ॥  
 तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।  
 बाहुचेष्टापहरणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ ४४ ॥  
 वायुः कक्षां स्थितः सकृद्गुः कण्डरामाक्षिपेत् यदा ।

तदा खच्चो भवेज्जन्तुः पद्भुः सकथ्योर्दयोरपि ॥ ४५ ॥

कम्पते गमनारम्भे खच्चन्निव च याति यः ।

कडायखच्चं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ ४६ ॥

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।

जीर्णाजीर्णै तथाऽऽयाससङ्क्षोभस्वप्नजागरैः ॥ ४७ ॥

सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसञ्चितम् ।

अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥

सक्थस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ।

तदा स्कन्नाति तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ४९ ॥

परकीयाविव गुरु स्यातामप्तिभृशव्यथौ ।

ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्यरुचिज्वरैः ॥ ५० ॥

सयुतौ पादसदनकच्छ्रोडरणसुप्तिभिः ।

तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमयापरे ॥ ५१ ॥

वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ।

ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षश्च स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥ ५२ ॥

रुक् पादे विषमन्यस्ते अमाहा जायते यदा ।

वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥ ५३ ॥

पाणिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्दिता ।

सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ ५४ ॥

विश्वाची गृध्रसी चोक्ता खल्ली तीव्ररुजान्विता ।

हृथेते चरणौ यस्य भवेताञ्च प्रसुप्तवत् ॥ ५५ ॥

पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ।

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ।

विशेषतश्चङ्गमिते पाददाहं तमादिशेत् ॥ ५६ ॥

## षोडशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।

भजतां विधिहीनञ्च स्वप्रजागरमैथुनम् ॥ १ ॥

प्रायेण सुकुमाराणामचङ्गमणशीलिनाम् ।

अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥ २ ॥

वातलैः शीतलैर्वायुर्हृदः क्रुद्धो विमार्गगः ।

तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥ ३ ॥

आख्यरोगं सुद्धं वातबलासं वातशोणितम् ।

तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥ ४ ॥

विशेषाद् यानयानाद्यैः प्रलम्बौ तस्य लक्षणम् ।

भविष्यतः कुष्ठममं तथा सादः श्लयाङ्गता ॥ ५ ॥

जानुजङ्घोरकव्यं सहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

कण्ठस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥ ६ ॥

भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ।

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥ ७ ॥

आखोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं विधावति ।

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं तत् पूर्वं जायते ततः ॥ ८ ॥

कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातूनभिद्रवत् ।

कण्ठादिसंयुतोत्ताने त्वक्ताम्रश्यावलोहिता ॥ ९ ॥

सायामा भृशदाहोषा गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।

श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥ १० ॥

हिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्वञ्च वेगवान् ।

करोति खञ्जं पङ्कं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ ११ ॥

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।

शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥ १२ ॥

धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचेऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।

शीतहेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ १३ ॥

रक्ते शोफोऽतिरुक् तोदस्ताम्बुमिचिमायते ।

स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लोदसमन्वितः ॥ १४ ॥

पित्ते विदाहः संमोहः खेदो मूर्च्छा मदः सट्ट ।

स्पर्शाक्षमत्वं रुग्णागः शोफपाकी भृशोष्णता ॥ १५ ॥

कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।

कण्डूर्मन्दा च रुग् इन्द्रसर्वलिङ्गञ्च सङ्करे ॥ १६ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।

त्रिदोषजं त्यजेत् स्रावि स्तम्भमर्बुदकारि च ॥ १७ ॥

रक्तमार्गं निहन्याशु शाखासन्धिषु सारुतः ।

निविश्यान्वोऽन्यमाचार्यं वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ १८ ॥

वायौ पञ्चात्मके प्राणो रौक्ष्यव्यायामलङ्घनैः ।

अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ १९ ॥

कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्त्तयेत् ।

पीनसार्दितट्टकासश्वासादींश्चामयान् बहून् ॥ २० ॥

उदानः क्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्रावधारणैः ।

गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतो गदान् ॥ २१ ॥

कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्दरोचकपीनसान् ।

कुर्याच्च गलगण्डादींस्तांस्तान् जत्रूर्द्धसंश्रयान् ॥ २२ ॥

व्यानोऽतिगमनध्यानक्रोडाविषमचेष्टितैः ।

विरोधिरूक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥ २३ ॥

पुंस्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ।

सर्वाङ्गरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुप्तताः ॥ २४ ॥

कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च कुर्यात् सर्वाङ्गान् गदान् ।

समानो विषमाजोर्णशीतसङ्कीर्णभोजनैः ॥ २५ ॥

करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ।

शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान् ॥ २६ ॥

अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगघातातिवाहनैः !

यानयानासनस्थानचङ्गुमैश्चातिसेवितैः ॥ २७ ॥

कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्वाशयाश्रयान् ।

मूत्रशुक्रप्रदोषार्शागुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥ २८ ॥

सर्वश्च मारुतं सामं तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।

स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥ २९ ॥

कटुरुक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।

युक्तं विद्यान्निरामन्तु तन्द्रादीनां विपर्ययात् ॥ ३० ॥

वायोरावरणं वातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ।

लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ ३१ ॥

कटुकोणास्त्रलवणैर्विदाहः शोतकामता ।

शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ३२ ॥

लङ्घनायामरूक्षोष्णकामता च कफावृते ।

रक्तावृते सदाहार्त्तिस्त्वङ्मांसान्तरजा भृशम् ॥ ३३ ॥

भवेच्च रागी श्वयथुर्जायते मण्डलानि च ।

मांसिन कठिनः शोफो विवर्णः पिटिकास्तथा ॥ ३४ ॥

हर्षः पिपीलिकानां च सञ्चार इव जायते ।

चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ ३५ ॥

आक्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ।

स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ३६ ॥

सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूल्यते ।

मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ३७ ॥

शूलञ्च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ ३८ ॥

भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णं शाम्यत्यन्नावृतेऽनिलो ।

मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं वस्तौ मूत्रावृते भवेत् ॥ ३९ ॥

विडावृते विबन्धोऽधः स्वस्थाने परिक्रान्तति ।

व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ॥ ४० ॥

शक्तत् पीडितमन्त्रेण दुःखं शुष्कं चिरोत्सृजेत् ।

सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणीवङ्क्षणपृष्ठरुक् ॥ ४१ ॥

विलोलो मारुतो स्वस्थं हृदयं पीड्यतेऽति च ।

भ्रमो मूर्च्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ॥ ४२ ॥

विदग्धेऽन्त्रे च वमनम् उदानेऽपि भ्रमादयः ।

दाहोऽन्तरूर्जाभ्रंशश्च दाहो व्याने च सर्वगः ॥ ४३ ॥

क्लमोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च ससन्तापः सवेदनः ।

समान ऊष्मोपहतिरतिस्त्रेदोऽरतिः सलट् ॥ ४४ ॥

दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णना ।

रुजाऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ ४५ ॥

श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तन्द्रारुचिर्वमिः ।

ष्ठीवनक्षवथूद्धारनिःश्वासीच्छ्वाससंग्रहः ॥ ४६ ॥

उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ।

बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ॥ ४७ ॥

गुरुताऽङ्गेषु सर्वेषु स्वलितं च गतौ भृशम् ।

समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्त्रेदो मन्दवह्निता ॥ ४८ ॥

अपाने सकफं मूत्रशक्तः स्यात् प्रवर्त्तनम् ।

इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ ५९ ॥

प्राणादयस्तथान्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् ।

सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ ५० ॥

निःश्वासीच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ।

हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणोददान आहृते ॥ ५१ ॥  
 उदानेनाहृते प्राणे वर्णौजोबलसङ्घयः ।  
 देशानया च विभजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ ५२ ॥  
 थानान्यवेक्ष्य वातानां हृद्धिं हानिं च कर्मणाम् ।  
 प्राणादीनां च पञ्चानां मित्रमावरणं मिथः ॥ ५३ ॥  
 पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मित्राणां मित्रितैश्च तैः ।  
 मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वत्प्राणादिभिरनेकधा ॥ ५४ ॥  
 भारतम्यविकल्पाच्च यात्याहृत्तिरसङ्घ्यताम् ।  
 तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥ ५५ ॥  
 शनैः शनैश्चोपशयाद् गूढामपि मुहुर्मुहुः ।  
 विशेपाज्जोवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥ ५६ ॥  
 स्यात्तयोः पीडनाहानादायुषश्च बलस्य च ।  
 आहृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ ५७ ॥  
 प्रयत्ने नापि दुःसाध्या भवेयुर्वानुपक्रमाः ।  
 विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ।  
 भवन्त्युपद्रवास्तेषामाहृतानामुपेक्षणात् ॥ ५८ ॥  
 इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्ग-  
 हृदयसंहितायां तृतीयं निदानस्थानं  
 समाप्तम् ।

## चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इहि ह स्नाहुरात्रे यादयो महर्षयः ।

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वीत लङ्घनम् ॥ १ ॥

प्रायूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्ने न पालयन् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥

लङ्घनैः क्षयिते दोषे दीप्तोऽग्नौ लाघवे सति ।

स्वास्थ्यं क्षुत्तृड् रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते ॥ ३ ॥

तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चले मले ।

सहृत्तासप्रसेकान्नदेषकासविसूचिके ॥ ४ ॥

सद्यो भुक्तस्य सञ्जाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य शस्तुं कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥

श्वासातीसारसम्भोहृद्द्रोगविषमज्वरान् ।

पिप्पलीभिर्युतान् गालान् कलिङ्गैर्मधुकेन वा ॥ ६ ॥

उष्णाभ्रसा समधुना पिबेत्सलवणेन वा ।

घटोलनिम्बकर्कोटवेत्रपत्रोदकेन वा ॥ ७ ॥

तर्पणेन रसेनेत्तोर्मयैः कल्पोदितानि वा ।

वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ॥ ८ ॥

कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ।

दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥



तस्मादादोषपचनाज्वरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥  
 दृष्ट्वानल्पाल्पमुष्णाम्बु पिवेद्वातकफज्वरे ।  
 तत्कफं विलयं नीत्वा दृष्ट्वाभाशु निवर्त्तयेत् ॥ ११ ॥  
 उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ।  
 लीनपित्तानिलस्वेदशक्नु तानुलोमनम् ॥ १२ ॥  
 निद्राजाद्यारुचिहरं प्राणानामवलम्बनम् ।  
 विपरीतमतः शीतं दोषसङ्घातवर्द्धनम् ॥ १३ ॥  
 उष्णमेवद्गुणत्वेऽपि युञ्ज्यान्नैकान्तपित्तले ।  
 उद्विक्तपित्ते दबधुदाहमोहातिसारिणि ॥ १४ ॥  
 विषमद्योत्यिते शीघ्रे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ।  
 घनचन्दनशुण्ठाम्बु पर्यटोशीरसाधितम् ॥ १५ ॥  
 शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं दृष्टज्वरापहम् ।  
 उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ॥ १६ ॥  
 तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम् ।  
 स्नानाभ्यङ्गप्रदेहांश्च परिशेषं च लङ्घनम् ॥ १७ ॥  
 अजीर्ण इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।  
 न पिवेदौषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥ १८ ॥  
 आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।  
 सोदरदपोनसम्वासे जङ्घापर्वास्थिशूलिनि ॥ १९ ॥  
 वातक्षोष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः सम्प्रवर्त्तयेत् ।  
 स्वेदमूत्रशक्नुदातान् कुर्यादग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥  
 स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वशङ्खानुपालयेत् ।  
 लङ्घनं स्वेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः ॥ २१ ॥  
 मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ।  
 शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥ २२ ॥  
 नैष्यते, तेषु हि हितं शमनं यन्न कर्शनम् ।

तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशेषितम् ॥ २३ ॥  
 द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लङ्घने ।  
 युक्तं लङ्घितलिङ्गैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥  
 यथा स्त्रीषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।  
 तस्याग्निदीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पावकः ॥ २५ ॥  
 षडहं वा सृदुलं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ।  
 प्राग्लाजपेयां सुजरां सशुण्ठीधान्यपिप्यलीम् ॥ २६ ॥  
 ससैन्धवां तथाम्नाथीं तां पिबेत् सहदाडिमाम् ।  
 सृष्टविड् बहुपित्तो वा सशुण्ठीमात्रिकां हिमाम् ॥ २७ ॥  
 वस्तिपाश्वं शिरःशूली व्याघ्री गोक्षुरसाधिताम् ।  
 पृश्निपर्णीबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ २८ ॥  
 सिद्धां ज्वरातिसार्यन्तां पेयां दीपनपाचनीम् ।  
 ऋस्वेन पञ्चमूलेन हिक्कारुक्खासकासवान् ॥ २९ ॥  
 पञ्चमूलेन महता कफार्त्तो यवसाधिताम् ।  
 विबद्धवर्चाः सयवां पिप्यल्यामलकैः कृताम् ॥ ३० ॥  
 यवागूं सर्पिषा भृष्टां मलदोषानुलोमनीम् ।  
 चविका पिप्यलीमूलद्राक्षांमलकनागरैः ॥ ३१ ॥  
 कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत् तु परिकर्त्तनि ।  
 कोलवृक्षास्त्रकलशीधावनी श्रीफलैः कृताम् ॥ ३२ ॥  
 अस्वे दनिद्रस्तृष्णार्त्तः सितामलकनागरैः ।  
 सितावदरसृष्टीका सारिवा मुस्तचन्दनैः ॥ ३३ ॥  
 तृष्णाच्छर्दिपरीदाहज्वरघ्नीं क्षौद्रसंयुताम् ।  
 कुर्यात् पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ ३४ ॥  
 मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।  
 श्रीषे तयोर्बाधकयोस्तृट् च्छर्दिर्दाहपीडिते ॥ ३५ ॥  
 ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति तेषु तु ।

ज्वरापहैः फलरसैरङ्गिर्वा लाजतर्पणम् ॥ ३६ ॥

पिबेत् सशर्कराक्षौद्रं ततो जीर्णं च तर्पणे ।

यवाग्वामोदनं क्षुड्वानश्रीयाद् भ्रष्टतण्डुलम् ॥ ३७ ॥

दकलावणिकैर्यूषै रसैर्वा मुद्गलावजैः ।

इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥ ३८ ॥

ततः पक्केषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते ।

कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनो यथा ॥ ३९ ॥

तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ।

पित्तश्चे अहरत्वेऽपि कषायस्तु न शस्यते ॥ ४० ॥

नवज्वरे मलस्तम्भात् कषायो विषमज्वरम् ।

कुरुते रुचिहृत्त्वासहिध्माध्मानादिकानपि ॥ ४१ ॥

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।

केचिन्नघ्नभुक्तस्य योज्यमामोत्वणे न तु ॥ ४२ ॥

तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ।

दोषेऽथवातिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि ॥ ४३ ॥

अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।

मृदुज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा ॥ ४४ ॥

अचिरज्वरितस्यापि भेषजं कारयेत् तदा ।

मुस्तया पर्पटं युक्तं शुण्ठ्या दुस्पर्शयापि वा ॥ ४५ ॥

पाक्यं शीतकषायं वा पाठीशीरं सबालकम् ।

पिबेत् तद्वच्च भूनिम्बगुडूचोमुस्तनागरम् ॥ ४६ ॥

यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।

ज्वरारोचकटुणास्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ ४७ ॥

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥

पटोलं सारिवा मुस्ताः पाठाः कटुकरोहिणी ।

पटोलनिम्बत्रिफलामृद्धीका मुस्तवत्सकाः ॥ ४९ ॥

किराततिक्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ।  
 धात्री मुस्तामृताक्षौद्रमर्द्धश्लोकसमापनाः ॥ ५० ॥  
 पञ्चैते सन्ततादीनां पञ्चानां शमना मताः ।  
 दुरालभाऽमृता मुस्ता नागरं वातजे ज्वरे ॥ ५१ ॥  
 अथवा पिप्पलीमूलगुडूची विश्वभेषजम् ।  
 कनीयः पञ्चमूलं च पित्ते शक्रयवा घनम् ॥ ५२ ॥  
 कटुका त्रेति सक्षौद्रं मुस्तापर्पटकं तथा ।  
 सधन्वयासभूनिम्बं वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ ५३ ॥  
 अथवा वृषगाङ्गेयी शृङ्गवेरदुरालभाः ।  
 र्ग्विबन्धानिलस्ये अयुक्ते दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥  
 अभया पिप्पलीमूलशस्याककटुकाघनम् ।  
 द्राक्षा मधूकमधुकं रोध्रकाश्मर्य्यसारिवाः ॥ ५५ ॥  
 मुस्तामलकङ्गीवेरपद्मकेसरपद्मकम् ।  
 मृणालचन्दनोशीरनीलोत्पलपरूषकम् ॥ ५६ ॥  
 फाण्टो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ।  
 युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ॥ ५७ ॥  
 ज्वरं मदात्ययं कृदिर्मूर्च्छादाहं श्रमं भ्रमम् ।  
 ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ ५८ ॥  
 पाचयेत् कटुकां पिष्ट्वा कर्परेऽभिनवे शुची ।  
 निष्पीडितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥  
 कफवाते वचा तिक्ता पाठारग्वधवत्सकाः ।  
 पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ॥ ६० ॥  
 व्याघ्रीशुण्ठीमृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।  
 वातह्ने अज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ ६१ ॥  
 पथा कुस्तुम्बरी मुस्ता शुण्ठी कटुत्तणपर्पटम् ।  
 सकट्फलवचाभार्गीदेवाहं मधुहिङ्गुमत् ॥ ६२ ॥

कफवातज्वरेष्वेव कुच्छिहृत्पार्श्ववेदनाः ।  
 कण्ठामयास्यश्चयथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ ६३ ॥  
 आरग्वधादिः सञ्जीवः कफपित्तज्वरं जयेत् ।  
 तथा तिक्ता वृषोशीरत्रायन्ती त्रिफलामृताः ॥ ६४ ॥  
 सन्निपातज्वरे व्याघ्री देवदारुनिशाघनम् ।  
 यटोलपत्रान्म्वत्वक्त्रिफलाकटुकायुतम् ॥ ६५ ॥  
 नागरं पौष्करं मूलं गुडूची कण्ठकारिका ।  
 सकासश्वासपार्श्वार्त्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ ६६ ॥  
 मधुकपुष्पे मृद्धीका त्रायमाणा परूषकम् ।  
 सीशीरतिक्ता त्रिफला काश्मर्यं कल्पयेद्धिमम् ॥ ६७ ॥  
 कषायं तं पिबन् काले ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ।  
 जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्वन्वयवासकम् ॥ ६८ ॥  
 बद्धविट् कटुका द्राक्षा त्रायन्ती त्रिफलागुडान् ।  
 जीर्णैषधोऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्नतु ॥ ६९ ॥  
 पेया कफं वर्द्धयति पङ्कपांसुषु वृष्टिवत् ।  
 श्लेष्माभिष्यन्नदेहानां मतः प्रागपि योजयेत् ॥ ७० ॥  
 यूषान् कुलत्थचणकदाडिमादिक्कतात् लघून् ।  
 रूक्षांस्तिक्तरसोपेतान् हृद्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ ७१ ॥  
 रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे हिताः ।  
 श्लेष्मोत्तरे वीततुषास्तथा वाद्यक्कता यवाः ॥ ७२ ॥  
 ओदनस्तैः शृतो द्विस्त्रिःप्रयोक्तव्यो यथायथम् ।  
 दोषदूष्यादिवलतो ज्वरघ्नक्काथसाधितः ॥ ७३ ॥  
 मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ।  
 कारवेल्लककर्कोटबालमूलकपर्पटैः ॥ ७४ ॥  
 वार्ताकनिम्बकुसुमपटोलफलपल्लवैः ।  
 अत्यन्तलघुभिर्मांसैर्जाङ्गलैश्च हिता रसाः ॥ ७५ ॥

व्याघ्रीपरुषतर्कारीद्राक्षामलकदाडिमैः ।  
 संस्कृता पिप्पलीशुण्ठीधान्यजीरकसैन्धवैः ॥ ७६ ॥  
 सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ।  
 अनस्रतकसिद्धानि रुच्यानि व्यञ्जनानि च ॥ ७७ ॥  
 अक्षान्यनलसम्पन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ।  
 तानि क्वथितशीतं च वारि मद्यं च सात्मप्रतः ॥ ७८ ॥  
 सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्तद्यु ।  
 श्लेष्मक्षयविहङ्गोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ७९ ॥  
 यथोचितेऽथवा काले देशसात्मप्रानुरोधतः ।  
 प्रागल्पवङ्गिर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीद्यते ॥ ८० ॥  
 कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लङ्घिते ।  
 सर्पिर्दद्यात्कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ८१ ॥  
 पक्केषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ।  
 दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रवहृद्विकृत् ॥ ८२ ॥  
 लङ्घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसङ्ख्यात् ।  
 देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्त्तते ॥ ८३ ॥  
 रूचं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ।  
 वमनस्वेदकालाम्बुकषायलघुभोजनैः ॥ ८४ ॥  
 यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ।  
 तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्त्रैवाम्बुवेश्मनः ॥ ८५ ॥  
 वातपित्तजितामग्रं संस्कारमनुरुध्यते ।  
 श्रुतरां तद्व्रतो दद्याद्यथा स्त्रीषधसाधितम् ॥ ८६ ॥  
 विपरीतं ज्वरोष्णं जयेत् पित्तं च शैत्यतः ।  
 स्नेहादातं घृतं तुष्यं योगसंस्कारतः कफम् ॥ ८७ ॥  
 पूर्वं कषायाः सृष्टाः सर्वे योज्या यथामलम् ।  
 त्रिफलापिचुमन्दत्वङ्मधुकं हृहतीदयम् ।

समसूरदलं काथः सृष्टो ज्वरकासहा ॥ ८८ ॥  
 लोन्द्र्यवधावनितक्तासारिवामलकतामलकीभिः ।  
 वमुस्तहिमपालतिसेव्यै द्राक्षयातिविषया स्थिरया च ॥ ८९ ॥  
 यायु निहन्ति साधितं ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम् ।  
 चिं भृशतापमंसयोर्वमयुं पाञ्चशिरोरुजं क्षयम् ॥ ९० ॥  
 कं पवनजन्मनि ज्वरे योजयेत्त्रिवृतया वियोजितम् ।  
 कं वृषष्टतं च पैत्तिके यच्च पालनिकया मृतं हविः ॥ ९१ ॥  
 इक्षुसौवचलचव्यपाठाव्योषाग्निभिभूद्भवयावशूकैः ।  
 शकैः क्षीरसमं घृतस्य प्रस्थं पचेर्ज्वरं कफज्वरघ्नम् ॥ ९२ ॥  
 गुडूचा रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।  
 मृदोकाया बलायाश्च चेहाः सिद्धा ज्वरच्छिदः ॥ ९३ ॥  
 जीर्णे घृते च भुञ्जीत मृदुमांसरसौदनम् ।  
 बलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ॥ ९४ ॥  
 कफपित्तहरा मुद्गकारवेलादिजा रसाः ।  
 प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ॥ ९५ ॥  
 शूलोदावर्त्तविष्टम्भजनना ज्वरवर्द्धनाः ।  
 न शाम्यत्येवमपि चेज्वरः कुर्वीत शोधनम् ॥ ९६ ॥  
 शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ।  
 आम्राशयगते दोषे बलिनः पालयन् बलम् ॥ ९७ ॥  
 पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ।  
 मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिकेसरैः ॥ ९८ ॥  
 ससितामधुभिर्दद्याद् व्योषाद्यं वा विरेचनम् ।  
 पारग्वधं वा पयसा मृदोकाणां रसेन वा ॥ ९९ ॥  
 त्रिफलां द्रायमाणं वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ।  
 वरिक्तानां स संसर्गी मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ॥ १०० ॥  
 यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत् मलं सदा

पक्वोऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्यदः ॥ १०१ ॥

अतिप्रवर्त्तमानं वा पाचयन् सङ्ग्रहं नयेत् ।

आमसङ्ग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ॥ १०२ ॥

पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।

प्रसुप्तं कृष्णसर्पं च कराग्रेण परानृशेत् ॥ १०३ ॥

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं च विरेचनम् ।

कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्नलान् ॥ १०४ ॥

क्षीरोक्षितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहलड्वतः ।

क्षीरं पित्तानिलार्त्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥ १०५ ॥

तद्दुर्लङ्घनोत्तमं प्लुष्टं वनमिवाग्निना ।

दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति ॥ १०६ ॥

संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोणमेव वा ।

विभज्य काले युञ्जीत ज्वरिणं हन्यतोऽन्यथा ॥ १०७ ॥

पयः सशुण्ठीखर्जूरसृङ्गीकाशर्कराष्टतम् ।

शृतशीतं मधुयुतं लड्दाहज्वरनाशनम् ॥ १०८ ॥

तद्दद् द्राक्षाबलायष्टीसारिवाकणचन्दनैः ।

चतुर्गुणेनाभसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत् ॥ १०९ ॥

कासात् श्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।

मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ ११० ॥

शृतमेरण्डमूलेन बालविल्वेन वा ज्वरात् ।

धारोष्णं वा पयः पीत्वा विवहानिलवर्चसः ॥ १११ ॥

सरक्तपिच्छातिश्रुतेः सलट्शूलप्रवाहिकान् ।

सिद्धं शुण्ठीवन्ताव्याघ्रीगोकण्ठकगुडैः पयः ॥ ११२ ॥

शोफमूत्रशक्लदातविवन्धज्वरकासजित् ।

दृशिकविल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ ११३ ॥

शिंशिपासारसिद्धं वा क्षीरमाशु ज्वरापहम् ।



- निरूहस्तु बलं वक्त्रं विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ॥ ११४ ॥  
 दोषे युक्तः करोत्याशु पक्वे पक्वाशयं गते ।  
 पित्तं वा कफपित्तं वा पक्वाशयगतं हरेत् ॥ ११५ ॥  
 संसनं त्रीनपि मलान् वस्तिःपक्वाशयाश्रयान् ।  
 प्रचीणकफपित्तस्य त्रिकपृष्ठकटिग्रहे ॥ ११६ ॥  
 दीप्ताग्ने बद्धशक्तः प्रयुञ्जीतानुवासनम् ।  
 पटोलनिम्बच्छदनकटुकाचतुरङ्गुलैः ॥ ११७ ॥  
 स्थिरावलागोक्षुरकमदनोशीरबालकैः ।  
 पयस्यर्हीदके क्वाथं चोरशेषं विमिश्रितम् ॥ ११८ ॥  
 कल्कितैर्मुस्तमदनकृष्णामधुकवल्कैः ।  
 वस्तिं मधुघृताभ्याञ्च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ॥ ११९ ॥  
 चतस्रः पर्णिनीर्यष्टोफलोशीरनृपद्रुमान् ।  
 क्वाथयेत् कल्कयेद्यष्टीशताह्वाफलिनीफलम् ॥ १२० ॥  
 मुस्तञ्च वस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ।  
 जीवन्तो मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचाम् ॥ १२१ ॥  
 ऋद्धिं रास्त्रां बलां विल्वं शतपुष्पां शतावरोम् ।  
 पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितम् ॥ १२२ ॥  
 ज्वरेऽवासनं दद्याद्यथास्नेहं यथामलम् ।  
 ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ १२३ ॥  
 शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरमिन्द्रियबोधनम् ।  
 जीर्णज्वरे रुजिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनम् ॥ १२४ ॥  
 स्नेहिकं शून्यशिरसो दाहात्तं पित्तनाशनम् ।  
 धूमगण्डूषकवलान् यथादोषञ्च कल्पयेत् ॥ १२५ ॥  
 प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकण्ठामयापहान् ।  
 अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यतैन्धवम् ॥ १२६ ॥  
 धात्रीद्रात्रासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ।

यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ १२० ॥  
 अभ्यङ्गालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ।  
 कुर्यादक्षनधूमांश्च तथैवागन्तुजेऽपि तान् ॥ १२८ ॥  
 दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाभ्यङ्गमाचरेत् ।  
 सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुराम्लकषायकैः ॥ १२९ ॥  
 दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ।  
 शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः काथः कल्कीकृतैः पचेत् ॥ १३० ॥  
 तैलं सचीरमभ्यङ्गात् सद्यो दाहज्वरापहम् ।  
 शिरो गात्रञ्च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १३१ ॥  
 तत्काथेन परीषेकमवगाहञ्च योजयेत् ।  
 तथारनालसलिलचीरशुक्तघृतादिभिः ॥ १३२ ॥  
 कपित्थमातुलिङ्गाम्बुविदारोरोध्रदाडिमैः ।  
 वदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टजेन वा ॥ १३३ ॥  
 लिप्ते ऽङ्गे दाहरुग्मोहच्छर्दिस्तृष्णा च शाम्यति ।  
 यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ १३४ ॥  
 तं च शीलयतः शोघ्नं सदाहो नश्यति ज्वरः ।  
 वीर्योष्णोरुष्णसंस्पर्शैस्तगरागुरुकुङ्कुमैः ॥ १३५ ॥  
 कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ।  
 नखरास्त्रामुरवचाचण्डेलाद्वयचोरकैः ॥ १३६ ॥  
 पृथ्वीकाशिशुसुरसाहिंसाध्यामकसर्षपैः ।  
 दशमूलामृतैरण्डद्वयपन्नूररोहिषैः ॥ १३७ ॥  
 तमालपत्रभूतिकशल्लकीधान्यदोष्यकैः ।  
 मिश्रिमाषकुलत्याग्निप्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ॥ १३८ ॥  
 अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ।  
 कथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ॥ १३९ ॥  
 तैनाभ्यङ्गात् सुखोष्णेन तैः सुपिष्टैश्च लेपयेत् ।

कवोष्णैस्तैः परोषिकमवगाहञ्च कल्पयेत् ॥ १४० ॥

केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ।

आरग्वधादिवर्गञ्च पानाभ्यञ्जनलेपनैः ॥ १४१ ॥

धूपानगुरुजांस्तांश्च वक्ष्यन्ते विषमज्वरे ।

अग्न्यनग्निकृतान् स्वेदान् स्वेदिभेषजभोजनम् ॥ १४२ ॥

गर्भभूवेश्मशयनं कुथाकम्बलरत्नकान् ।

निर्धूमदीप्तै रङ्गारैर्हसन्तीश्च हसन्तिकाः ॥ १४३ ॥

मद्यं सत्प्रापणं तक्रं कुलत्यत्रीहिकोद्रवान् ।

संगीलयेद्द्वे पथुमान् यच्चान्यदपि पित्तलम् ॥ १४४ ॥

दयिताः स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः ।

यौवनासवमत्ताश्च तमालिङ्गेयुरङ्गनाः ॥ १४५ ॥

वीतशीतञ्च विज्ञाय तास्ततोऽपनयेत् पुनः ।

वर्द्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य च ॥ १४६ ॥

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान् जयेन्मलान् ।

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ १४७ ॥

शोफः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ॥ १४८ ॥

प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ।

शीतोष्णस्निग्धरूचाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ॥ १४९ ॥

शाखानुसारी तस्याश्च मुञ्चेद् बाह्योः क्रमाच्छिराम् ।

अयमेव विधिः कार्थ्यो विषमेऽपि यथायथम् ॥ १५० ॥

ज्वरे विभज्ज वातादीन् यश्चानन्तरमुच्यते ।

पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ १५१ ॥

त्रिचतुःपञ्चशः क्वाथा विषमज्वरनाशनाः ।

योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक् ॥ १५२ ॥

तैस्तैर्विधानैः सगुडैर्भक्तातकमथापि वा ।

लङ्घनं वृंहणं चापि ज्वरागमनवासरे ॥ १५३ ॥  
 प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम् ।  
 जीर्णं तद्वदधि पयस्तक्रं सर्पिश्च षट्पलम् ॥ १५४ ॥  
 कल्याणकं पञ्चगव्यं तिक्ताख्यं वृषसाधितम् ।  
 त्रिफलाकोलतर्कारीक्ताथदध्ना शृतं घृतम् ॥ १५५ ॥  
 तिल्वकत्वक्कृतावापं विषमज्वरजित् परम् ।  
 सुरां तीक्ष्णञ्च यन्मद्यं शिखितित्तिरिक्कुटान् ॥ १५६ ॥  
 मांसं मध्योष्णवीर्यञ्च सहान्नेन प्रकामतः ।  
 सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥ १५७ ॥  
 सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा तच्छर्दयेत् पुनः ।  
 नीलिनीमजगन्धाञ्च त्रिवृतां कटु रोहिणीम् ॥ १५८ ॥  
 पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ।  
 मनोह्वा सैन्धवं कृष्णा तैलेन नयनाञ्जनम् ॥ १५९ ॥  
 योज्यं हिङ्गुसमा व्याघ्री वसानस्यं ससैन्धवम् ।  
 पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैन्धवा ॥ १६० ॥  
 पलङ्गुषा निम्बपत्रं वचाकुष्ठहरीतकी ।  
 सर्षपा सयवा सर्पिर्धूपोविड्वा विडालजा ॥ १६१ ॥  
 पुरध्यामवचासर्जनिम्बार्कागरुदारुभिः ।  
 धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः ॥ १६२ ॥  
 धूपनस्याञ्जनत्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैल्लते ।  
 दैवाश्रयं च भैषज्यं जुरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ १६३ ॥  
 विशेषाद्विषमान् प्रायस्ते ह्यागन्वनुबन्धजा ।  
 यथास्वं च शिरां विध्येदशान्तौ विषमज्वरे ॥ १६४ ॥  
 केवलानिलवीसर्पविस्फोटाभिहतजरे ।  
 सर्पिःपानहिमालेपसेकमांसरसाशनम् ॥ १६५ ॥  
 यथास्वमुक्तं च रक्तमोचादिसाधनम् ।

ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलिमन्त्रादिसाधनम् ॥ १६६ ॥  
 श्लोषधोगन्धजे पित्तशमनं विषजिद्विषे ।  
 इष्टै रथैर्मनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ॥ १६७ ॥  
 हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।  
 क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥  
 भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरी ।  
 शापाथर्वणमन्त्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्रयः ॥ १६९ ॥  
 ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैः ।  
 तस्माद्दोषानुसारेण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥  
 न हि ज्वरोऽनुबध्नानि मारुताद्यैर्विनाकृतः ।  
 ज्वरकालं स्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ॥ १७१ ॥  
 कर्णार्द्रं मनः शुद्धं सर्वज्वरविनाशनम् ।  
 त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैद्युनम् ॥ १७२ ॥  
 गुर्वसात्म्यविदाह्वयं यच्चान्यज्वरकारणम् ।  
 न विज्वरोऽपि सहसा सर्वान्नीनो भवेत्तथा ॥ १७३ ॥  
 निवृत्तोऽपि ज्वरः शोषं व्यापादयति दुर्बलम् ।  
 सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ।  
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत् कुर्याद्भिषग्जितम् ॥ १७४ ॥  
 श्लोषधयो मणयश्च सुमन्त्राः साधुगुरुद्विजदैवजपूजाः ।  
 शीतिकरा मनसो विषयाश्च घ्नन्त्यपि विष्णुकृतं ज्वरमुग्रम् ॥ १७५ ॥

### द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥  
 ऊर्ध्वगं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवम् ।  
 रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥ १ ॥  
 अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।

शान्तं शान्तं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गान्तरं च यत् ॥ २ ॥

अतिप्रवृत्तं मन्दाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ।

सन्तर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।

शमनेर्द्वंहणैस्त्रान्यल्लङ्घ्यहं ह्यानवेक्ष्य च ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकषायकौ ।

उपवासश्च निःशुण्ठीषडङ्गोदकपायिनः ॥ ५ ॥

अधोगे रक्तपित्ते तु द्वंहणो मधुरो रसः ।

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेयापूर्वमधोगते ॥ ६ ॥

अन्नतो बलिनो शुद्धं न धार्यं तद्वि रोगकृत् ।

धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ ७ ॥

त्रिवृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करम् ।

साधयेद्विधिवद्गृहं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ ८ ॥

त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरापहः ॥ ९ ॥

त्रिवृत्समसिता तद्वत् पिप्पली पादसंयुता ।

वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ १० ॥

ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ।

क्षीरं वा रसमिक्षीर्वा शुद्धस्यानन्तरो विधिः ॥ ११ ॥

यथास्त्रं मन्यपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम् ।

मन्यो ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ १२ ॥

मधुखर्जूरमृद्धीकापरूषकसिताम्भसा ।

मन्यो वा पञ्चसारेण सष्टतैर्लाजसक्तुभिः ॥ १३ ॥

दाडिमामलकाम्बो वा मन्दाग्न्यस्त्राभिलाषिणाम् ।

कमलोत्पलकिञ्जल्कपुश्निपर्णीप्रियङ्गुकाः ॥ १४ ॥

उशीरं शाबरं रोध्रं शृङ्गवेरं कुचन्दनम् ।

ङीवेरं धातकीपुष्पं विल्वमध्यं दुरालभा ॥ १५ ॥  
 अर्हाँ विहिता पेया वस्यन्ते पादयीगिकाः ।  
 भूनिम्बसेव्यजलदा मसूरः पृश्निपर्ण्यपि ॥ १६ ॥  
 विदारिगन्धा मुद्गाश्च बला सर्पिर्हरेणुका ।  
 जाङ्गलानि च मांसानि शीतवीर्याणि साधयेत् ॥ १७ ॥  
 पृथक्पृथग्जले तेषां यवागूः कल्पयेद्रसे ।  
 शीताः सशर्कराचौद्रास्तद्व्यांसरसानपि ॥ १८ ॥  
 ईषदस्नाननम्लान् वा घृतभृष्टान् सशर्करान् ।  
 शूकंशिम्बिभवं धान्धं रक्ते शाकं च शस्यते ॥ १९ ॥  
 अत्रस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघु शीतलम् ।  
 पूर्वोक्तमम्बुपानीयं पञ्चमूलेन वा शृतम् ॥ २० ॥  
 लघुना शृतशीतं वा मध्वशो वा फलाम्बु वा ।  
 शशः सवास्तकः शस्तो विबन्धे तित्तिरिः पुनः ॥ २१ ॥  
 उदुम्बरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ।  
 म्लक्षस्य बर्हिणस्तद्व्यग्रोधस्य च कुकुटः ॥ २२ ॥  
 यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥ २३ ॥  
 वासारसेन फलिनी मृद्रीधाञ्जनमाञ्चिकम् ।  
 पित्तासृक् शमयेत् पोतं निर्यासो वाऽटरूपकात् ॥ २४ ॥  
 शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोऽपि वा ।  
 वृषः सद्यो जयत्यसं स ह्यस्य परमौषधम् ॥ २५ ॥  
 पटोलमालतीनिम्बचन्दनद्वयपञ्चकम् ।  
 रोध्रो वृष स्तन्दुलियः कृष्णामृन्मदयन्तिका ॥ २६ ॥  
 शतावरी गोपकन्याकाकोल्यौ मधुयष्टिका ।  
 रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्कराः ॥ २७ ॥  
 पलाशवल्ककायो वा सुशीतः शर्करान्वितः ।  
 पिवेद्वा मधुसर्पिर्भ्यां नवाश्वशक्ततो रसम् ॥ २८ ॥

सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात्पारावतं शकृत् ।  
 प्रतिनिस्तृतरक्तश्च क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ २९ ॥  
 जाङ्गलं भक्षयेद्वाजमामपित्तयुतं यकृत् ।  
 चन्दनोशीरजलदालाजामुद्गकणायवैः ॥ ३० ॥  
 बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ।  
 प्रसादश्चन्दनाभोजसेव्यं मृद्भृष्टलोष्टजः ॥ ३१ ॥  
 सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ।  
 श्रापोथ्य वा नवे कुम्भे प्लावयेद्विचुगण्डिकाः ॥ ३२ ॥  
 स्थितं तद्गुप्तमाकाशे रात्रिं प्रातः शृतं जलम् ।  
 मधमृद्धीकजाभोजकृतोत्तंसं च तद्गुणम् ॥ ३३ ॥  
 ये च पित्ते ज्वरे चोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत् ।  
 कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नी विजिते कफे ।  
 रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोत्क्षणे पयः ॥ ३४ ॥  
 युञ्ज्याच्छागं शृतं तद्द्वयं पञ्चगुणेऽभसि ।  
 पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ ३५ ॥  
 जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ।  
 पृथक् पृथक् शृतं क्षीरं सघृतं सितयाऽथवा ॥ ३६ ॥  
 गोकण्टकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।  
 हन्त्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥ ३७ ॥  
 विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।  
 वटप्ररोहैः शृङ्गैर्वा शुण्ठुदीच्योत्पलैरपि ॥ ३८ ॥  
 रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ।  
 पीत्वा कषायान् पयसा भुञ्जीत पयसैव च ॥ ३९ ॥  
 कषाययौगैरेभिर्वा विपक्वं पाययेद् घृतम् ।  
 समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणेऽभसि ॥ ४० ॥  
 पक्वाष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ।



पुष्पगर्भं च तच्छीतं सचीद्रं पित्तशोणितम् ॥ ४१ ॥  
 पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्दोगकामलाः ।  
 तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ ४२ ॥  
 पालाशहन्तस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ।  
 सचीद्रं तच्च रक्तघ्नं तथैव द्वायमाणया ॥ ४३ ॥  
 रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ।  
 लिङ्गान्नाक्तिकसर्पिभ्यां चारमुत्पलनालजम् ॥ ४४ ॥  
 पृथक् पृथक् तथाभोजरेणुश्यामामधूकजम् ।  
 गुदागमे विशेषेण शोणिते वस्तिरिष्यते ॥ ४५ ॥  
 घ्राणगे रुधिरि शुद्धे नावनं चानुषेचयेत् ।  
 कषाययोगान् पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसप्लुतान् ॥ ४६ ॥  
 क्षीरादीन् ससितांस्तोयं केवलं वा जलं हितम् ।  
 रसो दाडिमपुष्पाणामाम्नीत्यः शाडूलस्य वा ।  
 कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ॥ ४७ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥  
 केवलानिलजं कासं स्रैरादावुपाचरेत् ।  
 वातघ्नसिद्धैः क्षिग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ १ ॥  
 लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः स्वेदसेकावगाहनैः ।  
 वस्तिभिर्बद्धविड् वातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥  
 हृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहाविरचनैः ।  
 गुडूचीकण्टकारोभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ॥ ३ ॥  
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वाङ्गदीपनः ।  
 चारुराम्नावचाहिङ्गुपाठायष्ट्या धान्यकैः ॥ ४ ॥  
 द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोरुयुतैः पचेत् ।

दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मण्डानुपायिना ॥ ५ ॥

सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मानुत् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नादशमूलशतावरीः ॥ ६ ॥

पलोन्मिताद्वकुडवं कुलत्थं वदरं यवम् ।

तुलाद्वं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥ ७ ॥

समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।

प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥ ८ ॥

पञ्जकासान् शिरःकम्पं योनिवह्वलवेदनाम् ।

सर्वाङ्गीकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ ९ ॥

विदार्यादिगणक्वाथकल्कसिद्धं च कासजित् ।

अशोकबीजक्षवकजन्तुघ्नाञ्जनपद्मकैः ॥ १० ॥

सविडैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृतप्लुतम् ।

लिङ्घ्यात् पयश्चानुपिवेदाजं कासादिपीडितः ॥ ११ ॥

विडङ्गं नागरं रास्ना पिप्पली हिङ्गुसैन्धवम् ।

भाङ्गीं चारश्च तच्चूर्णं पिवेद्वा घृतमात्रया ॥ १२ ॥

सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिष्माहताग्निषु ।

दुरालभां शृङ्गवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलाम् ॥ १३ ॥

लिङ्घ्यात्कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ।

दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भाङ्गीं कर्कटकों शठीम् ॥ १४ ॥

पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ।

तद्वत्सकृष्णां शृङ्गीं च सभाङ्गीं तद्वदेव च ॥ १५ ॥

पिवेच्च कृष्णां क्षोण्णेन सलिलेन ससैन्धवाम् ।

मस्तुना सप्तितां शृङ्गीं दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥ १६ ॥

पिवेद्ददरमज्जो वा मदिरादधिमस्तुभिः ।

अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभ्रष्टं ससैन्धवम् ॥ १७ ॥

कासी सपीनसो धूमं स्रैहिकं विधिना पिवेत् ।

हिष्माखासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ १८ ॥  
 ग्राम्यानुपोदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।  
 रसैर्माषात्मगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेद्दि तान् ॥ १९ ॥  
 यवानीपिप्पलीविल्वमध्यनागरचित्रकैः ।  
 रास्त्रा जाजो पृथक्पर्णी पलाशशठीपौष्करैः ॥ २० ॥  
 पिष्ट्वां स्निग्धान्नलवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।  
 कटिहृत्यार्धकोष्ठार्त्तिश्वासहि माप्रणाशनीम् ॥ २१ ॥  
 दशमूलरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।  
 पिबेत् पेयां समतिलां चैरेयीं वा ससैन्धवाम् ॥ २२ ॥  
 मात्स्यकौकुटवाराहैर्मांसैर्वा साज्यसैन्धवाम् ।  
 वास्तुको वायसीशाकं कासघ्नः सुनिषण्णकः ॥ २३ ॥  
 कण्टकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम् ।  
 स्नेहास्तौलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥ २४ ॥  
 दधिमस्वारनालाम्बफलाम्बुमदिराः पिबेत् ।  
 पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥  
 तथा मदनकाश्मर्यमधुककथितैर्जलैः ।  
 फलयश्वाह्वकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाप्लुतैः ॥ २६ ॥  
 पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।  
 युञ्ज्याद्विरेकाययुतां घनञ्च क्षणि तिक्तकैः ॥ २७ ॥  
 हृतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्जनं भजेत् ।  
 घने कफे तु शिशिरं रूचं तिक्तोपसंहितम् ॥ २८ ॥  
 लेहः पैत्ते सिता धात्री क्षौद्रद्राक्षा हिमोत्पलैः ।  
 सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥ २९ ॥  
 मृद्दीकार्द्रगतं त्रिंशत् पिप्पलीः शर्करापलम् ।  
 स्नेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शकद्रसम् ॥ ३० ॥  
 ल्वगेलाथीषमृद्दीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।

लाजमुस्ताशठीरास्नाधात्रीफलविभीतकैः ॥ ३१ ॥  
 शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिल्लहो हृद्रोगकासहा ।  
 मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३२ ॥  
 मुद्गादियूपैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ।  
 घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुताः ॥ ३३ ॥  
 शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।  
 शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥ ३४ ॥  
 काकोली वृहती मेदाद्वयैः सहषनागरैः ।  
 पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥  
 द्राक्षां कणां पञ्चमूलं टणाख्यं च पचेज्जले ।  
 तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥  
 साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्विताम् ।  
 शठीङ्गीवेरवृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ॥ ३७ ॥  
 पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ।  
 शर्करां जीवकं मुद्गमाषपर्ण्यौ दुरालभाम् ॥ ३८ ॥  
 कल्कीकृत्य पचेत् सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।  
 पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ ३९ ॥  
 लिङ्गाहा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ।  
 कफकासौ पिबेदादौ सुरकाष्ठात् प्रदीपितात् ॥ ४० ॥  
 स्नेहं परिस्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।  
 म्लिग्धं विरेचयेद्दूर्ध्वमधोमूर्ध्नि च युक्तितः ॥ ४१ ॥  
 तीक्ष्णैर्विरेकैर्बालनं संसर्गी चास्य योजयेत् ।  
 यवमुद्गकुलत्यान्त्रै रुष्णरुक्षैः कटूत्कटैः ॥ ४२ ॥  
 कासमर्दकवार्त्ताकव्याघ्रीचारकणान्वितैः ।  
 धान्वबैलरसैः स्नेहैस्त्रिलसर्षपनिम्बजैः ॥ ४३ ॥  
 दशमूलाम्बु घर्माम्बु मद्यं मध्वम्बु वा पिबेत् ॥

मूलेः पौष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशाम् ॥ ४४ ॥

पिवेद्वारिसहस्रीर्द्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलं शृङ्गवेरं विभीतकम् ॥ ४५ ॥

शिखिकुङ्कुटपिच्छानां मषीचारी यत्रोद्भवः ।

विशालापिप्पलीमूलं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ ४६ ॥

कफकासहरा लेहास्त्रयः श्लोकार्क्षयोजिताः ।

मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोङ्गकम् ॥ ४७ ॥

पृथगसाञ्च मधुना व्याघ्रीवार्त्ताकभृङ्गजान् ।

कासघ्नस्याश्वशकृतः सुरसस्यासितस्य च ॥ ४८ ॥

देवदारुशठीरास्त्राकर्कटाख्यादुरालभाः ।

पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्या धात्री सितोपला ॥ ४९ ॥

लाजासितोपलासर्पिः शृङ्गी धात्रीफलोद्भवा ।

मधुतैलयुता लेहास्त्रयो वातानुगे कफे ॥ ५० ॥

द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाद् व्योषात् पलत्रयम् ।

रोचनं दीपनं स्वर्थं पीनसश्वासकासजित् ॥ ५१ ॥

गुडचारोषणकणादाडिमं श्लामकासजित् ।

क्रमात् पलद्वयार्द्धाक्षकर्षार्द्धपलोन्मितम् ॥ ५२ ॥

पिवेज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सशृङ्गीकं च पाचनम् ।

अथवा दीप्यकत्रिवृद्विशालाघनपौष्करम् ॥ ५३ ॥

सकणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ।

तैलभ्रष्टञ्च वैदेहीकल्काच्चं ससितोपलम् ॥ ५४ ॥

पाययेत् कफकासघ्नं कुलत्थसलिलाद्भुतम् ।

दशमूलादके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥ ५५ ॥

पुष्करा हृशठीविल्वसुरसाव्योषहिङ्गुभिः ।

पेयानुपानं तक्षर्षिर्वातश्चेत्सामयापहम् ॥ ५६ ॥

निर्गुण्ठीपत्रनिर्याससाधितं कासजिद् घृतम् ।

घृतं रसे विडङ्गानां व्योषगर्भञ्च साधितम् ॥ ५७ ॥  
 पुनर्नवाशिवाटिकासरलकासमर्दाभृता ।  
 पटोलवृहतीफणिज्जकरसैः पयःसंयुतैः ॥ ५८ ॥  
 घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते ।  
 न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्गुरेभ्यो भयम् ॥ ५९ ॥  
 समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।  
 घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशठीदाडिमैः ॥ ६० ॥  
 सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ।  
 वृश्चीवृहतीपथ्यायवानीचित्रकर्द्धिभिः ॥ ६१ ॥  
 मृद्धीका चव्यवर्षाभूदुरालभ्नास्त्रवेतसैः ।  
 शृङ्गीतामलकीभाङ्गीरास्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ६२ ॥  
 कल्कैस्तत्सर्वकासेषु श्वासहिष्मासु चेष्यते ।  
 पचेद्वाघ्रीतुलां क्षुणां वहिषामाढकस्थिते ॥ ६३ ॥  
 क्षिपेत् पूते तु सञ्चूर्ण्य व्योषरास्नाभृताग्निकान् ।  
 शृङ्गीभाङ्गीघनग्रन्थिधन्वयासान् पलार्द्धिकान् ॥ ६४ ॥  
 सर्पिषः षोडशंपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।  
 मत्स्यण्डिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्येत् ॥ ६५ ॥  
 दर्वीलेपिनि शीते च पृथग् द्विकुडवं क्षिपेत् ।  
 पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यानवस्य च ॥ ६६ ॥  
 लेहोऽयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ।  
 श्मनं च पिबेद्भूमं शोधनं बहुले कफे ॥ ६७ ॥  
 मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तीङ्गदित्वचः ।  
 धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥ ६८ ॥  
 निष्ठूरतान्ते गुडयुतं कोष्णं धूमो निहन्ति सः ।  
 वातश्च मोत्तरान् कासानचिरेण चिरन्तनान् ॥ ६९ ॥  
 तमकः कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः ।

पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥  
 कफानुबन्धे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियाम् ।  
 पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशनीम् ॥ ७१ ॥  
 वातज्ञेष्मात्मके शुष्के स्निग्धं चार्द्रं विरुद्धानम् ।  
 कासे कर्मसपित्ते तु कफजे तिक्तसंयुतम् ॥ ७२ ॥  
 उरस्थन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ।  
 क्षीरेण शालीन् तीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ॥ ७३ ॥  
 पार्श्ववस्त्रिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।  
 भिन्नविट्कः समुस्तातिविषापाठां सक्ककाम् ॥ ७४ ॥  
 लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनोयं गणं सितम् ।  
 त्वक्षीरोसम्मितं क्षीरे पक्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥ ७५ ॥  
 इक्ष्वारिकाविषग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ।  
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥ ७६ ॥  
 यवानां चूर्णमामानां क्षीरे सिद्धं घृतान्वितम् ।  
 ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत् ॥ ७७ ॥  
 कासवांश्च पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितम् ।  
 गुडोदकं वा कथितं सक्षौद्रमरिचं हिमम् ॥ ७८ ॥  
 चूर्णमामलकानां वा क्षीरपक्वं घृतान्वितम् ।  
 रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥  
 कासी पर्वास्थिशुली च लिङ्गात्सघृतमाक्षिकान् ॥  
 मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलान् ॥ ८० ॥  
 द्विजातमर्द्धकर्षांशं पिप्पल्यर्द्धपञ्चं सिता ।  
 द्राक्षामधूकं खर्जूरं पलाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥  
 मधुना गुटिका घ्नन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितम् ।  
 कासखासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिध्यावमिभ्रमान् ॥ ८२ ॥  
 क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहशोफाद्यमारुतान् ।

रक्तनिष्ठोवहृत्पाश्वरुक्पिपासाञ्चरानपि ॥ ८३ ॥  
 वर्षाभूशर्करारक्तशालितण्डुलजं रजः ।  
 रक्तष्ठीवी पिबेत्सिद्धं द्वाचारसपयोघृतैः ॥ ८४ ॥  
 मधुकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।  
 यथा स्वमार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ॥ ८५ ॥  
 मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ।  
 क्षामः क्षीणक्षतोरस्को मन्दनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥ ८६ ॥  
 शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षीद्रशर्करम् ।  
 शर्करां यवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥ ८७ ॥  
 शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः क्षयः ।  
 क्रथ्यात्पिशितनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ ८८ ॥  
 पिप्पलीक्षीद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्द्धनम् ।  
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष्मणप्रियङ्गुभिः ॥ ८९ ॥  
 तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ।  
 साश्वकर्णैः शृतात् क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ९० ॥  
 शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेन्द्रियः ।  
 वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्मतः ॥ ९१ ॥  
 तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्चना ।  
 हृत्पाश्वरार्त्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९२ ॥  
 कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्तविरोधि यत् ।  
 यथ्याह्वनागबलयोः काथे क्षीरे समे घृतम् ॥ ९३ ॥  
 पयस्या पिप्पलीवांसीकल्कैः सिद्धं क्षते हितम् ।  
 जीवनीयो गणः शुण्ठी वरीवीरा पुनर्नवा ॥ ९४ ॥  
 बला भार्ङ्गीस्वगुप्तार्द्धशठी तामलकी कणा ।  
 शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यत्तद्यु ॥ ९५ ॥  
 द्वाचाक्षीडादि च फलं मधुरस्निग्धवृंहणम् ।



तैः पचेत् सर्पिषः प्रस्थं कर्पांशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥८६॥

क्षीरधात्रीविदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितम् ।

प्रस्थार्द्धं मधुनः शोते शर्करार्द्धं तुलारजः ॥ ८७ ॥

पलार्द्धकं च मरिचं त्वगिलापवकेसरम् ।

विनीय चूर्णितं तन्मालिङ्घ्यान्मात्रां यथाबलम् ॥ ८८ ॥

अमृतप्राशमित्ये तन्नराणाममृतं घृतम् ।

सुधानृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ८९ ॥

नष्टशुक्रवतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्षितान् ।

स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च वृंहयेत् ॥ १०० ॥

कासहिष्माज्वरश्वासदाहदृष्ट्यास्रपित्तनुत् ।

पुत्रदं हृदिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ १०१ ॥

श्वदंष्ट्रोक्षीरमञ्जिष्ठाबलाकाश्मर्यकटूत्थणम् ।

दर्भमूलं पृथक्पर्णां पलासर्षभकौस्थिरा ॥ १०२ ॥

पालिकानि पचेत् तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदकर्षभजीवकैः ॥ १०३ ॥

शतावर्यार्द्धमृद्धीकाशर्कराश्रावणीविसैः ।

प्रस्थः सिद्धो घृताहातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥ १०४ ॥

मूत्रहृच्छप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।

धनुस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ १०५ ॥

मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थकाथे पचेद् घृतम् ।

पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ १०६ ॥

पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।

समसक्तुक्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्वितम् ॥ १०७ ॥

धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसाद् घृतात् ।

गव्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०८ ॥

सिद्धपूते सिताक्षौद्रं हिप्रस्थं विनयेत्ततः ।

यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ॥ १०८ ॥

घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिङ्गाहाताधिके पिबेत् ॥ ११० ॥

लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वात् हन्ति नानलम् ।

आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ॥ १११ ॥

क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि तु ।

त्वक्क्षीरोपिप्लीलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ ११२ ॥

सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् कृत्वा दद्यात् पयोऽनु च ।

रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥

वीतत्वगस्थिकूष्माण्डतुलां खिन्नां पुनः पचेत् ।

घट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ ११४ ॥

खण्डाच्छृतं कणाशुण्ठयोर्द्विपलं जीरकादपि ।

त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्द्धं पलांशकम् ॥ ११५ ॥

अवतारितशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकम् ।

खजेनामथ्य च स्थाप्य तन्निहन्युपयोजितम् ॥ ११६ ॥

कासहिष्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।

उरःसन्धानजननं मेधास्मृतिबलप्रदम् ॥ ११७ ॥

अश्विभ्यां विहितं हृद्यं कूष्माण्डकरसायनम् ।

पिक्वेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्षाभिवर्द्धितम् ॥ ११८ ॥

पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ।

एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलवर्णकरः परम् ॥ ११९ ॥

मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं यक्ष्मा विश्वौषधस्य च ।

पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ॥ १२० ॥

तेन क्वाथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरेण पाचयेत् ।

पलाद्धिकैश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ॥ १२१ ॥

प्रपौण्डरीककाशमर्यप्रियालकपिकच्छुभिः ।

अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ॥ १२२ ॥

काकोली चीरकाकोली चीरशुक्लादिजीरकैः ।

एतन्नागबलासर्पिःपित्तरक्तक्षतक्षयान् ॥ १२३ ॥

जयेत्तृड्भ्रमदाहांश्च बलपुष्टिकरं परम् ।

बर्षमायुष्यभोजस्यं बलीपलितनाशनम् ॥ १२४ ॥

उपयुज्य च पश्मासान् हृद्योऽपि तरुणायते ।

दीप्तेऽग्नी विधिरेषः स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ॥ १२५ ॥

यस्मोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शङ्कति तु द्रवे ।

दशमूलं स्वयं गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ॥ १२६ ॥

हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।

भाङ्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशान् यवाढकम् ॥ १२७ ॥

हरीतकीशतं चैकं जले पञ्चाढके पचेत् ।

यवस्त्रिभे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ॥ १२८ ॥

पचेद् गूडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ।

तैलात्पिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ १२९ ॥

लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ।

तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ॥ १३० ॥

पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिष्णुं विषमन्वरम् ।

मेहगुल्मग्रहण्यर्शाहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ १३१ ॥

अर्गस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ।

दशमूलं बलां मूर्वां हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ॥ १३२ ॥

पाठाश्वगन्धापामार्गस्वगुप्तातिविषामृतम् ।

बालविल्वं त्रिवृहन्तीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ १३३ ॥

पयस्यां कुटजं हिंसां पुष्यं सारं च वीजकात् ।

बोटस्थविरभङ्गातविकङ्कतशतावरी ॥ १३४ ॥

पूतीकरञ्जशम्याकचन्द्रलेखासहाचरम् ।

सौभाङ्गनकनिम्बत्वगिन्दुरं च पलांशकम् ॥ १३५ ॥

पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकहृदयम् ।  
 पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ १३६ ॥  
 पूते क्षिपेत् समथ्ये च तत्र जीर्णगुडात् तुलाम् ।  
 तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ १३७ ॥  
 अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्वीलेपेऽवतार्य्य च ।  
 शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात् पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥ १३८ ॥  
 चूर्णीकृतं त्रिजाताञ्च त्रिफलं निखनेत्ततः ।  
 धान्ये पुराणकुम्भस्थं मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ १३९ ॥  
 रसायनं वशिष्ठोक्तमेतत् पूर्वगुणाधिकम् ।  
 स्वस्थानां निष्परीहारं सर्वतुषु च शस्यते ॥ १४० ॥  
 पालिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात् पले ।  
 कुडवांशानि वृक्षान्नं दाडिमं पत्रमार्जकम् ॥ १४१ ॥  
 एकैकां मरिचाजाज्योर्धान्यकाद् द्वे चतुर्थिके ।  
 शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ १४२ ॥  
 कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपानेषु दापयेत् ।  
 रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पाश्चात्तिश्वासकासजित् ॥ १४३ ॥  
 एकां षोडशिकां धान्याद् द्वे द्वे वाऽजाजिदीप्यकात् ।  
 ताभ्यां दाडिमवृक्षान्त्रैर्द्विद्विसौवर्चलात् पलम् ॥ १४४ ॥  
 शुण्ठ्याः कर्षं दधित्यस्य मध्यात् पञ्च पलानि च ।  
 तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ १४५ ॥  
 खाण्डवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।  
 विधिश्च यत्प्रविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥ १४७ ॥  
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे हृद्दे उरः शिरः ।  
 दाल्यते कासिनी यस्य स धूमानापिबेदिमान् ॥ १४७ ॥  
 द्विमेदाद्विबलापलायणीकल्कैः क्षौमे सुभाविते ।  
 वर्त्ति कृत्वा पिबेद्भूमं जीवनीयघृतानुपः ॥ १४८ ॥

मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरीनागरैः ।  
 तद्वदेवाऽनुपानं तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥ १४८ ॥  
 पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामाद्र्या वटशृङ्गया ।  
 ससर्पिष्कं पिबेद्भूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १५० ॥  
 क्षयजे हं हणं पूर्वं कुर्यादग्ने च वर्द्धनम् ।  
 बहुदोषाय सस्त्रे हं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १५१ ॥  
 शम्याकेन त्रिवृतया मृदोकारसयुक्तया ।  
 तिल्वकस्य कषायेण विदारोस्त्ररसेन च ॥ १५२ ॥  
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षोणदेहो विशोधनम् ।  
 पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ १५३ ॥  
 घृतं कर्कटकीक्षोरद्विवलासाधितं पिबेत् ।  
 विदारोभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैश्च साधितम् ॥ १५४ ॥  
 घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ष्ये कृच्छ्रनिर्गमे ।  
 शूने सवेदने मेद्रे पायौ सञ्चोणिवह्णेषु ॥ १५५ ॥  
 घृतमण्डेन लघुनाऽनुवास्त्रो मिश्रकेण वा ।  
 जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या विलेशयाः ॥ १५६ ॥  
 क्रमशः प्रसहास्तद्वयोन्याः पिशिताग्निः ।  
 शौण्णरात्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चरावयन्ति ते ॥ १५७ ॥  
 कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात् सम्यग् वहन् रसः ।  
 चविकात्रिफलाभाङ्गीदशमूलैः सचित्रकैः ॥ १५८ ॥  
 कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।  
 मृतैर्नागरदुस्यर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ १५९ ॥  
 पिष्टैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।  
 सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ॥ १६० ॥  
 दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मार्वा क्षयकासनिपीडितः ।  
 कासमर्दाभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः ॥ १६१ ॥

पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या स्वरसेन च ।

अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं चौरद्राचारसादके ॥ १६२ ॥

पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ।

वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलाङ्कुरान् ॥ १६३ ॥

रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचीः ।

द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ॥ १६४ ॥

पिबेदुपरिभुक्तस्य यवचारघृतं नरः ।

पिप्पलीगुडसिद्धं वा क्वागचीरयुतं घृतम् ॥ १६५ ॥

एतान्यग्निविष्टद्वयार्थं सर्पिंषि क्षयकासिनाम् ।

स्युर्दोषवद्धः कण्ठोरःस्रोतसाञ्च विशुद्धये ॥ १६६ ॥

प्रस्थोन्मिते यवक्वाथे विंशतिर्विजयाः पचेत् ।

खिन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात् षट्पलं गुडात् १६७

पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोह्वया रसाञ्जनात् ।

दत्त्वाद्वाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत् ॥ १६८ ॥

श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।

श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा मधुसर्पिषा ॥ १६९ ॥

एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।

लेहयेत् क्षारमेवं वा सुरसैरण्डपत्रजम् ॥ १७० ॥

लिह्यात् त्रूषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ।

पद्मकं त्रिफलाव्योषं विडङ्गं देवदारु च ॥ १७१ ॥

बला रास्ना च तच्चूर्णं समस्तं समशर्करम् ।

खादेन्मधुघृताभ्याञ्च लिह्यात्कासहरं परम् ॥ १७२ ॥

तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७३ ॥

सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा बिभीतकम् ।

पत्रवल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥ १७४ ॥

पेया वोत्कारिका हृदिदृष्ट्वासासामातिसारनुत् ।  
 कण्ठकारोरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ।  
 सगौरामलकः सान्द्रः सर्वकासभिषग्जितम् ॥ १७५ ॥  
 वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि ।  
 वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥ १७६ ॥  
 क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।  
 क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि ॥ १७७ ॥  
 हृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ।  
 व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ १७८ ॥  
 सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।  
 यथा दोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितम् ॥ १७९ ॥

### चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः श्वासहिष्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥  
 श्वासहिष्मा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ।  
 तुल्यमेव तदात्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥ १ ॥  
 स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं तैः खेषु ग्रथितः कफः ।  
 सुलीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ॥ २ ॥  
 स्रोतसां स्थान्मृदुत्वं च मारुतस्थानुलोमता ।  
 स्निग्धं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजै रसैः ॥ ३ ॥  
 दध्युत्तरेण वा दद्यात् ततोऽस्मै वमनं मृदु ।  
 विशेषात्कासवमथुहृद्यहस्वरसादिने ॥ ४ ॥  
 पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ।  
 निहृते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ॥ ५ ॥  
 स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहृतोऽनिलः ।

ध्यानोदावर्त्ततमके मातुलिङ्गाम्बवेतसैः ॥ ६ ॥  
 हिङ्गुपीलुविडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ।  
 समैन्धवं फलान्नं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनम् ॥ ७ ॥  
 एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।  
 तस्मात्तन्मार्गशुद्धयर्थमूर्द्धाधःशोधनं हितम् ॥ ८ ॥  
 उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्बहज्जलम् ।  
 यथानिलस्तथा तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ॥ ९ ॥  
 अशान्तौ कृतसंशुद्धेर्धूमैर्लीनं मलं हरेत् ।  
 हरिद्रापत्रमेरण्डमूलं द्राक्षां मनःशिलाम् ॥ १० ॥  
 सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ।  
 तां घृताक्तां पिबेद्भूमं यवान् वा घृतसंयुतान् ॥ ११ ॥  
 मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं वा गुरु वागुरु ।  
 चन्दनं वा तथा शृङ्गबालान् रास्नाथवा गवाम् ॥ १२ ॥  
 ऋक्षगोधाकुरङ्गैश्चर्मशृङ्गखुराणि वा ।  
 गुग्गुलुं वा मनोह्वानं वा शालनिर्यासमेव वा ॥ १३ ॥  
 शलकीं गुग्गुलुं लोहं पद्मकं वा घृतप्लुतम् ।  
 अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ॥ १४ ॥  
 स्वेदयेत्समिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः ।  
 उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः ॥ १५ ॥  
 उरःकण्ठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ।  
 अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ॥ १६ ॥  
 स्निग्धैः रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ।  
 अनुत्क्लिष्टकफास्त्रिदुर्बलानां हि शोधनात् ॥ १७ ॥  
 वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याश्च हरेदसून् ।  
 कषायलेहस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ॥ १८ ॥  
 क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ॥



मधुरसिन्धुशीताद्यैर्हिष्माश्वासानुपाचरेत् ॥ १८ ॥

कुलत्थदशमूलानां काथे स्युर्जाङ्गला रसाः ।

यूषाय शिपुवात्ताककासघ्नदृषमूलकैः ॥ २० ॥

पल्लवैर्निम्बकुलकद्वहतीमातुलिङ्गजैः ।

व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गीविल्वमध्यत्रिकण्टकैः ॥ २१ ॥

पेया च चित्रकाजाजोशृङ्गीसौवर्चलैः कृता ।

दशमूलेन वा कासश्वासहिष्मास्त्रापहा ॥ २२ ॥

दशमूलशठीराम्नाभाङ्गीविल्वर्दिपुष्करैः ॥ २३ ॥

कुलीरशृङ्गीचपलातामलक्यमृतौषधैः ।

पिवेत् कषायं जीर्णस्मिन् पेयां तैरेव साधिताम् ॥ २४ ॥

शालीषष्टिकगोधूमयवमुद्गकुलत्थभुक् ।

कासद्वद्व्यहपाश्वर्त्तिहिष्माश्वासप्रशान्तये ॥ २५ ॥

सक्तून् वार्काङ्गुरचोरभावितानां समाक्षिकान् ।

यवानां दशमूलादि निःकाथलुलितान् पिवेत् ॥ २६ ॥

अन्ने च योजयेत् क्षारं हिङ्गाज्यविडदाडिमान् ।

सपौष्करशठीव्याषमातुलिङ्गान्नवेतसान् ॥ २७ ॥

दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ।

पिवेद्वा वारुणीमण्डं हिष्माश्वासी पिपासितः ॥ २८ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजन्तुघ्नचित्रकैः ।

कल्कितैर्लेपिते रूढे निक्षिपेद् घृतभाजने ॥ २९ ॥

तक्रं मासस्थितं तद्वि दीपनं श्वासकासजित् ।

पाठां मधुरसां दारुसरलं निशि संस्थितम् ॥ ३० ॥

सुरामण्डेऽल्पलवणं पिवेत् प्रसृतिसन्मितम् ।

भार्ङ्गीशुण्ठयो सुखाम्भोभिः क्षारं वा मरिचान्वितम् ॥ ३१ ॥

स्वकाथपिष्टां लुलितां वाष्पिकां पाययेत् वा ।

स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरोषतः ॥ ३२ ॥

हिष्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ।  
 उत्कारिकातुगाक्षणामधूलीघृतनागरैः ॥ ३३ ॥  
 पित्तानुबन्धे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ।  
 श्वाविच्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥ ३४ ॥  
 पिप्पलीमूलमधुक्तगुडगोश्वशक्तद्रसान् ।  
 हिष्माभिष्यन्दकासघ्नान् लिह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥ ३५ ॥  
 गोगजाश्ववराहोष्णखरमेघाजविड्रसम् ।  
 समध्वेकैकशो लिह्याद् बहुश्लेष्माथवा पिबेत् ॥ ३६ ॥  
 चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृङ्गोद्भवां मषीम् ।  
 तथैव वाजिगन्ध्या लिह्यात् श्वासो कफोत्खणः ॥ ३७ ॥  
 शठीपुष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कफान्वितम् ।  
 गैरिकाञ्जनकृष्णां वा स्वरसं वा कपित्थजम् ॥ ३८ ॥  
 रसेन वा कपित्थस्य धात्मेसैन्धवपिप्पलीः ।  
 घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडङ्गीषणपिप्पलीः ॥ ३९ ॥  
 कोललाजामलद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ।  
 गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारासोषणानि वा ॥ ४० ॥  
 पिबेद्रसाम्बु मद्याम्बुलैर्ह्रीषधरजांसि वा ।  
 जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगैलाह्वयपौष्करम् ॥ ४१ ॥  
 चण्डातामलकीलोहभाङ्गीनागरवालकम् ।  
 कर्कटाख्या शठी कृष्णा नागकेसरचौरकम् ॥ ४२ ॥  
 उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ।  
 पार्श्वरुग्ज्वरकासघ्नं हिष्माश्वासहरं परम् ॥ ४३ ॥  
 शठी तामलकी भाङ्गी चण्डाबालकपौष्करम् ।  
 शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिष्माश्वासहरं परम् ॥ ४४ ॥  
 तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ।  
 लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृह्णन्कस्य वा ॥ ४५ ॥

चन्दनाद्वा रसं दद्यान्नारीक्षीरेण नावनम् ।  
 स्तन्येन मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ ४६ ॥  
 कणासौवर्चलचारवयस्याहिङ्गुचोरकैः ।  
 सकायस्थैर्घृतं मस्तु दशमूलरसे पचेत् ॥ ४७ ॥  
 तत्पिबेज्जीवनीयैर्वा लिङ्गात्समधु साधितम् ।  
 तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ ४८ ॥  
 भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शठी ।  
 पटुद्वयं तामलकी जीवन्तो विल्वपेशिका ॥ ४९ ॥  
 वचापात्रं च तालीसं कर्षांशैस्तैर्विपाचयेत् ।  
 हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहन्ति तत् ॥ ५० ॥  
 शाखानिलार्शोग्रहणोहिध्माहृत्याश्ववेदनाः ।  
 अर्द्धांशेन पिबेत् सर्पिः चारेण पटुनाऽथवा ॥ ५१ ॥  
 धान्वन्तरं वृषघृतं दाधिकं हपुषादि का ।  
 शीताम्बुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ ५२ ॥  
 हर्षेर्ष्याच्छ्वाससंरोधा हितं कीटैश्च दंशनम् ।  
 यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।  
 तत्सेव्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहम् ॥ ५३ ॥  
 सर्वेषां वृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।  
 नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे ॥ ५४ ॥  
 शमनैर्वृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ।  
 कासश्वासक्षयच्छर्दिहिध्माश्चान्योऽन्यभेषजैः ॥ ५५ ॥

### पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥  
 बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्निग्धस्य शोधनम् ।  
 उर्ध्वाधो यत्क्षिणः कुर्यात् सस्नेहं यत्र कर्षनम् ॥ १ ॥

पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।  
 सर्पिष्वप्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ २ ॥  
 वमेत्, विरेचनं दद्यात् त्रिवृच्छ्यामानृपद्रुमान् ।  
 शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥  
 द्राक्षाविदारीकाश्मर्य्यमांसानां वा रसैर्युतान् ।  
 शुद्धकोष्ठस्य युञ्जीत विधिं वृंहणदीपनम् ॥ ४ ॥  
 हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ।  
 शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गं समोषितम् ॥ ५ ॥  
 आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोषजित् ।  
 काकोलूकवृकद्वीपिगवाश्वनकुलोरगम् ॥ ६ ॥  
 गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं हृद्भीषसंहितम् ।  
 ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि हृदिषे न बलौजसे ॥ ७ ॥  
 मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।  
 वेसवारीकृताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ ८ ॥  
 भृष्टा सर्षपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।  
 रसिका मृदवः स्निग्धाः मृदुद्रव्याभिसंस्कृताः ॥ ९ ॥  
 हितामौलककौलत्यास्तद्वद् यूषाश्च साधिताः ।  
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलथं सनागरम् ॥ १० ॥  
 सदाडिमं सामलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।  
 तेन षड्विनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ११ ॥  
 पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्रोतो विशोधनम् ।  
 पित्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टात्सवारूणोः ॥ १२ ॥  
 सिद्धं वा पञ्चमूलेन तामलक्याथवा जलम् ।  
 पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा ॥ १३ ॥  
 कल्पयेच्चानुकूलोऽस्य तेनान्नं शुचि यत्नवान् ।  
 दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा ॥ १४ ॥

बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा ।  
 सचीद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दग्गुणेन वा ॥ १५ ॥  
 जीवन्ती मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।  
 पुष्कराह्वं शठीं कृष्णां व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ १६ ॥  
 नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।  
 कल्कीकृत्य घृतं पक्कं रोगराजहरं परम् ॥ १७ ॥  
 घृतं खर्जूरमृद्दीकामधुकैः सपरूषकैः ।  
 सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १८ ॥  
 दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पियदुदियाद्भवम् ।  
 सपिप्पलीकं सचीद्रं तत्परं स्वरबोधनम् ॥ १९ ॥  
 शिरःपार्श्वींशशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।  
 पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद् घृतम् ॥ २० ॥  
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।  
 सिद्धं सर्पिर्जयत्ये तद् यच्छिणः सप्तकं बलम् ॥ २१ ॥  
 पञ्चकोलयवक्षारषट्पलेन पचेद् घृतम् ।  
 ग्रस्थोन्मितं तुल्यपयः स्रोतसां तद्विशोधनम् ॥ २२ ॥  
 गुल्मज्वरोदरप्लीहग्रहणीपाण्डुपीनसान् ।  
 श्वासकासाग्निसदनश्चयथूर्वानिलान् जयेत् ॥ २३ ॥  
 रास्त्राबलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभूवारिणि ।  
 जीवन्ती पिप्पलीगर्भं सचीद्रं शोषजिद् घृतम् ॥ २४ ॥  
 अश्वगन्धात् शृतात् क्षीराद् घृतं च ससितापयः ।  
 साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ २५ ॥  
 तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।  
 साधयेत् सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहम् ॥ २६ ॥  
 मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।  
 कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत् पार्श्वशूलजित् ॥ २७ ॥

एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ।  
 सारानरिष्टगायत्रीशालवीजकसम्भवान् ॥ २८ ॥  
 भस्मातकं विडङ्गं च पृथगष्टपलोन्मितम् ।  
 सलिले षोडशगुणे षोडशंशस्थिते पचेत् ॥ २९ ॥  
 पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन् पलानि षट् ।  
 तुगाक्षीर्याः क्षिपेत् त्रिंशत् सिताया द्विगुणं मधु ॥ ३० ॥  
 घृतं त्रिजातात् त्रिपलं ततो लोढं खजाहतम् ।  
 पयोऽनुपानं तत्प्राह्णे रसायनमयन्वणम् ॥ ३१ ॥  
 मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हन्ति चाचिरात् ।  
 मेहगुल्मक्षयव्याधिपाण्डुरोगभगन्दरान् ॥ ३२ ॥  
 ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः क्षते-योज्याः क्षयेऽपि ते ।  
 त्वगीलापिप्पलीक्षीरीशर्कराद्विगुणाः क्रमात् ॥ ३३ ॥  
 चूर्णिता भक्षिताः क्षौद्रसर्पिषा च बले हिताः ।  
 स्वर्याः कासक्षयश्वासपार्श्वरूक्कफनाशनाः ॥ ३४ ॥  
 विशेषात् स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि-योजयेत् ।  
 तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदौत्तरभक्तिकम् ॥ ३५ ॥  
 कासमर्दकवार्त्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतम् ।  
 साधितं कासजित् स्वर्यं सिद्धमार्त्तगलेन वा ॥ ३६ ॥  
 वदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।  
 तैलं वा मधुकं द्राक्षापिप्पलीकामिनुत् पलैः ॥ ३७ ॥  
 हंसपाद्याञ्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ।  
 सुखोदकानुपानं च सर्पिष्कं च गुडौदनम् ॥ ३८ ॥  
 अश्रीयात् पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदं नियोजयेत् ।  
 धित्तोद्भवे पिबेत् सर्पिः शृतशीतपयोऽनुपः ॥ ३९ ॥  
 क्षीरीवृक्षाङ्गुरक्काथकल्कसिद्धं समाक्षिकम् ।  
 अश्रीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीधुमकपायसम् ॥ ४० ॥

बलाविदारिगन्धाभ्यां विदार्या मधुकेन च ।  
 सिद्धं सलवणं सर्पिनस्यं स्वर्ग्यमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥  
 प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली वृहती बला ।  
 साधितं क्षीरसर्पिञ्च तत् स्वर्ग्यं नावनं परम् ॥ ४२ ॥  
 लिङ्गान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृताम्न, तम् ।  
 पिबेत् कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजनः ॥ ४३ ॥  
 कटुफलामलकव्योषं लिङ्गात् तैलमधुम्न, तम् ।  
 व्योषक्षाराग्निचविकाभाङ्गी पथ्यामधूनि वा ॥ ४४ ॥  
 यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रीकृतां पिबेत् ।  
 भुक्ताद्यात् पिप्पलीं शुण्ठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ ४५ ॥  
 शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।  
 पिबेत् पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४६ ॥  
 विचित्रमन्नमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।  
 वहिरन्तर्नृजाचित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥ ४७ ॥  
 द्वौ कालौ दन्तधवनं भक्षयेन्म, खधावनैः ।  
 कषायैः चालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ ४८ ॥  
 तालीसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोत्पलाः ।  
 शशाङ्ककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः भृशम् ॥ ४९ ॥  
 वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ।  
 हरिणुक्लृणाकृमिजिदु द्राक्षासैश्ववनागरात् ॥ ५० ॥  
 एलाभाङ्गीयवचारहिङ्गुयुक्ताघृतेन वा ।  
 हृदयेद्वा वचाभोभिः पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥ ५१ ॥  
 लिङ्गाद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकम् ।  
 कफाहमेन्निस्वजलैर्दीप्यकारग्वधोदकम् ॥ ५२ ॥  
 पानं समध्वरिष्टाश्च तीक्ष्णः समधुमाधवाः ।  
 पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरिण्वाद्युष्णवारिणा ॥ ५३ ॥

एलात्वग्नागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ।  
 भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥ ५४ ॥  
 प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ।  
 यवानीतिन्तिङ्गिकास्त्ववेतसौषधदाडिमम् ॥ ५५ ॥  
 कृत्वा कोलं च कर्षांशं सितायाश्च चतुष्पलम् ।  
 धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्द्धकार्षिकम् ॥ ५६ ॥  
 पिप्पलोनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ।  
 चूर्णमेतत् परं रुच्यं ग्राहि हृद्यं हिनस्ति च ॥ ५७ ॥  
 विबन्धकासहृत्पार्श्वप्लीहाशोयहृणीगदान् ।  
 तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली कणा ॥ ५८ ॥  
 यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगले चार्द्धभागिके ।  
 तद्द्रव्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ॥ ५९ ॥  
 कासश्वासरुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत् ।  
 पाण्डुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६० ॥  
 अर्कामृताक्षीरजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ।  
 प्रसेके कल्पितान् सक्तून् भक्ष्यांश्चाद्याद् बली वमेत् ॥ ६१ ॥  
 कटुतिक्तैस्तथा शूल्यं भक्षयेज्जाङ्गलं पलम् ।  
 शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलघूंश्चणकादिरसानुपः ॥ ६२ ॥  
 श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।  
 कफप्रसेकं तं विद्वान् स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ ६३ ॥  
 पीनसेऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ।  
 विशिषात् पीनसेऽभ्यङ्गान् स्नेहस्वेदांश्च शीलयेत् ॥ ६४ ॥  
 स्निग्धानुत्कारिका पिण्डैः शिरःपार्श्वगलादिषु ।  
 लवणाम्लकटूणांश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् ॥ ६५ ॥  
 शिरोऽंशपार्श्वशूलेषु यथा दोषविधिं चरेत् ।  
 धौदकानुपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ ६६ ॥



तत्रेष्टाः सचतुःश्रेहा दोषसंसर्गं इष्यते ।  
 प्रलेपो नतयस्याहृशताह्वाकुष्ठचन्दनैः ॥ ६७ ॥  
 बलाराद्धातिलैस्तद्वत्ससर्पिर्मधुकोत्पलैः ।  
 पुनर्नवा कृष्णगन्धा बला वीरा विदारोभिः ॥ ६८ ॥  
 नावनं धूमपानानि श्रेहाद्योत्तरभक्तिकाः ।  
 तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि वस्त्रिकर्म तथा परम् ॥ ६९ ॥  
 शृङ्गाद्यैर्वा यथादोषं दृष्टमेषां हरेदसृक् ।  
 प्रदेहः सष्टैः श्रेष्ठः पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ ७० ॥  
 दूर्वामधुकमच्छिष्टाकिसरैर्वा घृतप्लुतैः ।  
 वटादिसिद्धतैलेन शतधीतेन सर्पिषा ॥ ७१ ॥  
 अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ।  
 प्रायेणोपहताग्नित्वात् सपिच्छमतिसार्थ्यते ॥ ७२ ॥  
 तस्यातिसारग्रहणीविहितं हितमौषधम् ।  
 पुरीषं यद्वतो रक्षेच्छुष्यतो राजयच्छिणः ॥ ७३ ॥  
 सर्वधातुक्षयार्त्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ।  
 मांसमेवाश्रयो युक्त्वा मार्दीकं पिबतोऽनु च ॥ ७४ ॥  
 अविधारितवेगस्य यच्चा न लभतेऽन्तरम् ।  
 सुरां समण्डां मार्दीकमरिष्टान् सीधुमाधवान् ॥ ७५ ॥  
 यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।  
 स्रोतोविवन्धमोक्षार्थं बलीजःपुष्टये च तत् ॥ ७६ ॥  
 श्रेहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।  
 उत्तीर्णमिश्रकैः श्रेहैर्भूयोऽभ्यक्तं सुखैः करैः ॥ ७७ ॥  
 मृद्नीयात् सुखमासीनं सुखं चोद्वर्त्तयेत् परम् ।  
 जीवन्तो शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥  
 अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।  
 विदारो सर्पपान् कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥ ७९ ॥

माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।  
 यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥ ८० ॥  
 एतदुद्धर्त्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ।  
 गौरसर्षपकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च सः ॥ ८१ ॥  
 स्नानादृतुमुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ।  
 गन्धमाल्यादिकं भूपामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ॥ ८२ ॥  
 सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।  
 वस्तयः क्षीरसर्पीषि मद्यमांससुशीलता ।  
 दैवव्यपात्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितम् ॥ ८३ ॥

### षष्ठोऽध्यायः ।

अथातश्छर्दिहृद्रोगटृणाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥  
 आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्दो हितं ततः ।  
 लङ्घनं प्रागृते वायोर्दमनं तत्र योजयेत् ॥ १ ॥  
 बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ।  
 ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलाम्बुभिः ॥ २ ॥  
 क्षीरैर्वा सह सह्युद्धं गतं दोषं नयत्यधः ।  
 शमनं चौषधं रूक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ ३ ॥  
 परिशुष्कं प्रियं सात्म्रमन्नं लघु च शस्यते ।  
 उपवासस्तथा यूषा रसाः काम्बलिकाः खलाः ॥ ४ ॥  
 शाकानि लेहभोज्यानि रागखाण्डवपानकाः ।  
 भक्ष्याः शुष्का विचित्राश्च फलानि स्नानघर्षणम् ॥ ५ ॥  
 गन्धाः सुगन्धयो गन्धफलपुष्पात्रपानजाः ।  
 भुक्तमात्रस्य सहसा सुखे शीताम्बुसेचनम् ॥ ६ ॥  
 हन्ति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैन्धवम् ।  
 किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥ ७ ॥

व्योषत्रिलवणाद्यं वा सिद्धं वा दाडिमाम्बुना ।  
 सशुण्ठीदधिधान्येन शृतं तुल्याम्बु वा पयः ॥ ८ ॥  
 व्यक्तसैन्धवसर्पिर्वा फलाम्बो वैष्किरो रसः ।  
 स्निग्धं च भोजनं शुण्ठीदधिदाडिमसाधितम् ॥ ९ ॥  
 कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ।  
 पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ॥ १० ॥  
 सर्पिर्वा तैल्वकं योज्यं हृदं च श्लेष्मधामगम् ।  
 ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिक्तैर्विशुद्धिमान् ॥ ११ ॥  
 पिबेन्नन्यं यवागूं वा लाजैः समधुशकराम् ।  
 मुद्गजाङ्गलजैरद्याद् व्यञ्जनैः शालिषष्टिकम् ॥ १२ ॥  
 नृदृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पिबेत् ।  
 मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम् ॥ १३ ॥  
 द्राक्षारसं रसं वैजोगुडूच्यम्बुपयोऽपि वा ।  
 जम्बुाम्रपल्लवोशीरवटशृङ्गावरोहजः ॥ १४ ॥  
 ज्ञायः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ।  
 हृदि ज्वरमतोसारं मूर्च्छां तृष्णां च दुर्जयाम् ॥ १५ ॥  
 धातोरसेन वा शीतं पिबेन्मुद्गदलाम्बुवा ।  
 शीलमज्जसितालाजामक्षिकाविट्कणाञ्जनम् ॥ १६ ॥  
 लिह्यात् क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा वदराणि वा ।  
 कफजायां वमेन्निम्बकृष्णापीडितसर्षपैः ॥ १७ ॥  
 युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं त्र्योपवासयेत् ।  
 प्रारग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ १८ ॥  
 रन्यान्यवैर्वा बहुशः हृदिघ्नौषधभावितैः ।  
 तफन्नमङ्गं हृद्यं च रागाः सार्जकभूसृणाः ॥ १९ ॥  
 शीतं मनःशिलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।  
 हरसेन कपित्याच्च सक्षौद्रेण वामं जयेत् ॥ २० ॥

खादेत् कपित्थं सव्योषं मधुना वा दुरालभाम् ।

अनुकूलोपचारेण याति द्विष्टार्थजा शमम् ॥ २१ ॥

कृमिजाकृमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्जितैः ।

यथास्वं परिशेषाश्च तत्कृताश्च तथामयाः ॥ २२ ॥

हृदिप्रसङ्गेन हि मातरिष्वा धातुक्षयात् कोपमुपैत्यवश्यम् ।

कुर्यादतोऽस्मिन् वमनातियोगप्रोक्तं विधिं स्तम्भनहं हणीयम् ॥

सर्पिर्गुडामांसरसा घृतानि कल्याणकत्रूषणजीवनानि ।

पयांसि पथ्योपहितानि लेहाच्छर्दिं प्रसक्तां प्रशमं नयन्ति ।

हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।

पिवेत् सुखोष्णं सविडं गुल्मानाहात्तिजिच्च तत् ॥ २५ ॥

तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राम्नं तथागुणम् ।

विल्वं रास्नां यवान् कोलं देवदारुं पुनर्नवाम् ॥ २६ ॥

कुलत्थान् पञ्चमूलं च पक्वा तस्मिन् पचेज्जले ।

तैलं तन्नावने पाने वस्ती च विनियोजयेत् ॥ २७ ॥

शुण्ठीवयस्थालवणकायस्थाहिङ्गुपौष्करैः ।

पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्रुजागुल्माजिद् घृतम् ॥ २८ ॥

सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापञ्चाशदन्विते ।

घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्माजित् ॥ २९ ॥

पुष्कराह्वशठीशुण्ठीबीजपूरजटाभयाः ।

पीताः कल्कीकृताः क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ॥ ३० ॥

विकर्त्तिकाशूलहराः काथः कोष्णश्च तद्गुणः ।

यवानीलवणक्षारवचाजाज्योषधैः कृतः ॥ ३१ ॥

सप्ततिर्दारुबीजाह्वविजयाशठीपौष्करैः ।

पञ्चकोलशठीपथ्यागुडबीजाह्वपौष्करम् ॥ ३२ ॥

वारुणीकल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितम् ।

हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेद् गुल्मोदरेषु च ॥ ३३ ॥

स्निग्धाश्चेह हिताः खेदाः संस्तृतानि घृतानि च ।  
 लघुना पञ्चमूलेन शुण्ठ्या वा साधितं जलम् ॥ ३४ ॥  
 वारुणो दधिमण्डं वा धान्यान्नं वा पिबेत् ढषि ।  
 सायामस्तम्भशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ ३५ ॥  
 क्लियैषा सद्वायामप्रमोहे तु हिता रसाः ।  
 स्नेहाद्यास्तित्तिरिक्त्रोश्चशिखिवर्त्तककृत्तजाः ॥ ३६ ॥  
 बलातैलं सहद्रोगः पिबेद्वा सुकुमारकम् ।  
 यथ्याद्वाशतपाकं वा महास्त्रे हं तयोत्तमम् ॥ ३७ ॥  
 रास्त्राजीवकजीवन्ती बलाथ्याघ्नोपुनर्नवैः ।  
 भार्ङ्गी स्थिरा वचा व्योषैर्महास्त्रेहं विपाचयेत् ॥ ३८ ॥  
 दधिपादं तथान्नैश्च लाभतः स निषेवितः ।  
 तर्पणो वृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ॥ ३९ ॥  
 दीप्तेऽग्नी सद्वायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ।  
 क्षीरं दधिगुडः सर्पिरीदकानूपमामिषम् ॥ ४० ॥  
 एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्ष्वपि ।  
 शेषेषु स्तम्भजाद्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ ४१ ॥  
 कफानुबन्धे तस्मिंस्तु रुक्षोष्णामाचरेत् क्रियाम् ।  
 पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षीद्रूपरूपकैः ॥ ४२ ॥  
 युक्तो विरेको हृद्यः स्यात् क्रमः शुद्धे च पित्तहा ।  
 क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तःपरिमार्जनम् ॥ ४३ ॥  
 कट्टीमधुककल्कं च पिबेत्ससितमम्भसा ।  
 श्रेयसीशर्कराद्राक्ष्णाजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ ४४ ॥  
 बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितम् ।  
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥ ४५ ॥  
 प्रपौण्डरीकमधुकविसयान्यकसेरुकाः ।  
 मशुण्ठीशैवलास्ताभिः सक्षीरं विषचेद् घृतम् ॥ ४६ ॥

शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ।  
 वस्तिं च दद्यात्सत्तौद्रं तैलं मधुकसाधितम् ॥ ४७ ॥  
 कफोद्भवे वमेत् खिन्नः पिचुमन्दवचासुना ।  
 कुलत्यधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ॥ ४८ ॥  
 पिबेच्चूर्णं वचाहिङ्गुलवणद्वयनागरान् ।  
 सैलायवानीककणायवचारान् सुखासुना ॥ ४९ ॥  
 फलं धान्यान्लकौलत्ययूषमूत्रासवैस्तथा ।  
 पुष्कराह्वाभयाशुण्ठीशठीरास्रावचाकृणाः ॥ ५० ॥  
 काथं तथा भयाशुण्ठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलात् ।  
 काथे रौहीतकाश्वत्थखरिदोदुम्बरार्जुने ॥ ५१ ॥  
 सपलाशवटे व्योषत्रिहृच्चूर्णान्विते कृतः ।  
 सुखोदकानुपानस्य लेहः कफविकारहा ॥ ५२ ॥  
 श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि चारांश्च विविधान् पिबेत् ।  
 प्रयोजयेच्छिलाह्वं वा ब्राह्मं चात्र रसायनम् ॥ ५३ ॥  
 तथामलकलेहं वा प्राश्यं वागस्तिनिर्मितम् ।  
 स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्यत्यल्पं जरां गते ॥ ५४ ॥  
 शाम्येत्सकुष्ठकमिजिल्लवणद्वयतिल्वकैः ।  
 सदेवदार्वतिविषैश्चूर्णमुष्णासुना पिबेत् ॥ ५५ ॥  
 यस्य जीर्णेऽधिकं स्रैहैः स विरेच्यः फलैः पुनः ।  
 जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूलैः सदाधिके ॥ ५६ ॥  
 प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गतः ।  
 तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलङ्घनपाचनैः ॥ ५७ ॥  
 कमिघ्नमौषधं सर्वं कमिजे हृदयामये ।  
 दृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण युज्यते ॥ ५८ ॥  
 सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनम् ।  
 दिव्यासुशीतं सत्तौद्रं तद्वह्नीमं च तद्गुणम् ॥ ५९ ॥

निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ।  
 सशर्करं वा कथितं पञ्चमूलेन वा जलम् ॥ ६० ॥  
 दर्भपूर्वेण मन्थ्य प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ।  
 वाद्यधामयवैः शीतः शर्करामात्रिकान्वितः ॥ ६१ ॥  
 यवागूः शाब्जिभिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरन्तनैः ।  
 शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ॥ ६२ ॥  
 हिमाम्बुपरिषिक्तस्य पयसा ससिता मधु ।  
 रसैश्चानस्रलवणैर्जाङ्गलैर्घृतभर्जितैः ॥ ६३ ॥  
 मुद्गादीनां तथा यूषैर्जीवनोयरसान्वितैः ।  
 नस्यं चीरघृतं सिद्धं शीतैरिचोस्तथा रसः ॥ ६४ ॥  
 निर्वापणाश्च गण्डूषाः सूत्रस्थानोदिता हिताः ।  
 दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥ ६५ ॥  
 महासरिद्धदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।  
 दृष्ट्यायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥ ६६ ॥  
 रसाद्य हंहरणाः शीता विदार्यादिगणाम्बु वा ।  
 पित्तजायां सितायुक्तः पक्वोदुम्बरजो रसः ॥ ६७ ॥  
 तत्क्वाथो वा हिमस्तद्वत्सारिवादिगणाम्बु वा ।  
 तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ॥ ६८ ॥  
 मधुरैरौषधैस्तद्वत् चीरहचैश्च कल्पितान् ।  
 बीजपूरकमृद्दीकावटवेतसपल्लवान् ॥ ६९ ॥  
 मूलानि कुशकाशानां यथ्याह्वं च जले शृतम् ।  
 क्ष्वरोदितं वा द्राक्षादिपञ्चसाराम्बु वा पिबेत् ॥ ७० ॥  
 कफोद्भवायां वमनं निम्बप्रसवत्रारिणा ।  
 विस्वाढकी पञ्चकोलदर्भपञ्चकसाधितम् ॥ ७१ ॥  
 जलं पिबेद्रजन्यां वा सिद्धं सचीद्रशर्करम् ।  
 सुद्वयूषं च सव्योषपटोलीनिम्बपल्लवम् ॥ ७२ ॥

यवान्नं तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ।  
 सर्वैरामाञ्च तद्वन्वी क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ ७३ ॥  
 चूपषणारुष्करवचाफलान्नीणाम्बुमस्तुभिः ।  
 अन्नात्ययान्नाण्डमुष्णं हिमं मन्यं च कालवित् ॥ ७४ ॥  
 तृषि अमान्नांसरसं मद्यं वा ससितं पिबेत् ।  
 आतपात्ससितं मन्यं यवकोलाम्बुसक्तुभिः ॥ ७५ ॥  
 सर्वाण्यङ्गानि लिम्पेच्च तिलपिण्याककाञ्चिकैः ।  
 शीतस्नानात्तु मद्याम्बु पिबेत् तृणान् गुण्डाम्बु वा ॥ ७६ ॥  
 मद्यादद्वजलं मद्यं स्नातोऽञ्जलवणैर्युतम् ।  
 स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं जलम् ॥ ७७ ॥  
 स्नेहादुष्णाम्बु जीर्णात् तु जीर्णान्मण्डं पिपासितः ।  
 पिबेत् स्निग्धान्नतृषितो हिमस्यर्हि गुडोदकम् ॥ ७८ ॥  
 गुर्वाद्यन्नेन तृषितः पीत्वोष्णाम्बु तदुल्लिखेत् ।  
 क्षयजायां क्षयहितं सर्वं हं हणमौषधम् ॥ ७९ ॥  
 क्लृप्तदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ।  
 क्षीरं च सोर्द्धवातायां क्षयकासहरैः शृतम् ॥ ८० ॥  
 रोगोपसर्गजातायां धान्याम्बु ससितामधु ।  
 पाने प्रशस्तं सर्वाश्च क्रिया रोगाद्यपेक्षया ॥ ८१ ॥  
 तृष्यन् पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।  
 मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयाच्चरितं ततः ॥ ८२ ॥  
 सात्मप्रान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुरः ।  
 तस्यां जितायामन्योऽपि शक्यो व्याधिश्चिकित्सितुम् ॥ ८३ ॥

### सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो मदात्ययर्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥  
 यं दोषमधिकं पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।



कफस्थानानुपूर्व्यां वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ १ ॥  
 पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ।  
 हीनमित्यानि पीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ २ ॥  
 समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ।  
 मद्यस्य विषसादृश्यात् विषं तूत्कर्षवृत्तिभिः ॥ ३ ॥  
 तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषान्तरमपेक्षते ।  
 तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनास्त्रविदाहिना ॥ ४ ॥  
 मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः चारतां गतः ।  
 यान् कुर्यान्मन्ददृग्मोहज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् ॥ ५ ॥  
 मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।  
 सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥ ६ ॥  
 जीर्णाममद्यदोषस्य प्रकाङ्गालाघवे सति ।  
 यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहन्ति तान् ॥ ७ ॥  
 क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमस्त्रोपसंहितः ।  
 मद्यमस्त्रेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यन्दनादन्नम् ॥ ८ ॥  
 तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा प्रोक्तैर्दोषनाद्यैस्तथा गुणैः ।  
 सात्त्वप्रत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परम् ॥ ९ ॥  
 सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पानात्ययौषधम् ।  
 जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपया शृतम् ॥ १० ॥  
 परं ततोऽनुबध्नाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।  
 यथायथं प्रयुञ्जीत कृतपानात्ययौषधः ॥ ११ ॥  
 तत्र वातोत्खणे मद्यं दद्यात् पिष्टकृतं युतम् ।  
 बीजपूरकवृक्षास्त्रकोलदाडिमदीप्यकैः ॥ १२ ॥  
 यवानीहपुषाजाजीव्यौषत्रिलवणार्द्रकैः ।  
 शूल्यैर्मांसैर्हरीतकैः स्त्रेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ १३ ॥  
 लण्णस्त्रिग्धाम्ललवणा मद्यसांसरसा हिताः ।

आम्नाम्नातकपेशीभिः संस्कृता रागखाण्डवाः ॥ १४ ॥

गोधूममाषविक्रतोर्मृदुश्चित्रामुखप्रियाः ।

आर्द्रिकार्द्रककुल्माषसूक्तमांसादिगर्भिणी ॥ १५ ॥

सुरभिलवणा शीता निगदा वाच्छवारुणी ।

स्वरसो दाडिमः काथः पञ्चमूलात्कनीयसः ॥ १६ ॥

शुण्ठी धान्यात्तथा मस्तुसूक्ताश्वेत्याश्वकाञ्जिकम् ।

अम्यङ्गोदत्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं घनम् ॥ १७ ॥

घनश्चागुरुजो धूपः पङ्कथागुरुकुङ्कुमः ।

कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णाङ्गयष्टयः ॥ १८ ॥

हर्षेणालिङ्गनैर्युक्ताः प्रियाः संवहनेषु च ।

पित्तोत्वणे बहुजलं शार्करं मधुना युतम् ॥ १९ ॥

रसैर्दाडिमखर्जूरभयद्राक्षापरूपकैः ।

सुशीतं ससितासक्तुयोज्यं ताटक् च पानकम् ॥ २० ॥

खादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ।

शालिषष्टिकमश्रोयाच्छशाजैणकपिञ्जलैः ॥ २१ ॥

सतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमैरपि ।

कफपित्तं समुत्क्लिष्टमुक्लिखेत् षड्विदाहवान् ॥ २२ ॥

पीत्वाम्बु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।

द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिपरं हितः ॥ २३ ॥

तथाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ।

कासे सरक्तनिष्ठोवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ २४ ॥

दृष्णायां सविदाहायां सोत्क्लेशे हृदयोरसि ।

गुडूचिभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥ २५ ॥

सशृङ्गवेरं युञ्जीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।

दृष्यते चातिबलवहातपित्ते समुद्धते ॥ २६ ॥

दद्याद् द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ।

जीर्णोऽद्यान्मधुराम्बेन छागमांसरसेन वा ॥ २७ ॥  
 दृष्यल्पशः पिवेन्मद्यं मेदं रक्षन् बह्वदकम् ।  
 मुस्तदाडिमलाजाम्बु जलं वा पर्णिनी शृतम् ॥ २८ ॥  
 पटोल्बुत्पलकन्दैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ।  
 मद्यातिपानादध्वाती क्षीणे तेजसि चोदते ॥ २९ ॥  
 यः शुष्कगलताल्बोष्ठो जिह्वां निःकृत्य चेष्टते ।  
 पाययेत् कामतोऽम्बुस्तं निशीथपवनाहतम् ॥ ३० ॥  
 कौलदाडिमवृक्षाम्बुचुक्रिकाचुक्रिकारसः ।  
 पञ्चाम्बुको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ ३१ ॥  
 त्वचं प्राप्तश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥ ३२ ॥  
 दाहं प्रकुर्वते घोरं तत्रातिशिशिरो विधिः ।  
 अशाम्यति रसैस्तृप्ते रोहिणीं व्यधयेच्छिराम् ॥ ३३ ॥  
 उक्ते खनोपवासाभ्यां जयेत् श्लेष्मोल्बणं पिवेत् ॥ ३४ ॥  
 शीतं शुण्ठीस्थिरोदीच्यदुस्यर्शान्यतमोदकम् ।  
 निरामं क्षुधितं काले पाययेद्बहुमात्तिकम् ॥ ३५ ॥  
 शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव च ।  
 रुक्षतर्पणसंयुक्तं यवानी नागरान्वितम् ॥ ३६ ॥  
 यूपेण यवगोधूमं तनुनाल्पेन भोजयेत् ।  
 उष्णाम्बुकटुतिक्तेन कौलत्येनाल्पसर्पिषा ॥ ३७ ॥  
 शुष्कमूलकजैश्छागैः रसैर्वा धन्वचारिणाम् ।  
 साम्बवेतसहचाम्बुपटोलीव्योषदाडिमैः ॥ ३८ ॥  
 प्रभूतशुण्ठीमरिचहरिताद्रकपेशिकम् ।  
 बीजपूररसाद्यम्बुभृष्टनीरसवर्त्तितम् ॥ ३९ ॥  
 करीरकरमर्दादिरोचिष्णुबहुशालनम् ।  
 प्रव्यक्ताष्टाङ्गलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥ ४० ॥  
 यथाग्नि भक्षयन्मांसं माधवं निगदं पिवेत् ।

सितासौवर्चलाजाजोतिन्तिङ्गीकाम्बवेतसम् ॥ ४१ ॥

त्वगीलामरिचार्द्धांशमष्टाङ्गलवणं हितम् ।

स्रोतोविशुद्धाग्निकरं कफप्राये मदात्यये ॥ ४२ ॥

रूचीणोदत्तं नोद्वर्षस्नानभोजनलङ्घनैः ।

सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ ४३ ॥

मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति ।

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ४४ ॥

सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ।

त्वङ्नागपुष्पमगधामरोचाजाजिधान्यकैः ॥ ४५ ॥

परूपकमधूकैलासुराह्वैश्च सितान्वितैः ।

सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिवोधितम् ॥ ४६ ॥

मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यग्निदीपनम् ।

नाविचोभ्य मनोमद्यं शरीरमविहन्य वा ॥ ४७ ॥

कुर्यान्मदात्ययं तस्माद्विष्णते हर्षणी क्रिया ।

संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेश्वपि ॥ ४८ ॥

न चेच्छाम्येत् कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ।

तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ।

मद्यवीणस्य हि क्षीणं क्षीरमाश्वेव पुष्यति ॥ ५० ॥

भोजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ।

पयसा विजिते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ॥ ५१ ॥

क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।

न विट्त्रयध्वंसकोत्थैः स्पृशेन्नौपद्रवैर्यथा ॥ ५२ ॥

तयोस्तु स्याद् घृतं क्षीरं वस्तयो वृंहणाः शिवाः ।

अभ्यङ्गोदत्तं नस्नानमन्नपानं च वातजित् ॥ ५३ ॥

युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।

अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥५४॥  
 आश्विनं या महत् तेजो बलं सारस्वतं च या ।  
 दधाल्यैन्द्रं च या बोध्यं प्रभावं वैष्णवं च या ॥ ५५ ॥  
 अस्त्रं मकरकेतोयां पुरुषार्थो बलस्य या ।  
 सौत्रामण्यां द्विजमुखे या हुताग्ने च ह्यते ॥ ५६ ॥  
 या सर्वौषधिसंपूर्णाऽभ्यमानात् सुरासुरैः ।  
 महोदधेः समुद्रूता श्रीशशाङ्कामृतैः सह ॥ ५७ ॥  
 मधुमाधवमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ।  
 मदशक्तिमनुन्नन्ती या रूपैर्वहुभिः स्थिता ॥ ५८ ॥  
 यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम विभ्रति ।  
 कुलाङ्गनापि यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥ ५९ ॥  
 अनङ्गालिङ्गितैरङ्गैः कापि चेतो मुनेरपि ।  
 तरङ्गभङ्गभृकुटीतर्जनैर्मानिनी मनः ॥ ६० ॥  
 एकं प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्हतिम् ।  
 यथाकामं भटावाप्तिपरिहृष्टाप्सरोगणे ॥ ६१ ॥  
 ऋणयत् पुरुषा युद्धे यामासाद्य त्यजन्यसून् ।  
 यां शीलयित्वापि चिरं बहुधा बहुविग्रहाम् ॥ ६२ ॥  
 नित्यं हर्षातिवेगेन तत् पूर्वमिव सेवते ।  
 शोकोद्देगारतिभयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ ६३ ॥  
 गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते विना ।  
 स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यथा ॥ ६४ ॥  
 अप्रसन्नापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।  
 अपीन्द्रं मन्यते दुःस्थं हृदयस्थितया यया ॥ ६५ ॥  
 अनिर्देश्य सुखास्वादा स्वयंवेद्यैव या परम् ।  
 इति चित्रास्त्रवस्थामु प्रियामनुकरोति या ॥ ६६ ॥  
 प्रियातिप्रियतां याति यत् प्रियस्य विशेषतः ।

या प्रीतिर्या रतिर्या वाग् या पुष्टिरिति च स्तुता ॥६७॥

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।

पानप्रवृत्तौ सत्यां तां सुरां तु विधिना पिबेत् ॥ ६८ ॥

सम्भवन्ति च ये रोगा मेदोऽनिलकफोद्भवाः ।

विधियुक्तादृते मद्यात् तेन सिध्यन्ति दारुणाः ॥ ६९ ॥

अस्ति देहस्य सावस्था यस्यां पानं निवार्यते ।

अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधौषधसंभृतात् ॥ ७० ॥

अनूपं जाङ्गलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम् ।

मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत् कथम् ॥ ७१ ॥

सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ।

मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात् कियान् गुणः ॥७२॥

निगूढशल्याहरणे शस्त्रचाराग्निकर्मणि ।

पीतमद्यो विषहते सुखं वैद्यविकल्पनाम् ॥ ७३ ॥

अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्चमविनोदकम् ।

न चातः परमस्थान्यदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥ ७४ ॥

रक्षता जीवितं तस्मात् पेयमात्मवता सदा ।

आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥ ७५ ॥

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरून् यथास्वं

वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।

आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्ताम्

आहारमण्डपसमीपगतां श्रयेत् ॥ ७६ ॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये मित्रभृत्यरमणीसमवेतः ।

स्वं यशः कथकचारणसङ्घैरुद्धतं निशमयन्नतिलोकम् ॥७७॥

विलासिनीनां च विलासशोभि गीतं सनृत्यं कलतूर्यघोषैः ।

काञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकैः क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ७

मणिकनकसमुत्थैरावनेयैर्विचित्रैः

सजलविविधलेखक्षीमवस्त्रावृताङ्गैः ।

अपि मुनिजनचित्तक्षोभसम्प्रादिनीभिः

चकितहरिणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः ॥७६॥

स्तननितम्बकृतादतिगौरवात्

अलसमाकुलमीश्वरसम्भ्रमात् ।

इति गतं दधतीभिरसंस्थितं

तरुणचित्तविलोभनकार्मणम् ॥ ८० ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।

सञ्चार्यमाणं युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्ततः ॥ ८१ ॥

लवन्तनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीवशीतलैः ।

र्निऽपि विदधदृशानुगं स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥८२॥

नरसेन्दुमृगैः कृतवासं मल्लिकयोञ्ज्वलया च सनाथम् ।

टिकशक्तिगतं सतरङ्गं कान्तमनङ्गमिवोदददङ्गम् ॥८३॥

तालीसाद्यं चूर्णमैलादिकं वा

हृद्यं प्राश्य प्राग्बयःस्थापनं वा ।

तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे समृष्टे

तयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥ ८४ ॥

धृतिमान् स्मृतिमान् नित्यमन्यूनाधिकमाचरन् ।

उचितेनोपचारेण सर्वमिवोपपादयन् ॥ ८५ ॥

जितविकसितसरोजनयनसङ्क्रान्तिवर्द्धितश्लोकम् ।

कान्तामुखमिव सौरभहृतमधुपगणं पिवेन्मद्यम् ॥८६॥

पीत्वैवं चषकद्वयं परिजनं सम्मान्य सर्वं ततो

गत्वा हारभुवं पुरः सुभिषजो भुञ्जीत भूयोऽत्र च ।

मांसापूपघृताद्रृकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै-

र्हिस्त्रिर्वा निशि वाल्पमेव वनिता सञ्चालनार्थंपिवेत् ॥८७॥

रहसि दयितामङ्गे कृत्वा भुजान्तरपीडनात्

पुलकिततनुं जातस्त्रेढां सकम्पपयोधराम् ।  
 यदि सरभसं सीधूद्वारं न पाययते क्वती  
 किमनुभवति क्लेशप्रायं ततो गृह्णतन्त्रताम् ॥ ८८ ॥  
 वरतनुवक्त्रसङ्गतिमुगन्धितरं सरकं  
 द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ।  
 भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि  
 क्षयमतनुजोजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥ ८९ ॥  
 इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्बिहीयते ।  
 असारसंसारसुखं परमेवाधिगच्छति ॥ ९० ॥  
 ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि ।  
 अन्यथा हि विपत्सु स्यात् पञ्चात्तापेन्धनं धनम् ॥ ९१ ॥  
 उपभोगेन रहितो भोगवानिति निन्द्यते ।  
 निर्मितोऽतिकदर्थोऽयं विधिना निधिपालकः ॥ ९२ ॥  
 तस्माद् व्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितम् ।  
 जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रताम् ॥ ९३ ॥  
 विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्दसवस्तु ये ।  
 यथोपपत्तिर्तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ ९४ ॥  
 यावद् दृष्टेर्न सम्भ्रान्तिर्यावन्न क्षोभते मनः ।  
 तावदेव विरन्तव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ ९५ ॥  
 अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ।  
 स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्नैः पानं वातोत्तरः पिबेत् ॥ ९६ ॥  
 शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।  
 पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबन्मद्यं न सेदति ॥ ९७ ॥  
 उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।  
 श्लैष्मिको जाङ्गलैर्मांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ ९८ ॥  
 तत्र वाते हितं मद्यं प्रायः पैष्टिकगौडिकम् ।



पित्तं साम्भो मधुकफे मार्द्दीकारिष्टमाधवम् ॥ ९९ ॥  
 प्राक् पिवेत् श्लेष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ।  
 वातिकस्तु पिबेन्नध्ये समदोषो यथेच्छया ॥ १०० ॥  
 मदेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेष्टते ।  
 सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ १०१ ॥  
 शोताः प्रदेहा मणयः सेका व्यजनमारुताः ।  
 सिताद्रात्रेक्षुखर्जूरकाश्मर्यः स्वरसाः पयः ॥ १०२ ॥  
 सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषाः सदाङ्गिमाः ।  
 षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥ १०३ ॥  
 कल्याणकं महातित्तं षट्पलं पयसाग्निः ।  
 पिप्पल्यो वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥ १०४ ॥  
 त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतचौद्रशर्करा ।  
 प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ॥ १०५ ॥  
 पिबेद्वा मानुषीचीरं तेन दद्याच्च नावनम् ।  
 मृणालविसक्कणा वा लिह्यात् क्षौद्रेण साभयाः ॥ १०६ ॥  
 दुरालभां वा मुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ।  
 पिबेन्नारिचकोलास्थिमज्जोशीराहिकेसरम् ॥ १०७ ॥  
 धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याक्वाथेन वा घृतम् ।  
 कुर्यात् क्रियां यथोक्तां च यथादोषबलोदयम् ॥ १०८ ॥  
 पञ्चकर्मणि चेष्टानि सेचनं शोणितस्य च ।  
 सत्त्वस्थालम्बनं ज्ञानमगृह्णिविषयेषु च ॥ १०९ ॥  
 मदेष्वतिप्रवृद्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ।  
 तीक्ष्णं सत्र्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु च ॥ ११० ॥  
 आशु प्रयोज्यं सत्र्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमञ्जनम् ।  
 धूमप्रधमनं तोदः सूचिभिश्च नखान्तरे ॥ १११ ॥  
 केशानां लुञ्चनं दाहो दंशोदशनवृश्चिकैः ।

कटुमूलगालनं वक्त्रे कपिकच्छवघर्षणम् ॥ ११२ ॥

उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्त्रसं पिबेत् ।

खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरककीसरम् ॥ ११३ ॥

लघुन्नं प्रतितीक्ष्णोष्णमद्यात् स्रोतोविशुद्धये ।

विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ ११४ ॥

पटुभिर्गीतवादितशब्दैर्व्यायामशीलनैः ।

संसनोल्लेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥ ११५ ॥

उपाचरेत्तं प्रततमनुबन्धभयात् पुनः ।

तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ११६ ॥

### अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

काले साधारणे व्यभ्रे नातिदुर्बलमर्शसम् ।

विशुद्धकोष्ठं लघुल्पमनुलोमनमाशितम् ॥ १ ॥

शुचिः कृतस्त्रस्थयनं मुक्तविण्मूत्रमव्यथम् ।

शयने फलके वान्धनरोत्सङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ २ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।

समुन्नतकटोदेशमथ यन्त्रणवाससा ॥ ३ ॥

सक्थोः शिरोधरायां च परिक्षिप्तमृजुस्थितम् ।

आलम्बितं परिचरैः सर्पिषाभ्यक्तपायवे ॥ ४ ॥

ततोऽस्मै सर्पिषाभ्यक्तं निदध्यादृजुयन्त्रकम् ।

शनैरनुसुखं पायौ ततो दृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥

यन्त्रे प्रविष्टं दुर्नामल्लोतगुण्ठितयाऽनु च ।

शलाकयोत्पीड्य भिषक् यथोक्तविधिना दहेत् ॥ ६ ॥

क्षारेणैवार्द्रमितरत् क्षारेण ज्वलनेन वा ।

महद्वा बलिनश्चित्वा वीतयन्त्रमथातुरम् ॥ ७ ॥

स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत् ।

निर्वातमन्दिरस्यस्य ततोऽस्याचारमादिशेत् ॥ ८ ॥

एकैकमिति समाहात्समाहात्समुपाचरेत् ।

प्राग्दक्षिणं ततो वाममर्शः पृष्ठाग्रजं ततः ॥ ९ ॥

बहुमर्शः सुदग्धस्य स्यादायोरनुलोमता ।

रुचिरद्वेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णवल्लोदयः ॥ १० ॥

वस्तिशूले त्वधोनाभेर्लेपयेच्छूणाकल्कितैः ।

वर्षाभूकुष्ठसुरभिमिशिलोहामराह्वयैः ॥ ११ ॥

शक्त्स्त्रुवप्रतीघाते पस्त्रिषेकावगाहयोः ।

वरणालम्बुषैरण्डगोकण्टकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥

सुखवीसुरभीभ्यां च काथमुष्णं प्रयोजयेत् ।

सद्मेहमथवा चीरं तैलं वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥

युञ्जोतान्नं शक्त्स्त्रेदिं स्नेहान् वातघ्नदीपनान् ।

अथाप्रयोज्यदाहस्य निर्गतान् कफवातजान् ॥ १४ ॥

संस्तम्भकण्डूरुक्छोफानभज्य गुदकीलकान् ।

विल्वमूलाग्निकक्षारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥

तैलेनाहिविडालोद्भवराहवसयाथवा ।

स्नेदयेदनुपिण्डेन द्रवस्नेदेन वा पुनः ॥ १६ ॥

सक्तूनां पिण्डिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।

रास्नाया ह्युषाया वा पिण्डैर्वा कार्ष्णप्रगन्धिकैः ॥ १७ ॥

अर्कमूलं शमीपत्रं नृकेशाः सर्पकञ्चुकम् ।

मार्जारचर्मसर्पिश्च धूपनं हितमर्शसाम् ॥ १८ ॥

तथा श्वगन्धा सुरसा वृहती पिप्पली घृतम् ।

धान्यान्नपिष्ट्वैर्जीमूतवीजैस्तज्जालकं मृदु ॥ १९ ॥

लेपितं क्षायया शुष्कं वर्त्तिगुं दजशातनी ।

सजालमूलजीमूतस्त्रेहे वा चारसंयुते ॥ २० ॥

गुञ्जासूरणकूष्माण्डवीजैर्वर्त्तिस्तथागुणा ।

स्रुकक्षीरार्द्रनिशालेपस्तथा गोमूत्रकल्कितैः ॥ २१ ॥

ककवाकुशकृत्कृष्णानिशागुञ्जाफलैस्तथा ।

स्रुकक्षीरपिष्टैः षड्यन्याहलिनीवारणास्थिभिः ॥ २२ ॥

कुलीरशृङ्गीविजयाकुष्ठारुष्करतुष्यकैः ।

शियुमूलकजैर्वीजैः पत्रैरश्वघ्ननिम्बजैः ॥ २३ ॥

पीलुमूलेन विल्वेन हिङ्गुना च समन्वितैः ।

कुष्ठं शिरीषवोजानि पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ॥ २४ ॥

अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ।

आर्कं पयः स्रुहीकाण्डं कटुकालाम्बुपल्लवाः ॥ २५ ॥

करञ्जो वस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ।

आनुवासनिकैर्लेपः पिप्पल्याद्यैश्च पूजितः ॥ २६ ॥

एभिरेवौषधैः कुर्यात्तैलान्यभ्यञ्जनानि च ।

घूपनालेपनाभ्यङ्गैः प्रसवन्ति गुदाङ्गुराः ॥ २७ ॥

सञ्चितं दुष्टरुधिरं ततः सम्पद्यते सुखी ।

अवर्त्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेदसृक् ॥ २८ ॥

अर्शोभ्यो जलजाशस्त्रसूचीकूर्चैः पुनः पुनः ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्न व्याधिरुपशाम्यति ॥ २९ ॥

रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ।

यो जातो गोरसः क्षीरादङ्गिचूर्णावचूर्णितात् ॥ ३० ॥

पिबंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजान् जयेत् ।

कोविदारस्य मूलानां मथितेन रजः पिबेत् ॥ ३१ ॥

अश्रन् जीर्णे च पथ्यानि मुच्यते हतनामभिः ।

गुदश्वयथुशूलात्तो मन्दाग्निर्गौल्लिकान् पिबेत् ॥ ३२ ॥

हिङ्गादीननुतक्रां वा खादेद् गुडहरीतकीम् ।

तक्रेण वा पिबेत् पथ्यावेक्लाग्निकुटजत्वचः ॥ ३३ ॥

कलिङ्गमगधाज्योतिःसूरणान् वांशवर्द्धितान् ।

कोष्णाश्विना वा त्रिपटुव्योषहिङ्गाम्बवेतसम् ॥ ३४ ॥

युक्तं विश्वकपित्याभ्यां महीषधविडेन वा ।

षारुष्करैर्यवान्या वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ॥ ३५ ॥

दद्याद्वा हपुषा हिङ्गुचित्रकं तक्रसंयुतम् ।

मांसं तक्रानुपानानि खादेत् पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥

पिवेदहरहस्तक्रं निरन्नो वा प्रकामतः ।

अत्यथं मन्दकायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ॥ ३७ ॥

सप्ताहं वा दशाहं वा मासाहं मासमेव वा ।

बलकालविकारज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

सायं वा लाजसक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ।

जीर्णे तत्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्धवाम् ॥ ३९ ॥

तक्रानुपानं सस्त्रेहं तक्रौदनमतः परम् ।

यूपै रसैर्वा तक्राब्धैः शालीन् भुञ्जीत मात्रया ॥ ४० ॥

रुचमर्द्धोद्धृतस्त्रेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ।

तक्रं दोषाग्निबलवत् त्रिविधं तत्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ।

निपिक्तं तिदिधं हन्ति भूमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥

स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसो धातूनुपैति यः ।

तेन कुष्टिर्वलं वर्णः परं तुष्टिश्च जायते ॥ ४३ ॥

वातश्च षविकाराणां शतं च विनिवर्त्तते ।

मथितं भाजने क्षुद्रवृहतीफललेपिते ॥ ४४ ॥

निशां पर्युषितं पेयमिच्छद्भिर्गुदजक्षयम् ।

धान्योपकुञ्चिकाजाजी हपुषा पिप्पलीद्वयैः ॥ ४५ ॥

कारवीर्यन्यिकशठीयवान्यन्नियवानकैः ।

सूणितैर्घृतपात्रस्थं नाल्यन्नं तक्रमासृतम् ॥ ४६ ॥

तक्रारिष्टं पिबेज्जातं व्यक्तास्त्रकटुकामतः ।  
 दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥  
 गुदश्वयथुकण्डुार्त्तिनाशनं बलवर्द्धनम् ।  
 त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥  
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ।  
 भाङ्ग्यास्फोतामृतापञ्चकोलेश्वप्येष संविधिः ॥ ४९ ॥  
 पिष्टैर्गजकणापाठाकारवीपञ्चकोलकैः ।  
 तुम्बुर्यजाजीधनिकाविल्वमध्यैश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥  
 फलान्म्लान् यमकस्त्रेहान् पिबेत् यूषरसादिकान् ।  
 एभिरेवौषधैः साध्यं वारिसर्पिश्च दीपनम् ॥ ५१ ॥  
 क्रमोऽयं भिन्नशक्ततां वक्ष्यते गाढवर्चसाम् ।  
 स्नेहाद्यैः सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् ॥ ५२ ॥  
 लवणा एव वा तक्रसीधुधान्यास्त्रवारुणीः ।  
 प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् संक्तुभिश्चावचूर्णितान् ॥ ५३ ॥  
 करञ्जपल्लवान् खादेद्वातवर्चोऽनुलोमनान् ।  
 सगुडं नागरं पाठां गुडञ्चारष्टतानि वा ॥ ५४ ॥  
 गोमूत्राध्युषितामद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।  
 पथ्याशतद्वयं मूत्रद्रोणेनामूत्रसंचयात् ॥ ५५ ॥  
 पक्वान् खादेत् समधुना द्वे द्वे हन्ति कफोद्भवान् ।  
 दुर्नामकुष्ठश्वयथुगुल्ममेहोदरक्तमीन् ॥ ५६ ॥  
 अन्यार्बुदापचीस्थौल्यपाण्डुरोगाद्यमारुतान् ।  
 अजशृङ्गीजटाकल्कमजामूत्रेण यः पिबेत् ॥ ५७ ॥  
 गुडवार्त्ताकभुक्तस्य नश्यन्त्याशु गुदाङ्गुराः ।  
 श्रेष्ठारसेन त्रिवृतां पथ्यां तक्रेण वा सह ॥ ५८ ॥  
 पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडान्विताम् ।  
 अथवा सत्रिवृदन्तीं भक्षयेदनुलोमनीम् ॥ ५९ ॥

हते गुदाश्रये दोषे गुदजा यान्ति संचयम् ।  
 दाडिमस्वरसाऽजाजीयवानोगुडनामरैः ॥ ६० ॥  
 पाठया वा युतं तक्रं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।  
 सीधुं वा गौडमथवा सचित्रकमहौषधम् ॥ ६१ ॥  
 पिबेत् सुरां वा हपुषा पाठासौवर्चलान्विताम् ।  
 दशादिदशकैर्हृद्वाः पिप्पलीर्दिपिचुं तिलान् ॥ ६२ ॥  
 पीत्वा घोरिण लभते बलं देहहुताश्रयोः ।  
 दुस्पर्शकेन विल्वेन यवान्या नागरेण वा ॥ ६३ ॥  
 एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसां रुजम् ।  
 सलिलस्य वहे पक्ता प्रस्यार्द्धमभयात्वचम् ॥ ६४ ॥  
 प्रस्यं धात्र्या दशपलं कपित्थानां ततोऽर्द्धतः ।  
 विशालारौ भ्रमरिचकृष्णावेल्लैलवालुकम् ॥ ६५ ॥  
 द्विपलांशं पृथक् पादशेषे पूते गुडात् तुले ।  
 दत्त्वा प्रस्यं च धातक्या स्थापयेद् घृतभाजने ॥ ६६ ॥  
 पक्षात् सशीलितोऽरिष्टः करोत्यग्निं निहन्ति च ।  
 गुदजग्रहणीपाण्डुकुष्ठोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥  
 श्वयथुप्तीहृद्द्रोगगुल्मयक्ष्मवमिक्तमीन् ।  
 जलद्रोणे पचेदन्तीदशमूलावराग्निकान् ॥ ६८ ॥  
 पालिकान् पादशेषे तु क्षिपेद् गुडतुलां परम् ।  
 पूर्ववत् सर्वमस्य स्यादानुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥  
 पचेद् दुरालभाप्रस्यं द्रोणेऽपां प्रासृतैः सह ।  
 दन्तीपाठाग्निविजयावासामलकनागरैः ॥ ७० ॥  
 तस्मिन् सिताशतं दद्यात् पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ।  
 लिम्पेत् कुम्भं तु फलिनीकृष्णाचथ्याज्यमार्क्षिकैः ॥ ७१ ॥  
 प्राग्भक्तमानुलोम्याय फलाम्बुं वा पिबेद् घृतम् ।  
 चथ्यचित्रकसिद्धं वा यवक्षारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥

पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडचारनागरम् ।  
 पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्घृतम् ॥ ७३ ॥  
 दध्ना च साधितं वातशकृन्मूत्रविवन्धहृत् ।  
 पलाशचारतोयेन त्रिगुणेन पचेद् घृतम् ॥ ७४ ॥  
 वत्सकादिप्रतीवापमर्शोघ्नं दीपनं परम् ।  
 पञ्चकोलाभयाक्षीरयवानी विडसैन्धवैः ॥ ७५ ॥  
 सपाठाधान्यमरिचैः सविल्वैर्दधिमद् घृतम् ।  
 साधयेत् तज्ज्यत्याशु गुदवङ्गणवेदनाम् ॥ ७६ ॥  
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।  
 पाठाजमोदधनिकाश्वदंष्ट्रापञ्चकोलकैः ॥ ७७ ॥  
 सविल्वैर्दधिचाङ्गेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।  
 हन्याज्यं सिद्धमानाहं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥  
 गुदभ्रंशार्तिगुदजग्रहणीगदमारुतान् ।  
 शिखितित्तिरिलावानां रसान्मून् सुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥  
 दक्षाणां वर्तकानां वा दद्याद् विड्वातसंग्रहे ।  
 वास्तुकाग्नित्रिहृन्तीपाठाम्लीकादिपल्लवान् ॥ ८० ॥  
 अन्यच्च कफवातघ्नं शाकं च लघुभेदि च ।  
 सहिङ्गुयमके भृष्टं सिद्धं दधिरसैः सह ॥ ८१ ॥  
 धनिकापञ्चकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमाम्बुना ।  
 आर्द्रिकायाः किसलयैः शकलैरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥  
 युक्तमङ्गारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।  
 सजीरकं समरिचं विडसौवर्चलोत्कटम् ॥ ८३ ॥  
 वातोत्तरस्य रूक्षस्य मन्दाग्नेर्वद्धवर्चसः ।  
 कल्पयेद्रक्तशाल्यन्नव्यञ्जनं शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥  
 गोगोधाच्छगलोद्गाणां विशेषात् क्रव्यभोजिनाम् ।  
 मदिरां शार्करं गौडं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ॥ ८५ ॥



अरिष्टं मस्तु पानीयं पानीयं चाल्पकं नृतम् ।  
 धान्येन धान्यशुण्ठीभ्यां कण्टकारिकयाऽथवा ॥८६॥  
 अन्ते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोऽनुलोमनम् ।  
 विड्वातकफपित्तानामानुलोम्ये हि निर्मले ॥ ८७ ॥  
 गुदे शाम्यन्ति गुदजाः पावकश्चाभिवर्द्धते ।  
 छदावर्त्तपरीता ये ये चाल्प्यं विरुचिताः ॥ ८८ ॥  
 विलोमवाताः शूलार्त्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ।  
 पिप्पलीं मदनं विल्वं शताह्वां मधुकं वचाम् ॥ ८९ ॥  
 कुष्ठं शुण्ठीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ।  
 पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥ ९० ॥  
 अर्गसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।  
 गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छं प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥  
 कट्युरुष्टदौर्बल्यमानाहं वङ्गणाश्रयम् ।  
 पिच्छास्रावं गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ॥ ९२ ॥  
 उल्लानं बहुशो यच्च जयेत् तच्चानुवासनात् ।  
 निरूहं वा प्रयुञ्जीत सक्षीरं पाञ्चमूलिकम् ॥ ९३ ॥  
 समूत्रस्य हलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ।  
 अथ रक्तार्गसां वीक्ष्य मारुतस्य कफस्य वा ॥ ९४ ॥  
 अनुबन्धं ततः स्निग्धं रूक्षं वा योजयेद्द्विमम् ।  
 शकृच्छ्रावं खरं रूक्षमधो निर्याति नानिलः ॥ ९५ ॥  
 कट्युरुगुदशूलं च हेतुर्यदि च रूक्षणम् ।  
 तत्रानुबन्धो वातस्य श्लेष्मणो यदि विट्श्लथ्या ॥ ९६ ॥  
 श्वेता पीता गुरुः स्निग्धा सपिच्छस्तिमितो गुदः ।  
 हेतुस्निग्धगुरुर्विद्याद् यथास्वं चास्रलक्षणात् ॥ ९७ ॥  
 दुष्टेऽस्ये शोधनं कार्यं लह्वनं च यथाबलम् ।  
 गावच्च दोषैः कालुष्यं सुतेस्तावदुपेक्षणम् ॥ ९८ ॥

दोषाणां पाचनार्थं च वङ्गिसम्बुक्षणाय च ।  
 संग्रहाय च रक्तस्य परं तिक्तैरुपाचरेत् ॥ ९९ ॥  
 यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोत्क्षणस्य वा ।  
 स्रैहैस्तच्छोधयेद् युक्तैः पानाभ्यञ्जनवस्त्रिषु ॥ १०० ॥  
 यत्तु पित्तोत्क्षणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्त्तते ।  
 स्तम्भनीयं तदेकान्तात्र चेद्वातकफानुगम् ॥ १०१ ॥  
 सकफेऽस्रे पिबेत् पाक्यं शुण्ठीं कुटजवल्कलम् ।  
 किराततिक्तकं शुण्ठी धन्वयासं कुचन्दनम् ॥ १०२ ॥  
 दार्वीत्वग्निम्बसेव्यानि त्वचं वा दाडिमोद्भवाम् ।  
 कुटजत्वक् पलं तार्क्ष्यं मार्क्षिकं घृणवत्प्रभाम् ॥ १०३ ॥  
 पिबेत् तण्डुलतोयेन कल्कितं वा मयूरकम् ।  
 तुलां दिव्याम्भसि पचेदार्द्रायाः कुटजत्वचः ॥ १०४ ॥  
 नीरसायां त्वचि क्वाथे दद्यात् सूक्ष्मरजीकृतान् ।  
 समङ्गाफलिनीमोचरसाम्बुध्वंशकान् समान् ॥ १०५ ॥  
 तैश्च शक्रयवान् पूते ततो दर्वीप्रलेपनम् ।  
 पक्कावलेहं लीढा च तं यथाग्निबलं पिबेत् ॥ १०६ ॥  
 पेयां मण्डं पयश्छागं गव्यं वा क्वागदुग्धमुक् ।  
 लेहोऽयं शमयत्याशु रक्तातीसारपायुजान् ॥ १०७ ॥  
 बलवद्रक्तपित्तं च स्रवदूर्ध्वमधोऽपि वा ।  
 कुटजत्वक्तुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषिताम् ॥ १०८ ॥  
 कल्कीकृत्य चिपेत्तत्र तार्क्ष्यशैलं कटुत्रयम् ।  
 रोध्रद्वयं मोचरसं बलां दाडिमजां त्वचम् ॥ १०९ ॥  
 विल्वकर्कटिका मुस्तं समङ्गां धातकीफलम् ।  
 पलोन्मितं दशपलं कुटजस्यैव च त्वचः ॥ ११० ॥  
 त्रिंशत्पलानि गुडतो घृतात् पूते च विंशतिः ।  
 तत्पक्वं लेहतां यातं धान्ये पक्षस्थितं लिहन् ॥ १११ ॥

सर्वाशीग्रहणीदोषश्वासकासान् नियच्छति ।  
 रोध्रं तिलास्योचरसं समङ्गा चन्दनोत्पलम् ॥ ११२ ॥  
 पाययित्वाजदुग्धेन शालींस्तेनैव भोजयेत् ।  
 यद्द्याह्वपद्मकानन्तापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥  
 ससितामधु पातव्यं शीततोयेन तेन वा ।  
 रोध्रकटुककुटजसमङ्गाशाल्मलीत्वचम् ॥ ११४ ॥  
 हिमकेसरयद्द्याह्वं सेव्यं वा तण्डुलाम्बुना ।  
 यवानीन्द्रयवाः पाठा विल्वं शुण्ठीरसाञ्जनम् ॥ ११५ ॥  
 चूर्णञ्च लेहितः शूले प्रवृत्ते चातिशोणिते ।  
 दुग्धिकाकण्टकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ॥ ११६ ॥  
 अथवा धातकीरोध्रकुटजत्वक्फलोत्पलैः ।  
 सकेसरैर्यवक्षारदाडिमस्त्रसेन वा ॥ ११७ ॥  
 शर्कराम्भोजकिञ्चल्कसहितं सह वा तिलैः ।  
 अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति ॥ ११८ ॥  
 छागादिनवनीताज्यक्षीरमांसानि जाङ्गलः ।  
 धनञ्जो वा कदम्बो वा सवास्तुकरसो रसः ॥ ११९ ॥  
 रक्तशालिः सरो दध्नः षष्टिकस्तुरुणी सुरा ।  
 तरुणञ्च सुरामण्डः शोणितस्यौषधं परम् ॥ १२० ॥  
 पेया यूषरसाद्येषु पलाण्डुः क्वैवलोऽपि वा ।  
 स जयत्युखणं रक्तं मारुतं च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥  
 वातोखणानि प्रायेण भवन्त्यस्त्रेऽतिनिःसृते ।  
 अशींसि तस्मादधिकं तज्जये यन्नमाचरेत् ॥ १२२ ॥  
 इष्ट्वास्रपित्तं प्रबलमवलौ च कफानिलौ ।  
 शीतोपचारः कर्तव्यः सर्वथा तत्रशान्तये ॥ १२३ ॥  
 नावदेवं समस्तस्य स्निग्धोष्णैस्तर्पयेत् ततः ।  
 सैः कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः ॥ १२४ ॥

सेचयेत् तं कवोष्णैश्च कामं तैलपयोघृतैः ।

यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शाक्यलेः ॥ १२५ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ।

त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थं च साधयेत् ॥ १२६ ॥

क्षीरशेषे कषाये च तस्मिन् पूते विमिश्रयेत् ।

कल्कीकृतं मोचरसं समङ्गां चन्दनोत्पलम् ॥ १२७ ॥

प्रियङ्गुं कौटजं वीजं कमलस्य च केसरम् ।

पिच्छावस्तिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ॥ १२८ ॥

प्रवाहिकागुदभ्रं शरक्तस्त्रावज्वरापहः ।

यथ्याह्वपुण्डरीकेण तथा मोचरसादिभिः ॥ १२९ ॥

क्षीरद्विगुणितः पक्वो देयः स्नेहोऽनुवासनम् ।

मधुकोत्पलरोध्राम्बुसमङ्गा विल्वचन्दनम् ॥ १३० ॥

चविकातिविषा मुस्तं पाठा क्षारो यकाग्रजः ।

दार्वीत्वग् नागरं मांसी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥

चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः साधितं तैस्त्रिदोषजित् ।

अर्शोऽतिसारग्रहणीपाण्डुरोगरज्वरारूचौ ॥ १३२ ॥

मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे वस्त्यानाहे प्रवाहणे ।

पिच्छास्त्रावेऽर्शसां शूले देयं तत् परमौषधम् ॥ १३३ ॥

व्यत्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।

नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शःकृतान् गदान् ॥ १३४ ॥

उदावर्त्तार्त्तमभ्यज्य तैलैः शीतज्वरापहैः ।

मुद्भिर्घैः स्वेदयेत्पिण्डैर्वर्त्तिस्रैश्चै गुदे ततः ॥ १३५ ॥

अभ्यक्तां तत् कराङ्गुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।

दद्यात् श्यामात्रिहृन्तीपिप्पलीनीलिनीफलैः ॥ १३६ ॥

विचूर्णितैर्द्विलवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः ।

तद्वन्मागधिकाराठग्रहधूमैः ससर्षपैः ॥ १३७ ॥

एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाद्या विनिर्धमेत् ।  
 तद्विघाते सुतीक्ष्णन्तु वस्त्रिं स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥  
 ऋजु कुर्याद् गुदशिरो विण्मूत्रमरुतोऽस्य सः ।  
 भूयोऽनुबन्धे वातघ्नैर्विरेच्यः स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥  
 अनुवास्थश्च रौक्ष्याद्धि सङ्को मारुतवर्चसोः ।  
 त्रिकटुत्रिपटुश्रेष्ठादन्यरुष्करचित्रकम् ॥ १४० ॥  
 जर्जरं स्नेहमूत्राक्तमन्तर्धूमं विपाचयेत् ।  
 शरावसन्धौ मृत्स्मिते चारः कल्याणकाह्वयः ॥ १४१ ॥  
 स पीतः सर्पिषा युक्तो भक्तो वा स्निग्धभोजिना ।  
 उदावर्त्तविबन्धाशोगुल्फपाण्डूदरकमीन् ॥ १४२ ॥  
 मूत्रसङ्गाश्मरीशोफहृद्रोगग्रहणीगदान् ।  
 मेहप्लीहज्वरानाहश्वासकासांश्च नाशयेत् ।  
 सर्वं च कुर्याद् यत् प्रोक्तमर्शसां गाढवर्चसाम् ॥ १४३ ॥  
 णेषां पूतिवल्कहितुलमथ पचेत् पादशेषे च तस्मिन्  
 याशीतिर्गुडस्य प्रतनुकरजसो व्योषतोऽष्टौ पलानि ।  
 तन्मासेन जातं जनयति परमामूष्णः पक्तिशक्तिं  
 क्तं कृत्वानुलोम्यं प्रजयति गुदजप्लीहगुल्फोदराणि ॥ १४४ ॥  
 चेत्तुलां पूतिकरञ्जवल्काद् द्वे मूलतश्चित्रककण्टकार्योः ।  
 णत्रयेऽपां चरणावशेषे पूते शतं तत्र गुडस्य दद्यात् ॥ १४५ ॥  
 लिकञ्च सुचूर्णितं त्रिजातत्रिकटुग्रन्थिकदाडिमाश्मभेदम् ।  
 रपुष्करमूलधान्यचव्यं ह्युषामार्द्रकममूवेतसं च ॥ १४६ ॥  
 शीतीभूतं क्षौद्रविंशत्युपेत-  
 मार्द्रद्राक्षाबीजपूरार्द्रकैश्च ।  
 युक्तं कामं गण्डिकाभिस्तथेक्षोः  
 सर्पिः पात्रे मासमात्रेण जातम् ॥ १४७ ॥  
 चुक्रं क्रकचमिवेदं दुर्नान्नां वक्रिदीपनं परमम् ।

पाण्डुगरोदरगुल्मप्लीहानाहाशमकच्छन्नम् ॥ १४८ ॥  
 द्रोणं पीलुरसस्य वस्त्रगलितं न्यस्तं हविर्भाजने  
 युञ्जीत द्विपलैर्मदामधुफलाखर्जूरधात्रीफलैः ।  
 पाठामाद्रिदुरालभामूविदुलव्योषत्वगेलोत्तकैः ।  
 सृक्काकोललवङ्गवेत्तचपलामूलाग्निकैः पालिकैः ॥१४९॥

गुडपलशतयोजितं निवाते

निहितमिदं प्रपिबन्ध पञ्चमात्रात् ।

निशमयति गुदाङ्गुरान् सगुल्मान्

अनलबलं प्रबलं करोति चाशु ॥ १५० ॥

एकैकशो दशपले दशमूलकुम्भ-

पाठाद्वयार्कषुण्वस्त्रभकट्फलानाम् ।

दग्धे श्वतेऽनु कलशेन जलेन पक्वे

पादस्थिते गुडतुलां पलपञ्चकञ्च ॥ १५१ ॥

दद्यात् प्रत्येकं व्योषचव्याभयानां

वङ्गेर्मुष्टी द्वे यवचारतश्च ।

दर्वीमालिपन् हन्ति लोढो गुडोऽयं

गुल्मप्लीहार्षः कुष्ठमेहाग्निसादान् ॥ १५२ ॥

तोयद्रोणे चित्रकमूलतुलार्द्धं

साध्यं यावत् पादजलस्थमप्येदम् ।

अष्टौ दत्त्वा जीर्णगुडस्य फलानि

क्वाथ्यं भूयः सान्द्रतया सममेतत् ॥ १५३ ॥

त्रिकटुकमिसिपथ्याकुष्ठमुस्तावराङ्ग-

कमिरिपुदहनैलाचूर्णकीर्णोऽवलेहः ।

जयति गुदजकुष्ठप्लीहगुल्मोदराणि

प्रबलयति हुताशं शखदभ्यस्यमानः ॥१५४॥

गुडव्योषवरावेत्तिलारुष्करचित्रकैः ।

अर्शांसि हन्ति गुटिका त्वग्विकारं च शीलिता ॥१५५॥

सुल्लिप्तं सौरणं कन्दं पक्वाग्नौ पुटपाकवत् ।

अद्यात् सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

मरिचपिप्पलिनागरचित्रकान्

क्रमविवर्द्धितभागसमाहृतान् ।

शिखिचतुर्गुणसूरणयोजितान्

कुरु गुडेन गुडान् गुदजच्छिदः ॥ १५७ ॥

चूर्णीकृताः षोडशसूरणस्य

भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।

महौषधाद् द्वौ मरिचस्य चैकः

गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥ १५८ ॥

पथ्यानागरकृष्णां करञ्जवेङ्गाग्निभिः सितातुल्यैः ।

वडवामुख इव जरयति बहुगुर्वपि भोजनं चूर्णम् ॥१५९॥

कलिङ्गलाङ्गलोकृष्णावङ्गप्रपामार्गतण्डुलैः ।

भूनिम्बसैन्धवगुडैर्गुडा गुदजनाशनाः ॥ १६० ॥

लवणोत्तमवह्निकलिङ्गशवान्

चिरविल्वमहापित्तुमन्दयुतान् ।

पिब सप्त दिनं मथितालुङ्गितान्

यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ १६१ ॥

शुष्केषु भल्लातकमग्रमुक्तं भैषज्यमार्द्रेषु तु वक्षकत्वक् ।

सर्वेषु सर्वतुष्टु कालशेयमर्शःसु बल्यं च मलापहञ्च ॥१६२॥

भत्त्वा विबन्धानुलोमनाय यन्भारुतस्त्राग्निवलाय यञ्च ।

दध्नपानौषधमर्शसाक्ष सेव्यं विवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ॥१६३॥

शीतिसारग्रहणीविकाराः प्रप्येण चान्योऽन्यनिदानभूताः ।

अत्रोऽनले सन्ति न सन्ति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम्

## नवमोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अतीसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामाशयान्वयः ।

हत्वाग्निं वातजेऽप्यस्मात् प्राक् तस्मिन् लङ्घनं हितम् ॥१॥

शूलानाहप्रसेकार्त्तं वामयेदतिसारिणम् ।

दोषाः सन्निचिता ये च विदग्धाहारमूर्च्छिताः ॥२॥

अतिसाराय कल्पान्ते तेषूपेक्षैव भेषजम् ।

भृशोत्क्लेशप्रवृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु ॥ ३ ॥

प्रयोज्यं नतु संग्राहि पूर्वमामातिसारिणि ।

अपि चाध्मानगुरुता शूलस्तैमित्यकारिणि ॥ ४ ॥

प्राणदा प्राणदा दोषे विब्रहे संप्रवर्त्तिनी ।

पिवेत् प्रक्कथितांस्तोये मध्यदोषो विशोषयन् ॥ ५ ॥

भूतीकपिप्यलीशुण्ठीवचाधान्यहरीतकीः ।

अथवा विल्वधनिका मुस्ता नागरवालकम् ॥ ६ ॥

विडपाठावचापथ्याक्लमिजिन्नागराणि वा ।

शुण्ठीघनवचामाद्री विल्ववत्सकहिङ्गु वा ॥ ७ ॥

शस्यते त्वल्पदोषाणामुपवासोऽतिसारिणाम् ।

वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तापर्पटकेन वा ॥ ८ ॥

झीवेरनागराभ्यां वा विपक्वं पाययेज्जलम् ।

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघुन्नं प्रतिभोजयेत् ॥ ९ ॥

तथा स शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ।

तक्रेणावन्तिसोमेन यथाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥

सुरया मधुना चाथ यथासात्मप्रमुपाचरेत् ।

भोज्यानि कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥



बालविल्वशठीधान्यहिङ्गुहचामुदाडिमैः ।  
 पलाशहपुषाऽजाजीयवानीविडसैन्धवैः ॥ १२ ॥  
 लघुना पञ्चमूलेन पञ्चकोलेन पाठया ।  
 शालापणीबलाविल्वैः पृथ्निपर्ण्यां च साधिता ॥ १३ ॥  
 दाडिमाम्ना हिता पेया कफपित्ते समुल्लेखे ।  
 अभया पिप्पलीमूलविल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥  
 विवहं दोषबहुलो दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।  
 कृष्णाविडङ्गत्रिफलाकषायैस्तं विरेचयेत् ॥ १५ ॥  
 पेयां युञ्ज्याद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताम् ।  
 आमि परिणते यस्तु दीप्तेऽग्नावुपवेश्यते ॥ १६ ॥  
 सफेनपिच्छं सरुजं सविवन्धं पुनः पुनः ।  
 अल्पाल्पमल्पं समलं निर्विड् वा सप्रवाहिकम् ॥ १७ ॥  
 दधितैलघृतक्षीरैः सशुण्ठीं सगुडं पिबेत् ।  
 खिन्नानि गुडतैलेन भक्षयेद् वदराणि वा ॥ १८ ॥  
 गाढविड्विहितैः शाकैर्बहुस्नेहैस्तथा रसैः ।  
 क्षुधितं भोजयेदनं दधिदाडिमसाधितैः ॥ १९ ॥  
 शाल्योदनं तिलैर्मषैर्मुद्गैर्वा साधु साधितम् ।  
 शब्द्यामूलकपोतायाः पाठायाः स्वस्तिकस्य वा ॥ २० ॥  
 म्रुषायवानीकर्कारुक्षीरिणीचिर्भटस्य वा ।  
 उपोदकाया जीवन्त्या वाकुच्या वास्तुकस्य वा ॥ २१ ॥  
 सुवर्चलायाश्चुञ्चोर्वा लोणिकाया रसैरपि ।  
 कूर्मवर्त्तकलोपाकशिखितित्तिरिक्कौकुटैः ॥ २२ ॥  
 विल्वमुस्ताक्षिभैषज्यधातकीपुष्पनागरैः ।  
 पक्वातिसारजित्तक्रे यवागूर्दाधिकी तथा ॥ २३ ॥  
 कपित्थकच्छु राफञ्जीयूथिकावटशैलुजैः ।  
 दाडिमीशणकार्पासीशाल्मलीमोचपद्मवैः ॥ २४ ॥

कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।  
 दध्नः सरोऽम्लः सस्त्रेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २५ ॥  
 मरिचं धनिका जाजीतिन्तिडीकशठीविडम् ।  
 दाडिमं धातकीपाठात्रिफलापञ्चकोलकम् ॥ २६ ॥  
 यावशूकं कपित्याम्रजम्बुमध्यं सदीप्यकम् ।  
 पिष्टैः षड्गुणविल्वैस्तैर्दधि मुद्गरसे गुडं ॥ २७ ॥  
 स्त्रे हे च यमके सिद्धः खलोऽयमपराजितः ।  
 दीपनः पाचनो ग्राही रुच्यो विम्बविनाशनः ॥ २८ ॥  
 कोलानां बालविल्वानां कल्कैः शालियवस्य च ।  
 मुद्गमाषतिलानां च धान्यदूषं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥  
 ऐकध्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।  
 वर्चःक्षये शृष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥  
 दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।  
 सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥  
 फलाम्बुं यमके भृष्टं दूषं गृञ्जनकस्य वा ।  
 भृष्टान् वा यमके सक्तून् खादेद् व्योषावचूणितान् ॥ ३२ ॥  
 माषान् सुसिद्धांस्तद्वद् वा घृतमण्डोपसेवनान् ।  
 रसं सुसिद्धं पूतं वा छागमेषान्तराधिजम् ॥ ३३ ॥  
 पचेद्दाडिमसाराम्बुं सधान्यस्त्रेहनागरम् ।  
 रक्तशाल्योदनं तेन भुञ्जानः प्रपिबंश्च तम् ॥ ३४ ॥  
 वर्चःक्षयकृतेराशु विकारैः परिमुच्यते ।  
 बालविल्वं गुडं तैलं पिप्यलीविश्वभेषजम् ॥ ३५ ॥  
 लिङ्गादाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ।  
 वल्कलं शावरं पुष्यं धातुक्या वदरीदलम् ॥ ३६ ॥  
 पिवेद्दधिसरक्षौद्रकपित्यस्वरसाप्लुतम् ।  
 विबद्धवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ॥ ३७ ॥

सरक्तपिच्छस्तृणात्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ।

यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

शृतमेरण्डमूलेन बालविश्वेन वा पुनः ।

पयस्युत्काथ्य मुस्तानां विंशतित्रिगुणेऽम्भसि ॥ ३९ ॥

क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यादामं सवेदनम् ।

पिप्पल्या पिवतः सूक्ष्मं रजो मरिचजम्ब वा ॥ ४० ॥

क्षिरकालानुषक्तापि नश्यत्याशु प्रवाहिकाम् ।

निरामरूपं शूलार्त्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ४१ ॥

रुक्षकोष्ठमपेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद् घृतम् ।

सिद्धं दधिसुरामण्डे दशमूलस्य चाम्भसि ॥ ४२ ॥

सिन्धुत्यपञ्चकोलाभ्यां तैलं सद्योऽर्त्तिनाशनम् ।

षड्भिः शुण्ठ्याः पलैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां अन्यग्निसैन्धवात् ॥ ४३ ॥

तैलप्रस्थं पचेद्दध्ना निःसारकरुजापहम् ।

एकतो मांसदुग्धाज्यं पुरोषग्रहशूलजित् ॥ ४४ ॥

पानानुवासनाभ्यङ्गप्रयुक्तं तैलमेकतः ।

तद्धि वातजितामग्रं शूलं च विगुणोऽनिलः ॥ ४५ ॥

धात्वन्तरोपमर्दाद् वै चलो व्यापी स्वधामगः ।

तैलं मन्दानलस्यापि युक्त्या शर्मकरं परम् ।

वायाशये सतैले हि विम्बिसी नावतिष्ठते ॥ ४६ ॥

क्षीणे मले स्वायतनच्युतेषु दोषान्तरेष्वीरणे एकवीरे ।

कोर्निष्ठनन्प्राणितिकोष्ठशुली नान्तर्बहिस्तैलपरो यदि स्यात् ४७

गुदरुग्भ्रंशयोर्युक्त्वात् सक्षीरं साधितं हविः ।

रसे कोलास्तचाङ्गेर्योर्दध्नि पिष्टे च नागरे ॥ ४८ ॥

तैरेव चाम्बैः संयोज्यं सिद्धं सुश्लक्ष्णकल्कितैः ।

धान्योषणविडाजाजीपाञ्चकोलकदाडिमैः ॥ ४९ ॥

योजयेत् स्रैहवस्तिं वा दशमूलेन सार्धितम् ।

शठीशताह्वाकुष्ठैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ ५० ॥  
 प्रवाहणे गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।  
 मधुराम्लैः शृतं तैलं घृतं वाप्यनुवासनम् ॥ ५१ ॥  
 प्रवेशयेद् गुदं ध्वस्तमभ्यक्तं खेदितं मृदु ।  
 कुर्याच्च गोः फणाबन्धं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥ ५२ ॥  
 पञ्चमूलस्य महतः काथं क्षीरे विपाचयेत् ।  
 उन्दुरुं चान्द्ररहितं तेन वातघ्नकल्कवत् ॥ ५३ ॥  
 तैलं पचेद् गुदभ्रंशं पानाभ्यङ्गेन तज्जयेत् ।  
 पैत्ते तु सामे तीक्ष्णोष्णवर्जं प्रागिव लङ्घनम् ॥ ५४ ॥  
 तृडान् पिवेत् षडङ्गाम्बु सभूनिम्बं ससारिवम् ।  
 पेयादि क्षुधितस्यान्नमग्निसन्धुक्षणं हितम् ॥ ५५ ॥  
 बृहत्यादिगणाभीरुद्विबलाशूर्पपर्णिभिः ।  
 पाययेदनुबन्धे तु सक्षौद्रं तण्डुलाम्भसा ॥ ५६ ॥  
 पाठा वत्सकबीजत्वग्दार्वी ग्रन्थिकशुण्ठि वा ।  
 वत्सकस्य फलं पिष्टं सवल्कं सघुणप्रियम् ॥ ५७ ॥  
 काथं चातिविषाविल्ववत्सकोदीच्यमुस्तजम् ।  
 अथवातिविषामूर्वानिशेन्द्रयवतार्क्ष्यजम् ॥ ५८ ॥  
 समध्वतिविषाशुण्ठीमुस्तेन्द्रयवकट्फलम् ।  
 पलं वत्सकबीजस्य अपयित्वा रसं पिवेत् ॥ ५९ ॥  
 यो रसाशी जयेच्छीघ्रं सपैत्तं जठरामयम् ।  
 मुस्ताकषायमेवं वा पिवेन्मधुसमायुतम् ॥ ६० ॥  
 सक्षौद्रं शाकलीवृन्तकषायं वा हिमाह्वयम् ।  
 किरातलिक्तकं मुस्तं वत्सकं सुरसाञ्जनम् ॥ ६१ ॥  
 कटङ्कटेरी क्लीवेरं विल्वमध्यं दुरालभाम् ।  
 तिलान्, मोचरसं रोध्रं समङ्गां कमलोत्पलम् ॥ ६२ ॥  
 नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ।

अर्धश्लोकैः स्मृता योगाः सत्तौद्रास्तृण्डुलाम्बुना ॥६३॥

निशेन्द्रयवरोध्रैलाकायः पक्वातिसारनुत् ।

रोध्राम्बुष्ठाप्रियङ्गादिगणांस्तद्वत् पृथक् पिवेत् ॥ ६४ ॥

कटुङ्गवल्क्यद्याह्वफलिनीदाडिमाङ्गुरैः ।

पेया विलेपी खलकान् कुर्यात्सदधिदाडिमात् ॥६५॥

तद्वद्विष्यविल्वाम्बु जम्बुमथ्यैः प्रकल्पयेत् ।

अजापयः प्रयोक्तव्यं निरामे तेन चेच्छमः ॥ ६६ ॥

दोषाधिक्यान्न जायेत बलिनं तं विरेचयेत् ।

व्यत्यासेन शङ्खद्रक्तमुपवेश्येत योऽपि वा ॥ ६७ ॥

पलाशफलनिर्यूहं युक्तं वा पयसा पिवेत् ।

ततोऽनु कोष्णं पातव्यं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६८ ॥

प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।

पलाशवत्प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधनी ॥ ६९ ॥

संसर्प्रां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्त्तते ।

सुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावच्छ्रानुवासयेत् ॥ ७० ॥

शतपुष्पावरीभ्यां च विल्वेन मधुकेन च ।

तैलपादं पयियुक्तं पक्वमन्वासनं घृतम् ॥ ७१ ॥

अशान्तावित्यतीसारे पिच्छावस्तिः परं हितः ।

परिवेष्ट्य कुशैरार्द्रैरार्द्रवन्तानि शाल्मलेः ॥ ७२ ॥

कृष्णसृत्तिकयालिष्य स्वेदयेन्नोमयाग्निना ।

मृच्छोपे तानि सङ्घुद्य तत्पिण्डं मुष्टिसम्मितम् ॥७३॥

मर्दयेत्पयसः प्रस्ये पूतेनास्थापयेत्ततः ।

नतयष्ट्याह्वकल्काज्यक्षीद्रतैलवतानु च ।

स्नातो भुञ्जीत पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥ ७४ ॥

पक्वातिसारज्वरशोफगुल्मसमीरणास्रग्रहणीविकारान् ।

यत्पयं शीघ्रमतिप्रवृत्तिं विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥७५॥

फाणितं कुटजोत्थं च सर्वातीसारनाशनम् ॥ ७६ ॥  
 वत्सकादिसमायुक्तं साम्बठादिसमाच्चिकम् ।  
 निरग्निरामं दीप्ताग्नेरपि सास्रं चिरोत्थितम् ॥ ७७ ॥  
 नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ।  
 त्वक्पिण्डाद् दीर्घहन्तस्त्र श्रीपर्णीपत्रसंहतात् ॥ ७८ ॥  
 मृत्लिप्तादग्निना सिन्नाद्रसं निष्पीडितं हितम् ।  
 अतीसारी पिबेद्युक्तं मधुना सितयाऽथवा ॥ ७९ ॥  
 एवं क्षीरद्रुमत्वाग्भिस्तत्परोद्दृश्य कल्पयेत् ।  
 कटुङ्गत्वग्घृतयुता स्वेदिता सलिलोष्मणा ॥ ८० ॥  
 सक्षौद्रा हन्यतीसारं बलवन्तमपि द्रुतम् ।  
 पित्तातिसारी संवेत पित्तलान्येव वा पुनः ॥ ८१ ॥  
 रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं सटड्ध्वरम् ।  
 दारुणं गुदपाकञ्च तत्र छागं पयो हितम् ॥ ८२ ॥  
 पद्मोत्पलसमङ्गाभिः शृतं मोचरसेन वा ।  
 सारिवायष्टिरोध्रैर्वा प्रसवैर्वा वटादिजैः ॥ ८३ ॥  
 सक्षौद्रशर्करं पाने भोजने गुदसेचने ।  
 तद्द्रसादयोऽनम्लाः सान्याः पानान्नयोर्हिताः ॥ ८४ ॥  
 काश्मर्यफल्यूषश्च किञ्चिदम्लः सशर्करः ।  
 पयस्यर्द्धोदके छागे क्षीवेरोत्पलनागरैः ॥ ८५ ॥  
 पेया रक्तातिसारघ्नी पुश्रिपर्णी रसान्विता ।  
 प्राग्भक्तं नवनीतं वा लिह्यान्मधुसितायुतम् ॥ ८६ ॥  
 बलिन्यस्त्रेऽस्रमे वाजं मार्गं वा घृतभर्जितम् ।  
 क्षीरानुपानं क्षीराशी त्र्यहं क्षीरोद्भवं घृतम् ॥ ८७ ॥  
 कपिञ्जलरसाशी वा लिहन्नारोग्यमश्रुते ।  
 पीत्वा शतावरीकल्कं क्षीरेण क्षीरभोजनः ॥ ८८ ॥  
 रक्तातिसारं हन्याशु तथा वा साधितं घृतम् ।

स्नाघानागरवेदेहोकटुकादावीवल्कलैः ॥ ८९ ॥  
 सर्पिः सेन्द्रयवैः सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।  
 अतिसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ९० ॥  
 कृष्णसृच्छङ्गयथाह्वौद्रासृक्तण्डुलोदकम् ।  
 जयत्यसं प्रियङ्गुश्च तण्डुलाम्बु मधुस्रुतम् ॥ ९१ ॥  
 कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्करापाचभागिकः ।  
 आज्ञेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ९२ ॥  
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।  
 दाहदृष्ट्याप्रमेहेभ्यो रक्तस्त्रावाच्च मुच्यते ॥ ९३ ॥  
 गुदस्य दाहे पाके वा सेकलेपा हिता हिमाः ।  
 अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९४ ॥  
 यदा विवहो वायुश्च कृच्छ्राच्चरति वा न वा ।  
 पिच्छावस्तिं तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ९५ ॥  
 पल्लवान् जर्जरीकृत्य शिंशुपाकोविदारयोः ।  
 पचेद् यवांश्च सक्रायो घृतक्षीरसमन्वितः ॥ ९६ ॥  
 पिच्छास्रुतौ गुदभ्रंशे प्रवाहणरुजासु च ।  
 पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः ॥ ९७ ॥  
 प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासनम् ।  
 रक्तं विट्सहितं पूर्वं पञ्चाहा योऽतिमार्यते ॥ ९८ ॥  
 श्रतावरोघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ।  
 शर्कराद्विंशकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ॥ ९९ ॥  
 क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताग्निः ।  
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशृङ्गानापोथ्य वासयेत् ॥ १०० ॥  
 अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ।  
 तद्वर्द्धशर्करायुक्तं स्नेहयेत् क्षौद्रपादिकम् ॥ १०१ ॥  
 अधो वा यदि वाप्यङ्घ्रिं यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।

श्लेष्मातिसारे वातोक्तं विशेषादामपाचनम् ॥ १०२ ॥  
 कर्त्तव्यमनुबन्धस्य पिबेत् पक्ताग्निदीपनम् ।  
 विल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदाविश्वभेषजम् ॥ १०३ ॥  
 वचाविडङ्गभूतीकधानकामरदारु वा ।  
 अथवा पिप्पलीमूलं पिप्पलीद्वयचित्रकाः ॥ १०४ ॥  
 पाठाग्निवत्सकग्रन्यितक्ताशुण्डिवचाभयाः ।  
 कथिता यदि वा पिष्टाः श्लेष्मातीसारभेषजम् ॥ १०५ ॥  
 सौवर्चलवचाव्योषहिङ्गुप्रतिविषाभयाः ।  
 पिबेत् श्लेष्मातिसारार्त्तं शूर्चिता कोष्णवारिणा ॥ १०६ ॥  
 मध्यं लीढ्वा कपित्थस्य सव्योषचौद्रशर्करम् ।  
 कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥ १०७ ॥  
 कणां मधुयुतां लीढ्वा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ।  
 भुक्त्वा वा बालविल्वानि व्यपोहत्युदरामयम् ॥ १०८ ॥  
 पाठामोचरसाभोदघातकीविल्वनागरम् ।  
 सुकच्छमप्यतीसारं गुडतक्रेण नाशयेत् ॥ १०९ ॥  
 यवानीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः ।  
 मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥ ११० ॥  
 वृक्षाम्बुधतकीकृष्णाविल्वदाडिमदीप्यकैः ।  
 त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ॥ १११ ॥  
 चूर्णोऽतीसारग्रहणीक्षयगुल्मोदरामयान् ।  
 कासश्वासाग्निसादार्षःपीनसारोचकान् जयेत् ॥ ११२ ॥  
 कर्षोन्मिता तुगाक्षीरो चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ।  
 यवानीधान्यकाजाजीग्रन्यिव्योषं पलांशकम् ॥ ११३ ॥  
 पलानि दाडिमादष्टौ सिताद्याश्चैकतः कृतः ।  
 गुणैः कपित्थाष्टकवचूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ ११४ ॥  
 भोज्यो वातातिसारोक्तैर्यथावस्थं खलादिभिः ।



सविडङ्गः समरिचः सकपित्थः सनागरः ॥ ११५ ॥  
 चाङ्गेरोतक्रकोलाम्बः खलः श्लेष्मातिसारजित् ।  
 क्षीणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमन्त्रं लाक्षादिषट्पलम् ॥ ११६ ॥  
 पुराणं वा घृतं दद्यात् यवागूं मण्डमिश्रिताम् ।  
 वातश्लेष्मविवन्धे च स्रवत्यतिकफेऽपि वा ॥ ११७ ॥  
 शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिः प्रशस्यते ।  
 वचाविल्वकणाकुष्ठशताह्वारवणान्वितः ॥ ११८ ॥  
 विल्वतैलेन तैलेन वचाद्यैः साधितेन वा ।  
 बहुशः कफवातार्त्ते कोष्णेनान्वासनं हितम् ॥ ११९ ॥  
 क्षीणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ।  
 अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ॥ १२० ॥  
 सबली सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।  
 वायोरनन्तरं पित्तं पित्तस्थानन्तरं कफम् ॥ १२१ ॥  
 जयेत् पूर्वं त्रयाणां वा भवेद् यो बलवत्तमः ।  
 भीशोकाभ्यामपि चलः शीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ॥ १२२ ॥  
 कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ।  
 यस्योच्चारान्दिना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।  
 दीप्तान्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः ॥ १२३ ॥

### दशमोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥  
 ग्रहणीमात्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।  
 अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥ १ ॥  
 अन्नकाले यवाग्वादि पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।  
 वितरेत् पटुलघुन्नः पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥  
 दद्यात् सातिविषां पेयामामे सान्नां सनागराम् ।

पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं मुहादि च ॥ ३ ॥  
 ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवात् ।  
 पथ्यं मधुरपाकित्वाच्च च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥  
 कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम् ।  
 वाते स्नाहमूसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥  
 चतुर्णां प्रस्थममूनां त्रूषणाच्च पलत्रयम् ।  
 लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ ६ ॥  
 तच्चूर्णं शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् ।  
 कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाश्वाभयशूलनुत् ॥ ७ ॥  
 नागरातिविषा मुस्तं पाक्वमामहरं पिबेत् ।  
 लणाम्बुना वा तत्कल्कं नागरं वाथवाभयाम् ॥ ८ ॥  
 ससैन्धवं वचादिं वा तद्वन्मदिरयाऽथवा ।  
 वर्चस्यामे सप्रवाहे पिबेद्वा दाडिमाम्बुना ॥ ९ ॥  
 विडेन लवणं पिष्टं विल्वचित्रकनागरम् ।  
 सामे कफानिले कोष्ठरूष्करे कोष्णवारिणा ॥ १० ॥  
 कलिङ्गहिङ्गुतिविषावचासौवर्चलाभयम् ।  
 हृदि हृद्रोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥  
 पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ।  
 पिप्पलीं नागरं पाठांसारिवां बृहतीद्वयम् ॥ १२ ॥  
 चित्रकं कौटजं क्षारं तथा लवणपञ्चकम् ।  
 चूर्णकृतं दधिसुरातन्मण्डोष्णाम्बुकाञ्जिकैः ॥ १३ ॥  
 पिवेदग्निविहृद्द्वयं कोष्ठवातहरं परम् ।  
 पटूनि पञ्च द्वौ क्षारौ मरिचं पञ्चकोलकम् ॥ १४ ॥  
 दीप्यकं हिङ्गुमुलिका वीजपूररसे कृता ।  
 कोलदाडिमतोये वा परं पाचनदीपनी ॥ १५ ॥  
 तालीसपत्रचविकामरिचानां पञ्चं पलम् ।

कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठीपलत्रयम् ॥ १६ ॥  
 चतुर्जातमुशीरं च कर्षांशं शृङ्गाचूर्णितम् ।  
 गुडेन वटकान् कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥  
 मद्ययूपरसारिष्टमस्तुपेया पयोऽनुपः ।  
 वातञ्चे ध्मात्मनां हृदिग्रहणीपार्श्वे हृद्भुजाम् ॥ १८ ॥  
 अवरखययुपाण्डुत्वग्गुल्फापानात्वयार्शसाम् ।  
 प्रसेकपीनसञ्चासकासानां च निवृत्तये ॥ १९ ॥  
 अभयां नागरस्थाने दद्यादत्रैव विड्यहे ।  
 हृद्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विताः ॥ २० ॥  
 पक्वेन वटकाः कार्या गुडेन सितयापि वा ।  
 परं हि वङ्गिसम्पर्काल्लघिमानं भजन्ति ते ॥ २१ ॥  
 अथैनं परिपक्वाममारुतग्रहणीगदम् ।  
 दीपनीययुतं सर्पिः पाययेदल्पशो भिषक् ॥ २२ ॥  
 किञ्चित् सन्धुक्षिते त्वग्नी सक्तविण्मूत्रमारुतम् ।  
 द्वग्रहं त्रग्रहं वा संक्षेद्य स्वन्नाभ्यक्तं निरूहयेत् ॥ २३ ॥  
 तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ।  
 सञ्चारेणानिले शान्ते सस्तदोषं विरेचयेत् ॥ २४ ॥  
 शुद्धरुक्षाशयं बहवर्चस्कं चानुवासयेत् ।  
 दीपनीयाम्बवातघ्नसिद्धतैलेन तं ततः ॥ २५ ॥  
 निरूढं च विरिक्तं च सम्यक् चाप्यनुवासितम् ।  
 लघुन्नप्रतिसंयुक्तं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ २६ ॥  
 पञ्चमूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।  
 रास्त्राक्षीरद्वयाजाजीविडङ्गशटीभिर्घृतम् ॥ २७ ॥  
 शुक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य वा ।  
 शुष्कमूलककोलामूचुक्रिका दाडिमस्य च ॥ २८ ॥  
 तक्रमस्तुसुरामण्डसीवीरकतुषोदकैः ।

काञ्चिकेन च तत् पक्वमग्निदोषिकरं परम् ॥ २९ ॥  
 शूलगुल्मीदरश्वासकासानिलकफापहम् ।  
 सवीजपूरकरसे सिद्धं वा पाययेद् घृतम् ॥ ३० ॥  
 तैलमभ्यञ्जनार्थं च सिद्धमेभिश्चलापहम् ।  
 एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखाम्बुना ॥ ३१ ॥  
 वातश्चेष्वावृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।  
 अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३२ ॥  
 हत्वा तिक्तलघुग्राहिदीपनैरविदाहिभिः ।  
 अम्लैः सन्धुक्षयेदग्निं चूर्णैः स्रैहैश्च तिक्तकैः ॥ ३३ ॥  
 पटोलनिम्बत्रायन्तीतिक्तातिक्तकपर्पटम् ।  
 कुटजत्वक्फलं मूर्वा मधुशिग्रुफलं वचा ॥ ३४ ॥  
 दार्वीत्वक्पद्मकोशीरयवानीमुस्तचन्दनम् ।  
 सौराष्ट्रतिविषाब्योषत्वगेलापत्रदारु च ॥ ३५ ॥  
 चूर्णितं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ।  
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३६ ॥  
 कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ।  
 भूनिम्बकटुका मुस्ता त्रूषणेन्द्रयवान् समान् ॥ ३७ ॥  
 द्वौ चित्रकात् कुटजत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ।  
 गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥  
 कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ।  
 नागरातिविषा मुस्ता पाठा विल्वं रसाञ्जनम् ॥ ३९ ॥  
 कुटजत्वक्फलं तिक्ता धातकी च कृतं रजः ।  
 क्षौद्रतण्डुलवारिभ्यां पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ४० ॥  
 प्रवाहिकाशीर्गुदरुग्रक्तोत्थानेषु चेष्यते ।  
 चन्दनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्वां कुटन्नटम् ॥ ४१ ॥  
 षड्ग्रन्थासारिवाऽऽस्फोतासप्तपर्णारूपकान् ।

पटोलोदुम्बराश्लथवटप्लचकपीतनम् ॥ ४२ ॥

कटुकां रोहिणीं मुस्तां निम्बं च द्विपलांशकान् ।

द्रोणेऽपां साधयेत् तेन पचेत् सर्पिः पिचून्मितैः ॥ ४३ ॥

किराततिक्तेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ।

पित्तग्रहण्यां तत् पेयं कुष्ठोक्तं तिक्तकं च यत् ॥ ४४ ॥

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।

कटूमूलवणक्षारैः क्रमादग्निं विवर्द्धयेत् ॥ ४५ ॥

पञ्चकौलाभयाधान्यपाठागन्धपलाशकैः ।

बीजपूरप्रवालैश्च सिद्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ४६ ॥

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गं च ततोऽर्द्धतः ।

चित्रकस्य ततोऽर्द्धं च तथा भस्मातकाढकम् ॥ ४७ ॥

मस्त्रिष्ठाऽष्टपलं चैतज्जलद्रोणत्रये पचेत् ।

द्रोणशेषं शृतं शीतं मध्वर्द्धाढकसंयुतम् ॥ ४८ ॥

एलानृणालागुरुभिद्यन्दनेन च रूषिते ।

कुम्भे मासं स्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥

ग्रहणीं दीपयत्येष वृंहणः पित्तरक्तनुत् ।

शोषकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणां च नाशनः ॥ ५० ॥

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्द्धक्षयीकृतम् ।

क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत् सन्निधापयेत् ॥ ५१ ॥

तत् पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत् सर्वान् हिताशनः ।

तद्वदद्राक्षेक्षुखर्जूरस्वरसानामुतात् पिबेत् ॥ ५२ ॥

हिङ्गुतिक्तावचामाद्रिपाठेन्द्रयवगोक्षुरम् ।

पञ्चकोशं च कर्षांशं पलांशं पटु पञ्चकम् ॥ ५३ ॥

घृततैलद्विकुडवे दध्नः प्रस्थद्वये च तत् ।

आपोष्य क्वाथयेदग्नौ सृदावनुगते रसे ॥ ५४ ॥

अन्तर्धूमं ततो दग्ध्वा चूर्णीकृत्य घृताद्भुतम् ।

पिबेत् पाणितलं तस्मिन् जीर्णे स्यान्मधुराशनः ॥ ५५ ॥  
 वातश्लेष्मामयान् सर्वान् हन्याद्विषगरांश्च सः ।  
 भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ॥ ५६ ॥  
 दग्ध्वा माहिषमूत्रेण पिबेदग्निविवर्द्धनम् ।  
 द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ॥ ५७ ॥  
 मुस्ता च छागमूत्रेण सिद्धः चारोऽग्निवर्द्धनः ।  
 चतुःपलं सुधाकाण्डाक्षिपलं खणत्रयात् ॥ ५८ ॥  
 वार्त्ताककुडवं चार्त्तादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ।  
 दग्ध्वा रसेन वार्त्ताकाद् गुटिका भोजनोत्तराः ॥ ५९ ॥  
 भुक्तमन्नं पचन्त्याशु कासश्वासार्यसां हिताः ।  
 विषूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ६० ॥  
 मातुलुङ्गशठी राम्ना कटुत्रयहरीतकी ।  
 सर्जिकायावशूकाख्यौ चारौ पञ्चपटूनि च ॥ ६१ ॥  
 सुखाम्बुपीतं तच्चूर्णं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।  
 श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे सवाते तैर्घृतं पचेत् ॥ ६२ ॥  
 धान्वन्तरं षट्पलं च भस्मातकघृताभयम् ।  
 विडं कालोषलवणं सर्जिकायावशूकजान् ॥ ६३ ॥  
 सप्तलां कण्टकारीं च चित्रकं चैकतो दहेत् ।  
 सप्तकत्वः सुतस्यास्य चारस्यार्द्धाटके पचेत् ॥ ६४ ॥  
 आढकं सर्पिषः पेयं तदग्निबलवृद्धये ।  
 निचये पञ्चकर्माणि युञ्ज्याच्चैतद् यथाबलम् ॥ ६५ ॥  
 प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपनं रूक्षतिक्तकम् ।  
 योज्यं क्लेशस्य व्यत्यासात् स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥ ६६ ॥  
 क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।  
 दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरकैर्युतम् ॥ ६७ ॥  
 स्नेहोऽस्त्रलवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।

स्त्रोहमेव परं विद्याद् दुर्बलानलदीपनम् ॥ ६८ ॥  
 नालं स्त्रोहसमिद्धस्य शमायात्रं सुगुर्वपि ।  
 योऽत्यागित्वात्कफे क्षीणे वर्चः पक्कमपि श्लथम् ॥ ६९ ॥  
 मुञ्चेद् यदीषधयुतं स पिवेदल्पशो घृतम् ।  
 तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥ ७० ॥  
 समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सम्युच्चको हि सः ।  
 पुरीषं यच्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्दिमुञ्चति ॥ ७१ ॥  
 सघृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिवेत् ।  
 रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तूलं वा दीपनैः पिवेत् ॥ ७२ ॥  
 क्षारचूर्णासवारिष्ठान् मन्दे स्त्रोहातिपानतः ।  
 उदावर्त्तात्प्रयोक्तव्या निरूहस्त्रोहवस्तयः ॥ ७३ ॥  
 दोषाऽतिवृद्ध्याऽमन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ।  
 व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥  
 अध्वोपवासचामत्वैर्यवाग्वा पाययेद् घृतम् ।  
 अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं वृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥  
 दीर्घकालप्रसङ्गात् तु क्षामक्षीणकृशान् नरान् ।  
 प्रसहानां रसैः सामू भोजयेत् पिशिताशिनाम् ॥ ७६ ॥  
 लघूष्णकटुशोधित्वाद् दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।  
 मांसोपचितमांसत्वात् परं च बलवर्द्धनम् ॥ ७७ ॥  
 स्त्रोहासवसुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ।  
 सम्यक् प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते ॥ ७८ ॥  
 दीप्ती यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।  
 सस्त्रोहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठकोऽनलः ॥ ७९ ॥  
 न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।  
 यथा निरिन्धनो वह्निरत्यो वाऽतीन्धनान्वितः ॥ ८० ॥  
 यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।

प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ ८१ ॥

पक्त्वावमाशु धातूँश्च सर्वानोजश्च सङ्घिपन् ।

भारयेत्साशनात् स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ८२ ॥

लट्कासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः ।

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरैः ॥ ८३ ॥

अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाग्बुभिः ।

मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ ८४ ॥

निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।

क्लृशरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ ८५ ॥

अश्रीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ।

मत्स्यान् विशेषतः श्लक्ष्णान् स्थिरतोयचराश्च ये ॥ ८६ ॥

आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ।

पयः सहमधूर्च्छिष्टं घृतं वा लघितः पिबेत् ॥ ८७ ॥

गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिः परिप्लुतम् ।

आनूपरसयुक्तान् वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ॥ ८८ ॥

श्यामात्रिहृदिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।

असक्तत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ॥ ८९ ॥

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ९० ॥

आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।

धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसङ्घये ॥ ९१ ॥

एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्नं संयोगसंस्कारवशेन चेदम् ।

इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टाश्चरन्ति यत्साग्निबलस्य शक्तिः ॥ ९२ ॥

तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन् नष्टे याति ना नाशमेव

दोषैर्यस्ते ग्रस्यते रोगसङ्घैर्युक्ते नु स्यान्नीरुजो दीर्घजीवी ॥ ९३ ॥



## एकादशोऽध्यायः ।

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥  
 छच्छे वातघ्नतैलाक्तमधोनाभेः समीरजे ।  
 मुस्त्रिग्धैः स्वेदयेदङ्गं पिण्डसेकावगाहनैः ॥ १ ॥  
 दशमूलवचैरण्डयवाभोरुपुनर्नवैः ।  
 कुलत्यकीलपत्तूरहृद्यिकोपलभेदकैः ॥ २ ॥  
 तैलसर्पिवराहर्चवसाः क्षथितकल्कितैः ।  
 सपञ्चलवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परम ॥ ३ ॥  
 द्रव्याण्येतानि पानान्ने तथा पिण्डोपनाहने ।  
 सह तैलफलैर्युञ्ज्यात् साम्प्रानि स्नेहवन्ति च ॥ ४ ॥  
 सौवर्चलाब्धां मदिरां पिबेन्मूत्ररुजापहाम् ।  
 पैत्ते युञ्जीत शिशिरं सेकलेपावगाहनम् ॥ ५ ॥  
 पिबेद्वरीं गोक्षुरकं विदारीं सकसेरुकाम् ।  
 वृणाख्यं पञ्चमूलञ्च पाक्वं समधुशर्करम् ॥ ६ ॥  
 वृषकं त्रपुषैर्वारु लट्वावीजानि कुङ्कुमम् ।  
 द्राक्षाशोभिः पिबेत् सर्वान् मूत्राघातानपोहति ॥ ७ ॥  
 एर्वारुवीजयष्ट्याहृदावीर्वा तण्डुलाम्बुना ।  
 तोयेन कल्कं द्राक्षायाः पिबेत्पर्युषितेन वा ॥ ८ ॥  
 कफजे वमनं स्वेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ।  
 यवानां विक्रतीः चारं कालसेयञ्च शीलयेत् ॥ ९ ॥  
 पिबेन्मद्येन सूक्ष्मैलां धात्रीफलरसेन वा ।  
 सारसास्थिश्चदंष्ट्रैलाव्योषं वा मधुमूत्रवत् ॥ १० ॥  
 स्वरसं कण्टकार्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम् ।  
 श्रितिवारकवीजं वा तत्रेण स्रक्ष्णचूर्णितम् ॥ ११ ॥  
 धवसप्ताह्वकुटजं गुडूचीचतुरङ्गुलम् ।

कटुकैलाकरञ्जश्च पाक्यं समधुसाधितम् ॥ १२ ॥  
 तैर्वा पेयां प्रबालं वा चूर्णितं तण्डुलाम्बुना ।  
 सतैलं पाटलाचारं सप्तकत्वोऽथवा शृतम् ॥ १३ ॥  
 पाटलीयावशूकाभ्यां पारिभद्रं तिलादपि ।  
 चारोदकेन मदिरां त्वगेलोपकसंयुताम् ॥ १४ ॥  
 पिबेद् गुडोपदंशान् वा लिङ्घ्यादेतान् पृथक् पृथक् ।  
 सन्निपातात्मके सर्वं यथावस्थमिदं हितम् ॥ १५ ॥  
 अश्मन्यथ चिरोत्थाने वातवस्यादिकेषु च ।  
 अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ॥ १६ ॥  
 तरुणो भेषजैः साध्यः प्रवृद्धश्चेदमर्हति ।  
 तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ १७ ॥  
 पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तको वरी ।  
 कपोतवङ्गातिबलाभङ्गुकोशीरकन्तकम् ॥ १८ ॥  
 वृद्धादनी शाकफलं व्याघ्री गुण्डत्रिकण्टकम् ।  
 यवाः कुलत्याः कोलानि वरुणः कतकात् फलम् ॥ १९ ॥  
 ऊषकादिप्रतीवापमेषां काथे शृतं घृतम् ।  
 भिनत्ति वातसम्भूतां तत् पीतं शीघ्रमश्मरोम् ॥ २० ॥  
 गन्धर्वहस्तवृहती व्याघ्रीगोक्षुरकेक्षुरात् ।  
 मूलकल्कं पिबेद्दध्ना मधुरेणाश्मभेदनम् ॥ २१ ॥  
 कुशः काशः शरो गुण्ड इत्कटो मोरटोऽश्मभित् ।  
 दर्भो विदारो वाराही शाली मूलं त्रिकण्टका ॥ २२ ॥  
 भङ्गुकः पाटली पाठा पत्तूरः सकुरण्टकः ।  
 पुनर्नवा शिरीषश्च तेषां काथे पचेद् घृतम् ॥ २३ ॥  
 पिष्टेन त्रपुषादीनां बीजिनेन्दीवरेण वा ।  
 मधुकेन शिलाजिन तत्पित्ताश्मरिभेदनम् ॥ २४ ॥  
 वरुणादिः समीरघ्नो गुणाविलाहरेणुका ।

गुम्फुलुर्मरिचं कुष्ठं चित्रकः समुराह्वयः ॥ २५ ॥  
 तैः कल्कितैः कृतावापं मूषकादिगणेन च ।  
 भिनत्ति कफजामाशु साधितं घृतमश्मरीम् ॥ २६ ॥  
 क्षारक्षीरयशग्वादि द्रव्यैः स्वैः स्वैश्च कल्पयेत् ।  
 पिशुकाङ्गोन्नकतकशाकेन्दोवरजैः फलैः ॥ २७ ॥  
 पीतमुष्णाम्बु, सगुडं शर्करापातनं परम् ।  
 क्रीडोद्गरासभास्त्रीनि श्वदंष्ट्रा तालपत्रिका ॥ २८ ॥  
 अजमोदाकदम्बस्य मूलं विस्वस्य चौषधम् ।  
 पीतानि शर्करां भिद्युः सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २९ ॥  
 नृत्यकुण्डलबीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।  
 अविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरीपातनम् ॥ ३० ॥  
 काथस्य शिगुमूलोत्थः कटूष्णोऽश्मरीपातनः ।  
 तिलापामार्गकदलीपलाशयवसम्भवः ॥ ३१ ॥  
 क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्त्रश्मरीषु च ।  
 कपोतवङ्गामूलं वा पिबेदेकं सुरादिभिः ॥ ३२ ॥  
 तत्सिद्धं वा पिबेत् क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ।  
 हरीतक्यस्थिसिद्धं वा साधितं वा पुनर्नवेः ॥ ३३ ॥  
 क्षीरान्नभुग्वर्हिशिखामूलं वा तण्डुलाम्बुना ।  
 मूत्राघातेषु विभजेदतः शेषेष्वपि क्रियाम् ॥ ३४ ॥  
 बृहत्यादिगणे सिद्धं द्विगुणीकृतगोक्षुरे ।  
 तोयं पयो वा सर्पिर्वा सर्वमूत्रविकारजित् ॥ ३५ ॥  
 देवदारुं घनं मूर्वां यष्टीं मधु हरीतकीम् ।  
 मूत्राघातेषु सर्वेषु सुराक्षीरजलैः पिबेत् ॥ ३६ ॥  
 रसं वा धन्वयासस्य कषायं ककुभस्य वा ।  
 सुखान्भसा वा त्रिफलां पिष्टां सैन्धवसंयुताम् ॥ ३७ ॥  
 व्याघ्रीगोक्षुरकक्वाथे यवागूं वा सफाणिताम् ।

काथे वीरतरादेर्वा ताम्रचूडरसेऽपि वा ॥ ३८ ॥  
 अद्याहोरतराद्येन भावितं वा शिलाजतु ।  
 मद्यं वा निगदं पीत्वा रथेनाखेन वा व्रजन् ॥ ३९ ॥  
 शीघ्रवेगेन संक्षोभात् तथास्य च्यवतेऽश्मरी ।  
 सर्वथा चोपयोक्तव्यो वर्गो वीरतरादिकः ॥ ४० ॥  
 रेकार्थं तैल्वकं सर्पिर्वस्तिकर्म च शीलयेत् ।  
 विशेषादुत्तरान् वस्तीन् शुक्राश्मर्याञ्च शोधिते ॥ ४१ ॥  
 तैर्मूत्रमार्गे बलवान् शुक्राशयविशुद्धये ।  
 पुमान् सुदृढो वृथाणां मांसानां कुक्कुटस्य च ॥ ४२ ॥  
 कामं सकामाः सेवेत प्रमदा मददायिनीः ।  
 सिद्धैरुपक्रमैरेभिर्न चेच्छान्तिस्तदा भिषक् ॥ ४३ ॥  
 इति राजानमापृच्छ्य शस्त्रं साध्ववचारयेत् ।  
 अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ ४४ ॥  
 निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ।  
 अथातुरमुपस्रिग्धं शुद्धमीषञ्च कर्षितम् ॥ ४५ ॥  
 अभ्यक्तस्त्रिभ्रवपुषमभुक्तं कृतमङ्गलम् ।  
 आजानुफलकस्थस्य नरस्याङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ ४६ ॥  
 पूर्वेण कायेनोत्तानं निषण्णं वस्त्रचुम्बले ।  
 ततोऽस्याकुञ्चिते जानुकूर्परे वाससा दृढम् ॥ ४७ ॥  
 सहाश्रयमनुष्येण बद्धस्याश्वासितस्य च ।  
 नाभेः समन्तादभ्यज्यादधस्तस्वाश्च वामतः ॥ ४८ ॥  
 मृदित्वा मुष्टिना कामं यावदश्मर्यधोगता ।  
 तैलाक्ते वर्द्धितनखे तर्जनीमध्यमे ततः ॥ ४९ ॥  
 अदक्षिणे गुदेऽङ्गुल्यौ प्रणिधायानुसेवनीम् ।  
 आसाद्य बलयं नाभ्यामश्मरीं गुदमेद्रयोः ॥ ५० ॥  
 कृत्वान्तरे तथा वस्त्रं निर्बलीकमनायतम् ।

उत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यावद् ग्रन्थिरिवोन्नतम् ॥ ५१ ॥  
 शल्यं स्यात् सेवनीं मुक्ता यवमात्रेण पाटयेत् ।  
 अश्ममानेन न यथा भिद्यते सा तथा हरेत् ॥ ५२ ॥  
 समग्रं सर्पवक्त्रेण स्त्रीणां वस्तिस्तु पार्श्वगः ।  
 गर्भाशयाद्यस्तासां शस्त्रमुत्सङ्गवत्ततः ॥ ५३ ॥  
 न्यसेदतोऽन्यथा ह्यासां मूत्रस्रावी व्रणो भवेत् ।  
 मूत्रप्रसेकचरणान्नरस्याप्यपि चैकधा ॥ ५४ ॥  
 वस्तिभेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धिं याति न तु द्विधा ।  
 विशल्यमुष्णपानीयद्रोण्यां तमवगाहयेत् ॥ ५५ ॥  
 तथा न पूर्यतेऽस्त्रेण वस्तिः पूर्णे तु पीडयेत् ।  
 मेदृतः क्षीरीवृक्षाम्बु मूत्रं संशुद्धयेत्ततः ॥ ५६ ॥  
 कुर्याद् गुडस्य सौहित्यं मध्वान्याक्तव्रणः पिवेत् ।  
 द्वौ कालौ सष्टतां कोष्णां यवागूं मूत्रशीधनैः ॥ ५७ ॥  
 अष्टदशाहं पयसा गुडाख्येनाल्पमोदनम्  
 भुञ्जीतोर्द्धं फलान्मैथ रसैर्जाङ्गलचारिणाम् ॥ ५८ ॥  
 क्षीरीवृक्षकपायेण व्रणं प्रक्षाल्य लेपयेत् ।  
 प्रपीण्डरीकमस्त्रिष्ठायध्याहनयनौषधैः ॥ ५९ ॥  
 व्रणाभ्यङ्गं पचेत्तैलमेभिरेव निशान्वितैः ।  
 दशाहं स्वेदयेच्चैनं स्वमार्गं सप्तरात्रतः ॥ ६० ॥  
 मूत्रे त्वगच्छति दहेदश्मरीव्रणमग्निना ।  
 स्वमार्गप्रतिपत्तौ तु स्वादुप्रायैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥  
 तं वस्तिभिर्न चारोहेद्वर्षं रूढव्रणोऽपि सः ।  
 नगनागाश्वहृक्षस्त्रीरथान्नाम्बुप्लवेत सः ॥ ६२ ॥  
 मूत्रशुक्रवहौ वस्तिवृषणौ सेवनीं गुदम् ।  
 मूत्रप्रसेकं योनिं च शस्त्रेणाष्टौ विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥

## द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

मेहिनो बलिनः कुर्यादादौ वमनरेचने ।

स्निग्धस्य सर्षपादिष्टनिकुम्भाक्षकरञ्जकैः ॥ १ ॥

तैलैस्त्रिकण्टकाद्येन यथास्वं साधितेन वा ।

स्नेहेन मुस्तदेवाह्वनागरप्रतित्रापवत् ॥ २ ॥

सुरसादिकप्रायेण दद्यादास्थापनं ततः ।

न्यग्रोधादेस्तु पित्तार्त्तं रसैः शुद्धं च तर्पयेत् ॥ ३ ॥

मूत्रग्रहरुजा गुल्मक्षयाद्यास्वपतर्पणात् ।

ततोऽनुबन्धरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

असंशोध्यस्य यान्येव सर्वमेहेषु पाययेत् ।

धात्रीरसप्लुतां प्राह्वे हरिद्रां माक्षिकान्विताम् ॥ ५ ॥

दावीसुराह्वत्रिफला मुस्ता वा कश्चिता जले ।

चित्रकत्रिफलादावीकलिङ्गान् वा समाक्षिकान् ।

मधुयुक्तं गुडूच्या वा रसमामलकस्य वा ॥ ६ ॥

रोघ्राभयातोयदकट्फलानां पाठाविडङ्गार्जुनधान्यकानाम् ।

गायत्रिदावीकमिहृद्वचानां कफे त्रयः क्षीद्रयुताः कषायाः ॥ ७ ॥

उशीररोघ्राजुनचन्दनानां पटोलनिम्बामलकानृतानाम् ।

रोघ्राम्बुकालीयकधातकीनां पित्ते त्रयः क्षीद्रयुताः कषायाः ॥ ८ ॥

यथास्वमेभिः पानान्नं यवगोधूमभावनाः ।

वातोल्बणेषु स्नेहांश्च प्रमेहेषु प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

अपूरसक्तुवाद्यादिर्यवानां त्रिकृतिर्हिता ।

गवाश्वगुदमुक्तानामथवा वेणुजम्बनाम् ॥ १० ॥

दणधान्यानि मुद्गाद्याः शालिजीर्णः संपष्टिकः ।

श्रीकुङ्कुटोऽस्रः खलकस्तिलसर्षपकिट्टजः ॥ ११ ॥

कपित्थं तिन्दुकं जम्बुस्तत् कृता रागखाण्डवाः ।  
 तिक्तं शाकं मधु श्रेष्ठा भक्ष्याः शुष्काः ससक्तवः ॥ १२ ॥  
 धन्वमांसानि शूल्यानि परिशुष्कान्ययस्कृतिः ।  
 मध्वरिष्टासवा जीर्णाः सीधुः पक्करसोद्भवः ॥ १३ ॥  
 तथासनादिसाराम्बुदभान्धो मात्तिकोदकम् ।  
 वासितेषु वराक्ताये शर्वरोशोपितेष्वहः ॥ १४ ॥  
 यवेषु सुकृतान् सक्तून् सक्षौद्रान् सीधुना पिवेत् ।  
 शालसमाह्वकम्पिह्वत्तकाक्षकपित्तजम् ॥ १५ ॥  
 रोहीतकं च कुसुमं मधुनाऽद्यात् सचूर्णितम् ।  
 कफपित्तप्रमेहेषु पिवेद्वात्रोरसेन वा ॥ १६ ॥  
 त्रिकण्टकनिशारोध्रसीमवल्कवचार्जुनैः ।  
 पद्मकाशमन्तकारिष्टचन्दनागुरुदीप्यकैः ॥ १७ ॥  
 पटोलमुस्तमञ्जिष्ठामाद्रीभल्लातकैः पचेत् ।  
 तैलं वातकफे पित्ते घृतं मिश्रेषु मिश्रकम् ॥ १८ ॥  
 दशमूलं शठीं दन्तीं सुराह्वं द्विपुनर्नवम् ।  
 मूलं स्रुगर्कयोः पथ्यां भूकदम्बमरुष्करम् ॥ १९ ॥  
 करञ्जवरुणामूलं पिप्पल्याः पौष्करं च यत् ।  
 पृथक् दशपलं प्रस्थान् यवकोलकुलत्पतः ॥ २० ॥  
 तीश्चाष्टगुणिते तोये विप्रचेत् पादवर्तिना ।  
 तेन द्विपिप्पलीचव्यवचानिचुलरोहिषैः ॥ २१ ॥  
 त्रिवृद्धिङ्गकम्पिलभाङ्गीविल्वैश्च साधयेत् ।  
 प्रस्थं घृताञ्जयेत् सर्वास्तन्मेहान् पिटिका त्रिषम् ॥ २२ ॥  
 पाण्डुविद्रधिगुल्मार्शःशोफशोषगरोदरम् ।  
 श्वासं कासं वमिं हृदिं प्लीहानं वातशोणितम् ॥ २३ ॥  
 कुष्ठोन्मादावपस्मारं धान्वन्तरमिदं घृतम् ।  
 रोध्रमूर्वाशटीवेल्लभाङ्गीनतनखप्लवान् ॥ २४ ॥

कलिङ्गकुष्ठक्रमुकप्रियङ्गातिविषाग्निकान् ।  
 द्वे विशाले चतुर्जातं भूनिम्बकटुरोहिणीम् ॥ २५ ॥  
 यवानीं पौष्करं पाठां ग्रन्थिं चय्यं फलत्रयम् ।  
 कर्षांशमम्बु कलशे पादशेषे सूते हिमे ॥ २६ ॥  
 द्वौ प्रस्थौ मात्तिकात् क्षिप्वा रजेत् पक्षमुपेक्षया ।  
 रोध्रासवोऽयं मेहार्शः श्वित्रकुष्ठारुचिक्रमीन् ॥ २७ ॥  
 पाण्डुत्वक् ग्रहणीदोषं स्थूलतां च नियच्छति ।  
 साधयेदसनादीनां पलानां विंशतिं पृथक् ॥ २८ ॥  
 द्विवहेऽपां क्षिपेत् तत्र पादस्थे द्वे शते गुडात् ।  
 क्षौद्राढकः पलिकं वत्सकादि च कल्कितम् ॥ २९ ॥  
 तत् क्षौद्रपिप्पलीचूर्णं प्रदिग्धे घृतभाजने ।  
 स्थितं दृढे जतुसृते यवराशौ निधापयेत् ॥ ३० ॥  
 खदिराङ्गारतप्तानि बहुशोऽत्र निमज्जयेत् ।  
 तनूनि तीक्ष्णलोहस्य पत्राख्यालोहसंचयात् ॥ ३१ ॥  
 अयस्कृतिः स्थिता पीतम पूर्वस्मादधिका गुणैः ।  
 रूचमुद्वर्त्तनं गाढं व्यायामो निशि जागरः ॥ ३२ ॥  
 यच्चान्यत् श्लेष्मेदोघ्नं वहिरन्तश्च तद्धितम् ।  
 सुभावितां सारजक्षैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् ॥ ३३ ॥  
 साराम्बु नैव भुञ्जानः शालिजाङ्गलजैः रसैः ।  
 सर्वानभिभवेन्नेहान् सुबह्वपद्रवानपि ॥ ३४ ॥  
 गण्डमालार्बुदग्रन्थिस्थौल्यकुष्ठभगन्दरान् ।  
 कृमिश्नीपदशोफांश्च परं चैतद्रसायनम् ॥ ३५ ॥  
 अधनष्कत्रपादत्ररहितो मुनिवर्त्तनः ।  
 योजनानां शतं यायात् खनेद्वा सलिलाशयान् ॥ ३६ ॥  
 गोशकम्भूतवर्त्तिर्वा गोभिरेव सह भ्रमेत् ।  
 वृंहयेदौषधाहारैरमेदो मूत्रजैः कृशम् ॥ ३७ ॥



शराविकायाः पिटिकाः शोफवत् समुपाचरेत् ।  
 अपक्वा व्रणवत् पक्वास्तासां प्राग्रूप एव च ॥ ३८ ॥  
 क्षोरिवृक्षाम्बु पानाय वस्तमूलं च शस्यते ।  
 तोष्यं च शोधनं प्रायो दुर्विरेच्या हि मेहिनः ॥ ३९ ॥  
 तैलमेलादिना कुर्याद्गण्डेन व्रणरोपणम् ।  
 उदत्तं ने कषायं तु वर्गेणारग्वधादिना ॥ ४० ॥  
 परिषेकोऽसनाद्ये न पानान्ने वत्सकादिना ।  
 पाठा चित्रकशाङ्गुष्ठा सारिवा कण्टकारिका ॥ ४१ ॥  
 समाह्वं कौटजं मूलं सोमवल्कं नृपद्रुमम् ।  
 संचूर्ष्यं मधुना लिङ्घ्यात् तद्वचूर्णं न वायसम् ॥ ४२ ॥  
 मधुमेहित्वमापन्नो भिषग्भिः परिवर्जितः ।  
 शिलाजतुतुलामद्यात् प्रमेहात्तः पुनर्नवः ॥ ४३ ॥

### त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो विद्रधिबृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥  
 विद्रधिं सर्वमेवामं शोफवत् समुपाचरेत् ।  
 प्रततं च हरेद्रक्तं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥ १ ॥  
 पञ्चमूलजले धीतं वातिकं लवणोत्तरैः ।  
 भद्रादिवर्गयद्याहृतिलै रालेपयेद् व्रणम् ॥ २ ॥  
 वैरेचनिकयुक्तेन चैवृतेन विशोध्य च ।  
 विदारोवर्गसिद्धेन चैवृतेनैव रोपयेत् ॥ ३ ॥  
 क्षालितं क्षीरीतोयेन लिम्पेद् यद्यन्मृतातिलैः ।  
 पैत्तं घृतेन सिद्धेन मञ्जिष्ठोशीरपद्मकैः ॥ ४ ॥  
 पयस्या द्विनिशाश्रेष्ठायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत् ।  
 न्यग्रोधादिप्रवालत्वक्फलैर्वा कफजं पुनः ॥ ५ ॥  
 शारग्वधाम्बुना धीतं सक्तुकुम्भनिशातिलैः ।

लिम्पेत् कुलत्थिका दन्ती त्रिवृच्छामाग्नितिल्यकैः ॥ ६ ॥  
 ससैन्धवैः सगोमूत्रैस्त्रैलं कुर्वीत रोपणम् ।  
 रक्तागन्तूद्भवे कार्या पित्तविद्रधिवत् क्रिया ॥ ७ ॥  
 वरुणादिगणक्वाथमपक्वेऽभ्यन्तरे स्थिते ।  
 ऊषकादिप्रतीवापं पूर्वाह्णे विद्रधौ पिबेत् ॥ ८ ॥  
 घृतं विरेचनद्रव्यैः सिद्धं ताभ्यां च पाययेत् ।  
 निरूहं स्नेहवस्त्रिं च ताभ्यामेव प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥  
 पानभोजनलेपेषु मधुशियुः प्रयोजितः ।  
 दत्तावापो यथादोषमपक्वं हन्ति विद्रधिम् ॥ १० ॥  
 त्रायन्तीत्रिफलानिम्बकटुकामधुकं समम् ।  
 त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोऽंशाः पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥  
 मसूरात्रिस्तुषादष्टौ तत्क्वाथः सघृतो जयेत् ।  
 विद्रधिगुल्मवोसर्पदाहमोहमदज्वरान् ॥ १२ ॥  
 दृग्मूर्च्छाच्छर्दिहृद्रोगपित्तासृङ्गुष्ठकामलाः ।  
 कुडवं त्रायमाणायाः साध्यमष्टगुणेऽभसि ॥ १३ ॥  
 कुडवं तद्रसाद्वातीस्वरसात् क्षीरतो घृतात् ।  
 कर्षांशं कल्कितं तिक्तात्रायन्तीधन्वयासकम् ॥ १४ ॥  
 मुस्तातामलको वीरा जीवन्ती चन्दनोत्पलम् ।  
 पचेदेकत्र संयोज्य तद्घृतं पूर्ववद्गुणैः ॥ १५ ॥  
 द्राक्षा मधूकं खर्जूरं विदारो सशतावरो ।  
 पुरुषकाणि त्रिफला तत्क्वाथे पाचयेद् घृतम् ॥ १६ ॥  
 क्षीरेच्छुधातीनिर्यासे प्राणदाकल्कसंयुतम् ।  
 तच्छीतं शर्कराक्षौद्रपादिकं पूर्ववद्गुणैः ॥ १७ ॥  
 हरेच्छृङ्गादिभिरसृक् शिरया वा यथान्तिकम् ।  
 विद्रधिं पच्यमानं च कोष्ठस्थं वहिरुन्नतम् ॥ १८ ॥  
 श्लात्वोपनाहयेत् शूले स्थिते तत्रैव पिण्डके ।

हृत्पार्श्वपीडनात् सुप्तो दाहादिष्वल्पकेषु च ॥ १८ ॥  
 पक्कः स्याद्विद्रधिं भित्त्वा व्रणवत्तमुपाचरेत् ।  
 अन्तर्भागस्य चाप्येतच्चिह्नं पक्कस्य विद्रधिः ॥ २० ॥  
 पक्कः स्रोतांसि सम्पूर्य्य स यात्यूर्ध्वमधोऽथवा ।  
 स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेवेत हिताग्निः ॥ २१ ॥  
 दशाहं द्वादशाहं वा रक्तं भिषगुपद्रवान् ।  
 असम्यग्ब्रह्मि क्लृप्ते वरणादिसुखाम्भसा ॥ २२ ॥  
 पाययेद्भृशिशुं वा यवागूं तेन वा कृताम् ।  
 यवकोलकुलत्योत्ययूषैरन्नं च शस्यते ॥ २३ ॥  
 ऊर्ध्वं दशाहात्त्रायन्तो सर्पिषा तैल्वकेन वा ।  
 शोधयेद् बलतः शुद्धः सचौद्रं तिक्तकं पिबेत् ॥ २४ ॥  
 सर्वशो गुल्मवच्चैनं यथादोषमुपाचरेत् ।  
 सर्वावस्थासु सर्वासु गुग्गुलुं विद्रधिषु च ॥ २५ ॥  
 कषायैर्योगिकैर्धुञ्ज्यात् स्वैः स्वैस्तद्विच्छिन्नाजतु ।  
 पाकं च वारयेद् यद्वात् सिद्धिः पक्के हि दैविकी ॥ २६ ॥  
 अपि चाशु विदाहित्वाद् विद्रधिः सोऽभिधीयते ।  
 सति चालोचयेन्महे प्रमेहाणां चिकित्सितम् ॥ २७ ॥  
 स्तनजे व्रणवत् सर्वं न त्वेनमुपनाहयेत् ।  
 पाटयेत् पालयन् स्तन्यवाहिनीः कृष्णाचूचुकौ ॥ २८ ॥  
 सर्वास्वामाद्यवस्थासु निर्दुहीत च तत् स्तनम् ।  
 शोधयेत् विवृतास्त्रिगुणं वृद्धौ स्नेहैश्चलात्मकम् ॥ २९ ॥  
 कोशाम्ब्रतिस्वकैरण्डमुकुमारकमिन्द्रकैः ।  
 ततोऽनिलघ्ननिर्यूहकल्कस्रैर्हैर्निरूहयेत् ॥ ३० ॥  
 रसेन भोजितं यष्टीतैलेनान्वासयेदनु ।  
 स्वेदप्रलेपा वातघ्नाः पक्के भित्त्वा व्रणक्रियाः ॥ ३१ ॥  
 पित्तरक्तोद्भवे वृद्धावामपक्के यथायथम् ।

शोफव्रणक्रियां कुर्यात् प्रततं च हरेदसृक् ॥ ३२ ॥  
 गोमूत्रेण पिबेत् कल्कं श्लैषिके पीतदारुजम् ।  
 विम्बापनादृते चात्र श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ॥ ३३ ॥  
 पक्के च पाटिते तैलमिष्यते व्रणशोधनम् ।  
 सुमनोरुष्कराङ्गोक्तसप्तपर्णेषु साधितम् ॥ ३४ ॥  
 पटोलनिम्बरजनीविडङ्गकुटजेषु च ।  
 मेदोजं मूत्रपिष्टेन सुस्विन्नं सुरसादिना ॥ ३५ ॥  
 शिरोविरेकद्रव्यैर्वा वर्जयन् फलसेवनीम् ।  
 दारयेद्दृष्टिपत्रेण सम्यङ्मेदसि सूद्धृते ॥ ३६ ॥  
 व्रणं मात्लीककासीससैन्धवप्रतिसारितम् ।  
 सीव्ये दभ्यञ्जनं चास्य योज्यं मेदोविशुद्धये ॥ ३७ ॥  
 मनःशिलैलासुमनोग्रन्थिभक्तातकैः कृतम् ।  
 तैलमात्रणसन्धानात् स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥ ३८ ॥  
 मूत्रजं स्वेदितं स्निग्धैर्वस्त्रपट्टेन वेष्टितम् ।  
 विध्येदधस्तात् सेवन्याः स्रावयेच्च यथोदरम् ॥ ३९ ॥  
 व्रणञ्च स्थगिकावदं रोपयेदन्वहेतुके ।  
 फलकोशमसम्प्राप्ते चिकित्सा वातवृद्धिवत् ॥ ४० ॥  
 पचेत् पुनर्नवतुलां तथा दशपलाः पृथक् ।  
 दशमूलपयस्याश्च गर्भं रण्डशतावरीः ॥ ४१ ॥  
 द्विदर्भशरकाशेक्षुमूलपोटमलान्विताः ।  
 वहेषामष्टभागस्थे तत्र त्रिंशत्पलं गुडात् ॥ ४२ ॥  
 प्रस्थमेरण्डतैलस्य द्वौ घृताल्पयसस्तथा ।  
 आवपेद्विपलांशञ्च कृष्णातन्मूलसैन्धवम् ॥ ४३ ॥  
 यष्टीमधुकम्बुदीकायवानि नागराणि च ।  
 तत्सिद्धं सुकुमाराख्यं सुकुमारं रसायनम् ॥ ४४ ॥  
 वातातपाध्वयानादिपरिहार्येष्वयन्त्रणम् ।

प्रयोज्यं सुकुमाराशामोश्वराणां सुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥

नृणां स्त्रीहृन्दभर्तृणामलक्ष्मीकलिनाशनम् ।

सर्वकालोपयोगिन कान्तिलावण्यपुष्टिदम् ॥ ४६ ॥

वर्धं विद्रधिगुल्मार्शोयोनिमेद्रानिल्लार्त्तिषु ।

शोफोदरखुड्ग्रीहविड्विवन्धेषु चोत्तमम् ॥ ४७ ॥

यायाहर्धं न चेच्छान्तिं स्त्रीहरकानुवासनैः ।

वस्तिकर्म पुरः कृत्वा बह्वणस्त्रं ततो दहेत् ॥ ४८ ॥

अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतोऽर्द्धेन्दुवक्रया ।

अङ्गुष्ठस्योपरिस्रावपीतं तन्तुसमञ्च यत् ॥ ४९ ॥

उत्क्षिप्य सूच्या तत् तिर्यग्दहेत् क्षित्वा यतो गदः ।

ततोऽन्यपार्श्वेऽन्ये त्वाहुर्दहेद्दानामिकाङ्गुलैः ॥ ५० ॥

गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे प्लोड्डि चायं विधिः स्मृतः ।

कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां च यतो गदः ॥ ५१ ॥

### चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

गुल्मं बद्धशकृदातं वातिकं तीव्रवेदनम् ।

रुचशीतोद्भवं तैलैः साधयेद्दातरोगिकैः ॥ १ ॥

पानान्दान्वासनाभ्यङ्गैः स्निग्धस्य स्वेदमाचरेत् ।

पानाहवेदनास्तम्भविवन्धेषु विशेषतः ॥ २ ॥

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।

भिक्ष्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥

स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।

पक्वाश्रयगते वस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ ४ ॥

दोषेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।

हृदणान्द्वपानानि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥

पुनः पुनः स्नेहपानं निरूहाः सानुवासनाः ।  
 प्रयोज्या वातजे गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणः ॥ ६ ॥  
 वास्तकर्म परं विद्याद् गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।  
 स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ७ ॥  
 तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।  
 प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८ ॥  
 हिङ्गुसौवर्चलव्योषविडदाडिमदीप्यकैः ।  
 पुष्कराजाजिधान्यान्मूवेतसक्षारचित्तकैः ॥ ९ ॥  
 शठोवचाजगन्धै लासुरसैर्दधिसंयुतैः ।  
 शूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुल्मिनाम् ॥ १० ॥  
 हृषुषोषणपृथ्वीकापञ्चकोलकदीप्यकैः ।  
 साजाजिसैन्धवैर्दध्ना दुग्धेन च रसेन च ॥ ११ ॥  
 दाडिमाम्बूलकात् कोलात्पचेत् सर्पिर्निहन्ति तत् ।  
 वातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः ॥ १२ ॥  
 योन्यर्शोग्रहणीदोषकासश्वासारुचिज्वरान् ।  
 दशमूलं बलां कालां सुषवीं द्वी पुनर्नवी ॥ १३ ॥  
 पौष्करैरण्डराम्नाश्वगन्धभाङ्ग्यै मृताशठीः ।  
 पचेद्गन्धपलाशञ्च द्रोणेऽपां द्विपलोन्मत् ॥ १४ ॥  
 यवैः कोलैः कुलत्थैश्च माषैश्च प्रास्थिकैः सह ।  
 क्वाथेऽस्मिन् दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५ ॥  
 स्वरसैर्दाडिमाम्नातमातुलुङ्गोद्भवैर्युतम् ।  
 तथा तुषाम्बुधान्यान्मूयुतैः श्लक्ष्णैश्च कल्कितैः ॥ १६ ॥  
 भाङ्गीतुम्बुरुषड्ग्रन्थाग्रन्यिराम्नाग्निधान्यकैः ।  
 यवानकयवान्यन्मूवेतसासितजीरकैः ॥ १७ ॥  
 अजाजीहिङ्गुहृषुषाकारवीट्पकोषकैः ।  
 निकुम्भकुम्भमूर्वेभपिप्यलीवेक्षदाडिमैः ॥ १८ ॥

श्वदंष्ट्रावपुषेर्वाह्वोजहिंसाश्मभेदकैः ।

मिसिद्धिचारसुरससारिवानोलिनीफलैः ॥ १८ ॥

त्रिकटुत्रिपटूपेतैर्दाधिकं तद् व्यपोहति ।

रोगानाशतरान् पूर्वान् कष्टानपि च शीलितम् ॥ २० ॥

अपस्मारगरोन्मादमूत्राघातानिलामयान् ।

चूषणत्रिफलाधान्यचविकावेक्लविकैः ॥ २१ ॥

कल्कोक्तैर्घृतं पक्कं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

तुलां लघुनक्रन्दानां पृथक् पञ्चपलांशकम् ॥ २२ ॥

पञ्चमूलं महश्चाश्वभाराद्धं तद्विपाचयेत् ।

पादशेषं तदर्धेन दाडिमस्वरसं सुराम् ॥ २३ ॥

धान्याम्बं दधि चादाय पिष्टांश्चाद्धपलांशकान् ।

चूषणत्रिफलादिङ्गुयवानोचव्यदोष्यकान् ॥ २४ ॥

साम्बवेतससिन्धूत्यदेवदारुन् पचेद् घृतात् ।

तैः प्रस्यं तत्परं सर्ववातगुल्मविकारजित् ॥ २५ ॥

षट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि ।

प्रसन्नया वा क्षीरायः सुरया दाडिमेन वा ॥ २६ ॥

घृते मारुतगुल्मघ्नः कार्थो दध्नः सरेण वा ।

वातगुल्मे कफो वृद्धो हृत्वाग्निमरुचिं यदि ॥ २७ ॥

हृत्क्लासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेत्तु तम् ।

शूलानाहविवन्धेषु ज्ञात्वा सस्त्रे हमाशयम् ॥ २८ ॥

निर्यूहचूर्णवटकाः प्रयोज्या घृतभेषजैः ।

कोलदाडिमघर्माम्बुतक्रमद्यास्त्रकाञ्चिकैः ॥ २९ ॥

मण्डेन वा पिबेत् प्रातश्चूर्णान्यन्नस्य वा पुरः ।

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितान्यसक्तद्रसे ।

कुर्वीत कार्मुकतरान् वटकान् कफवातयोः ॥ ३० ॥

विशुवचाविजयापशुगन्धादाडिमदोष्यकधान्यकपाठाः ।

पुष्करमूलशठीहपुषाग्निचारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि ॥३१॥  
 साजाजिचव्यं सहतिन्तिडोकं सवेतसास्त्रं विनिहन्ति चूर्णम्  
 हृत्पाश्वं वस्तित्रिकयोनिपायुशूलानि वायामकफोद्भवानि ॥३२॥

कच्छान् गुल्मान् वातविस्मूत्रसङ्गं  
 कण्ठे बन्धं हृद्ग्रहं पाण्डुरोगम् ।

अन्नाश्रवाप्लीहदुर्नामहिधा-

वर्धाभानश्वासकासाग्निसादान् ॥ ३३ ॥

लवणयवानीदीप्यककणनागरमुत्तरोत्तरं हृद्ग्रहम् ।

सर्वसमांशहरीतकीचूर्णं वैश्वानरः साक्षात् ॥ ३४ ॥

त्रिकटु, क्कमजमोदा सैन्धवं जोरके हे

समधरणघृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा चूर्णकोऽयं

जनयति भृशमग्निं वातगुल्मान् निहन्ति ॥ ३५ ॥

हिङ्गुग्राविडशुण्डप्रजाजिजिजयावाव्याभिधानामयैः

चूर्णं कुम्भनिकुम्भमूलसहितैर्भागोत्तरं वर्द्धितैः ।

पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजो गुल्मोदरादीनयं

शार्दूलः प्रसभं प्रमथ्य हरति व्याधोन् सृगौघानिव ॥३६॥

सिन्धूल्यपथ्याकणदीप्यकानां चूर्णानि तोयैः पिबतां कवोष्णैः

प्रयाति नाशं कफवातजन्मा नाराचनिर्भिन्न इवामयौघः ॥३७॥

पूतीकपत्रगजचिर्भटचव्यवङ्गि-

व्योषं च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।

दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यं

गुल्मोदरशयथपाण्डुगदोद्भवेषु ॥ ३८ ॥

हिङ्गु, त्रिगुणं सैन्धवमस्मात् त्रिगुणं तु तैलमैरण्डम् ।

तत् त्रिगुणरसोनरसं गुल्मोदरवर्धशूलघ्नम् ॥ ३९ ॥

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु, दाडिमं विडसैन्धवम् ।



सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥४०॥

शुण्ठिकाः कर्षं गुडस्य द्वौ धौतात् कृष्णतिलात् पलम् ।

खादवेकत्र संचूर्ण्य कोणचौरानुयोजितम् ॥ ४१ ॥

वातहृद्रोगगुल्मार्शोयोनिशूलशङ्खदप्रहान् ।

पिवेदेरण्डतैलं तु वातगुल्मो प्रसन्नया ॥ ४२ ॥

श्लेष्मण्यनुवले वायौ पित्ते तु पयसा सह ।

विवृद्धं यदि वा पित्तं सन्तापं वातगुल्मिनः ॥ ४३ ॥

कुर्याद्द्विरेचनीयोऽसौ सस्त्रैरानुलोमिकैः ।

तापानुवृत्तावेवं च रक्तं तस्याऽवसेचयेत् ॥ ४४ ॥

साधयेत् शुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःपलम् ।

क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाचयेत् ॥ ४५ ॥

वातगुल्ममुदावर्त्तं गृध्रसो विषमज्वरम् ।

हृद्रोगं विद्रधिं शोषं साधयत्याशु तत् पयः ॥ ४६ ॥

तैलं प्रसन्नागोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।

गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ४७ ॥

चित्रकप्रत्यिकैरण्डशुण्ठीकाथः परं हितः ।

शूलानाहविवन्धेषु सहिङ्गुविडसैन्धवः ॥ ४८ ॥

पुष्करैरण्डयोर्मूलं यवधन्वयवासकम् ।

जलेन कथितं पीतं कोष्ठदाहरुजापहम् ॥ ४९ ॥

वाय्वाह्वैरण्डदर्भाणां मूलं दारु महौषधम् ।

पीतं निःक्वाथ्य तोयेन कोष्ठपृष्ठप्रसशूलजित् ॥ ५० ॥

शिलाजं पयसाऽनल्पपञ्चमूलशृतेन वा ।

वातगुल्मो पित्तेहाद्यमुदावर्त्तं तु भोजयेत् ॥ ५१ ॥

स्निग्धं पेष्यलिकैर्यूपैर्मूलकानां रसेन वा ।

बहुविस्मारतोऽस्त्रीयात् क्षीरेणोष्णेन यावकम् ॥ ५२ ॥

कुल्माषान् वा बहुस्त्रैहान् भक्षयेत्तवणोत्तरान् ।

नीलिनीत्रिवृतादन्तीपथ्याकम्पिलकैः सह ॥ ५३ ॥  
 समलाय घृतं देयं सविड्द्वारनागरम् ।  
 नीलिनीं त्रिफलां रास्तां बलां कटुकरोहिणीम् ॥ ५४ ॥  
 पचेद्द्विडङ्गं व्याघ्रीं च पालिकानि जलाढके ।  
 रसेऽष्टभागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५५ ॥  
 दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ।  
 ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ५६ ॥  
 जीर्णं सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ।  
 गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्डुमयज्वरान् ॥ ५७ ॥  
 श्लिचं ग्रीहानमुन्नादं हन्येतं नीलिनीघृतम् ।  
 कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरीक्रीञ्चवर्तकाः ॥ ५८ ॥  
 शालयो मदिराः सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितम् ।  
 मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ॥ ५९ ॥  
 समण्डावारुणीपानं तप्तं वा धान्यकैर्जलम् ।  
 स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्रंसनं हितम् ॥ ६० ॥  
 द्राक्षाभयागुडरसं कम्पिलं वा मधुद्रुतम् ।  
 कल्पोक्तं रक्तपित्तोक्तं गुल्मे रूक्षीणाजि पुनः ॥ ६१ ॥  
 परं संशमनं सर्पिस्तप्तं वासाघृतं शृतम् ।  
 तृणाख्यपञ्चकक्वाथे जीवनीयगणेन वा ॥ ६२ ॥  
 शृतं तेनैव वा क्षीरं न्यग्रोधादिगणेन वा ।  
 तत्रापि स्रंसनं युञ्ज्याच्छीघ्रमात्ययिके भिषक् ॥ ६३ ॥  
 वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसाऽपि वा ।  
 रसेनामलकेक्षूणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६४ ॥  
 पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मानुत् ।  
 पिबेद्वा तैल्वकं सर्पिर्यञ्चोक्तं पित्तविद्रुधौ ॥ ६५ ॥  
 द्राक्षां पयस्यां मधुकं चन्दनं पद्मकं मधु ।

पिबेत्तण्डुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ६६ ॥  
 द्विपलं त्रायमाण्याया जलद्विप्रस्यसाधितम् ।  
 अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥ ६७ ॥  
 पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।  
 तेन निहतेदोषस्य गुणमः शाम्यति पैत्तिकः ॥ ६८ ॥  
 दाहेऽभ्यङ्गो घृतैः शीतैः सान्ज्यैर्लेपो हिमौषधैः ।  
 स्पर्शः सरोरुहां पत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जलैः ॥ ६९ ॥  
 विदाहपूर्वरूपेषु शूले वङ्गेश्च मार्दवे ।  
 बहुशोऽपहरेद्रक्तं पित्तगुल्मे विशेषतः ॥ ७० ॥  
 क्विन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।  
 रक्तं हि व्यस्रतां याति तच्च नास्ति न चाऽस्ति रुक् ॥ ७१ ॥  
 हृतदोषं परिस्नानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।  
 समाश्वस्तं सशेषार्त्तिं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ७२ ॥  
 रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य वा ।  
 गुल्मा पाकोन्मुखे सर्वा पित्तविद्रधिवत् क्रिया ॥ ७३ ॥  
 शालिर्गव्याजपयसा पटोली जाङ्गलं घृतम् ।  
 धात्रीपरूषकं द्राक्षा खर्जूरं दाडिमं सिताम् ॥ ७४ ॥  
 भोज्यं पानेऽम्बुवलयः वृहत्याद्यैश्च साधितम् ।  
 श्लेष्मजे वामयेत् पूर्वमवस्यमुपवासयेत् ॥ ७५ ॥  
 तित्कोष्णकटुसंसर्ग्या वङ्गं सन्मुचयेत्ततः ।  
 हिङ्गुादिभिश्च द्विगुणक्षारहिङ्गुस्त्रिवेतसैः ॥ ७६ ॥  
 निगूढं यदि वोन्नद्धं स्तिमितं कठिकं स्थिरम् ।  
 आनाहादियुतं गुल्मं संशोध्य विनयेदनु ॥ ७७ ॥  
 घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिना ।  
 सथोषक्षारलवणं सहिङ्गुविडदाडिमम् ॥ ७८ ॥  
 कफगुल्मं जवत्याश्च दशमूलशृतं घृतम् ।

भक्नातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ॥ ७९ ॥

अल्पं तोयादृके साध्यं पादशेषेण तेन च ।

तुल्यं घृतं तुल्यपयो विपचेदक्षसम्मितैः ॥ ८० ॥

विडङ्गहिङ्गुसिन्धूल्ययावशूकशठीविडैः ।

सद्दीपिरास्त्रायथ्याह्वषड्ग्रन्याकणनागरैः ॥ ८१ ॥

एतद्भक्नातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।

झीहपाण्डुमयश्वासग्रहणोरोगकासनुत् ॥ ८२ ॥

ततोऽस्य गुल्मे देहे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ।

सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ॥ ८३ ॥

या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धिं न विरूद्धिते ।

स्निग्धस्निन्नशरीरस्य गुल्मे शौथिल्यमागते ॥ ८४ ॥

यथोक्तां घटिकां न्यस्येद् गृहीतेऽपनयेच्च ताम् ।

वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा छिन्याद् गुल्मं प्रमाणवित् ॥ ८५ ॥

विमार्गाजपदादर्शैर्यथालाभं प्रपीडयेत् ।

प्रसृज्याद् गुल्ममेवैकं न त्वन्तहृदयं स्पृशेत् ॥ ८६ ॥

तिलै रण्डातसोवोजसर्षपैः परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्ममयस्यात्रैः सुखाणैः स्वेदयेत्ततः ॥ ८७ ॥

एवं च विस्ृतं स्थानात् कफगुल्मं विरेचनैः ।

सस्नेहैर्वास्तिभिश्चैनं शोधयेद्दशमूलकैः ॥ ८८ ॥

पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामायैः पालिकैः पचेत् ।

एरण्डतैलहविषोः प्रस्थौ पयसि षड्गुणे ॥ ८९ ॥

सिद्धोऽयं मिश्रकः स्नेहो गुल्मानां संसर्गं हितम् ।

वृद्धिविद्रधिशूलेषु वातव्याधिषु चानृतम् ॥ ९० ॥

पित्रेद्वा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलीकया ।

तथैव सुकुमाराख्यं घृतान्यौदरिकाणि वा ॥ ९१ ॥

द्रोणेऽभसः पचेद्दन्त्याः पलानां पञ्चविंशतिम् ।

चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तद्रसे स्मृते ॥ ८२ ॥  
 द्विप्रस्थे साधयेत् पूते त्रिपेहन्तीसमं गुडम् ।  
 तैलाल्पस्तानि चत्वारि त्रिवृतायाश्च चूर्णतः ॥ ८३ ॥  
 कषाकषीं तथा शुण्ठ्याः सिद्धे लेहे तु शीतले ।  
 मधुतैलसमं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ॥ ८४ ॥  
 षतो हरीतकीमेकां सावलेहपल्लामदन् ।  
 मुखं विरिच्यते सिन्धो दोषप्रस्यमनामयः ॥ ८५ ॥  
 गुल्माद्द्रोगदुर्नामशोफानाहगरोदरान् ।  
 कुष्ठोत्कृष्टं शार्ङ्गिणीहृष्यहृणोविषमज्वरान् ॥ ८६ ॥  
 प्लन्ति दन्तीहरीतक्यः पाण्डुतां च सकामलाम् ।  
 सुधाक्षोरद्रवं चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम् ॥ ८७ ॥  
 कार्ष्णिकं मधुसपिर्भ्यां लोढा साधु विरिच्यते ॥  
 कुष्ठश्यामात्रिवृहन्तीविजयाचारगुग्गुलुम् ॥ ८८ ॥  
 गोमूत्रेण पिबेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ।  
 निरुहान् कल्पसिद्ध्युक्तान् योजयेद् गुल्मानाशनान् ॥ ८९ ॥  
 छतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।  
 गूढमांसं जयेद् गुल्मं चारारिष्टाग्निकर्मभिः ॥ ९० ॥  
 एकान्तरं द्वयन्तरं वा विश्रमव्याथवा त्रयहम् ।  
 शरीरदोषत्रययोर्वर्द्धनक्षपणोद्यतः ॥ ९० ॥  
 अर्शोऽश्मरीग्रहण्युक्ताः चारा योज्याः कफोत्खणे ।  
 देवदारुत्रिवृहन्तीकटुकापञ्चकोलकम् ॥ ९० ॥  
 सर्जिकायावशूकास्थौ श्रेष्ठापाठोपकुञ्चिकाः ।  
 कुष्ठं सर्षपसुगन्धां च द्वयक्षांशं पटुपञ्चकम् ॥ ९० ॥  
 पालिकं चूर्णितं तैलवसादधिघृताद्भुतम् ।  
 घटास्थान्तः पचेत् पक्वमग्निवर्चे घटे च तम् ॥ ९० ॥  
 चारं गृहीत्वा क्षीराज्यतक्रमद्यादिभिः पिबेत् ।

गुल्मोदावर्त्तवर्ध्वाशीजठरग्रहणीकमीन् ॥ १०५ ॥  
 अपस्मारगरोन्मादयोनिशुक्रामयाश्मरीः ।  
 क्षारोऽगदोऽयं शमयेद्विषं चाखुभुजङ्गजम् ॥ १०६ ॥  
 श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं रसक्षीरघृताशिनः ।  
 क्षित्वा भित्त्वाऽऽशयं क्षारः क्षारत्वात्पातयत्यधः ॥ १०७ ॥  
 मन्देऽग्नावरुचौ सात्प्रैर्मद्यैः सस्त्रेहमग्रताम् ।  
 योजयेदासवारिष्टान्निगदान्मार्गशुद्धये ॥ १०८ ॥  
 शालयः षष्टिका जीर्णाः कुलत्या जाङ्गलं पलम् ।  
 चिरिविष्वाग्नितर्कारीयवानीवरणाङ्गुराः ॥ १०९ ॥  
 शिशुस्तूरुणविल्कानि बालं शुष्कं च मूलकम् ।  
 बीजपूरकहिङ्गुस्त्रवेतसक्षारदाडिमम् ॥ ११० ॥  
 व्योषं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी ।  
 धान्यान्मं मस्तु तक्रं च यवानीविडचूर्णितम् ॥ १११ ॥  
 पञ्चमूलशृतं वारि जीर्णं मार्दीकमेव वा ।  
 पिप्प्लोपिप्प्लोमूलचित्तकाजाजीसैन्धवैः ॥ ११२ ॥  
 सुरा गुल्मं जयत्याशु जाङ्गलस्य विमिश्रितः ।  
 वमनैर्लङ्घनैः स्वदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ११३ ॥  
 वस्तिक्षारासवारिष्टगुल्मिकापथ्यभोजनैः ।  
 श्लेष्मिको बद्धमूलत्वाद् यदि गुल्मो न शाम्यति ॥ ११४ ॥  
 तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादन्ते शरादिभिः ।  
 अथ गुल्मं सपर्यन्तं वाससान्तरितं भिषक् ॥ ११५ ॥  
 नाभिवस्थन्वहृदयं रोमराजीं च वर्जयेत् ।  
 नातिगाढं परिमृशेच्छरेण ज्वलताऽथवा ॥ ११६ ॥  
 लोहेनारणिकोत्थेन दारुणा तैन्दुकेन वा ।  
 ततोऽग्निवेगे शमिते शीतैर्ब्रूण इव क्रिया ॥ ११७ ॥  
 आम्रान्वये तु पेयाद्यैः सन्मुच्याग्निं विलङ्घिते ।

स्वं स्वं कुर्यात् क्रमं मित्रं मित्रदोषे च कालवित् ॥ ११८ ॥

गतप्रसवकालायै नार्थं गुल्मे ऽसमन्भवे ।

स्निग्धस्निग्धशरीरायै दद्यात् स्नेहविरचनम् ॥ ११९ ॥

तिलकाथो घृतगुडव्योषभाङ्गीरजोऽन्वितः ।

पानं स्तम्भवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषितः ॥ १२० ॥

भाङ्गीकृष्णाकरञ्जत्वग्रन्थिकामरदारुजम् ।

चूर्णं तिलानां काथेन पीतं गुल्मारुजापहम् ॥ १२१ ॥

पलाशचारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।

गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥

न प्रभियेत यद्येवं दद्याद्योनिविरचनम् ।

क्षारेण युक्तं पल्लवं सुधाक्षीरेण वा ततः ॥ १२३ ॥

ताभ्यां वा भावितान् दद्याद् योनौ कटुकमत्स्यकान् ।

वराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान् वा सुभावितान् ॥ १२४ ॥

किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद् योनौ विशुद्धये ।

रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १२५ ॥

लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रयोजयेत् ।

वस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ॥ १२६ ॥

अवर्त्तमाने रुधिरे हितं गुल्मप्रभेदनम् ।

यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ॥ १२७ ॥

रसौदनस्तथाऽऽहारः पानं च तरुणी सुरा ।

रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ॥ १२८ ॥

कार्या वातरुगात्तायाः सर्वा वातहराः पुनः ।

अनाहादावुदावर्त्तबलासन्नगौ यथायथम् ॥ १२९ ॥

## पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥  
 दीषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।  
 सन्भवत्युदरं तस्मात् नित्यमेनं विरेचयेत् ॥ १ ॥  
 पाययेत्तैलमैरण्डं समूत्रं सपयोऽपि वा ।  
 भासं द्वौ वाऽथवा गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा ॥ २ ॥  
 पिबेद् गोक्षीरभुक् स्याद्वा करभीक्षीरवर्त्तनः ।  
 दाहानाहातिद्वग्मूर्च्छापरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥  
 रूक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धिकाङ्क्षिणाम् ।  
 स्नेहनीयानि सर्पींषि जठरघ्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥  
 षट्पलं दशमूलाम्बुमस्तुद्वाटकसाधितम् ।  
 भागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाटकम् ॥ ५ ॥  
 मस्तुनः साधयित्वैतत् पिबेत्सर्वोदरापहम् ।  
 कफमारुतसम्भूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥  
 चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे घृत्तकात्पले ।  
 कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सञ्चारं जठरी पिबेत् ॥ ७ ॥  
 यवकीलकुलत्थानां पञ्चमूलस्य चान्भसा ।  
 सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वा पाययेद् घृतम् ॥ ८ ॥  
 एभिः स्निग्धाय सञ्जाते बले शान्ते च मारुते ।  
 सस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥  
 पटोलमूलं त्रिफलां निशां वैक्लं च कार्ष्णिकम् ।  
 काम्पिङ्गनीलिनीकुम्भभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥  
 पिबेत्सञ्चूर्णं मूत्रेण पेयां पूर्वं ततो रसैः ।  
 विरक्तो जाङ्गलैरघ्यात्ततः षड्दिवसं पयः ॥ ११ ॥  
 शृतं पिबेद् व्योषयुतं पीतमेवं पुनः पुनः ।  
 हन्ति सर्वोदराख्येतञ्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥



गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ।  
 पिबेत्कर्कशुसृष्टीकाकोलाभोमूत्रसोधुभिः ॥ १३ ॥  
 यथानी हपुषाधान्यं शतपुष्पोपकुञ्चिका ।  
 कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शठी वचा ॥ १४ ॥  
 चित्रकाजाजिकं व्योषं स्पर्शक्षीरी फलत्रयम् ।  
 द्वी चारी पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ १५ ॥  
 विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ।  
 त्रिवृद्धिशाले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥  
 एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।  
 नैनं प्राप्याभिवर्द्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १७ ॥  
 तक्रणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदराम्बुना ।  
 श्वानाहवाते सुग्या वातरोगे प्रसन्नया ॥ १८ ॥  
 दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाम्भोभिरर्शिभिः ।  
 परिकर्त्तं सहचान्मैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥ १९ ॥  
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।  
 हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥ २० ॥  
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।  
 यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१ ॥  
 हपुषां काञ्चनक्षीरीं त्रिफलां नीलिनीफलम् ।  
 द्रायन्तीं रोहिणीं तिक्तां सातलां त्रिवृतां वचाम् ॥ २२ ॥  
 सैन्धवं काललवणं पिप्पलीं चिति चूर्णयेत् ।  
 दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ॥ २३ ॥  
 पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु घ्नीङ्गि सर्वोदरेषु च ।  
 खिले कुष्ठेष्वजरके सद्ने विषमेऽनले ॥ २४ ॥  
 शोफार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ।  
 वातपित्तकफांश्चाथ विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥

नीलिनीं निचुलं व्योषं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।  
 चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ २६ ॥  
 पूर्ववच्च पिबेद् दुग्धं क्षामः शुद्धोऽन्तरान्तराः ।  
 कारभं गव्यमाजं वा दद्यादात्ययिके गदे ॥ २७ ॥  
 स्रं हमेव विरेकार्थं दुर्बलेभ्यो विशेषतः ।  
 हरीतकीसूक्ष्मरजः प्रस्थयुक्तं घृताढकम् ॥ २८ ॥  
 अग्नी विलाप्य मथितं खजेन यवपल्लके ।  
 निधापयेत्ततो मासादुद्धृतं गालितं पचेत् ॥ २९ ॥  
 हरीतकीनां काथेन दध्ना चान्नेन संयुतम् ।  
 उदरं गरमष्ठीलामानाहं गुल्मविद्रधिम् ॥ ३० ॥  
 हन्ये तत्कुष्ठमुन्मादमपस्मारं च पानतः ।  
 स्रुक्क्षीरयुक्ताज्ञोक्षीराच्छृतशीतात् खजाहतात् ॥ ३१ ॥  
 यज्जातमाज्यं स्रुक्क्षीरसिद्धं तच्च तथागुणम् ।  
 क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्द्धेन युतं दधि ॥ ३२ ॥  
 जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिहृत्सिद्धं च तद्गुणम् ।  
 तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥ ३३ ॥  
 स्रुक्क्षीरपलकल्केन त्रिहृता षट्पलेन च ।  
 एषां चानु पिबेत् पेयां रसं स्वादु पयोऽथवा ॥ ३४ ॥  
 घृते जीर्णे विरिक्तश्च कोष्णं नागरसाधितम् ।  
 पिबेदस्यु ततः पेयां ततो यूषं कुलत्यजम् ॥ ३५ ॥  
 पिबेद्द्रुक्षस्यहं त्वेवं भूयो वाऽप्रतिभोजितः ।  
 पुनः पुनः पिबेत् सर्पिरानुपूर्व्याऽनयैव च ॥ ३६ ॥  
 घृतान्ये ताति सिद्धानि विदध्यात् कुशलो भिषक् ।  
 गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥ ३७ ॥  
 पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहमेदनम् ।  
 तैस्त्वकं नीलिनीं सर्पिः स्रेहं वा मिश्रकं पिबेत् ॥ ३८ ॥

हृतदोषः क्रमादग्रन् लघुशाल्योदनं प्रति ।  
 उपयुञ्जीत जठरी दोषशेषनिवृत्तये ॥ ३८ ॥  
 हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण पयोऽनुपः ।  
 सहस्रं पिप्पलीनां वा स्रुक्क्षीरेण सुभावितम् ॥ ४० ॥  
 पिप्पलीं वहैमानां वा क्षीराशी वा शिलाजतु ।  
 तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं तथा ॥ ४१ ॥  
 चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ।  
 मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विखभेषजम् ॥ ४२ ॥  
 विडङ्गं चित्रको दन्तो चव्यं व्योषं च तैः पयः ।  
 कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रहृद्दमुदरं जयेत् ॥ ४३ ॥  
 भोज्यं भुञ्जीत वा मासं स्रुहीक्षीरघृतान्वितम् ।  
 उत्कारिकां वा स्रुक्क्षीरपीतपथ्याकणाकृताम् ॥ ४४ ॥  
 पार्श्वशूलमुपस्तम्भहृद्ग्रहं च समीरणः ।  
 यदि कुर्यात् ततस्तैसं विस्वचारान्वितं पिबेत् ॥ ४५ ॥  
 पक्कं वा टिण्टुकवलापलाशं तिलजालजैः ।  
 क्षारैः कदल्यपामार्गतकार्जैः पृथक् कृतैः ॥ ४६ ॥  
 कफे वातेन पित्ते वा ताभ्यां वाप्याहृतेऽनिले ।  
 बलिनः स्त्रीषधं युक्तं तैलमैरण्डजं हितम् ॥ ४७ ॥  
 देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलीशिग्रुकैः ।  
 साखकर्णैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं बहिः ॥ ४८ ॥  
 वृश्चिकालीवचाशुण्ठीपञ्चमूलपुनर्नवात् ।  
 वर्षाभूधान्यकुष्ठाच्च काथैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥  
 विरिक्तं स्नानमुदरं स्नेदितं सास्त्रलादिभिः ।  
 वाससा वेष्टयेदेवं वायुर्नाऽऽश्मापयेत् पुनः ॥ ५० ॥  
 सुविरक्तस्य यस्य स्यादाश्नानं पुनरेव तम् ।  
 सुस्निग्धैरस्रलवणैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥

सोपस्तम्भश्चापि वायुराध्नापयति यं नरम् ।  
 तीक्ष्णाः सक्षारगोमूत्राः शस्यन्ते तस्य वस्तयः ॥ ५२ ॥  
 इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठरिणां क्रियाः ।  
 वातोदरेऽथ बलिनं विदार्यादिशृतं घृतम् ॥ ५३ ॥  
 पाययेत् तु ततः स्निग्धं स्वेदिताङ्गं विरेचयेत् ।  
 बहुशस्तौल्यकेनैनं सर्पिषा मिश्रकेण वा ॥ ५४ ॥  
 कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थमवचारयेत् ।  
 प्रागुत्कृशान्निवर्त्तं त बले लब्धे क्रमात् पयः ॥ ५५ ॥  
 यूपैः रसैर्वा मन्दान्नलवणैरिन्धतानलम् ।  
 सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं खिन्नमास्थापयेत् ततः ॥ ५६ ॥  
 तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन दाशमूलिकवस्तिना ।  
 तिलोरुवूकतैलेन वातघ्नान्नशृतेन च ॥ ५७ ॥  
 स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्त्तिषु ।  
 रूचं बद्धशकृद्दातं दीप्ताग्निमनुवासयेत् ॥ ५८ ॥  
 अविरेचस्य शमना वस्तिक्षीरघृतादयः ।  
 बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिषा ॥ ५९ ॥  
 श्यामात्रिभण्डीत्रिफलाविपक्वेन विरेचयेत् ।  
 सितामधुघृताब्धेन निरूहोऽस्य ततो हितः ॥ ६० ॥  
 न्यग्रोधार्दिवाषायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृतः ।  
 दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिभिः ॥ ६१ ॥  
 जाते त्वग्निबले स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् ।  
 क्षीरेण सत्रिहत्कल्केनोरुवूकशृतेन तम् ॥ ६२ ॥  
 सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।  
 सकफे वा समूत्रेण सतिक्ताज्येन सानिले ॥ ६३ ॥  
 पयसान्यतमेनैषां विदार्यादिशृतेन वा ।  
 भुञ्जीत जठरं चास्य पायसेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥

पुनः क्षीरं पुनर्वस्त्रिं पुनरेव विरेचनम् ।  
 क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्वतः पित्तोदरं जयेत् ॥ ६५ ॥  
 वल्लकादि विपक्वेन कफे संस्र्जे ह्य सर्पिषा ।  
 स्त्रिभ्रं स्रुक्क्षीरसिद्धेन बलवन्तं विरेचितम् ॥ ६६ ॥  
 संसर्जयेत् कटुचारयुक्तैरन्नेः कफापहैः ।  
 मूत्रतूप्रणतैलाब्धो निरुहोऽस्य ततो हितः ॥ ६७ ॥  
 मुष्कादिकषायेण स्नेहवस्त्रिश्च तच्छृतः ।  
 भोजनं व्योषदुग्धेन कौलत्थेन रसेन वा ॥ ६८ ॥  
 स्तैमित्यारुचिष्टलासैर्मन्देऽग्नी मद्यपाय च ।  
 दद्यादरिष्टान् चारांश्च कफस्थानस्थिरोदरे ॥ ६९ ॥  
 हिङ्गूपकुत्थे त्रिफलां देवदारु निशाहयम् ।  
 भस्मातकं शिषुफलं कटुकां तिक्तकं वचाम् ॥ ७० ॥  
 शुण्ठीं माद्रीं घनं कुष्ठं सरलं पटुपञ्चकम् ।  
 दाहयेज्जर्जरीकृत्य दधिस्रेहवतुष्कवत् ॥ ७१ ॥  
 अन्तर्धूमं ततः चाराहिङ्गालपदकं पिबेत् ।  
 मदिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ ७२ ॥  
 उदरं गुल्ममष्ठीलां तून्धी कोफं विषूचिकाम् ।  
 म्लीहहृद्रोगगुदजानुदावर्त्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥  
 जयेदरिष्टगोमूत्रचूर्णायस्त्रुतिपानतः ।  
 सक्षारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥  
 उपनाह्यं ससिद्धार्यकिण्वैर्वीजैश्च मूलकात् ।  
 कल्कितैरुदरस्त्रे दमभीक्ष्णं चात्र योजयेत् ॥ ७५ ॥  
 सन्निपातोदरे कुर्यान्नातिशीणबलानले ।  
 दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमाम् ॥ ७६ ॥  
 दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं पाने च शस्यते ।  
 क्रियानिवृत्ते जठरे त्रिदोषे तु विशेषतः ॥ ७७ ॥

दद्यादापृच्छ्य तज्जातीन् पातुं मद्येन कल्कितम् ।  
 मूलं काकादनीगुञ्जकरवोरकसम्भवम् ॥ ७८ ॥  
 पानभोजनसंयुक्तं दद्याद् वा स्थावरं विषम् ।  
 यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विमुञ्चति फले विषम् ॥ ७९ ॥  
 तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ।  
 वह्निः प्रवर्त्तते भिन्नो विषेणाशु प्रमाथिना ॥ ८० ॥  
 तथा ब्रजल्यगदतां शरीरान्तरमेव वा ।  
 हृतदोषं तु शीताम्बु स्नातं तं प्राययेत् पयः ॥ ८१ ॥  
 पेयां वा त्रिवृतः शाकं मण्डूक्या वास्तुकस्य वा ।  
 कालशाकं यंवाख्यं वा खादेत् स्वरससाधितम् ॥ ८२ ॥  
 निरम्नलवणस्नेहं खिन्नाखिन्नमनन्नभुक् ।  
 मासमेकं ततश्चैवं तृषितः स्वरसं पिबेत् ॥ ८३ ॥  
 एवं विनिर्हृते शाकैर्दोषे मासात् परं ततः ।  
 दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत् कारभं पयः ॥ ८४ ॥  
 म्लीहोदरे यथादोषं स्निग्धस्य स्वेदितस्य च ।  
 शिरां भुक्तवतो दध्ना वामबाहौ विमोक्षयेत् ॥ ८५ ॥  
 लब्धे बले च भूयोऽपि स्नेहपीतं विशोधितम् ।  
 समुद्रशक्तिजं क्षारं पयसा पाययेत्तथा ॥ ८६ ॥  
 अम्लशृतं विडकणाचूर्णाढ्यं नक्तमालजम् ।  
 सोभाञ्जनस्य वा काथं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ॥ ८७ ॥  
 हिङ्गादिचूर्णं क्षाराज्यं युञ्जीत च यथाबलम् ।  
 पिप्पली नागरं दन्ती समांशं द्विगुणाभयम् ॥ ८८ ॥  
 विडार्द्रांशयुतं चूर्णमिदमुष्णाम्बुना पिबेत् ।  
 विडङ्गं चिक्रकं सक्तून् सघृतान् सैन्धवं वचाम् ।  
 दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्फाप्तीहापहं पिबेत् ॥ ८९ ॥  
 तैलोन्मिश्रैर्बदरकपत्रैः संमर्दितैः समुपनहः ।

मुशलेन पीडितोऽनु याति ग्रीहा पयोभुजो नाग्रम् ॥ ८० ॥

रोहीतकलताः कृमाः खण्डशः साभयाजले ॥ ८१ ॥

मूत्रे वाऽमुनुयात्तत्तु सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।

कामला ग्रीहगुल्मार्यः कृमिमेहोदरापहम् ॥ ८२ ॥

रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ।

कोलहिप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ ८३ ॥

पालिकैः पञ्चकोलेस्तु तैः समस्तैश्च तुल्यया ।

हरीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८४ ॥

ग्रीहाभिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।

कदल्यास्तिलनालानां चारेण क्षुरकस्य च ॥ ८५ ॥

तैलं पक्वं जयेत्पानात् ग्रीहानं कफवातजम् ।

अशान्तौ गुल्माविधिना योजयेदग्निकर्म च ॥ ८६ ॥

अप्राप्तपिच्छासलिले ग्रीह्नि वातकफोल्बणे ।

पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींश्चि चीरवस्तयः ॥ ८७ ॥

रक्तावसेकः संशुद्धिः चीरपानं च शस्यते ।

यज्जति ग्रीहवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे शिराम् ॥ ८८ ॥

स्त्रिन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।

सतैलं लवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥ ८९ ॥

परिसंसीनि चान्नानि तीक्ष्णं चास्त्रौ विरेचनम् ।

उदावर्त्तहरं कर्म कार्यं यच्चानिलापहम् ॥ ९० ॥

छिद्रोदरमृते स्नेदात् क्षेप्तोदरवदाचरेत् ।

जातं जातं जलं स्याव्यमेवं तद्यापयेद्विषक् ॥ ९०१ ॥

अपां दोषहराण्यादौ योजयेदुदकोदरे ।

मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधचारवन्ति च ॥ ९०२ ॥

दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ।

चारं क्षागकरीषाणां शृतं मूत्रेऽग्निना पचेत् ॥ ९०३ ॥

घनीभवति तस्मिंश्च कर्षांशं चूर्णितं क्षिपेत् ।  
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं शुण्ठीलवणपञ्चकम् ॥ १०४ ॥  
 निकुम्भकुम्भत्रिफलास्वर्णचीरोविषाणिकाः ।  
 सर्जिकाचारपङ्क्यासातलायवशूकजम् ॥ १०५ ॥  
 कोलाभा गुटिकाः कृत्वा ततः सौवीरकाम्बुताः ।  
 पिवेदजरके शोफे प्रवृद्धे चोदकोदरे ॥ १०६ ॥  
 इत्यौषधैरप्रशमे त्रिषु बद्धोदरादिषु ।  
 प्रयुञ्जीत भिषक् शस्त्रमार्त्तबन्धुनृपार्थितः ॥ १०७ ॥  
 स्निग्धस्निन्नतनोर्नाभिरधोवद्धक्षतान्त्रयोः ।  
 पाटयेदुदरं मुक्त्वा वामतश्चतुरङ्गुलात् ॥ १०८ ॥  
 चतुरङ्गुलमानं तु निष्कास्यान्त्राणि तेन च ।  
 निरीक्ष्यापनयेद् बालमललेपोपलादिकम् ॥ १०९ ॥  
 छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विशोध्यान्त्रं परिस्रवम् ।  
 मर्कोटैर्दंशयेच्छिद्रं तेषु लग्नेषु चाहरेत् ॥ ११० ॥  
 कार्यं मूर्ध्नीऽनु चान्त्राणि यथास्थानं निवेशयेत् ।  
 अक्तानि मधुसर्पिर्भ्यामथ सीव्येद् वहिर्व्रणम् ॥ १११ ॥  
 ततः कृष्णमृदालिप्य बध्नीयाद् यष्टिमिश्रया ।  
 निवातस्थः पयोवृत्तिः स्नेहद्रोण्यां वसेत्ततः ॥ ११२ ॥  
 सजले जठरे तैलेरभ्यक्तस्यानिलापहैः ।  
 स्निन्नस्योष्णाश्वुना कक्षमुदरे परिवेष्टिते ॥ ११३ ॥  
 बद्धच्छिद्रोदितस्थाने विध्ये दङ्गुलमात्रकम् ।  
 निधाय तस्मिन्नाडीं च स्रावयेदङ्गमम्भसः ॥ ११४ ॥  
 अथास्य नाडीमाकृष्य तैलेन लवणेन च ।  
 ब्रणमभ्यज्य बद्ध्वा च वैष्टयेद्वाससोदरम् ॥ ११५ ॥  
 तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा यावदाषोडशं दिनम् ।  
 तस्य विश्रम्य विश्रम्य स्रावयेदल्पशो जलम् ॥ ११६ ॥



विवेष्टयेद्वाढतरं जठरं च श्लथान्नथम् ।  
 निःस्रुते लङ्घितः पेयामस्त्रे हलवणां पिबेत् ॥ ११७ ॥  
 स्यात् चीरवृत्तिः षण्मासांस्त्रीन् पेयां पयसा पिबेत् ।  
 त्रींशान्यान् पयसैवाद्यात् फलाम्बेन रसेन वा ॥ ११८ ॥  
 अत्यशः क्षे हलवणं जीर्णं श्याम्माककोद्रवम् ।  
 प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत् तज्जलोदरम् ॥ ११९ ॥  
 वर्ज्येषु यन्त्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रियः ।  
 सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं यतः ॥ १२० ॥  
 अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते ।  
 वङ्गिर्मन्दत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ॥ १२१ ॥  
 तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।  
 सपञ्चमूलान्यत्यासन्नपटुसु हृकटूनि च ॥ १२२ ॥  
 भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां च तण्डुलैः ।  
 यदागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥ १२३ ॥  
 पिबेदिच्छुरसं चानु जठराणां निहत्तये ।  
 स्त्रं स्त्रं स्थानं व्रजन्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ १२४ ॥  
 अत्यर्धोष्णास्त्रलवणं रूचं ग्राहि हिमं गुरु ।  
 गुडं तैलकृतं शाकं कारिपानावगाहयोः ॥ १२५ ॥  
 आयासाध्वदिवास्त्रप्रयानानि च परित्यजेत् ।  
 बाल्यर्थसान्द्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते ॥ १२६ ॥  
 सकणालवणं वाते पित्ते सौषणशर्करम् ।  
 यवानीसैन्धवाजाजीमधुव्यौषैः कफोदरे ॥ १२७ ॥  
 त्रूषणचारलवणैः संयुतं निचयोदरे ।  
 मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥ १२८ ॥  
 पूीङ्गि वधे तु हृपुषायवानीपट्टजादिभिः ।  
 सकृष्णा मात्तिकं क्षिद्रे व्योषवत् सलिलोदरे ॥ १२९ ॥

गौरवारोचकानाहमन्दवङ्गप्रतिसारिणाम् ।  
 तक्रं वातकफार्त्तानाममृतत्वय कल्पते ॥ १३० ॥  
 प्रयोगाणां च सर्वेषामनुचीरं प्रयोजयेत् ।  
 स्थैर्यकृत् सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबन्धकृत् ।  
 भेषजोपचिताङ्गानां क्षीरमेवामृतायते ॥ १३१ ॥

### षोडशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥  
 पाण्डुमयी पिबेत् सर्पिरादौ कल्याणकाह्वयम् ।  
 पञ्चगव्यं महातिक्तं शृतं वाऽऽरग्वधादिना ॥ १ ॥  
 दाडिमात् कुडवी धान्यात् कुडवाङ्गं पलं पलम् ।  
 चित्रकाच्छृङ्गवेराञ्च पिप्पल्यर्द्धपलं च तैः ॥ २ ॥  
 कल्कितैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।  
 सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्षःप्लीहवातकफार्त्तिनुत् ॥ ३ ॥  
 दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।  
 दुःखप्रसविनीनां च बन्ध्यानां च प्रशस्यते ॥ ४ ॥  
 स्नेहितं वामयेत्तोक्ष्णैः पुनः स्निग्धं च शोधयेत् ।  
 पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥ ५ ॥  
 दन्तीपलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुतम् ।  
 द्राक्षाञ्जलिं वा मृदितं तत् पिबेत् पाण्डुरोगजित् ॥ ६ ॥  
 मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तत्त्रिद्वं वा फलत्रयम् ।  
 स्वर्णक्षीरीत्रिवृच्छ्यामाभद्रदारुमहौषधम् ॥ ७ ॥  
 गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत् ।  
 साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥ ८ ॥  
 मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिबेत् ।  
 जीर्णं क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ९ ॥

शुद्धसोभयतो लिङ्घात् पथ्यां मधुघृतद्रुताम् ।

विशालां कटुकां मुस्तां कुष्ठं दारुकलिङ्गकः ॥ १० ॥

कर्षाशाद्द्विपिचुर्मूर्वा कर्षाद्दिंशा घुणप्रिया ।

पीत्वा तच्चूर्णमशोभिः सुखैर्लिङ्घात् ततो मधु ॥ ११ ॥

पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।

गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत् ॥ १२ ॥

वासागुडूचीत्रिफलाकट्टीभूनिम्बनिम्बजः ।

काथः क्षौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तास्रकामलाः ॥ १३ ॥

व्योषाग्निवेक्षत्रिफलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः ।

चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोणाशोभिः प्रयोजितम् ॥ १४ ॥

कामलापाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शोमेहनाशनम् ।

गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ॥ १५ ॥

पिप्पलीद्विगुणान् दद्याद् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ।

ताप्यं दाव्यास्वचं चव्यं ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ १६ ॥

व्योषादि नवकं चैतच्चूर्णयेद् द्विगुणं ततः ।

मण्डूरं चाञ्जननिभं सर्वतोऽष्टगुणेऽथ तत् ॥ १७ ॥

पृथग् विपक्वे गोमूत्रे वटकीकरणचमे ।

प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् तान् खादेत्तक्रभोजनः ॥ १८ ॥

एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।

कुष्ठान्यजरकं शोफमूरुस्तम्भमरोचकम् ॥ १९ ॥

अशंसि कामलां मेहान् म्लीहानं शमयन्ति च ।

ताप्याद्रिजतुरौप्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ॥ २० ॥

चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ।

शर्कराष्टपलोन्मिश्राच्चूर्णिता मधुना द्रुताः ॥ २१ ॥

पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ।

कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥ २२ ॥

विशेषाद्वन्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।  
 कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ॥ २३ ॥  
 भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।  
 शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ २४ ॥  
 त्वक्क्षीरोपिप्लीधात्रीकर्कटाख्याः पलोन्मिताः ।  
 निर्दग्धाः फलमूलाभ्यां पञ्चं युक्त्वा त्रिजातकम् ॥ २५ ॥  
 मधु त्रिपलसंयुक्तं कुर्यादचसमान् गुडान् ।  
 दाडिमाम्बुपयःपक्षिरसतयसुरासवान् ॥ २६ ॥  
 तान् भक्षयित्वानुपिवेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।  
 पाण्डु कुष्ठञ्ज्वरप्लीहतमकार्शोभगन्दरम् ॥ २७ ॥  
 हृन्मूत्रपूतीशुक्राग्निदोषशोषगरोदरम् ।  
 कासासृग्दरपित्तासृक्शोफगुल्मगलामयान् ॥ २८ ॥  
 मेहवर्ध्नं भ्रमान् हन्युः सर्वदोषहराः शिवाः ।  
 द्राक्षाप्रस्थं कणाप्रस्थं शर्करार्द्धतुलं तथा ॥ २९ ॥  
 द्विपलं मधुकं शुण्ठीत्वक्क्षीरीं च विचूर्णितम् ।  
 धात्रीफलरसे द्रोणे तत् क्षिप्त्वा लेहवत्पचेत् ॥ ३० ॥  
 शीतान्मधुप्रस्थयुतान् लिङ्घ्यात् पाणितलं ततः ।  
 हलीमकं पाण्डुरोगं कामलाञ्च नियच्छति ॥ ३१ ॥  
 कनीयः पञ्चमूलाम्बु शस्यते पानभोजने ।  
 पाण्डूनां कामलार्त्तानां मृद्धीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥  
 इति सामान्यतः प्रोक्तं पाण्डुरोगभिषग्जितम् ।  
 विकल्प्य योज्यं विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ३३ ॥  
 स्त्रेहप्रायं पवनजे तिक्तशीतन्तु पैत्तिके ।  
 श्लैष्मिके कटु रूक्षोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥ ३४ ॥  
 मृदं निर्यातयेत् कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ।  
 बलाधानानि सर्पीषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥

व्योषविल्वहिरजनीविफलाद्विपुनर्नवम् ।

मुस्ताग्नयोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३६ ॥

दृष्टिकालो च भार्गवी च सचीरैस्तैः मृतं घृतम् ।

सर्वान् प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥

तद्वत् केसरयष्ट्याह्वपिप्पलीक्षीरशाड्वलैः ।

मृदुभ्रंषणाय तल्लोले वितरेद्भावितां मृदम् ॥ ३८ ॥

वेलाग्निनिम्बप्रसवेः पाठया मूर्वयायवा ।

मृद्भेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजम् ॥ ३९ ॥

कामलायां तु पित्तघ्नं पाण्डुरोगाविरोधि यत् ।

पथ्याशतरसे पथ्याह्वन्तार्द्धशतकल्कितः ॥ ४० ॥

प्रस्थः सिद्धो घृताद्गुल्मकामलापाण्डुरोगनुत् ।

आरग्वधं रसेनेक्षीविदार्यामलकस्य वा ॥ ४१ ॥

सत्रूपषणं विल्वमात्रं पाययेत् कामलापहम् ।

पिवेन्निकुम्भकल्कं वा द्विगुणं शीतवारिणा ॥ ४२ ॥

कुम्भस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ।

त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसम् ॥ ४३ ॥

प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलात्तय योजयेत् ।

निशागैरिकधात्रीभिः कामलापहमञ्जनम् ॥ ४४ ॥

तिलपिष्टनिभं यस्तु कामलावान् मृजेन्मलम् ।

कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४५ ॥

रूचशीतगुरुस्वादुव्यायामवलनिग्रहैः ।

कफसंमूर्च्छितो वायुर्यदा पित्तं वहिः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥

हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्खेतवर्चास्तदा नरः ।

भवेत् साटोपविष्टम्नो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥

दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्त्तिहिष्माश्वासारुचिज्वरैः ।

क्रमेणाल्पोऽनुषज्येत पित्ते शास्त्रासमाश्रिते ॥ ४८ ॥

रसेस्तं रुचकटुसैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ।  
 शुष्कमूलकजैर्युषैः कुलथोत्थैश्च भोजयेत् ॥ ४८ ॥  
 मृशाम्बतीक्ष्णकटु कलवणोष्णश्च शस्यते ।  
 सवीजपूरकरसं लिह्याद् व्योषं तथाशयम् ॥ ५० ॥  
 खं पित्तमेति तेनास्य शकृदप्यनुरज्यते ।  
 वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्यु पद्रवैः ॥ ५१ ॥  
 निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ।  
 गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ५२ ॥  
 मासं मासिकधातुं वा किट्टं चाप्यहिरण्यजम् ।  
 गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलोमकी ॥ ५३ ॥  
 महिषीहविषा स्निग्धः पिबेद्वातीरसेन तु ।  
 त्रिवृतां तद्विरिक्तोऽद्यात् स्वादु पित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥  
 द्राक्षाक्षीहश्च पूर्वोक्तं सर्पिंषि मधुराणि च ।  
 यापनान् क्षीरवस्तींश्च शीलयेत् सानुवासनान् ॥ ५५ ॥  
 मार्हीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ।  
 कासिकं वाभयालेहं पिप्पलीमधुकं बलाम् ॥ ५६ ॥  
 पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ।  
 पाण्डुरोगेषु कुशलः शोफोक्तञ्च क्रियाक्रमम् ॥ ५७ ॥

### सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥  
 सर्वत्र सर्वाङ्गसरे दोषजे श्वयथौ पुरा ।  
 सामे विशोषितो भुक्त्वा लघुकोष्णाम्भसा पिबेत् ॥ १ ॥  
 नागरातिविषादारुविडङ्गेन्द्रयवोषणम् ।  
 अथवा विजयाशुण्ठीदेवदारुपुनर्नवम् ॥ २ ॥  
 नवायसं वा दोषाव्यः शुद्धैः मूत्रहरीतकीः ।

वराक्राथेन कटुकाकुम्भायस्य घणानि वा ॥ ३ ॥

अथवा गुग्गुलुं तद्वज्जतु वा शैलसम्भवम् ।

मन्दाग्निः शीलयेदामगुरुभिन्नविवहविट् ॥ ४ ॥

तक्रं सौवर्चनव्योषचीद्रयुक्तं गुडाभयम् ।

तक्रानुपानमथवा तद्वदा गुडनागरम् ॥ ५ ॥

आर्द्रकं वा समगुडं प्रकुञ्चार्द्रविवर्द्धितम् ।

परं पञ्चपलं मासं यूपचीररसाशनः ॥ ६ ॥

सोदरार्गः श्वयथुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।

तामलाशोफमनोविकारान् कासं कफश्चैव जयेत्प्रयोगः ॥ ७ ॥

आर्द्रकनागरस्य कल्कस्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ।

यथुच्चवयूदराग्निसादैरभिभूतोऽपि पिबन् भवेत्यरोगः ॥ ८ ॥

निरामो बद्धशमलः पिवेच्छ्वयथुपीडितः ।

त्रिकटुत्रिवृतादन्तीचित्रकैः साधितं पयः ॥ ९ ॥

मूत्रं गोर्वा महिष्या वा सचीरं चीरभोजनः ।

सप्ताहं मासमथवा स्यादुद्धीचीरवर्त्तनः ॥ १० ॥

यवानकं यवचारं यवानीं पञ्चकोलकम् ।

मरिचं दाडिमं पाठां धानकामस्रवेतसम् ॥ ११ ॥

बालविस्वञ्च कर्पाशं साधयेत् सलिलाढके ।

तेन पक्वो घृतप्रस्यः शोफार्शोगुल्ममेहहा ॥ १२ ॥

दध्नश्चित्रकगर्भाहा घृतं तत्तक्रसंयुतम् ।

पक्वं सचित्रकं तद्वद् गुणैर्युञ्ज्याच्च कालवित् ॥ १३ ॥

धान्वन्तरं महातिक्तं कल्याणमभयाघृतम् ।

दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥ १४ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तस्मिन् लेहे दद्याद्विचूर्णितम् ।

त्रिजातकं त्रिकटुकं किञ्चिच्च यवशूकजम् ।

प्रस्यार्द्रञ्च हिमे क्षौद्रात्तं निहन्त्युपयोजितम् ॥ १५ ॥

प्रहृद्वशोफज्वरमेहगुल्मकाश्यामकातान्मकरक्तपित्तम् ।

वैवर्ष्यं मूत्रानिलशुक्रदोषश्वासारुचिप्लीहगरोदरञ्च ॥ १६ ॥

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलाम्बुसाधितम् ।

अल्पमल्पं पटुस्नेहं भोजनं श्वयथोर्हितम् ॥ १७ ॥

क्षारव्योषान्वितैर्मौद्गैः कौलत्यैः सकणैः रसैः ।

तथा जाङ्गलजैः कूर्मगोधाश्ल्यकजैरपि ॥ १८ ॥

अनन्त्रं मथितं पाने मद्यान्यौषधवन्ति च ।

अजाजीशठीजीवन्ती कारवी पौष्कराग्निकैः ॥ १९ ॥

विल्वमध्ययवक्षारहृत्क्षान्त्रैर्वदरोन्मितैः ।

कृता पेयाऽऽज्यतैलाभ्यां युक्तिभृष्टा परं हिता ॥ २० ॥

शोफातिसारहृद्रोगगुल्माशीऽत्याग्निमेहिनाम् ।

गुणैस्तद्वच्च पाठायाः पञ्चकोलेन साधिता ॥ २१ ॥

शैलेयकुष्ठे स्थौणेयरेणुकागुरुपद्मकैः ।

श्रीवैष्टकनखसृक्कादेवदारुप्रियङ्गुभिः ॥ २२ ॥

मांसी मागधिका वन्यधान्यध्यामकबालकैः ।

चतुर्जातकतालीसमुस्तागन्धपलांशकैः ॥ २३ ॥

कुर्यादभ्यञ्जनं तैलं लेपं स्नानाय तूदकम् ।

स्नानं वा निम्बवर्षाभूनक्तमालार्कवारिणा ॥ २४ ॥

एकाङ्गशोफे वर्षाभूकरवीरककिंशुकैः ।

विशालात्रिफलारोध्रनलिकादेवदारुभिः ॥ २५ ॥

हिंसाकोशातकीमाद्रीतालपर्णीजयन्तिभिः ।

स्थूलकाकादनीशालनाकुलीवृषपर्णीभिः ॥ २६ ॥

दृद्धिर्द्विहस्तिकर्णैश्च सुखीणैर्लेपनं हितम् ।

अथानिलोत्थे श्वयथौ मासाहं त्रिहतं पिबेत् ॥ २७ ॥

तैलमैरण्डजं वातविड्ढिबन्धे तदेव तु ।

प्राग्भक्तं पयसा युक्तं रसैर्वा कारयेत् तथा ॥ २८ ॥



स्वेदाभ्यङ्गान् समीरन्नान् लेपमेकाङ्गगे पुनः ।  
 मातुलुङ्गाग्निमयेन शुण्ठीहिंस्रामराह्वयैः ॥ २८ ॥  
 पैत्ते तिक्तं पिबेत् सर्पिन्यग्रोधायेन वा शृतम् ।  
 चीरं ढड्दाहमोहेषु लेपाभ्यङ्गाश्च शीतलाः ॥ २० ॥  
 पटोलमूलत्रायन्तीयध्याह्वकटुकाभयाः ।  
 दारुदावीं हिमं दन्ती विशाला निचुलं कणा ॥ ३१ ॥  
 तैः काथः सष्टतः पीतो हन्यन्तस्तापढड्भ्रमान् ।  
 ससन्निपातवो सर्पशोफदाहविषज्वरान् ॥ ३२ ॥  
 आरग्वधादिना सिद्धं तैलं श्लेष्मोद्भवे पिबेत् ।  
 स्रोतोविबन्धे मन्देऽग्नावरुचौ स्तिमिताशयः ॥ ३३ ॥  
 चारचूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।  
 कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वक्सिकतातसोः ॥ ३४ ॥  
 प्रलेपोन्मर्दने युञ्ज्यात् सुखोष्णा मूत्रकल्किताः ।  
 स्नानं मूत्राश्लसि सिद्धे कुष्ठतर्कारिचित्रकैः ॥ ३५ ॥  
 कुलत्थनागराभ्यां वा चण्डागुरुविलेपने ।  
 कालाजशृङ्गीसरलवस्तगन्धाह्वयाह्वयाः ॥ ३६ ॥  
 एकैषिका च लेपः स्यात् श्वयथात्रिकगात्रजे ।  
 यथादोषं यथासन्नं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ।  
 कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकबलात् क्रियाम् ॥ ३७ ॥  
 जिपाठाघनपञ्चकोलव्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ।  
 तं त्रिदोषं चिरजं प्रहृष्टं निघ्नन्ति भूनिम्बमहौषधैश्च ॥ ३८ ॥  
 ताहितयं सिवाटिका सुरकाष्ठं सपुरं सगोजलम् ।  
 धूदरकुष्ठपाण्डुताकमिमेहोर्द्धकफानिलापहम् ॥ ३९ ॥  
 निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं क्षतजनिते क्षतजं विशोधनीयम् ।  
 नहिमघृतलेपसेकरैकैर्विषजनिते विषजिञ्च शोफ इष्टम् ॥ ४० ॥  
 ग्राम्यानूपं पिशितमवलं शुष्कशाकं तिलान्नं

गोडं पिष्टान्नं दधि सलवणं विज्जलं मद्यमन्नम् ।  
 धानावल्लूरसमशमनमथो गुर्वसात्म्रं विदाहि  
 स्रग्ं रात्रौ खयथुगदवान् वर्जयेन्मैथुनं च ॥ ४१ ॥

### अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

आदावेव विसर्पेषु हितं लङ्घनरूक्षणम् ।  
 रक्तावसेको वमनं विरेकः स्नेहनं न तु ॥ १ ॥  
 प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सयष्टीन्द्रयवं फलम् ।  
 पटोलपिप्पलीनिम्बपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥  
 रसेन युक्तं त्रायन्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ।  
 विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ ३ ॥  
 योज्यं कोष्ठगते दोषे विशेषेण विशोधनम् ॥  
 अविशोध्यस्य दोषेऽल्पे शमनं चन्दनोत्पलम् ॥ ४ ॥  
 मस्तुनिम्बपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।  
 सारिवाम्लकोशीरमुस्तं वा कथितं जले ॥ ५ ॥  
 दुरालभां पर्पटकं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।  
 पाक्यं शीतकषायं वा लष्णावीसर्पवान् पिबेत् ॥ ६ ॥  
 दावीपटोलकटुकामसूरत्रिफलास्तथा ।  
 सनिम्बयष्टीत्रायन्तीः कथिता घृतसूर्च्छिताः ॥ ७ ॥  
 शाखादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ।  
 त्वग्मांसस्त्रायुसंक्लेदो रक्तक्लोदाद्भि जायते ॥ ८ ॥  
 निरामे श्लेष्मणि क्षीणे वातपित्तोत्तरे हितम् ।  
 घृतं तित्तं महातित्तं शृतं वा त्रायमाणया ॥ ९ ॥  
 निर्हृतेऽसे विशुद्धेऽन्तर्दोषे त्वग्मांससन्धिगे ।  
 बहिःक्रियाः प्रदेहाद्याः सद्यो वीसर्पशान्तये ॥ १० ॥

शताह्वामुस्तवाराहीवंशात्तंगलधान्यकम् ।  
 सुराह्वा कृष्णगन्धा च कुष्ठं वा लेपनं चले ॥ ११ ॥  
 न्यग्रोधदिग्गणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम् ।  
 न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ॥ १२ ॥  
 विसग्रन्यश्च लेपः स्यात् शतधौतघृताद्भुतः ।  
 पद्मिनीकर्दमः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ १३ ॥  
 शङ्खः प्रवासं शक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ।  
 त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ॥ १४ ॥  
 नलमूलान्यनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।  
 धवसप्ताह्वखदिरदेवदारुकुरण्टकम् ॥ १५ ॥  
 समुस्तारग्वधं लेपो वर्गो वा वरुणादिकः ।  
 आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मान्तकोद्भवाः ॥ १६ ॥  
 इन्द्राणीशाकं काकाह्वाशिरीषकुसुमानि च ।  
 सेकत्रणाभ्यङ्गहविलेपचूर्णान् यथायथम् ॥ १७ ॥  
 एतैरेवौषधैः कुर्याद्वायौ लेपा घृताधिकाः ।  
 कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥  
 आशीतोष्णा हिता रूक्षा रक्तपित्ते घृतान्विताः ।  
 अत्यर्थशीतास्तनवस्तनुवस्वान्तरास्थिताः ॥ १९ ॥  
 योज्याः क्षणे क्षणेऽन्येऽन्ये मन्दवीर्यास्त एव च ।  
 संसृष्टदोषे संसृष्टमेतत् कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥  
 शतधौतघृतेनाग्निं प्रदिह्यात् केवलेन वा ।  
 सेचयेद् घृतमण्डेन शीतेन मधुकाश्वुना ॥ २१ ॥  
 शीताभ्रसाभोजजलैः क्षीरेणैक्षुरसेन वा ।  
 पानलेपनसेकेषु महातिक्तं परं हितम् ॥ २२ ॥  
 ग्रन्थास्ये रक्तपित्तघ्नं कृत्वा सम्यग् यथोदितम् ।  
 कफानिलघ्नं कर्मेष्टं पिण्डस्त्रे दोपनाहनम् ॥ २३ ॥

ग्रन्थिवीसर्पशूले तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।  
 दशमूलविपक्वेन तद्वन्मूत्रैर्जकेन वा ॥ २४ ॥  
 मुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया कृष्णगन्धया ।  
 नक्तमालत्वचा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥  
 दन्तीचित्रकमूलत्वक्सौधार्कपयसी गुडः ।  
 भल्लातकास्थिकासीसलेपो भिन्द्यात् शिलामपि ॥ २६ ॥  
 बहिर्माग्राश्रितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम् ।  
 दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमेभिर्भिन्द्याच्च भेषजैः ॥ २७ ॥  
 मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सचारदाडिमैः ।  
 गोधूमान्नैर्यवान्नैश्च ससीधुमधुशर्करैः ॥ २८ ॥  
 सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।  
 त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पल्याः क्षौद्रसंयुतैः ॥ २९ ॥  
 देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।  
 मुस्तभल्लातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ ३० ॥  
 धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तेर्गुल्लभेदनैः ।  
 तप्तायोहेभलवणपाषाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥  
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बले स्थितः ।  
 ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥ ३२ ॥  
 अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेम्नापि वा हितः ।  
 पाकिभिः पाचयित्वा तु पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥  
 मोक्षयेद् बहुशश्वास्य रक्तमुत्क्लेशमागतम् ।  
 पुनश्चापहृते रक्ते वातस्त्रेष्मजिदौषधम् ॥ ३४ ॥  
 प्रक्लिन्ने दाहपाकाभ्यां वाह्यान्तर्त्रणवत् क्रिया ।  
 दावींविडङ्गकम्पिल्लैः सिद्धं तैलं व्रणे हितम् ॥ ३५ ॥  
 दूर्वास्वरससिद्धं तु कफपित्तोत्तरे घृतम् ।  
 एकतः सर्वकर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ३६ ॥

विसर्पिं न ह्यसंसृष्टः सोऽस्रपित्तेन जायते ।

रक्तमेवाश्रयश्चास्य बहुशोऽस्रं हरेदतः ॥ ३७ ॥

न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम् ।

तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वयत्कृपिगितं पचेत् ॥ ३८ ॥

### एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

कुष्ठिनं खे ह्यपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेत् ।

तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम् ॥ १ ॥

दशमूलान्दत्तैरण्डशाङ्गैश्चामेषशृङ्गिभिः ।

पटोलनिम्बकटुकादाकीपाठादुरालभाः ॥ २ ॥

पर्पटं त्रायमाणञ्च पलाशं पाचयेदपाम् ।

द्वादशैःशेषेण तेन कर्षोन्मितैस्तथा ॥ ३ ॥

त्रायन्तीमुस्तभूनिम्बकलिङ्गकणचन्दनैः ।

सर्पिषो द्वादशपलं पचेत्तत्तिक्तकं जयेत् ॥ ४ ॥

पित्तकुष्ठपरीसर्पपिटिकादाहृत्तुभ्रमान् ।

कण्डुपाण्डुामयान् गण्डान् दुष्टनाडीत्रणापचीः ॥ ५ ॥

विस्फोटविद्रधीगुल्फाशोफोन्मादमदानपि ।

हृद्रोगतिमिरव्यङ्गप्रहणीशिवत्रकामलाः ॥ ६ ॥

भगन्दरमपस्मारमुदरं प्रदरं गरम् ।

अर्शोऽस्रपित्तमन्यांश्च सुकृच्छान् पित्तजान् गदान् ॥ ७ ॥

सप्तच्छदः पर्पटकः शम्याकः कटुका वचा ।

विफला पद्मकं पाठा रजन्यौ सारिके कण्ठे ॥ ८ ॥

निम्बचन्दनयक्ष्या ह्यविशालेन्द्रयवासृताः ।

किराततिक्तकं सेव्यं वृषो मूर्वा शतावरी ॥ ९ ॥

पटोलातिविषामुस्तात्रायन्तीधन्वयासकम् ।

तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्द्विगुणामलकोरसे ॥ १० ॥

सिद्धं तिक्ताम्बुहातिकं गुणैरभ्यधिकं मतम् ।

कफोत्तरे घृतं सिद्धं निम्बसप्ताहचित्रकैः ॥ ११ ॥

कुष्ठोषणवचाशालप्रियालचतुरङ्गुलैः ।

सर्वेषु चारुष्करजं तौवरं सार्धपं पिबेत् ॥ १२ ॥

स्र्देहं घृतं वा कृमिजित्पथ्याभक्तातकैः शृतम् ।

आरग्वधरस्य मूलेन शतकृत्वः शृतं घृतम् ॥ १३ ॥

पिबन् कुष्ठं जयत्याशु भजन् सखदिरं जलम् ।

एभिरेव यथासं च स्र्देहैरभ्यञ्जनं हितम् ॥ १४ ॥

स्निग्धस्य शोधनं योज्यं विसर्पे यदुदाहृतम् ।

ललाटहस्तपादेषु शिराश्चास्य विमोचयेत् ॥ १५ ॥

प्रच्छानमल्पके कुष्ठे शृङ्गाद्याश्च यथायथम् ।

स्र्देहैराप्याययेच्चैनं कुष्ठघ्नै रन्तरान्तरा ॥ १६ ॥

मुक्तरक्तविरिक्तस्य रिक्तकोष्ठस्य कुष्ठिनः ।

प्रभञ्जनस्तथा ह्यस्य न स्याद् देहप्रभञ्जनः ॥ १७ ॥

वासानृतानिम्बवरापटोलव्याघ्रीकारञ्चोदककल्कपक्कम् ।

सर्पिर्विसर्पज्वरकामलास्रकुष्ठापहं वञ्चकमामनन्ति ॥ १८ ॥

त्रिफलात्रिकटुद्विकण्टकारिकटु काकुभनिकुम्भराजवृक्षैः ।

सवचातिविषाम्निकैः सपाठैः पित्तुभागैर्नववञ्चदुग्धमुद्या ॥ १९ ॥

पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमेभिः

क्रूरे कोष्ठे स्र्देहनं रेचनं च ।

कुष्ठश्लिखलीहवर्ध्नास्मगुल्मान्

हन्यात् कञ्छांस्तन्महावञ्चकाख्यम् ॥ २० ॥

दन्याढकमपां द्रोणे पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।

धामार्गवपले पीतं तदूर्ध्वाधो विशुद्धिक्तम् ॥ २१ ॥

आवर्त्तकीतुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषितम् ।

तन्मूलैस्तत्र निर्यूहे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २२ ॥

धीत्वा तदेकदिवसान्तरितं सुजीर्णं

भुञ्जीत कोद्रवसुसंस्कृतकाञ्चिकेन ।

कुष्ठं किलासमपचीञ्च विजेतुमिच्छन्

इच्छन् प्रनाञ्च विपुलां ग्रहणं स्मृतिञ्च ॥ २३ ॥

यतेर्लेलीतकवसा चीद्रजातीरसान्विता ।

कुष्ठघ्नो समसर्पिर्वा सगायत्रसनोदका ॥ २४ ॥

शालयो यवगोधूमाः कोरदूषाः प्रियङ्गवाः ।

मुद्गा मसूरास्तुवरो तिक्तशाकानि जाङ्गलम् ॥ २५ ॥

वरापटोलखदिरनिम्ब्वारुष्करयोजितम् ।

मद्यान्यौषधगर्भाणि मयितं चेन्नुराजिमत् ॥ २६ ॥

अन्नपानं हितं कुष्ठे न त्वम्बलवणोषणम् ।

दधिदुग्धगुडानूपतिलमाषांस्त्रयजेत्तराम् ॥ २७ ॥

टोलमूलत्रिफलाविशाला पृथक्त्रिभागाः पचितत्रिशाखाः ।

पुस्त्रायमाणा कटुरोहिणी च भागार्द्धिके नागरपादयुक्ते ॥ २८ ॥

तत्पलं जर्जरितं विपक्वं जले पिबेद् व्योषविशोधनाय ।

तीर्णं रसैर्धन्वन्मृगहिजानां पुराणशाख्योदनमाददीत ॥ २९ ॥

कुष्ठं किलासं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि कृच्छ्राणि हलीमकञ्च ।

द्वात्रियोगेन निहन्ति चैतद् हृद्द्वस्तिशूलं विषमज्वरञ्च ॥ ३० ॥

पङ्कजसारामलकाभयानां पलत्रयं त्रीणि पलानि कुम्भात् ।

इस्य च द्वादशमासमेष जितात्मनां हन्युपयुज्यमानः ॥ ३१ ॥

कुष्ठं श्वित्रं खासकासोदराशोमेहघ्नीहृद्यप्ररक्जन्तुगुल्मान् ।

उद्वं योगं प्राह यच्चो मुमुचोर्भिचोः प्राणान्माणिभद्रः किलेमम्

॥ ३२ ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापद्मकातिविषाकणाः ।

मूर्धापटोलीद्विनिशापाठातिक्तेन्द्रवारुणीः ॥ ३३ ॥

सकलिङ्गवचास्तुत्या द्विगुणाय यथोत्तरम् ।

लिङ्गाहन्तीत्रिवृद्ब्राह्मीयूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ ३४ ॥

कुष्ठमेहप्रसुप्तीनां परमं स्यात्तदौषधम् ।

वराविडङ्गकृष्णा वा लिङ्गात्तैलाज्यमाक्षिकैः ॥ ३५ ॥

काकोदुम्बरिकावेल्लनिम्बाब्दव्योषकल्कवान् ।

हन्ति वृक्षकनिर्यूहः पानात्सर्वास्त्वगामयान् ॥ ३६ ॥

कुटजाग्निनिम्बनृपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।

सिद्धा मधुघृतयुक्ताः कुष्ठघ्नोर्भक्षयेदभयाः ॥ ३७ ॥

दार्वीखदिरनिम्बानां त्वक्क्वाथः कुष्ठसूदनः ॥ ३८ ॥

निशोत्तमानिम्बपटोलमूलतिक्तावचालोहितयष्टिकाभिः ।

कृतः कषायः कफपित्तकुष्ठं सुसेवितो धर्म इवोच्छिनत्ति ॥ ३९ ॥

एभिरेव च शृतं घृतमुख्यं भेषजैर्जयति मारुतकुष्ठम् ।

कल्पयेत् खदिरनिम्बगुडूचीदेवदारुरजनीः पृथगेवम् ॥ ४० ॥

पाठादार्वीविडङ्गघुणेशाकटुकाभि-

र्मूत्रं युक्तं शक्रयवैश्वोष्णजलं च ।

कुष्ठी पीत्वा मासमरुक् स्याद् गुदकीली

मेही शोफी पाण्डुरजीर्णी कृमिमांस्य ॥ ४१ ॥

लाक्षादन्तीमधुरसवराद्दीपिपाठाविडङ्गं

प्रत्यक्पुष्पीत्रिकटुरजनीसप्तपर्णाटरुषम् ।

रक्तानिम्बं सुरतरुक्तं पञ्चमूली च चूर्णं

पीत्वा मासं जयति हितभुगव्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥ ४२ ॥

निशाकणानागरवेल्लतौवरं

सवङ्गिताप्यं क्रमशो विवर्द्धितम् ।

गवाम्बु पीतं वटकीकृतं तथा

निहन्ति कुष्ठानि सुदारुणान्यपि ॥ ४३ ॥

त्रिकटूत्तमातिलारुष्करान्यमाक्षिकसितोपला विहिता ।



गुलिका रसायनं स्यात्कुष्ठजिञ्च वृथा च समसमा ॥४४॥  
 चन्द्रशकलाम्बिरजनीविडङ्गतुवरास्थ्यरुष्करत्रिफलाभिः ।  
 वटका गुडांशकृमाः समस्तकुष्ठानि नाशयन्त्वभ्यस्ताः ॥४५॥  
 विडङ्गभङ्गातकवाकुचीनां सद्योपिवाराहिहरीतकोनाम् ।  
 लाङ्गलीक्षणतिलोपकुत्सा गुडेन पिण्डी विनिहन्ति कुष्ठम् ४६  
 शाङ्गलेखा सविडङ्गमूला सपिप्पलीका सहुताशमूला ।  
 श्रीमला सामलका सतैला कुष्ठानि कञ्च्राणि निहन्ति लीठा  
 ॥४७॥

यथातिबगुडैः पिण्डी कुष्ठं सारुष्करैर्जयेत् ।  
 गुडारुष्करजन्तुघ्नसोमराजीकृताऽथवा ॥ ४८ ॥  
 विडङ्गाद्रिजतु चौद्रं सर्पिषत् खादिरं रजः ।  
 किटिभस्त्रिदद्गुन्नं खादेन्मितहिताशनः ॥ ४९ ॥  
 क्षितातैलकमिन्नानि धावत्रायामलपिप्पलीः ।  
 लिहानः सर्वकुष्ठानि जयत्यतिगुरुस्थपि ॥ ५० ॥  
 मुस्तं व्योषं त्रिफला मञ्जिष्ठादारुपञ्चमूले द्वे ।  
 सप्तच्छदनिम्बत्वक् सविशालाचित्रको भूर्वा ॥ ५१ ॥  
 चूर्णं तर्पणभाभैर्नैवभिः संयोजितं समध्वंसम् ।  
 नित्यं कुष्ठनिवर्हणमेतत् प्रायोगिकं खादन् ॥ ५२ ॥  
 शयथुं सपाण्डुरोगं श्वित्रं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि ।  
 वध्नं भगन्दरपिडकाकण्डूकोठापचीर्हन्ति ॥ ५३ ॥  
 रसायनप्रयोगेण तुवरास्थीनि शीलयेत् ।  
 भङ्गातकं वाकुचिकां वङ्गिमूलं शिलाह्वयम् ॥ ५४ ॥  
 दोषे विजितेऽन्तस्वक्स्थे शमनं बहिः प्रलेपादि हितम् ।  
 शालेपोत्कृष्टं कुष्ठं हि विवृद्धिमेति मलिने देहे ॥ ५५ ॥  
 स्थिरकठिनमण्डलानां कुष्ठानां पोटलैर्हितः खेदः ।  
 खिनोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपनैर्चिम्पेत् ॥ ५६ ॥

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।  
 तेषु निपात्यः चारो रक्तं दोषं च विस्त्राव्यम् ॥ ५७ ॥  
 लेपोऽतिकठिने परुषे सुमे कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।  
 पीतागदस्य कार्थी विषैः समन्वो गदैश्चानु ॥ ५८ ॥  
 स्तब्धातिसुप्तसुप्तान्यस्त्रे दनकुण्डलानि कुष्ठानि ।  
 घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकशस्त्रैः प्रदेह्यानि ॥ ५९ ॥  
 मुस्तात्रिफलामदनं करञ्ज आरग्वधकलिङ्गयवाः ।  
 सप्ताह्वकुष्ठफलिनोदार्यसिद्धार्थकं स्नानम् ॥ ६० ॥  
 एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकरस्तथोद्धर्षः ।  
 त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबोधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ६१ ॥  
 करवीरनिम्बकुटजाच्छम्याकाञ्चित्काञ्च मूलानाम् ।  
 मूत्रे दर्वीलेपीक्वाथो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥ ६२ ॥  
 श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जात् फलं त्वचो दाव्याः ।  
 सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ६३ ॥  
 शैरिषीत्वक्पुष्पं कार्पास्याराजवृक्षपत्राणि ।  
 पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ ६४ ॥  
 व्योषसर्षपनिशागृहधूमैर्यावशूकपटुचित्तककुष्ठैः ।  
 कोलमात्रगुटिकार्द्धविषांशाः श्वित्रकुष्ठहरणो वरलेपः ॥ ६५ ॥  
 निम्बं हरिद्रे सुरसं पटोलं कुष्ठाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रुः ।  
 ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डावचूर्णानि समानि कुर्यात् ॥  
 तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं  
 तैलाक्तमुहूर्त्तं यितुं यतेत ।  
 तेनास्यकण्डूपिटिकाः सकोठाः  
 कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ६७ ॥  
 मुस्तामृतासङ्गकटङ्गटेरीकासीसकम्पिल्लककुष्ठरोध्राः ।  
 गन्धोपलः सर्जरसो विडङ्गं मनःशिलालेकरवीरकत्वक् ॥ ६८ ॥

तैलाक्तगात्रस्य क्षतानि चूर्णा-

न्येतानि दद्याद्रक्षचूर्णनार्यम् ।

दुद्रुः सज्जण्डुः किटिभानि पामा

विचर्चिका चेति तथा न सन्ति ॥ ६६ ॥

स्रुग्गण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूलानलपाचितः ।

श्लेषाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥७०॥

शिलालेमरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

करञ्जप्रपुनाटवीजं कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टम् ॥७१॥

गुग्गुलुमरिचविडङ्गैः सर्षपकासीससर्जरसमुस्तैः ।

श्रीवेष्टकालगन्धैर्मनःशिलाकुष्ठकम्पिलैः ॥ ७२ ॥

उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ।

दिनकरकराभितप्तैः कुष्ठं चृष्टञ्च नष्टञ्च ॥ ७३ ॥

मरिचं तमालपत्रं कुष्ठं समनःशिलं सकासीसम् ।

तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ताम्ब्रे ॥७४॥

तेनास्त्रिप्तं सिध्दसप्ताहाद् घर्मसेविनोऽपैति ।

मासान्नवं किलासं स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥ ७५ ॥

मयूरकक्षारजले सप्तह्रत्वः परिश्रुते ।

सिद्धं ज्योतिषतीतैलमभ्यङ्गात् सिध्दनाशनम् ॥७६॥

वायसजङ्गामूलं वमनीपत्राणि मूलकाद् बीजम् ।

तत्रेण भौमवारे लेपः सिध्दापहः सिद्धः ॥ ७७ ॥

श्रीवन्तीमञ्जिष्ठादावीं कम्पिलकं पयस्तुत्यम् ।

एष चृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥७८ ॥

देयः समधूच्छिष्ठो विपादिका तेन नश्यति ह्युक्ता ।

चर्मककुष्ठकिटिभं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ ७९ ॥

मूत्रं सप्ताहात्त्वक् शिरीषाश्वमारात्

अर्काभालत्याधिब्रकास्फोतनिम्बात् ।

वीजं कारञ्चं सार्षपं प्रापुनाटं  
श्रेष्ठा जन्तुघ्नं चूपषणं हे हरिद्रे ॥ ८० ॥

तिलतैलं साधितं तैः समूत्रैः

त्वग्दोषाणां दुष्टनाडीव्रणानाम् ।

अभ्यङ्गेन श्लेष्मवातोद्भवानां

नाशायालं वज्रकं वज्रतुल्यम् ॥ ८१ ॥

एरण्डतार्क्ष्यघननीपकदम्बभाङ्गी-

कम्पिल्लवेल्लफलिनीसुरवारुणीभिः ।

निर्गुण्डप्ररुष्करसुराहसुवर्णदुग्धा-

श्रीवेष्टगुग्गुलुशिलापटुतालविश्वैः ॥ ८२ ॥

तुल्यसुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रम् ।

अतिशयितवज्रकगुणं श्लेष्मार्शोऽग्रन्यमालाघ्नम् ॥ ८३ ॥

कुष्ठाश्वमारभृङ्गार्कमूत्रसुकुक्षीरसैन्धवैः ।

तैलं सिद्धं विषावापमभ्यङ्गात् कुष्ठजित्परम् ॥ ८४ ॥

सिद्धं सिक्थकसिन्दूरपुरतुल्यकतार्क्ष्यजैः ।

कच्छूं विचर्चिकां वाऽऽशु कटुतैलं नियच्छति ॥ ८५ ॥

लाक्षाव्योषं प्रापुनाटञ्च वीजं

सश्रीवेष्टं कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ।

तक्रोन्मिश्रः स्याद्हरिद्रा च लेपो

दद्रुषूक्तो मूलकोत्थञ्च वीजम् ॥ ८६ ॥

चित्रकसोभाञ्जनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारुणि ।

खदिरो धवश्च लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ ८७ ॥

लाक्षारसाञ्जनैलापुनर्नवा चेति कुष्ठिनां लेपाः ।

दधिमण्डयुताः पादैः षट् प्रोक्ता मारुतकफघ्नाः ॥ ८८ ॥

जलवाप्यलोहकेसरपत्रप्लवचन्दनमृणालानि ।

भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ ८९ ॥

तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यङ्गो दृश्यमानकुष्ठेषु ।  
 तैलैश्चन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोत्पलयुतैश्च ॥ ८० ॥  
 क्लोदे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके च चर्मदले ।  
 शीताः प्रदेहसेका व्यधनविरेकौ घृतं तिक्तम् ॥ ८१ ॥  
 स्रदिरहृषनिम्बकुटजाः श्रेष्ठाः कृमिजित् पटोलमधुपर्णः ।  
 अन्तर्वह्निः प्रयुक्ताः कृमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ ८२ ॥  
 वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।  
 पित्तोत्तरेषु मोचो रक्तस्य विरेचनं चाग्रम् ॥ ८३ ॥  
 ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्रदोषाणाम् ।  
 संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ८४ ॥  
 दोषे हृतेऽपनीते रक्ते वाह्यान्तरे कृते शमने ।  
 स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमतिवर्त्तते साध्यम् ॥ ८५ ॥  
 बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठो बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ।  
 दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्यादवलमाशु ॥ ८६ ॥  
 पक्षात् पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयात्  
 मासान्मासाच्छोधनान्यप्यधस्तात् ।  
 शुद्धिर्मूर्ध्नि स्यात् विरात्रात् विरात्रात्  
 षष्ठे षष्ठे मास्यसृग्मोक्षणानि ॥ ८७ ॥  
 यो दुर्वान्तो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्  
 कुष्ठो दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ।  
 निःसन्देहं यात्यसाध्यत्वमेवं  
 तस्मात् कृत्स्नान्निर्हरेदस्य दोषान् ॥ ८८ ॥  
 व्रतदमयमसेवात्यागशीलाभियोगः  
 द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।  
 शिवाशिवसुतताराभास्कराराधनानि  
 प्रकटितमलपापं कुष्ठनुन्मूलयन्ति ॥ ८९ ॥

## विंशोऽध्यायः ।

अथातः श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

कुष्ठादपि बीभक्षं यच्छीघ्रतरच्च यात्यसाध्यत्वम् ।

श्वित्रमतस्तच्छान्थैः यतेत दीप्ते यथा भवने ॥ १ ॥

संशोधनं विशेषात् प्रयोजयेत् पूर्वमेव देहस्य ।

श्वित्रे संसनमग्रं मलयूरस इथते सगुडः ॥ २ ॥

तं पीत्वा भक्ततनुर्यथाबलं सूर्यपादसन्तापम् ।

सेवेत विरिक्ततनुस्त्र्यहं पिपासुः पिबेत् पेयाम् ॥ ३ ॥

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्टकेन तान् भिन्द्यात् ।

स्फोटेषु निस्तुतेषु तु प्रातः प्रातः पिबेत् त्रिदिनम् ॥ ४ ॥

मलयमसनं प्रियङ्गुं शतपुष्पां चाम्भसा समुत्काथ्य ।

पलाशं वा चारं यथाबलं फाणितोपेतम् ॥ ५ ॥

पल्लवक्षवस्कलनिर्यूहेणेन्दुराजिकाकल्कम् ।

पीत्वोष्णस्थितस्य जाते स्फोटे तक्रेण भोजनं निर्लवणम् ॥ ६ ॥

गव्यं मूत्रं चित्रकव्योषयुक्तं

सर्पिः कुम्भे स्थापितं चौद्रमिश्रम् ।

पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्

कार्यं चासौ कुष्ठदृष्टं विधानम् ॥ ७ ॥

मार्कमथवा खादेद् भृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।

बीजकशृतञ्च दुग्धं तदनु पिबेच्छ्वित्रनाशाय ॥ ८ ॥

पूतीकार्कव्याधिघातस्रुहीनां

मूत्रे पिष्टाः पल्लवा जातिजाश्च ।

घ्नन्त्यालेपाच्छ्वित्रदुर्नामदद्रू-

पामाकोठान् दुष्टनाडीव्रणांश्च ॥ ९ ॥

द्वैपं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा

श्वित्रे ज्येष्ठौलयुक्तो वरिष्ठः ।

पूतिः कीटो राजवृक्षोद्भवेन

क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपि हन्ति ॥ १० ॥

रात्रौ गोमूत्रे चासितान् जर्जराङ्गान्

अङ्गि छायायां शोषयेत् स्फोटहेतून् ।

एवं वारांस्त्रींस्तैस्ततः सृक्ष्यपिष्टैः

सुद्ध्या क्षीरेण श्वित्रनाशाय लेपः ॥ ११ ॥

अक्षतैलकृतो लेपः कृष्णसर्पोद्भवा मषी ।

श्विच्छिपित्तं तथा दग्धं क्षीवेरं वा तदाप्नुतम् ॥ १२ ॥

कुङ्कुमो वलुजवीजाक्षरितालचतुर्थभागसंमिश्रः ।

मूत्रेण गवां पिष्टः सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ १३ ॥

ते सुदग्धे गजलिण्डजे च गजस्य मूत्रेण परिष्कृते च ।

एप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवलुजानाम् ॥ १४ ॥

श्वित्रं जयेच्चिकणतां गतेन

तेन प्रलिम्पन् बह्वुशः प्रष्टुष्टम् ।

कुष्ठं मषीं वा तिलकालकं वा

यद्वा व्रणे स्यादधिमांसजातम् ॥ १५ ॥

मातकक्षीपिसुधार्कमूलं गुञ्जाफलत्रूप्रणशङ्खचूर्णम् ।

सकुष्ठं लवणानि पञ्च चारद्वयं लाङ्गलिकाश्च पक्त्वा ॥ १६ ॥

वर्कदुग्धे घनमायसस्यं शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।

कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु मांसेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥ १७ ॥

शुद्ध्या शोणितमोक्षैर्विरुक्ष्यैर्भक्ष्यैश्च सक्तूनाम् ।

श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ १८ ॥

## एकविंशोऽध्यायः ।

अथातः कृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

स्निग्धस्निग्धे गुडक्षीरमत्स्याद्यैः कृमिशोदरे ।

उत्कृष्टशितकृमिकफे शर्वरीं तां सुखोषिते ॥ १ ॥

सुरसादिगणं मूत्रे क्वाथयित्वाह्वारिणि ।

सं कषायं कणागालकृमिजित् कल्कयोजितम् ॥ २ ॥

सतैलस्वर्जिकाचारं युञ्ज्याद् वस्त्रं ततोऽहनि ।

तस्मिन्नेव निरूढं तं पाययेत् विरेचनम् ॥ ३ ॥

त्रिवृत्कल्कं फलकणाकषायालोडितं ततः ।

ऊर्द्धाधः शोषिते कुर्यात् पञ्चकोलयुतं क्रमम् ॥ ४ ॥

कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिषेचनम् ।

काले विडङ्गतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ ५ ॥

शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्द्धगेष्वनु ।

उद्रिक्ततिक्तकटुकमल्पस्त्रेहञ्च भोजनम् ॥ ६ ॥

विडङ्गकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ।

पिबेत् सस्वर्जिकाचारं यवागूं तक्रसाधिताम् ॥ ७ ॥

रसं शिरोषाकिणिहिपारिभद्रककेम्बुकात् ।

पलाशवोजपत्तूरपूतिकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥ ८ ॥

सचौद्रं सुरसादीन् वा लिह्यात् चौद्रयुतान् पृथक् ।

शतकृत्वोऽश्वविट्चूर्णं विडङ्गक्वाथभावितम् ॥ ९ ॥

कृमिमान्मधुना लिह्याद्भावितं वा वरारसैः ।

शिरोगतेषु कृमिषु चूर्णं प्रथमनञ्च तत् ॥ १० ॥

अम्बुकर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।

पक्वा पूपलिकां खार्देङ्गान्याम्नञ्च पिबेदनु ॥ ११ ॥

सपञ्चकोललवणमसान्द्रं तक्रमेव वा ।

नीपसार्कवनिर्गुण्डीपक्षवेध्वप्ययं विधिः ॥ १२ ॥



विडङ्गचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।

विडङ्ग तण्डुलैर्युक्तमर्षांशैरातपस्थितम् ॥ १३ ॥

दिनमारुष्करं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ।

सुराद्दसरलस्र्ने हं पृथगेवं प्रकल्पयेत् ॥ १४ ॥

पुरीषजेषु सुतरां दद्याद् वस्तिविरेचने ।

शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥ १५ ॥

रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात् कुष्ठचिकित्सात् ।

इन्द्रलुप्तविधिश्चात्र विषेयो रोमभोजिषु ॥ १६ ॥

क्षीराणि मांसानि घृतं गुडञ्च

दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

समासतोऽस्त्रान्मधुरान् रसांश्च

क्षामीन् जिहासुः परिवर्जयेच्च ॥ १७ ॥

### द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।

वायुं सर्पिर्वसामज्जातैलपानैर्नरं ततः ॥ १ ॥

स्नेहाक्रान्तं समाखास्य पयोभिः स्नेहयेत् पुनः ।

यूपैर्ग्राभ्योदकानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥

पायसैः कसरैः साम्बलवणैः सानुवासनैः ।

वातघ्नैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धैः स्नेहयेत्ततः ॥ ३ ॥

स्वभ्यक्तं स्नेहसंयुक्तैः शङ्कराद्यैः पुनः पुनः ।

स्नेहाक्तं स्निग्धमङ्गन्तु वक्तं स्तब्धं सवेदनम् ॥ ४ ॥

यथेष्टमानामयितुं सुखमेव हि शक्यते ।

शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ॥ ५ ॥

शक्यं कर्मस्थतां नेतुं किमु गावाणि जीवताम् ॥

हर्षतोदरगायामशोकस्तम्भग्रहादयः ॥ ६ ॥  
 खिन्नस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चापजायते ।  
 स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्णाल्याशु प्रयोजितः ॥ ७ ॥  
 बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणं चास्याभिवर्द्धयेत् ।  
 असक्तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्च प्रतिपादयेत् ॥ ८ ॥  
 तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्मनिलामयाः ।  
 यद्येतेन सदोषत्वात् कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ९ ॥  
 मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्भेषजैस्तं विशोधयेत् ।  
 घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ १० ॥  
 पयसैरण्डतैलं वा पिवेद्दोषहरं शिवम् ।  
 स्निग्धान्नलवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ॥ ११ ॥  
 स्रोतो रुद्ध्वाऽनिलं रुद्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।  
 दुर्बलो यो विरेच्यः स्यात्तं निरुहैरुपाचरेत् ॥ १२ ॥  
 दीपनैः पाचनीयैर्वा भोज्यैर्वा तद्युतैर्नरम् ।  
 संशुस्योत्थिते चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥ १३ ॥  
 आमशयगते वायौ वमितप्रतिभोजिते ।  
 सुखाम्बुना षट्चरणं वचादिं वा प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥  
 सन्धुक्षितेऽग्नौ परतो विधिः केवलवातिकः ।  
 मत्स्यान्नामिप्रदेशस्थे सिद्धान् विल्वशलाटुभिः ॥ १५ ॥  
 वस्तिकर्म त्वधोनाभेः शस्यते वावपीडकः ।  
 कोष्ठगे चारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपनाः ॥ १६ ॥  
 हृत्स्थे पयः स्थिरासिद्धं शिरोवस्तिः शिरोगते ।  
 स्नेहिकं नावनं धूमः श्रोत्रादीनाञ्च तर्पणम् ॥ १७ ॥  
 स्नेदाभ्यङ्गानि वातानि हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ।  
 शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १८ ॥  
 विरेकी मांसमेदःस्थे निरुहाः शमनानि च ।

- वाद्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जागतं जयेत् ॥ १८ ॥  
 प्रहर्षोऽत्रश्च शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।  
 विबद्धमार्गं दृष्ट्वा तु शुक्रं दद्यादहिरचनम् ॥ २० ॥  
 विरिक्तं प्रतिभुक्तञ्च पूर्वोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।  
 गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां च विशुष्यताम् ॥ २१ ॥  
 सिताकाशमर्थ्यमधुकैः सिद्धमुत्थापने पयः ।  
 स्त्रावसन्धिगिरःप्राप्ते स्नेहदाहोपनाहनम् ॥ २२ ॥  
 तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गी माषसैन्यत्रसाधितम् ।  
 आगारधूमलवणतैलैर्लेपः सुतेऽसृजि ॥ २३ ॥  
 सुमेऽङ्गे वेष्टयुक्ते तु कर्त्तव्यमुपनाहनम् ।  
 अथापतानकेनार्त्तमस्रस्ताचमवेपनम् ॥ २४ ॥  
 अस्तव्यमेद्रमस्वेदं वहिरायामवर्जितम् ।  
 अखट्टाघातिनं चैनं त्वरितं समुपाचरेत् ॥ २५ ॥  
 तत्र प्रागेव सुस्निग्धं खिन्नाङ्गे तीक्ष्णनावनम् ।  
 स्रोतोविशुद्धये युक्त्वा दच्छपानं ततो घृतम् ॥ २६ ॥  
 विदार्यादिगणकायदधिच्चीररसैः शृतम् ।  
 नातिमात्रं तथा वायुर्व्याप्नोति सहसैव वा ॥ २७ ॥  
 कुलस्ययवकोलानि भद्रदार्वीदिकं गणम् ।  
 निःक्वाथ्यानूपमांसञ्च तेनाम्लैः पयसापि च ॥ २८ ॥  
 स्वादु स्कन्धप्रतीवापं महास्नेहं विपाचयेत् ।  
 सेकाभ्यङ्गावगाहान्नपाननस्थानुवासनैः ॥ २९ ॥  
 संहन्ति वातं ते ते च स्नेहस्वेदाः सुयोजिताः ।  
 वेगान्तरेषु मूर्धानमसक्तञ्चास्य रेचयेत् ॥ ३० ॥  
 अवपीडैः प्रधमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिवर्हणैः ।  
 खसनासु विमुक्तासु तथा संज्ञां स विन्दति ।  
 सौवर्चलाभयाव्यौषसिद्धं सर्पिश्चलेऽधिके ॥ ३१ ॥

पलाष्टकं तिस्त्रकतो वरायाः प्रस्थं पलांशं गुरुपञ्चमूलम् ।  
 सैरण्डसिंहीविवृतं घटेऽपां पक्षा पचेत्पादशृतेन तेन ॥ ३२ ॥  
 दध्नः पात्रे यावशूकाच्चिविल्वैः सर्पिःप्रस्थं हन्ति तत्सेव्यमानम्  
 दुष्टान् वातानेकसर्वाङ्गसंस्थान्योनिव्यापद्मस्त्रवर्धोदरश्च ॥ ३३ ॥

विधिस्तिस्त्रकवज्ज्रेयो शम्याकाशोकयोरपि ।

चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातापतानके ॥ ३४ ॥

संसृष्टदोषे संसृष्टं चूर्णयित्वा कफान्विते ।

तुम्बरुण्यभयाहिङ्गपौष्करं लवणत्रयम् ॥ ३५ ॥

यवकाथाग्बुना पेयं हृत्पाश्वार्थ्यपतन्त्रके ।

हिङ्गु सौवर्चलं शुण्ठी दाडिमं सान्निवेतसम् ॥ ३६ ॥

पिबेद्वा श्लेष्मपवनहृद्रोगोक्तञ्च शस्यते ।

आयामयोरर्दितवद् वाह्याभ्यान्तरयोः क्रिया ॥ ३७ ॥

तैलद्रोण्याश्च शयनमान्तरोऽत्र सुदुस्तरः ।

विवर्णदन्तवदनः सस्ताङ्गो नष्टचेतनः ॥ ३८ ॥

प्रखिन्यश्च धनुष्कम्भी दशरात्रं न जीवति ।

वेगेष्वतोऽन्यथा जीवन्मन्देषु विनतो जडः ॥ ३९ ॥

खञ्जः कुणिः पक्षह्नः पङ्गुलो विकलोऽथवा ।

हनुसंसे हनुस्निग्धस्त्रिन्नी स्वस्थानमानयेत् ॥ ४० ॥

उन्नामयेच्च कुशलश्चिवुकं विवृते मुखे ।

नामयेत् संवृते शेषमेकायामवदाचरेत् ॥ ४१ ॥

जिह्वास्तम्भे यथावस्थं कार्यं वातचिकित्सितम् ।

अर्दिते लावनं मूर्ध्नि तैलं श्रोत्राच्चितर्पणम् ॥ ४२ ॥

सशोफे वमनं दाहरागयुक्ते शिराव्यधः ।

स्नेहनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ ४३ ॥

अववाही हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तरभक्तिकः ।

ऊरुस्तम्भे न च स्नेही न च संशोधनं हितम् ॥ ४४ ॥

श्लेष्मामेदीबाहुभ्याद्युक्त्या तत्त्रपणान्यतः ।  
 कुर्याद्रूपोपचारश्च यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ४५ ॥  
 शकैरलवणैः शस्ताः किञ्चित्तैलेर्जलैः शृतैः ।  
 जाङ्गलैरघृतैर्मांसैर्मध्वभ्योऽरिष्टपायिनः ॥ ४६ ॥  
 वत्सकादिर्हरिद्रादिर्वचादिर्वा ससैन्धवैः ।  
 श्लामवाते सुखाभ्योभिः पेयः षट् चरणोऽथवा ॥ ४७ ॥  
 लिङ्घात् चौद्रेण वा श्रेष्ठाचव्यतिक्राकषाघनान् ।  
 कल्कं समधु वा चव्यपथ्याग्निमुरदारुजम् ॥ ४८ ॥  
 मूत्रैर्वा शीलयेत्यथ्यां गुग्गुलुं गिरिसम्भवम् ।  
 व्योषाग्निमुस्तत्रिफलाविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ॥ ४९ ॥  
 खादन् सर्वान् जयेद् व्याधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ।  
 शाम्यत्येवं कफाक्रान्तः समेदस्कः प्रभञ्जनः ॥ ५० ॥  
 चारमूत्रान्वितान् खेदान् सेकानुवर्त्तनानि च ।  
 कुर्यान्नृद्ध्याञ्च मूत्राब्धैः करञ्जफलसर्षपैः ॥ ५१ ॥  
 मूलैर्वाप्यर्कतर्कारीनिम्बजैः समसुराह्वयैः ।  
 सचौद्रसर्षपापकलोष्ठवल्मीकमृत्तिकैः ॥ ५२ ॥  
 कफत्रयार्थं व्यायामे सह्ये चैनं प्रवर्त्तयेत् ।  
 स्थलान्युलङ्घयेन्नारीः शक्तितः परिशीलयेत् ॥ ५३ ॥  
 स्थिरतोयं सरः क्षेमं प्रतिस्नोतो नदीं तरेत् ।  
 श्लेष्ममेदःत्रये चात्र स्नेहादीनवचारयेत् ।  
 स्नानदूष्यादि चालोच्य कार्या शेषेष्वपि क्रिया ॥ ५४ ॥  
 हरं सुरदारुसनागरं कथितमम्भसि तैलविञ्चितम् ।  
 पीडितदेहगतिः पिवेद् द्रुतविलम्बितगोभवतीच्छया ॥ ५५ ॥  
 रास्त्रामहौषधद्वीपिपिप्यलीञ्जठीपौष्करम् ।  
 पिष्ट्वा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ५६ ॥  
 निम्बामृताहृषपटोलनिदिग्धिकानां

भागान् पृथग् दशपलान् विपचेद्वटोऽपाम् ।

अष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन

प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पित्तुभागकल्कैः ॥ ५७ ॥

पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-

द्विच्चारनागरनिशामिशिचव्यकुष्ठैः ।

तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-

रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ ५८ ॥

मञ्जिष्ठयातिविषया विषया यवान्या

संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसङ्ग्रैः ।

तत्सेवितं प्रधमति प्रबलं समीरं

सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीटक् ॥ ५९ ॥

नाडीवर्णाबुदभगन्दरगण्डमाला-

जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्फगुदोत्थमेहान् ।

यत्स्मारुचिखसनपीनसकासशोफ-

हृत्पाण्डुरोगमदविद्रधिवातरक्तम् ॥ ६० ॥

बलाविल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शक्तिः प्रकुञ्चो वा नश्यं वाते शिरोगते ॥ ६१ ॥

तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मचलूकजा ।

विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिखनि ॥ ६२ ॥

जीर्णं पिण्याकम्पञ्च मूलं पृथक् च

क्वाथ्यं क्वाथाभ्यामेकतस्तूलमाभ्याम् ।

क्षीरादष्टांशं पाचयेत् तेन पानात्

वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ताविशेषात् ॥ ६३ ॥

प्रसारिणी तुलाक्वाथे तैलप्रस्थं पयः समम् ।

द्विमेदामिशिमञ्जिष्ठाकुष्ठाराम्नाकुचन्दनैः ॥ ६४ ॥

जीवकर्षभकाकोलीयुगुलामरदारुभिः ।

कल्कितैर्विपचेत् पर्वमारुतामयनाशनम् ॥ ६५ ॥  
लशाखस्य सहाचरस्य तुलां तमेतां दशमूलतश्च ।  
नि पञ्चाशदभोरुतश्च पादावशेषं विपचेद्वहेऽपाम् ॥ ६६ ॥  
सेव्यनखकुष्ठहिमैलासृक्प्रियङ्गुनलिकाम्बुशिलाजैः ।  
हेतानलदलोहमुराह्वैः कोपनामिशितुरुष्कनतैश्च ॥ ६७ ॥

तुल्यङ्गीरम्पालिकैस्तैलपात्रं सिद्धं  
कञ्चान् शीलितं हन्ति वातान् ।  
कम्पाक्षेपस्तम्भशोषादियुक्तान्  
गुल्फोन्मादौ पीनसं योनिरोगान् ॥ ६८ ॥

सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।  
मूलकल्काद्दशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ६९ ॥  
अथवा नतषड्ग्रन्थास्थिराकुष्ठमुराह्वयान् ।  
सैलानलदशैलेयशताह्वारक्तचन्दनान् ॥ ७० ॥  
सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टादशपलं क्षिपेत् ।  
मेढस्य सम्मतं तैलं तत्कञ्चाननिलामयान् ॥ ७१ ॥  
वातकुण्डलिकोन्मादगुल्फावध्नादिकान् जयेत् ।  
बलाशतं छिन्नरुहापादं रास्त्राष्टभागिकम् ॥ ७२ ॥  
जलाढकं शते पञ्चाशतभागस्थिते रसे ।  
दधिमस्त्रिच्युनिर्यासशुक्लैस्तैलाढकं समैः ॥ ७३ ॥  
पचेत्साजपयोऽर्धांशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।  
शठीसरलदार्विलासञ्चिष्ठागुरुचन्दनैः ॥ ७४ ॥  
पद्मकातिबलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ।  
यष्ट्याह्वसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ ७५ ॥  
पलाशरसकस्तूरीनीलिकाजातिकोशकैः ।  
सृक्काकुङ्कुमशैलेयजातिकाकट्फलाम्बुभिः ॥ ७६ ॥  
त्वक्कुन्दरुक्कर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ।

लवङ्गनखकङ्कोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ॥ ७७ ॥

स्थौणेयतगरध्यामवचामदनकप्लवैः ।

सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारिते ॥ ७८ ॥

पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्रयोजितम् ।

कासश्वासञ्जरच्छर्दिमूर्च्छागुल्मक्षतक्षयान् ॥ ७९ ॥

प्लोहशोषमस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।

बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥ ८० ॥

पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यञ्जने च

स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।

दुष्टान् वातानाशु शान्तिं नयेयुः

बन्ध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥ ८१ ॥

स्नेहस्वेदैर्द्रुतः स्नेहा यदा पक्काशये स्थितः ।

पित्तं वा दर्शयेद्रूपं वस्तिभिस्तं विनिर्जयेत् ॥ ८२ ॥

### त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

वातशोणितिनो रक्तं सिग्धस्य बहुशो हरेत् ।

अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥ १ ॥

रुग्नागतोददाहेषु जलौकाभिर्विनिर्हरेत् ।

शृङ्गतुम्बैश्चिमिचिमाकण्डूरुग्दूयनान्वितम् ॥ २ ॥

प्रच्छानेन शिराभिर्वा देशादेशान्तरं व्रजेत् ।

अङ्गस्नानी तु न स्राव्यं रूक्षं वातोत्तरं च यत् ॥ ३ ॥

गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पसायुशिरामयान् ।

स्नानिमन्याश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ४ ॥

विरेच्यः स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।

वातोत्तरे वातरक्ते पुराणं पाययेद् घृतम् ॥ ५ ॥



श्रावणीक्षीरकाकीलीक्षीरिणीजीवकैः समैः ।  
 सिद्धं सर्षपकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥  
 द्राक्षामधूकवारिभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।  
 घृतं पिवेत्तथा क्षीरं गुडूक्षीरसे शृतम् ॥ ७ ॥  
 तैलं पयः शर्कराञ्च पाययेद्वासुमूर्च्छितम् ।  
 बलाश्रतावरीशान्नादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥  
 श्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्त्तिघ्नं शृतं पयः ।  
 धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुजोमनम् ॥ ९ ॥  
 पैत्ते पक्त्वा वरीतिक्त्वा पटोलत्रिफलासृताः ।  
 पिवेद् घृतं वा क्षीरं वा स्वादु तिक्तकसाधितम् ॥ १० ॥  
 क्षीरेणैण्डरतैलं च प्रयोगेण पिवेन्नरः ।  
 बहुदोषो विरेकायं जोर्णे क्षीरोदनाशनः ॥ ११ ॥  
 कषायमभयानां वा पाययेद् घृतभर्जितम् ।  
 क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ १२ ॥  
 निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरवस्तिभिः ।  
 न हि वस्तिममं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥ १३ ॥  
 विशेषात्पायुषार्श्वोरूपर्वास्थिजठरार्त्तिषु ।  
 मुस्तद्राक्षाहरिद्राणां पिवेत् कायं कफोत्क्षणे ॥ १४ ॥  
 सक्षीरं त्रिफलाया वा गडूक्षीं वा यथा तथा ।  
 यथार्हस्येहपीतं च वामितं मृदु रूक्षयेत् ॥ १५ ॥  
 त्रिफलाशोषपत्रैलात्वक्क्षीरीचित्रकं वचाम् ।  
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं लोमशं वृषकं त्वचम् ॥ १६ ॥  
 ऋद्धिं लाङ्गलिकं चव्यं समभागानि पेषयेत् ।  
 कल्कैर्लिम्बायसीं पातीं मध्याङ्गे भक्षयेदिदम् ॥ १७ ॥  
 वातास्ये सर्वदोषेऽपि परं शूलान्वितं हितम् ।  
 कोकिलाक्षकनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ॥ १८ ॥

कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति ।

पञ्चमूलस्य धात्र्या वा रसैर्लेलीतकीं वसाम् ॥ १९ ॥

खुडं सुरूढमप्यङ्गे ब्रह्मचारी पिबन् जयेत् ।

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टं कर्म वाह्यमतः परम् ॥ २० ॥

आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।

ग्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्त्तिं नुत्परम् ॥ २१ ॥

समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्जरससारिवम् ।

पिण्डतैलं तदभ्यङ्गादातरक्तरुजापहम् ॥ २२ ॥

दशमूले शृतं चीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।

परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ २३ ॥

स्रैर्हैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।

स्तम्भाक्षेपकशूलात्तं कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥ २४ ॥

तद्वद्व्याविकच्छागैः चीरैस्त्रैलविमिश्रितैः ।

निक्वाथैर्जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा लघोः ॥ २५ ॥

द्राक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्बकाञ्जिकम् ।

सेकार्थं तण्डुलक्षौद्रं शर्कराम्बुशयस्यते ॥ २६ ॥

प्रियाः प्रियंवदा नार्य्यश्चन्दनार्द्रकरस्तनाः ।

स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥ २७ ॥

सरागे सरुजे दाहे रक्तां हृत्वा प्रलेपयेत् ।

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठादावीमधुकचन्दनैः ॥ २८ ॥

ससितोपलकासेक्षुमसूरैरकसक्तुभिः ।

लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिवर्हणः ॥ २९ ॥

वातघ्नैः साधितः स्निग्धः कृशरो मुद्गपायसः ।

तिलसर्षपपिण्डैश्च शूलघ्नमुपनाहनम् ॥ ३० ॥

श्रौदका प्रसहानूपवेसवाराः सुसंस्कृताः ।

जीवनीयौषधस्रै ह्युक्ताः स्यु रूपनाहने ॥ ३१ ॥

स्तम्भतोदरुगायामशोफाङ्गग्रहनाशनाः ।  
 जीवनीयीषधैः सिद्धाः सपयस्का वसाऽपि वा ॥ ३२ ॥  
 घृतं सहचरान् मूलं जीवन्ती छागलं पयः ।  
 लेपः पिष्ट्वा तिलास्तद्वद् घृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३३ ॥  
 क्षीरपिष्टक्षुमालेपमेरुखण्डस्य फलानि वा ।  
 कुर्यात् शूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वां वाऽनिलेऽधिके ॥ ३४ ॥  
 मूत्रचारसुरापक्वं घृतमभ्यञ्जने हितम् ।  
 सिद्धं समधुशुक्तं वा सेकाभ्यङ्गाः कफोत्तरे ॥ ३५ ॥  
 गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ।  
 प्रलेपः शूलनुदातरक्ते वातकफोत्तरे ॥ ३६ ॥  
 मधुशिशोर्हितं तद्वद् बीजं धान्याम्बुसंयुतम् ।  
 मुहूर्त्तलिप्तमन्त्रैश्च सिञ्चेद्वातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥  
 उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।  
 विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गन्धोरमाचरेत् ॥ ३८ ॥  
 वातश्चेत्तोत्तरे कोष्णा लेपाद्यास्तत्र शीतलैः ।  
 विदाहशोफरुक्कण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥ ३९ ॥  
 पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते जेषादयो हिमाः ।  
 उष्णैः श्लोषोपरुग्रागस्त्रे दापदरणीद्भवः ॥ ४० ॥  
 मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते ।  
 तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ४१ ॥  
 स्थिरातामलकीदूर्वापयस्याभीरुचन्दनैः ।  
 लोहं हंसपदीमांसीदिमिदामधुपर्णीभिः ॥ ४२ ॥  
 काकोलीक्षीरकाकोलीशतपुष्पाद्विपन्नकैः ।  
 जीवन्तीजीवर्षभकत्वक्पत्रनखत्रालकैः ॥ ४३ ॥  
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठासारिवेन्द्रीवितुन्नकैः ।  
 चतुःप्रयोगं वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ ४४ ॥

बलाकल्ककषायाभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।  
 सहस्रशतपाकं तद्वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ४५ ॥  
 रसायनं मुख्यतममिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।  
 जीवनं वृंहणं स्वर्ग्यं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ४६ ॥  
 कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।  
 अतिवृद्ध्यानि ले शस्तुमादौ सू हनवृंहणम् ॥ ४७ ॥  
 कृत्वा तन्नाढ्यवातोक्तं वातशोणितिकं ततः ।  
 भेषजं सू हनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनम् ॥ ४८ ॥  
 प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।  
 यथासन्नञ्च भैषज्यं विकल्पं स्याद् यथाबलम् ॥ ४९ ॥  
 नीते निरामतां सामे खेदलङ्घनपाचनैः ।  
 रूक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात् केवलवातनुत् ॥ ५० ॥  
 शोषान्नेपणसङ्कोचस्तम्भस्वपनकम्पनम् ।  
 हनुसंसोऽर्दितं खीञ्ज्यं पाङ्गुल्यं खुडवातता ॥ ५१ ॥  
 सन्धिच्युतिः पक्षवधो मेदोमज्जास्थिगा गदाः ।  
 एते स्थानस्य गाम्भीर्यात्सिध्येयुर्यत्नतो न वा ॥ ५२ ॥  
 तस्माज्जयेन्नवानेतान् बलिनो निरुपद्रवान् ।  
 वायी पित्तावृते शीतमुष्णाच्च बहुशः क्रियाम् ॥ ५३ ॥  
 व्यत्यासाद् योजयेत्सर्पिर्जीवनीयञ्च पाययेत् ।  
 धन्वमांसं यवाः शालिविरेकः क्षीरवाग्भृदुः ॥ ५४ ॥  
 सक्षीरा वस्तयः क्षीरं पञ्चमूलबलाशृतम् ।  
 कालेऽनुवासनं तैलं मधुरीषधसाधितम् ॥ ५५ ॥  
 यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।  
 पञ्चमूलकषायेण वारिणा शीतलेन च ॥ ५६ ॥  
 कफावृते यवान्नानि जाङ्गला सृगपक्षिणः ।  
 स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥ ५७ ॥

पुराणसर्पिस्तैलञ्च तिक्तसर्पपत्रं हितम् ।  
 संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥  
 कारयेद्रक्तसंसृष्टे वाते शोणितिकीं क्रियाम् ।  
 स्वेदाभ्यङ्गरसाः चीरं सू हो मांसावृते हितः ॥ ५९ ॥  
 प्रमेहमेदोवाताघ्नमाक्यवाते भिषग्जितम् ।  
 महास्त्रे होऽस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥ ६० ॥  
 अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।  
 मूत्रावृते मूत्रलानि स्वेदा उत्तरवस्तयः ॥ ६१ ॥  
 एरण्डतैलं वर्चःस्थे वस्तिस्त्रेहाद्य भेदिनः ।  
 कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥  
 सर्वस्थानावृते त्वाशु तत्कार्यं मातरिष्वनि ।  
 अन्नभिष्यन्दि च म्लिग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥  
 पाचना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।  
 प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदुकायविरेचनम् ॥ ६४ ॥  
 रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।  
 शिलाह्वस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलोः ॥ ६५ ॥  
 सेहो वा भार्गवस्तद्देकादशसितासितः ।  
 अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहिभेषजम् ॥ ६६ ॥  
 वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ।  
 इति सङ्घेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥ ६७ ॥  
 प्राणादीनां भिषक्कुर्याद्वितर्कं स्वयमेव तत् ।  
 उदानं योजयेद्दूर्द्धमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥  
 समानं शमयेद्विद्वांस्रिधा व्यानं च योजयेत् ।  
 प्राणो रक्ष्यच्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ ६९ ॥  
 स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृत्तान्वातान्विमार्गगान् ।  
 सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥

रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीलितः ।

पित्ताह्वते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ॥ ७१ ॥

रक्ताह्वतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजम् ।

रक्तपित्तानिलहरं विविधञ्च रसायनम् ॥ ७२ ॥

यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक्चिकित्सितम् ।

आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्त्तिनाशनम् ॥ ७३ ॥

चिकित्सितं हितं पथं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।

भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधम् ॥ ७४ ॥

# अष्टाङ्गहृदयसंहितायां

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आङ्गुरात्रेयादयो महर्षयः ।

वमने मदनं त्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥

फलानि तानि पाण्डूनि न चातिहरितान्यपि ।

आदायाङ्घ्रि प्रशस्तर्चे मध्ये ग्रीष्मवसन्तयोः ॥ २ ॥

प्रसृज्य कुशमुत्तोल्यां क्षिप्त्वा बध्वा प्रलेपयेत् ।

गोमयेनानुमुत्तोलीं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥

सृदुभूतानि मध्विष्टगन्धानि कुशवेष्टनात् ।

निष्कृथ निर्गतेऽष्टाहे शोषयेत्तान्यथातपे ॥ ४ ॥

तेषां ततः सुशुष्काणामुहृत्य फलपिप्पलीः ।

दधिमध्वान्यपल्लैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥

ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो मात्रां जर्जरौक्त्य वासयेत् ॥ ६ ॥

शर्वरीं मधुयद्द्या वा कोविदारस्य वा जले ।

कर्बुदारस्य विम्बरा वा नीपस्य विदुलस्य वा ॥ ७ ॥

शणपुष्पराः सदापुष्पराः प्रत्यक्पुष्परादकेऽथवा ।

ततः पिवेत्क्षयाय तं प्रातर्मृदितगालितम् ॥ ८ ॥

सूत्रोदितेन विधिना साधु तेन तथा वमेत् ।  
 श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मान्तर्विद्रधीषु च ॥ ८ ॥  
 प्रच्छर्दयेद्विशेषेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।  
 फलपिप्पलचूर्णं वा क्वाथेन स्नेन भावितम् ॥ १० ॥  
 त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिवारिणा ।  
 पिवेज्ज्वरारुचिष्वेवं ग्रन्थप्रपचर्बुदोदरी ॥ ११ ॥  
 पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।  
 हृद्वाहेऽधोऽस्रपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीशृतम् ॥ १२ ॥  
 क्षैरेयीं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ।  
 दध्युत्तरं वा दधि वा तत् सुतक्षीरसम्भवम् ॥ १३ ॥  
 फलादिकाथकल्काभ्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।  
 सर्पिः कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यद्देहे च वामनम् ॥ १४ ॥  
 स्वरसं फलमज्जी वा भस्मातकविधिशृतम् ।  
 आदर्वीलेपनात्सिद्धं लौढ्वा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥ १५ ॥  
 तं लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कषायांश्च योजयेत् ।  
 वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमज्जजः ॥ १६ ॥  
 निम्बार्कान्यतरक्वाथसमायुक्तो नियच्छति ।  
 वडमूलानपि व्याधीन् सर्वान् सन्तर्पणोद्भवान् ॥ १७ ॥  
 राटपुष्पफलश्लक्ष्णाचूर्णैर्माल्यं सुरुक्षितम् ।  
 वमेन्मण्डरंसादीनां तप्तो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥ १८ ॥  
 एवमेव फलाभावे कल्पयं पुष्पं शलाटु वा ।  
 जीमूताद्याश्च फलवत् जीमूतन्तु विशेषतः ॥ १९ ॥  
 प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिष्मादिरोगिणाम् ।  
 पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते फले पेयापयस्कृताः ॥ २० ॥  
 लोमशं क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमशे ।  
 श्रिते पयसि दध्यम्नं जाते हरितपाण्डुके ॥ २१ ॥



आसुत्य वारुणीमण्डं पिबेन्मृदितगालितम् ।  
 कफादरोचके कासे पाण्डुत्वे राजयक्ष्मणि ॥ २२ ॥  
 इयञ्च कल्पना कार्या तुम्बीकोशातकीष्वपि ।  
 पर्यागतानां शुष्काणां फलानां वेणिजन्मनाम् ॥ २३ ॥  
 चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तादितः पिबेत् ।  
 द्वे वा क्षीणपि वाऽऽपोथ्य क्वाथे तित्तोत्तमस्य वा ॥ २४ ॥  
 आरग्वधादिनवकादासुत्यान्यतमस्य वा ।  
 विसृद्य पूतं तं क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरौ पिबेत् ॥ २५ ॥  
 जीमूतचूर्णं कल्कं वा पिबेच्छीतेन वारिणा ।  
 ज्वरे पैत्ते कवोष्णेन कफवाताकफादपि ॥ २६ ॥  
 कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्थे कफकर्शिते ।  
 इच्छाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥  
 फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।  
 पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥  
 हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।  
 स्यात्तदा कफजे कासश्वासे वम्यं च पाचयेत् ॥ २९ ॥  
 मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ।  
 तेन तक्रं विपक्वं वा पिबेत् समधुसैन्धवम् ॥ ३० ॥  
 भावयित्वाजदुग्धेन वीजं तेनैव वा पिबेत् ।  
 विषगुल्मीदरग्रन्थिगण्डेषु स्त्रीपदेषु च ॥ ३१ ॥  
 सक्तुभिर्वा पिबेन्मत्स्यं तुम्बीस्वरसभावितैः ।  
 कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥ ३२ ॥  
 गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।  
 नरः साधु वमत्येवं न च दीर्बल्यमश्रुते ॥ ३३ ॥  
 तुम्ब्राः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।  
 कर्दयेन्माल्यमात्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥ ३४ ॥

कासगुल्मीदरगरे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।

कफे च कण्ठवक्त्रस्ये कफसञ्चयजेषु च ॥ ३५ ॥

धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।

जीवकर्षभकौ वीरा कपिकच्छूशतावरौ ॥ ३६ ॥

काकोली अक्वणी मेदा महामेदा मधूलिका ।

तद्रजोभिः पृथग् लेहा धामार्गवरजोऽन्विताः ॥ ३७ ॥

कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुसिताहृताः ।

ते सुखाम्भोऽनुपानाः स्युः पित्तोष्णसहिते कफे ॥ ३८ ॥

धान्यतुम्बक्यूपेण कल्कस्तस्य विषापहः ।

विम्बराः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥

एकं धामार्गवं द्वे वा मानसे नृदितं पिबेत् ।

तच्छृतचौरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ ४० ॥

क्ष्वेडोऽतिकटुतीक्ष्णोष्णः प्रगाढेषु प्रशस्यते ।

कुष्ठपाण्डामयङ्गीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥

पृथक् फलादिषट्कस्य क्वाथे मांसमनूपजम् ।

कोशातक्या समं सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥

फलादिपिप्यलीतुष्यं सिद्धं क्ष्वेडरसेऽथवा ।

क्ष्वेडक्वाथे पिबेत् सिद्धं मिश्रमिच्छुरसेन वा ॥ ४३ ॥

कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये ।

ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्ठे च पूजितम् ॥ ४४ ॥

सर्षपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।

पिबयेत् कौटजं वीजं युक्तं कृशरयाऽथवा ॥ ४५ ॥

सोताहं वार्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत् पृथक् ।

फलजीमूतकेक्षाकुजीवन्तीजीवकोदनैः ॥ ४६ ॥

वमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ।

वीजनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥

## द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

कषाया मधुरा रुक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ १ ॥

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।

कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥

द्विधा ख्यातञ्च तन्मूलं श्यामं श्यामारुणं त्रिवृत् ।

त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं सुखं तयोः ॥ ३ ॥

सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्वितम् ।

मूर्च्छा संमोहहृत्कण्ठकर्षणक्षणनप्रदम् ॥ ४ ॥

श्यामं तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ।

क्रूरे कोष्ठे बहौ दोषे क्लेशक्षमिणि चातुरे ॥ ५ ॥

गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विसृतञ्च यत् ।

गृहीत्वा विसृजेत् काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ६ ॥

अथ काले तु तच्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैन्धवम् ।

वातामये पिवेदम्बैः पित्ते साज्यासितामधु ॥ ७ ॥

क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कन्धवरारसैः ।

कफामये पीलुरसमूत्रमद्यास्त्रकाञ्चिकैः ॥ ८ ॥

पञ्चकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ।

त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥ ९ ॥

मधुत्रिजातसंयुक्तौ लेहो हृद्यं विरेचनम् ।

अजगन्धातुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ॥ १० ॥

चूर्णितं मधुसर्पिभ्यां लीदा साधु विरिच्यते ।

सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडितः ॥ ११ ॥

लिम्पेदन्तस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेक्षुगण्डिकाः ।

एकीकृत्य पचेत् स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥  
 त्वगलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।  
 चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥  
 वातपित्तकपोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।  
 नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥  
 विडङ्गतण्डुलवरायावशुककणात्रिवृत् ।  
 सर्वेभ्योऽर्द्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ १५ ॥  
 गुल्मं प्लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।  
 कफवातकृतांश्चान्यान् परिमार्ष्टिं गदान् बहून् ॥ १६ ॥  
 विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकम् ।  
 मरीचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥  
 दीप्यकं पञ्चलवणं चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।  
 तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८ ॥  
 धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्द्धतुलान्वितान् ।  
 पक्त्वा सृष्टग्निना खादेत्ततो मात्रामयन्त्रणः ॥ १९ ॥  
 कुष्ठार्शः कामलागुल्ममेहोदरभगन्दरान् ।  
 ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्ति पुंसवनांश्च सः ॥ २० ॥  
 गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु यौगिकः ।  
 व्योषत्रिजातकाभ्रोदकमिघ्नामलकैस्त्रिवृत् ॥ २१ ॥  
 सर्वैः समा समसिताः क्षौद्रेण गुटिकाः कृताः ।  
 मूत्रकञ्ज्वरच्छर्दिकासशोषभ्रमक्षये ॥ २२ ॥  
 तापे पण्ड्यामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ।  
 त्रिवृता कौटजं वीजं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ २३ ॥  
 क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।  
 त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ॥ २४ ॥  
 द्राक्षाम्बुना सयध्याह्नं सातलं जलदात्यये ।

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजार्जीं सरलं वचाम् ॥ २५ ॥  
 स्वर्णक्षीरीं च हेमन्ते चूर्णमुष्णाश्विना पिबेत् ।  
 त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २६ ॥  
 त्रिष्टेयान्तिहपुषासातलाकटुरोहिणीः ।  
 स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत् त्रयहम् ॥ २७ ॥  
 एष सर्वतुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ।  
 श्यामात्रिवृदुरालम्बाहस्तिपिप्पलिवत्सकम् ॥ २८ ॥  
 नीलिनी कटुका मुस्ता श्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितम् ।  
 रसान्योष्णाश्वुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ २९ ॥  
 ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्त्तादिरोगिषु ।  
 राजहृत्तोऽधकिं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ३० ॥  
 बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।  
 योज्यो मृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥ ३१ ॥  
 फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत् ।  
 तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ ३२ ॥  
 सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेच्चातपे ततः ।  
 ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥ ३३ ॥  
 द्राक्षारसेन तं दद्याद्वाहोदावर्त्तपौडिते ।  
 चतुर्वर्षं सुखं बाले यावद्वा दशवार्षिके ॥ ३४ ॥  
 चतुरङ्गुलमञ्जो वा कषायं पाययेद्धिमम् ।  
 दधिमण्डसुरामण्डधानीफलरसैः पृथक् ॥ ३५ ॥  
 सौवीरकेश वा युक्तं कल्केन त्रैवृतेन वा ।  
 दन्तीकषाये तन्मञ्जो गुडं जीर्णं च निक्षिपेत् ॥ ३६ ॥  
 तमरिष्टं स्थितं मांसं पाययेत् पक्षमेव वा ।  
 त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाभ्यन्तरवल्कलम् ॥ ३७ ॥  
 विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ मालयेत्ततः ।

रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ३८ ॥  
 कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ।  
 शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ३९ ॥  
 मस्तुमूत्रसुरामण्डकोलधात्रीफलाम्बुभिः ।  
 तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥ ४० ॥  
 सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ।  
 सुधा भिनत्ति दोषाणां महान्तमपि सञ्चयम् ॥ ४१ ॥  
 आश्वेव कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेदतः ।  
 मृत्तौ कोष्ठेऽबले वाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥  
 कल्पया गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ।  
 पाण्डौ दूषिविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ४३ ॥  
 सा श्रेष्ठा कण्टकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ।  
 द्विवर्षां वा त्रिवर्षां वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ४४ ॥  
 तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ।  
 विल्वादीनां वृहत्योर्वा काथेन सममेकशः ॥ ४५ ॥  
 मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽङ्गारेषु शोषयेत् ।  
 पिबेत् कृत्वा तु गुटिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ ४६ ॥  
 त्रिवृतादीन्नववरां स्वर्णक्षीरीं सप्तातलाम् ।  
 सप्ताहं स्रक्पयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ ४७ ॥  
 तद्वद्वयोषोत्तमाकुम्भनिकुम्भादीन् गुडाम्बुना ।  
 नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम् ॥ ४८ ॥  
 सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तौक्ष्णविकाषिणी ।  
 श्लेष्मामयोदरगरश्लयध्वादिषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥  
 अक्षमात्रं तयोः पिण्डं मदिरालवणान्वितम् ।  
 हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्गुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥  
 दन्तिदन्तस्थिरं स्थूलं मूलं दन्तीद्रवन्तिजम् ।

घाताम्रश्यावतीष्णोष्णमाशुकारि विकाशि च ॥ ५१ ॥

गुरुप्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।

तत्क्षौद्रपिप्पलीलिसं खेद्यं मृद्भवेष्टितम् ॥ ५२ ॥

शीथं मन्दातपेऽग्न्यर्की हतो ह्यस्य विकासिताम् ।

तत्पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपौलुरसासवैः ॥ ५३ ॥

अभिष्यन्नतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ।

गोष्ठगाजरसैः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ५४ ॥

सिद्धं तत्काथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ।

विसर्पविद्रध्यलजीकचादाहान् जयेद् घृतम् ॥ ५५ ॥

तैलं तु गुल्ममेहार्शो विबन्धकफमारुतान् ।

महास्नेहः शकृच्छु क्रवातसङ्गानिलव्यथाः ॥ ५६ ॥

विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादयः ।

हरोतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥ ५७ ॥

गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पलं पलम् ।

दन्तीचित्रकयोः कर्षीं पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ ५८ ॥

प्रकल्प्य मोदकानिवं दशमे दशमेऽहनि ।

उष्णान्धोऽनुपिवेत्स्वादेत्तान् सर्वान्विधिनाऽमुना ॥ ५९ ॥

एते निःपरिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिवर्हणाः ।

विशेषाद्ग्रहशीपाण्डुकण्डूकोठागंसां हिताः ॥ ६० ॥

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्त्राल्पकर्मताम् ।

कुर्यात् संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ६१ ॥

हेसराम्नातकदाडिमैलासितापलामाक्षिकमातुलिङ्गैः ।

यैश्च तैस्त्रैश्च मनोऽनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ६२ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनव्यापक्षिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

वमनं मृदुकोष्ठेन क्षुद्रताल्पकफेन वा ।  
 अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजीर्णं दुर्बलेन वा ॥ १ ॥  
 पीतं प्रयात्यधस्तस्मिन्निष्टहानिर्मलोदयः ।  
 वामयेत्तं पुनः स्निग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥  
 अजीर्णिनः श्लेष्मवतो ब्रजत्यूङ्गं विरेचनम् ।  
 अतितीक्ष्णोष्णलवणमहृद्यमतिभूरि वा ।  
 तत्र पूर्वोदिता व्यापत्सिद्धिश्च न तथापि घेत् ॥ ३ ॥  
 आशये तिष्ठति ततस्तृतीयं नावचारयेत् ।  
 अन्यत्र सात्म्यात् हृद्याद्वा भेषजान्निरपायतः ॥ ४ ॥  
 अस्निग्धस्विन्नदेहस्य पुराणं रूक्षमौषधम् ।  
 दोषानुत्क्लेश्य निर्हर्तुमशक्यं जनयेद्गदान् ॥ ५ ॥  
 विभ्रंशं श्वयथुं हिध्मं तमसो दर्शनं लघम् ।  
 पिण्डिकोद्देष्टनं कण्डूमूर्वीः सादं विवर्णताम् ॥ ६ ॥  
 स्निग्धस्विन्नस्य वात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।  
 शीतैर्वा स्तब्धमामि वा समुत्क्लेश्य हरेन्मलान् ॥ ७ ॥  
 तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ।  
 तं तैललवणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरशङ्करैः ॥ ८ ॥  
 निरूढं जाङ्गलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।  
 फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ९ ॥  
 स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।  
 बहुदोषस्य रूक्षस्य मन्दाग्नेरल्पमौषधम् ॥ १० ॥  
 सोदावर्त्तस्य चोत्क्लेश्य दोषान्नागं निरुध्य तैः ।  
 भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११ ॥  
 श्वासं विण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ।  
 अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादिसनिरूहानुवासनम् ॥ १२ ॥  
 उदावर्त्तहरं सर्वं कर्माधातस्य शस्यते ।



पञ्चमूलयवचारवचाभूतिकसैन्धवैः ॥ १३ ॥  
 यवागूः सकृताशूलविवन्धानाहनाशनी ।  
 पिप्पलीदाडिमचारहिङ्गुशुण्ठप्रस्त्रवेतसान् ॥ १४ ॥  
 ससैन्धवान् पिवेत् मद्यैः सर्पिषोष्णोदकेन वा ।  
 प्रवाहिकापरिस्रावे वेदनापरिकर्त्तने ॥ १५ ॥  
 पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।  
 कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम् ॥ १६ ॥  
 हिष्मापार्श्वरुजाकामदैन्यलालाक्षिविभ्रमैः ।  
 जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् कटकटाययन् ॥ १७ ॥  
 न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।  
 मधुरैः पित्तमूर्च्छांतिं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ १८ ॥  
 पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।  
 कायाग्निञ्च बलं चास्य क्रमेणाभिप्रवर्त्तयेत् ॥ १९ ॥  
 पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।  
 तस्मै स्निग्धास्त्रलवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ २० ॥  
 पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।  
 रुद्धोऽति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुत ॥ २१ ॥  
 स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्देषार्त्तिभेदनैः ।  
 तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्त्रेदादि शस्यते ॥ २२ ॥  
 बहुतीक्ष्णं क्षुधार्त्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ।  
 हृत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातूनास्त्रावयेद्भवान् ॥ २३ ॥  
 तत्रातियोगमधुरैः शेषमौषधमुल्लिखेत् ।  
 यो याति वमनैरेको विरेके वमनं मृदु ॥ २४ ॥  
 परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ।  
 अञ्जनं चन्दनोशोरमज्जासृक्शर्करोदकम् ॥ २५ ॥  
 लाजचूर्णैः पिवेन्नन्यमतियोगहरं परम् ।

वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ॥ २६ ॥  
 पिबेत् फलरसैर्मथ्यं सष्टतक्षौद्रशर्करम् ।  
 सोद्गारायां भृशं कुर्यां मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ॥ २७ ॥  
 समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ।  
 वमनेऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ॥ २८ ॥  
 स्निग्धाम्ललवणा हृद्या यूपमांसरसा हिता ।  
 फलान्यम्भानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ॥ २९ ॥  
 निस्तान्तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।  
 वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ॥ ३० ॥  
 यवागूं तनुकां दद्यात् स्नेहस्वेदौ च कालवित् ।  
 अतियोगाच्च भैषज्यं जीवं हरति शोणितम् ॥ ३१ ॥  
 तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः ।  
 शुने काकाय वा दद्यात्तेनान्नमसृजा सह ॥ ३२ ॥  
 भुक्ते तस्मिन् वदेज्जीवमभुक्ते पित्तमादिशेत् ।  
 शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोणवारिणा ॥ ३३ ॥  
 प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पित्ते शुद्धन्तु शोणिते ।  
 टणामूर्च्छामदार्त्तस्य कुर्यादामरणं क्रियाम् ॥ ३४ ॥  
 रक्तपित्तातिसारघ्नीं तस्याशु प्राणरक्षणीम् ।  
 मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीषतामसृक् ॥ ३५ ॥  
 पिबेज्जीवाभिसम्भानं जीवं तद्ग्राशु यच्छति ।  
 तदेव दर्भमृदितं रक्तं वस्तौ निषेचयेत् ॥ ३६ ॥  
 श्यामाकाशमर्थ्यमधुकदूर्वोशीरैः शृतं पयः ।  
 घृतमण्डाञ्जनयुतं वस्तिं वा योजयेद्धिमम् ॥ ३७ ॥  
 पिच्छावस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ।  
 गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।  
 विसंज्ञं श्रावयेत्साम वेणुगीतादिनिस्वनम् ॥ ३८ ॥

## चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो दोषहरणसाकल्यं वस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ।

लां गुडूचीं त्रिफलां सरास्रां द्विपञ्चमूलञ्च पलोन्मितानि ।

ष्टौ पलान्यर्द्धतुलाञ्च मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥१॥

तीयवानीफलबिल्वकुष्ठवचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।

क्वैर्गुडूचीद्रष्टैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ २ ॥

स्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनहंहणश्च ।

स्तौ च यस्मिन् पठितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥३॥

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्बयुक्तः सच्छागमांसस्य स पूर्वकल्कः ।

सस्त्रेहयुक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ ४ ॥

ला पटोलो लघुपञ्चमूलं त्रायन्तिकैरण्डयवात् सुसिद्धात् ।

स्थोरसाच्छागरसार्द्धयुक्तं साध्यः पुन प्रस्थसमः स यावत् ॥५॥

यद्गुक्कणाघनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ।

दाहीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्वलं चोपदधाति सद्यः ॥ ६ ॥

रण्डमूलात् त्रिपलं पलाशात्तथा पलांशं लघुपञ्चमूलम् ।

स्त्राबलाच्छिद्ररुहाश्वगन्धापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ७ ॥

नानि चाष्टौ सलिलाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।

वाशताह्वाहपुषाप्रियङ्गुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥ ८ ॥

यात् सुपिष्टं सहतार्क्ष्यशैलमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।

मात्तिकस्तैलयुतः समूतो वस्तिर्जयेत्लेखनदीपनोऽसौ ॥ ९ ॥

ङ्गीरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठद्वद्गुह्यशूलं गुरुतां विबन्धम् ।

आश्ववर्धग्रहणीगुदोत्यांस्तांस्तांश्च रोगान् कफवातजातान् १०

श्याह्वरोध्राभयचन्दनैश्च शृतं पयोऽग्रं कमलोत्पलैश्च ।

शर्कराचौद्रष्टं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥११

स्त्रां वृषं लोहितिकामनन्तां बलां कनीयस्तृणपञ्चमूल्यौ ।

गोपाङ्गनाचन्दनपद्मकर्षियथ्याह्वरोध्राणि पलार्द्धकानि ॥ १२ ॥  
 निःक्वाथ्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोऽर्द्धाढकमम्बुहीनम् ।  
 जीवन्तिमेदर्धिवरीविदारौवीरादिकाकोरालकसेरुकाभिः ॥ १३ ॥  
 सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौण्डरीकोत्पलपुण्डरीकैः ।  
 लोहात्मगुप्तामधुयष्टिकाभिर्नागाह्वगुञ्जातकचन्दनैश्च ॥ १४ ॥  
 पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।  
 प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् क्षीरेण वाऽद्यात्परिषिक्तगात्रः ॥ १५ ॥  
 दाहातिसारप्रदरास्रपित्तहृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरञ्च ।  
 सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्वाभयान् पित्तकृताञ्चिहन्ति ॥ १६ ॥  
 कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।  
 पक्वा कुलत्यान् बृहतीञ्च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः १७  
 तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।  
 क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य चारस्य तैलस्य ससर्पिषश्च ॥ १८ ॥  
 दद्यान्निरूहं कफरोगिताय मन्दाग्नये चाशनविद्विषे च ।  
 वक्ष्ये सृदून्स्नेहकृतो निरूहान् सुखोचितानां प्रसृतैः पृथक्स्युः १९  
 अथेमान् सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहवान् सृदून् ।  
 कर्मणा विप्लुतानान्तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥  
 क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ काय्यौ मधुतैलघृतात् त्रयः ।  
 खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥  
 एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।  
 बिल्वादिमूलक्वाथाद् द्वौ कौलत्याद् द्वौ स वातजित् ॥ २२ ॥  
 पटोलनिम्बभूतीकरास्त्रासप्तच्छदाश्वसः ।  
 प्रसृतः पृथगाज्याञ्च वस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ २३ ॥  
 सपञ्चतित्तोऽभिष्यन्दकामिकुष्ठप्रमेहहा ।  
 चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाल्लकार्क्षिकात् ॥ २४ ॥  
 प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्सङ्गानाहभेदनः ।

पयस्येक्षुस्त्रिरारास्त्राविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ॥ २५ ॥

एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वक्तत् ।

सिद्धवस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा यान् प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥

निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान् ।

मधुतैले समे कर्षः सैन्धवाद्द्विपिचुर्मिसिः ॥ २७ ॥

एरण्डमूलकाथेन निरुहो मधुतैलिकः ।

रसायनं प्रमेहार्शः कृमिगुल्मान्बृद्धिनुत् ॥ २८ ॥

सयष्टिमधुकक्षैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥

पायुजङ्घोरुवृषणवस्तिमेहनशूलजित् ।

प्रसृतांमैष्टृतक्षौद्रवसातैलेः प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥

एरण्डमूलनिःकाथो मधुतैलः ससैन्धवः ।

एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिष्यलीफलः ॥ ३१ ॥

सकाथो मधुषड्ग्रन्थाशताद्वाहिङ्गुसैन्धवः ।

सुरदारुवचारास्त्रावस्तिर्दोषहरः परः ॥ ३२ ॥

पञ्चमूलस्य निःकाथस्तैलं मागधिका मधु ।

ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥ ३३ ॥

द्विपञ्चमूलत्रिफलाफलविल्वानि पाचयेत् ।

गोमूत्रेण च पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ ३४ ॥

सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ।

युक्तो वस्तिः कफव्याधिपाण्डुरोगविसूचिषु ॥ ३५ ॥

शुक्रानिलविवन्धेषु वस्त्याटोपे च पूजितः ।

मुस्तापाठासृतेरण्डवलारास्त्रापुनर्नवा ॥ ३६ ॥

मञ्जिष्ठारुग्बधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ।

कनीयः पञ्चमूलश्च पालिकं मटनाष्टकम् ॥ ३७ ॥

जलाढके पचेत्तच्च पादशेषं परिष्कृतम् ।

क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ ३८ ॥

सपादजाङ्गलरसः ससर्पिर्मधुसैन्धवः ।

पिष्टैर्यष्टिमिसिथ्यामाकलिङ्गकरसाञ्जनैः ॥ ३९ ॥

वस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविबर्द्धनः ।

वातासृङ्मोहमेहार्शो गुल्मविण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ३० ॥

विषमज्वरविसर्पवर्धाधानप्रवाहिकाः ।

वङ्गणोरुकटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ ४१ ॥

हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाशमकुण्डलान् ।

चक्षुथः पुत्रदो राज्ञां यापनानां रसायनम् ॥ ४२ ॥

सृगाणां लघुवभ्रूणां दशमूत्रस्य चान्भसा ।

हपुष्पामिसिगान्धेयीकल्कैर्वातहरः परम् ॥ ४३ ॥

निरूहोऽत्यर्थवृथञ्च महास्रोहसमन्वितः ।

मयूरं पक्षपित्तान्धपादविट्त्तुल्लवर्जितम् ॥ ४४ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पालिकेन समन्वितम् ।

पक्त्वा क्षीरजले क्षीरशेषं सष्टतमाक्षिकम् ॥ ४५ ॥

तद्विदारौकणायष्टौशताह्वाफलकल्कवत् ।

वस्तिरोषत्पटुयुतः परमं बलशुक्रकृत् ॥ ४६ ॥

कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ।

विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसहेषु च ॥ ४७ ॥

जलचारिषु तद्वच्च मत्स्येषु क्षीरवर्जिता ।

गोधानकुलमर्जारशल्यकीन्दुरजं पलम् ॥ ४८ ॥

पृथक् दशपलं क्षीरे पञ्चमूलञ्च साधयेत् ।

तत्पयः फलवैदेहीकल्कद्विलवणान्वितम् ॥ ४९ ॥

ससितातैलमध्वाज्यो वस्तिर्योज्यो रसायनम् ।

व्यायाममथितोरस्कक्षीणेन्द्रिय बलौजसाम् ॥ ५० ॥

विवडशुक्रविण्मूत्रखुडवातविकारिणाम् ।

गजवाजिरथघोभभम्भजर्जरितात्मनाम् ॥ ५१ ॥  
 पुनर्नवत्वं कुरुते वाजीकरणसत्तमः ।  
 सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटे चुरैः ॥ ५२ ॥  
 स्त्रीहांधायन्त्रणान् सिद्धान् सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ।  
 दोषघ्नाः सपरीहारा वस्त्रन्ते स्त्रीहवस्तयः ॥ ५३ ॥  
 दशमूलं बलां राक्षामश्रमन्धां पुनर्नवाम् ।  
 गुडूच्येरण्डभूतीकभाङ्गीं वृषकरोहिषम् ॥ ५४ ॥  
 शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशकम् ।  
 यवमाघातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ॥ ५५ ॥  
 वहे विपाच्य तोयस्व द्रोणशेषेण तेन च ।  
 पचेत्तैलाढकं पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ५६ ॥  
 अनुवासनमित्थेतत्सर्ववातविकारनुत् ।  
 अनुपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ५७ ॥  
 शताह्वाचिरिविस्वास्त्रैस्तैलं सिद्धं समीरणे ।  
 सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं वाऽनिलजिदु घृतम् ॥ ५८ ॥  
 जौवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।  
 शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ५९ ॥  
 स्वगुप्तां चीरकाकोलीं कर्कशाख्यां शठीं वचाम् ।  
 पिष्ट्वा तैलघृतचीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ६० ॥  
 वृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्द्धनम् ।  
 रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयमनुवासनम् ॥ ६१ ॥  
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वानिचूलो वचा ।  
 ज्जीवेरं मधुकं भाङ्गीं देवदारुसकट्फलम् ॥ ६२ ॥  
 नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी ।  
 विडङ्गातिविषा श्यामा हरेणुनीलिनी स्थिरा ॥ ६३ ॥  
 विस्वाज्रमोदचपला दन्ती राक्ष्मा च तैः समैः ।

साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ ६४ ॥  
 वर्धोदावर्त्तगुल्मार्शः प्लीहमेहाद्यमारुतान् ।  
 आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥ ६५ ॥  
 साधितं पञ्चमूलेन तैलं बिल्वादिनाऽथवा ।  
 कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ ६६ ॥  
 पलैरष्टगुणैश्चान्त्रैः सिद्धमन्नासनं कफे ।  
 मृदुवस्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ॥ ६७ ॥  
 तीक्ष्णैर्विकर्षितः स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ।  
 तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणचारसर्षपैः ।  
 प्राप्तकालं विधातव्यं घृतक्षीरेस्तु मार्दवम् ॥ ६८ ॥  
 बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ।  
 स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान्निवर्त्तयति ॥ ६९ ॥  
 उष्णार्त्तानां शीतांश्छीतार्त्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।  
 तद्योग्यौषधयुक्तान् वस्तीन् सन्तर्क्य युञ्जीत ॥ ७० ॥  
 वस्तीन् हृंहणीयान् दद्याद्द्वयाधिषु विशोधनीयेषु ।  
 मेदस्विनो विशोभ्या ये च नराः कुष्ठमेहार्त्ताः ॥ ७१ ॥  
 न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ।  
 दद्याद्द्विशोधनीयान् दोषनिबन्धायुषो ये च ॥ ७२ ॥

### पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

अस्निग्धन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।  
 शीतोऽल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥ १ ॥  
 वस्तिः सङ्गोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।  
 करोत्ययोगं तेन स्याद्वातमूत्रशकटदुग्धः ॥ २ ॥



नाभिवस्तिरुजादाहो हृत्तेपश्वयथुर्गुदे ।  
 कण्डूर्गण्डानि वैवर्ण्यमरतिर्वङ्गिमादवम् ॥ ३ ॥  
 काथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।  
 उष्णस्य तस्माद्देयकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥  
 फलवर्त्यस्तथा खेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।  
 विल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकेलकुलत्यवान् ॥ ५ ॥  
 सुरादिमांस्तत्र वस्तिः स प्राक्पेथस्तमानयेत् ।  
 युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाब्धो रुचे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥  
 वस्तिर्दोषावृते रुद्धमार्गो रुन्ध्यात्समीरणम् ।  
 सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाधानं मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥  
 विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवङ्गणवेदनाम् ।  
 रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ ८ ॥  
 स्वभ्यक्तस्त्रिभगात्रस्य तत्र वर्तिं प्रयोजयेत् ।  
 विल्वादिश्च निरूहः स्यात् पीलुसर्षपभूत्रवान् ॥ ९ ॥  
 सरलामरदारुभ्यां साधितं वाऽनुवासनम् ।  
 कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥  
 अस्त्रिग्वलवणोष्णो वा वस्तिरल्पोऽल्पभेषजः ।  
 मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥  
 निरेति मूर्च्छाहृत्लासटड्दाहादीन् प्रवर्त्तयन् ।  
 मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिञ्चेच्छीताम्बुना मुखम् ॥ १२ ॥  
 व्यजेदाक्षमनाशाञ्च प्राणायामञ्च कारयेत् ।  
 पृष्ठपार्श्वोदरं मृज्यात्करैरुष्णैरधोमुखम् ॥ १३ ॥  
 केशेषूत्क्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्दालदंष्ट्रिभिः ।  
 शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्वस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥  
 पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ।  
 राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥

अपानः पवने वस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ।  
 कुष्ठक्रमुककल्कञ्च पाययेताम्नसंयुतम् ॥ १६ ॥  
 औष्णप्रात्तैष्णप्रात्सरत्वाञ्च वस्तिं सोऽस्यानुलोमयेत् ।  
 गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं चाधोऽनुलोमनम् ॥ १७ ॥  
 षकाशयस्थिते स्विन्ने निरूहे दशमूलिकः ।  
 यवकोलकुलत्यैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥  
 वस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सामृता वंशपल्लवैः ।  
 पूतीकरञ्जत्वक्पत्रशठीदेवाह्वरोहिषैः ॥ १९ ॥  
 सतैलगुडसिन्धूत्यविरेकौषधकल्कवान् ।  
 बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुरः स्थिते ॥ २० ॥  
 शिरःस्थे नावनं धूमःप्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ।  
 वस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोऽतिस्वेदितस्य वा ॥ २१ ॥  
 अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।  
 अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥  
 विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ।  
 वस्तिः चारास्त्रतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥  
 गुदं दहन् लिखन् क्षिण्वन् करोत्यस्य परिस्रवम् ।  
 क्षविदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तञ्च भूरिभिः ॥ २४ ॥  
 बहुशयातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसक्तत् ।  
 रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥  
 दाहादिषु त्रिहृत्कल्कं मृद्दीकावारिणा पिबेत् ।  
 तद्धि पित्तशकृद्दातान् हृत्वा दाहादिकान् जयेत् ॥ २६ ॥  
 विशुद्धञ्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।  
 युञ्ज्याद्दातिविरिक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् ॥ २७ ॥  
 माषयूषेण कुल्माषान् पानं दध्यथवा सुराम् ।  
 सिद्धिर्वस्यापदामेवं स्नेहवस्तेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥

शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेल्युष्णः कफे मृदुः ।  
 अतिभुक्ते गुरुर्वचः मञ्चयेऽल्पबलस्तथा ॥ २९ ॥  
 दत्तस्तेरावृतस्त्रं हो नायात्यभिभवादापि ।  
 स्तम्भोरुसदनाधानज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ॥ ३० ॥  
 पार्श्वरुग्नेष्टनैर्विद्याहायुना स्त्रं हमावृतम् ।  
 स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं राम्नापीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१ ॥  
 मौवीरकसुराकोलकुलत्ययवसाधितैः ।  
 निरूहैर्निर्हरेत्कम्यक् समूवैः पञ्चमूलकैः ॥ ३२ ॥  
 ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।  
 तड्दाहरागसम्भोहवैवर्ण्यं तमकज्वरैः ॥ ३३ ॥  
 विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ।  
 तन्द्राशीतज्वरालस्य प्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥  
 संमूर्च्छाग्बानिभिर्विद्याच्छ्रुष्णं स्त्रं हमावृतम् ।  
 कषायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥  
 फलतैलयुतैः साम्बैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ।  
 कर्दिमूर्च्छारुचिग्बानिशूलनिन्द्राङ्गमर्दनैः ॥ ३६ ॥  
 आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ।  
 कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥  
 मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ।  
 विष्णुवानिलसङ्गात्तिगुरुत्वाधानहृद्यहैः ॥ ३८ ॥  
 स्त्रं ह विडावृतं ज्ञात्वा स्त्रं हस्त्रैः सवर्त्तिभिः ।  
 श्यामाबिल्वादिमिडैश्च निरूहैः मानुवामनैः ॥ ३९ ॥  
 निर्हरेद्विधिना सम्यग्गुदावत्तहरेण च ।  
 अभुक्ते शूनपायी वा पेयामात्राशितस्य च ॥ ४० ॥  
 गुदे प्रणिहितः स्त्रं हो वेगाद्वावत्यनावृतः ।  
 ऊर्द्धं कायं ततः कण्ठादूर्द्ध्वं खिभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥

मूत्रश्यामात्रिवृत्तिद्वी यवकोलकुलत्यवान् ।

तस्मिन्वैतलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥

कण्ठादागच्छतस्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।

हृदिग्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्हणम् ॥ ४३ ॥

भापकं प्रणयेत् स्त्री हं गुदं सद्युपलिम्पति ।

ततः कुर्यात्स्रवणमोहकण्डूशोफान् क्रियाञ्च वा ॥ ४४ ॥

तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तेलमर्कपत्ररसे शृतम् ।

अनुच्छास्य तु बद्धे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥

प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ।

तत्राभ्यङ्गो गुदे खेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहीत्क्षिप्त एव वा ।

स्यात्कटीगुदजङ्घीरुवस्तिस्तम्भार्त्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥

भोजनं तत्र वातघ्नं खेदाभ्यङ्गाः सवस्तयः ।

पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ ४८ ॥

उरःशिरोरुजं सादमूर्वीश्च जनयेद् वली ।

वस्ति स्यात्तत्र बिल्वादिफलः श्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।

तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ ५० ॥

वमनाद्यैर्विशुद्धश्च क्षामदेहबलानलम् ।

यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ५१ ॥

भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपवादतः ।

दद्यात्सधुरहृद्यानि ततोऽम्बलवणौ रसौ ॥ ५२ ॥

स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ।

अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ ५३ ॥

व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ।

सर्वं सहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ५४ ॥

## षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ।

- धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ।  
 श्मशानचैत्यायतनखम्भवल्मीकवर्जिते ॥ १ ॥  
 मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्मृते ।  
 अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥ २ ॥  
 शस्यते भेषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ।  
 जन्वदग्धं दवादग्धमविदग्धञ्च वैकृतैः ॥ ३ ॥  
 भूतैश्चायातपाम्बुदैर्यथाकालञ्च सेवितम् ।  
 अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥ ४ ॥  
 अथ कल्याणचरितः आहः शुचिरुपोषितः ।  
 गृह्णीयादौषधं सुखं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥ ५ ॥  
 सक्षीरं तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।  
 ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः ॥ ६ ॥  
 पयो वाष्कयणं ग्राह्यं विण्मूत्रं तच्च नीरुजम् ।  
 वयो बलवतां धातुपिच्छशृङ्गखुरादिकम् ॥ ७ ॥  
 कषाययोनयः पञ्च रसा लवणवर्जिताः ।  
 रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्ठश्चेति प्रकल्पना ॥ ८ ॥  
 पञ्चधैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिका ।  
 सद्यः समुद्धृतात् क्षुम्भात् यः स्रवेत्पटपीडितात् ॥ ९ ॥  
 खरसः स समुद्दिष्टः कल्कः पिष्टो द्रवाद्भुतः ।  
 चूर्णोऽद्भुतः शृतः क्वायः शीतो रात्रिं द्रवे स्थितः ॥ १० ॥  
 सद्योऽभिषुतपूतस्तु फाण्ठस्तन्मानकल्पने ।  
 युञ्ज्याद्द्वयाध्यादिबलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥  
 मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।

आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥  
 मध्यन्तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुःपलम् ।  
 पेष्यस्य कर्षमालोड्यं तद्भवस्य पलत्रये ॥ १३ ॥  
 क्वाथं द्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।  
 शीतं पले पलैः षड्भिः चतुर्भिश्च ततोऽपरम् ॥ १४ ॥  
 स्नेहपाकेत्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्द्धितम् ।  
 कल्कस्नेहद्रवं योज्यम् अधीते शौनकः पुनः ॥ १५ ॥  
 स्नेहे सिद्धप्रति सिद्धाम्बुनिःक्वाथस्वरसैः क्रमात् ।  
 कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ १६ ॥  
 पृथक् स्नेहसमं दद्यात्पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ।  
 नाङ्गुलियाहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥  
 वर्णादिसम्पच्च यदा तथैनं शीघ्रमाहरेत् ।  
 घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥  
 लेहस्य तन्तुमत्ताप्सु मज्जनं शरणं न च ।  
 पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्रणः खरचिक्रणः ॥ १९ ॥  
 मन्दः कल्कसमे किञ्चिच्चिक्रणो मदनोपमे ।  
 किञ्चित्सीदति कृष्णे च वर्त्तमाने च पश्चिमः ॥ २० ॥  
 दग्धोऽत ऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ।  
 मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने वस्ती च चिक्रणः ॥ २१ ॥  
 शाणं पाणितलं मुष्टिः कुडवं प्रस्थमाढकम् ।  
 द्रोणं वहञ्च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥  
 द्विगुणं योजयेदारुं कुडवादि तथा द्रवम् ।  
 पेषणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥ २३ ॥  
 कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितम् ।  
 कल्कीकुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम् ॥ २४ ॥  
 द्वौ शाणौ वटकः कालं वदरं द्रङ्गणश्च तौ ।

अक्षं पिचुः पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ २५ ॥

कर्षो विडालपदकं तिन्दुकः पाणिमानिका ।

शब्दान्यत्वमभिन्नेऽर्थे शक्तिरष्टमिकापिचू ॥ २६ ॥

पलं प्रकुञ्चो विस्वञ्च मुष्टिराम्नं चतुर्थिका ।

हे पले प्रसृतस्तौ द्वावञ्चलिस्तौ तु मानिका ॥ २७ ॥

आढकं भाजनं कंसो द्रोणः कुम्भो घटोर्मणम् ।

तुलापलघतं तानि विंशतिर्भार उच्यते ॥ २८ ॥

हिमवद्विम्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा ।

सौम्यं पथञ्च तत्रायमान्नेयं वैम्यमौषधम् ॥ २९ ॥

## अष्टाङ्गहृदयसंहितायां

उत्तरस्थानम् ।



प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाङ्गरात्रेयादयो महर्षयः ।

जातमात्रं विशोध्योल्वाद्दालं सैन्धवसर्पिषा ।

प्रसूतिक्ले शितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥

अश्मनोर्वादनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।

अथास्य दक्षिणे कर्णे मन्त्रमुच्चारयेदिमम् ॥ २ ॥

“अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।”

“आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम्” ॥ ३ ॥

“शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।”  
 “नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु” ॥ ४ ॥  
 स्वस्थीभूतस्य नाभिञ्च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।  
 बद्धोद्धुं वर्द्धयित्वा च ग्रीवायामवसञ्चयेत् ॥ ५ ॥  
 नाभिञ्च कुष्ठतैलेन सेचयेत् स्रपयेदनु ।  
 क्षीरहृत्क्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ६ ॥  
 कोष्णेन तप्तरजततपनीयनिमज्जनैः ।  
 ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्नम्यावगुण्ठयेत् ॥ ७ ॥  
 शिरसि स्नेहपिचुना प्राश्यं चास्य प्रयोजयेत् ।  
 हरेणुमात्रं मेधायुर्वलार्थमभिमन्त्रितम् ॥ ८ ॥  
 ऐन्द्रीब्राह्मीवचाशङ्कुपुष्पीकल्कं घृतं मधु ।  
 चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥  
 लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोऽथवा ।  
 गर्भान्भः सैन्धववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥  
 प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।  
 शिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात् प्रसूतितः ॥ ११ ॥  
 तृतीयेऽङ्गु चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ।  
 प्रथमे दिवसे तस्मात्त्रिकालं मधुसर्पिषी ॥ १२ ॥  
 अनन्तामिश्रिते मन्त्रपांविते प्राशयेच्छिशुम् ।  
 द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ १३ ॥  
 प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।  
 स्तन्यानुपानं ह्यौ काली नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥  
 मातुरेव पिबेत् स्तन्यं तत्परं देहहृदये ।  
 स्तन्यधात्राबुभे कार्ये तदसम्पदि वत्सले ॥ १५ ॥  
 अव्यङ्गे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः समे ।  
 नीरुजे मध्यवयसौ जीवदत्से न लोलुपे ॥ १६ ॥



हितहारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते ।

शुक्क्रोधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥

स्तन्यस्य सौधुवर्ज्याणि मद्यान्यानूपजा रसाः ।

चीरं चीरख्यौषध्यः शोकादेश्च विपर्ययः ॥ १८ ॥

विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः ।

प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १९ ॥

स्तन्याभावे पयम्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ।

ऋस्वेन पञ्चमूलेन स्थिरया वा सितायुतम् ॥ २० ॥

षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षावलि क्रियाः ।

जागृत्युर्बान्धवास्तस्य दधतः परमां सुदम् ॥ २१ ॥

दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः ।

कारयेत् सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥

विभ्रतोऽङ्गैर्मनोह्वालरोचनागुरुचन्दनम् ।

नक्षत्रदेवतायुक्तं बान्धवं वा समाक्षरम् ॥ २३ ॥

ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।

प्रागुदक्शिरसः कुर्याद् बालस्य ज्ञानवान् भिषक् ॥ २४ ॥

शुचिधौतोपधानानि निर्बलीनि मृदूनि च ।

शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ॥ २५ ॥

काको विशस्तः शस्तय धूपने विवृतान्वितः ।

जीवत्सङ्घादिशृङ्गोत्थान् सदा बालः शुभान् मणीन् ॥ २६ ॥

धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्मैरिन्द्रीजीवकादिकाः ।

हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात् सततं वचाम् ॥ २७ ॥

आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोऽभिरक्षिणीम् ।

पञ्चमे मासि पुख्येऽङ्गि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ २८ ॥

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत् ।

षट्सप्तमाष्टमासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २९ ॥

कर्णौ हिमागमे विध्येत् धात्रप्रङ्गस्थस्य सान्त्वयन् ।  
 प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ ३० ॥  
 दक्षिणेन दधत्सूचीं पालिमन्येन पाणिना ।  
 मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्गण्डाश्रयं प्रति ॥ ३१ ॥  
 जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्मप्रवभासिते ।  
 घृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्गिते ॥ ३२ ॥  
 विध्येद्द्वैवक्तते छिद्रे सकृदेकर्जुलाघवात् ।  
 नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः शिरास्तत्र हि संश्रिताः ॥ ३३ ॥  
 कालिका मर्मरौ रक्ता तदुव्यधाद्रागरुग्ज्वराः ।  
 सशोफदाहसंरश्मन्यास्तश्भापतानकाः ॥ ३४ ॥  
 तेषां यथामयं कुर्याद् विभज्याशु चिकित्सितम् ।  
 स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसम्भवः ॥ ३५ ॥  
 स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।  
 ग्रामे तैलेन सिञ्चेच्च ब्रह्मलां तद्वदारया ॥ ३६ ॥  
 विध्येत्पालीं हितभुजः सञ्चार्य्याथ स्थवीयसी ।  
 वर्त्तिस्त्रग्रहात्ततो रुढं वर्द्धयेत् शनैः शनैः ॥ ३७ ॥  
 अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत् स्तनात् ।  
 पूर्वोक्तं योजयेत् क्षीरमन्नं च लघु वृंहणम् ॥ ३८ ॥  
 प्रियालमज्जमधुकमधुलाजासितोत्पलैः ।  
 अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३९ ॥  
 दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ।  
 संग्राहीधातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥ ४० ॥  
 रोगांश्चास्य जयेत् सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।  
 अन्यत्रात्ययिकादुव्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ ४१ ॥  
 त्रासयेन्नाविधेयं तं त्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।  
 वस्त्रवातात्परस्पर्शात् पालयेत्तद्धिताञ्च तम् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मीसिद्धार्यकवचासारिवाकुष्ठसैन्धवैः ।  
 सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधाश्मृतिक्लृप्तं घृतम् ॥ ४३ ॥  
 आयुष्यं पाप्मरचोघ्नं भूतोन्मादनिवर्हणम् ।  
 वचेन्दुलेखा मण्डूकी शङ्खपुष्पी शतावरी ॥ ४४ ॥  
 ब्रह्मसोमासृताब्राह्मीः कल्कीकृत्य पलांशिकाः ।  
 अष्टाङ्गं विपचेत्सर्पिः प्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥  
 तत्पीतं धन्यमायुष्यं वाङ्मेधाश्मृतिबुद्धिक्लृत् ।  
 अजाक्षीराभयाव्योषपाठीयाशियुसैन्धवैः ॥ ४६ ॥  
 सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधाश्मृतिवर्द्धिक्लृत् ।  
 वचासृताशठीपथ्याशङ्खिनीवेत्तनागरैः ॥ ४७ ॥  
 अपामार्गेण च घृतं साधितं पूर्ववद्गुणैः ।  
 हेमश्वेतवचाकुष्ठमर्कपुष्पी सकाञ्चना ॥ ४८ ॥  
 हेममत्स्याचकः शङ्खः कैण्डर्यः कनकं वचा ।  
 चत्वार एते पादोक्ताः प्राश्या मधुघृतप्लुताः ॥ ४९ ॥  
 वर्षं लीढा वपुर्मेधाबलवर्णकराः शुभाः ।  
 वचायश्चाहसिम्भूत्यपथ्यानागरदीप्यकैः ॥ ५० ॥  
 शुद्धाते वाग्दहविलीढैः सकुष्ठकणजीरकैः ।

### द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नाभयवर्त्तनः ।

स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥

यदङ्घ्रिकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।

तद्विशुद्धं पयो वाताद्दुष्टं तु भ्रूवतेऽम्भसि ॥ २ ॥

कषायं फेनिलं कृत्तं वर्चो मूत्रविवन्धकृत् ।

पित्ताद्दुष्टास्त्रकटुकं पीतरान्यसु, दाहकृत् ॥ ३ ॥

कफात्सलवणं सान्द्रं जले मज्जति पिच्छिलम् ।  
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गाच्चिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ४ ॥  
 यथा खलिङ्गांस्तद्वराधीन् जनयत्युपयोजितम् ।  
 शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनात्तत्रयेद्भुजम् ॥ ५ ॥  
 सोऽयं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।  
 तत्र विद्याद्भुजं मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात् ॥ ६ ॥  
 हृदि जिह्वीष्ठदशनखासमुष्टिनिपीडितैः ।  
 कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदंशान्वकूजनैः ॥ ७ ॥  
 आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ।  
 वस्त्रौ गुह्ये च विण्मूत्रसङ्गत्रासदिगीक्षणैः ॥ ८ ॥  
 अथ धात्रयः क्रियां कुर्याद्यथादोषं यथामयम् ।  
 तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं त्रयहं पिबेत् ॥ ९ ॥  
 अथवाग्निवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ।  
 समार्द्रोदारुसरलवृश्चिकालीकणेषणम् ॥ १० ॥  
 ततः पिबेदन्यतमं वातव्याधिहरं घृतम् ।  
 अनुचाच्छसुरामिवं स्निग्धं मृदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥  
 वस्तिकर्म ततः कुर्यात् स्वेदादींश्चानिलापहान् ।  
 राम्राजमोदासरलदेवदारुरजोऽन्वितम् ॥ १२ ॥  
 बालो लिङ्घाद् घृत तैर्वा विपक्वं ससितोत्पलम् ।  
 पित्तदुष्टे मृताभीरुपटोलीनिम्बचन्दनम् ॥ १३ ॥  
 धात्री कुमारश्च पिबेत् क्वाथयित्वा ससारिवम् ।  
 अथवा त्रिफलामुस्तभूनिम्बकटुरोहिणीः ॥ १४ ॥  
 सारिवादिं पटोलादिं पद्मकादिं तथा गणम् ।  
 घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥  
 शीतांश्चाभ्यङ्गलेपादीन् युञ्ज्यात् श्लेष्मात्मके पुनः ।  
 यद्वाह्वसैम्भवयुतं कुमारं पाययेद् घृतम् ॥ १६ ॥

सिन्धुत्वपिप्पलीमहा पिष्टैः क्षौद्रयुतैरथ ।  
 राठपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥  
 मुखमेवं वमेहालस्तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत् ।  
 अथाचरितसंसर्गी मुस्तादिं कथितं पिबेत् ॥ १८ ॥  
 तद्वत्तगरपृथ्वीकासुरदारुकलिङ्गकान् ।  
 अथवातिविषामुस्तषड्ग्रन्थापञ्चकोलकम् ॥ १९ ॥  
 स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम् ।  
 विबद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ॥ २० ॥  
 शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ।  
 ज्वरारोचकलट्च्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ॥ २१ ॥  
 अङ्गभङ्गोऽङ्गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः ।  
 घ्राणाच्चिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ॥ २२ ॥  
 क्षौरालसकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम् ।  
 तत्राशु धात्रीं बालञ्च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥  
 विहितायां च संसर्ग्यां वचादिं योजयेद्गणम् ।  
 निशादिं वाथवा माद्रीपाठातिक्लाघनामयान् ॥ २४ ॥  
 पाठाशुगुणमृतातिक्लातिक्लादेवाह्वसारिवाः ।  
 समुस्तमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ २५ ॥  
 अनुबन्धे यथाव्याधिं प्रतिकुर्वीत कालवित् ।  
 दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥  
 विशेषाज्ज्वरविद्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ।  
 अतिस्फन्दस्य पोथक्त्वा विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥  
 पृष्ठभङ्गे विडालानां बर्हिणां च शिखोद्भमे ।  
 दन्तोद्भवे च बालानां नहि किञ्चिन्न दूयते ॥ २८ ॥  
 यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाशयम् ।  
 विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ २९ ॥

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।  
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥  
 सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात् ।  
 स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥  
 सद्यःस्तान्वमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान् मृदु ।  
 स्तन्यस्य तप्तं वमयेत् क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३२ ॥  
 पीतवन्तं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ।  
 बस्तिं साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३३ ॥  
 युञ्ज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ।  
 मूर्वाव्योषवराकोलजम्बुत्वग्दारुसर्षपाः ॥ ३४ ॥  
 सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ।  
 दन्तपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥  
 पिप्पल्या धातुकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।  
 लावतित्तिरवङ्गूररजःपुष्परसद्भुतम् ॥ ३६ ॥  
 द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ।  
 वचाद्विहृहतीपाठाकटुकातिविषाघ्नैः ॥ ३७ ॥  
 मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।  
 रजनी दारुसरलश्रेयसी हृहतीद्वयम् ॥ ३८ ॥  
 पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।  
 ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्थानुलोमनम् ॥ ३९ ॥  
 अतीसारज्वरश्वासकामलापाण्डुकासनुत् ।  
 बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४० ॥  
 समङ्गधातुकीरोध्रकुटन्नटबलाह्वयैः ।  
 महासहाक्षुद्रसहाक्षुद्रविल्वशलाटुभिः ॥ ४१ ॥  
 सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।  
 क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान् ॥ ४२ ॥

विविधानामयानेतद्दृढकश्यपनिर्मितम् ।  
 दन्तोद्भवेषु रोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ॥ ४३ ॥  
 स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः ।  
 अत्यहः स्वप्नशीताम्बुश्चैश्चिकस्तन्यसेविनः ॥ ४४ ॥  
 शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ।  
 अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४५ ॥  
 कुमारः शुष्यति ततः सिग्धशुक्लमुखेक्षणः ।  
 सैन्धवव्योषशार्ङ्गैष्टापाठागिरिकदम्बकान् ॥ ४६ ॥  
 शुष्यतो मधुसर्पिभ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ।  
 अशोकरोहिणीयुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥  
 बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा भुतम् ।  
 स्थिरावचादिहृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥  
 निचुल्लोत्पलवर्षाभूभाङ्गीमुस्तैश्च कार्षिकैः ।  
 सिद्धं प्रस्थाईमान्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥  
 सिद्धश्वगन्धा सुरसा कणागर्भं च तद्गुणम् ।  
 यथ्याह्वपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचन्दनैः ॥ ५० ॥  
 तालीससारिवाभ्यां च साधितं शोषजिदृष्टम् ।  
 मृङ्गीमधूलिकाभार्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥  
 अश्वगन्धादिकाकोलीरास्रर्षभकजीवकैः ।  
 सूपपर्णीविडङ्गैश्च कस्कितैः साधितं घृतम् ॥ ५२ ॥  
 शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ।  
 वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥  
 वस्तमूवसुराभ्यां च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।  
 लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥  
 अश्वगन्धानिशादारुकौन्तिकुष्ठाब्दचन्दनैः ।  
 समूर्वारोहिणीरास्राशताह्वामधुकैः समैः ॥ ५५ ॥

सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ।  
 बल्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ॥ ५६ ॥  
 यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ।  
 मधुनाऽतिविषाशृङ्गीपिप्पलीलेहयेच्छिशुम् ॥ ५७ ॥  
 एकां वातिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ।  
 पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥  
 द्विवार्त्ताकीफलरसं पञ्चकालं च लेहयेत् ।  
 पिप्पलीपञ्चलवणकमिजित्पारिभद्रकम् ॥ ५९ ॥  
 तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मषीं वा रोमचर्मणाम् ।  
 लाभतः शल्यकश्वाविद्रोधर्त्तशिखिजन्मनाम् ॥ ६० ॥  
 खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचन्दनजे रसे ।  
 सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥  
 सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।  
 कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिकञ्च द्विजातये ॥ ६२ ॥  
 दद्यात् सदक्षिणं बालं नैगमेषञ्च पूजयेत् ।  
 तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ॥ ६३ ॥  
 तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ।  
 तालुपातस्तनद्वेषः कृच्छात्पानं शकृद्भवम् ॥ ६४ ॥  
 तृडास्यकण्डुक्षिरुजा ग्रीवादूर्द्धरता वमिः ।  
 तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥  
 तालु तद्वल्कणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः ।  
 शृङ्गवेरनिशाभृङ्गं कल्कितं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥  
 बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले खेदयेत्ततः ।  
 रसेन लिम्पेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ ६७ ॥  
 हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ।  
 पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ ६८ ॥



मलोपलेपात् स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।  
 ताम्ब्रो व्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ ६९ ॥  
 केचित्तं मातृकादोषं वदन्यन्येऽपि पूतनम् ।  
 प्रष्टारुगुदकुन्दं च केचिच्च तमनामिकम् ॥ ७० ॥  
 तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ।  
 शृतशीतं च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ॥ ७१ ॥  
 सञ्जीवितार्क्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।  
 त्रिफलावदरीप्लवक्काथपरिषेचितम् ॥ ७२ ॥  
 कासीसरोचनातूथमनोह्वालरसाञ्जनैः ।  
 लेपयेदस्त्रपिष्टैर्वा चर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥  
 सुश्लक्ष्णै रथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्चनैः ।  
 सारिवाशङ्खनाभिभ्यामशनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥  
 रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तसावं जलीकसा ।  
 सर्वञ्च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥ ७५ ॥  
 पाठावेल्लहिरजनीमुस्तभार्ङ्गीपुनर्नवैः ।  
 सबिल्वब्रूषणैः सर्पिवृश्चिकालीयुतैः शृतम् ॥ ७६ ॥  
 लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।  
 व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपयेत् ।  
 स्थितो मुहूर्त्तं धीतो नु पीतस्तं तं जयेद्गदम् ॥ ७७ ॥

### तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिता शूलपाणिना ।  
 मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥ १ ॥  
 स्कन्दो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ।  
 गकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥ २ ॥

मुखमण्डलिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती ।

तेषां ग्रहीथतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥

सामान्यं रूपमुक्त्वासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनताः ।

फेनस्रावोद्ध्वृष्ट्योष्ठदन्तदंशप्रजागराः ॥ ४ ॥

रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषस्वरवैकृतम् ।

नखैरकस्मात्परितः स्वधात्राङ्गविलेखनम् ॥ ५ ॥

तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।

हतैकपक्षः स्तम्भाङ्गः सस्वेदो नतकन्धरः ॥ ६ ॥

दन्तखादौ स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरः ।

वक्रवक्रो वमेलालां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ ७ ॥

वसासृग्गन्धिरुद्दिग्गो वहमुष्टिशक्त्विशुः ।

चलितैकाक्षिगण्डभ्रूः संरक्तोभयलोचनः ॥ ८ ॥

स्कन्दार्त्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्भ्रुवम् ।

संज्ञानाशो मुहुः केशलुच्चनं कन्धरानतिः ॥ ९ ॥

विनम्य जृम्भमाणस्य शक्तन्मूत्रप्रवर्त्तनम् ।

फेनोदमनमूर्ध्वं चाहस्तभ्रूपादनर्त्तनम् ॥ १० ॥

स्तनस्त्राजिह्वासदंशसंरम्भज्वरजागराः ।

पूयशोणितगन्धश्च स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥

आध्मानं पाणिपादास्यस्यन्दनं फेननिर्वमः ।

दृग्मुष्टिवन्धातीसारस्वरदन्यविवर्णताः ॥ १२ ॥

कूजनं स्तननं कृदिः कासहिष्माप्रजागराः ।

ओष्ठदंशाङ्गसङ्कोचस्तम्भवस्तामगन्धिताः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः ।

मूर्च्छकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ १४ ॥

कफो हृषितरोमत्वं खेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।

बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तःकण्ठकूजनम् ॥ १५ ॥

धावनं विट्सगन्धत्वं क्रोशनं खानवच्छुनि ।  
 रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ १६ ॥  
 कासातिसारवमद्युजृम्भाहृत्श्वगन्धिताः ।  
 अङ्गेष्वपि विचेपः शोषस्तम्भविवर्णताः ॥ १७ ॥  
 मुष्टिवन्धः स्मृतिद्याह्णोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे ।  
 सस्ताङ्गत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥  
 स्फोटाः सदाहरक्पाकाः सन्धिषु स्युः पुनः पुनः ।  
 निश्चङ्गि प्रविलीयन्ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा ॥ १९ ॥  
 भयं शकुनिगन्धित्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।  
 पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ २० ॥  
 हिष्माभानं शक्तद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ।  
 सस्ताङ्गष्टाङ्गरोमत्वं काकवत्पूतिगन्धिता ॥ २१ ॥  
 शीतपूतनया कम्पो रोदनं तिर्य्यगीक्षणम् ।  
 दृष्टान्द्रकूजोऽतीसारो वसावद्विसगन्धिता ॥ २२ ॥  
 पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।  
 अन्धपूतनया हृदिर्ज्वरः कासोऽल्पवङ्गिता ॥ २३ ॥  
 वर्चसो भेदवैवर्ण्यं दौर्गन्धान्यङ्गशोषणम् ।  
 दृष्टिसादोऽतिरुक्कण्डूपोथकीजन्मशून्यताः ॥ २४ ॥  
 हिष्मोद्देगस्तनद्वेषवैवर्ण्यं स्वरतीक्ष्णता ।  
 वैपथुर्मत्स्यगन्धित्वमथवा साम्बगन्धिता ॥ २५ ॥  
 मुखमण्डितया पाणिपादस्य रमणीयता ।  
 सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥  
 अरोचकोऽङ्गग्लपनं गोमूत्रसमगन्धिता ।  
 रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाच्चिमर्दनम् ॥ २७ ॥  
 कासहिष्माच्चिविचेपवक्त्रवक्त्रत्वरक्तताः ।  
 वस्तगन्धो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥

जायते शुष्करेवत्यां क्रमात् सर्वाङ्गसंचयः ।  
 केशगतोऽन्नविशेषः स्वरदन्यं विवर्णता ॥ २९ ॥  
 रोदनं गृध्रगन्धित्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।  
 उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शक्यत् ॥ ३० ॥  
 जिह्वाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।  
 भुञ्जानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ ३१ ॥  
 तृणागृहीतक्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती ।  
 हिंसारत्यर्चनाकाङ्क्षा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥  
 तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा सुतनासिकः ।  
 क्षतजिह्वः कण्ठे वादमसुखी साशुलोचनः ॥ ३३ ॥  
 दुर्वर्णो हीनवचनः पूतिगन्धिश्च जायते ।  
 क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्नाति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥  
 हस्तौ चोद्यम्य संरब्धो हन्यात्मानं तथा परम् ।  
 तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥ ३५ ॥  
 अम्बु मज्जेत्यतेल्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।  
 तृड्दाहमोहान् पूयस्य कर्दनञ्च प्रवर्तयेत् ॥ ३६ ॥  
 रक्तञ्च सर्वमार्गिभ्यो रिष्टोत्पत्तिञ्च तं त्यजेत् ।  
 रहः स्त्रीरतिसंलापगन्धस्रग्भूषणप्रियः ॥ ३७ ॥  
 हृष्टः शान्तश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ।  
 दीनः परिमृशेदक्तं शुष्कौष्ठगलतालुकः ॥ ३८ ॥  
 शङ्कितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनताम् ।  
 अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नाति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥  
 गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।  
 हन्तुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमन्त्रप्रवर्तितैः ॥ ४० ॥  
 इतरो तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतः ।  
 अथ साध्यग्रहं बालं विविक्ते शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥

त्रिरङ्गः सिक्कसंसृष्टे सदा सन्निहितानले ।

विकीर्णभूतिकुसुमपत्रबीजान्नसर्षपे ॥ ४२ ॥

रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ।

व्यवायमथपिण्डितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥

पुराणसर्पिषाभ्यक्तं परिपिक्तं सुखाम्बुना ।

साधितेन बलानिम्बवैजयन्तीनृपद्रुमैः ॥ ४४ ॥

परिभद्रककटुङ्गजम्बूवरुणकटुणैः ।

कपोतवङ्गापामार्गपाटखामधुशिशुभिः ॥ ४५ ॥

काकजङ्गामहाखेताकापित्यचीरपादपैः ।

सकदम्बकरञ्जैश्च धूपं स्यात्स्य चाचरेत् ॥ ४६ ॥

द्वौपिव्याघ्राहिसिंहर्चचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।

पूतीदशाङ्गीसिद्धार्थवचाभस्मात्तदीप्यकैः ॥ ४७ ॥

सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ।

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैम्बवं गजपिप्पली ॥ ४८ ॥

पाठा प्रतिविषा व्योषं दशाङ्गः कश्यपोदितः ।

सर्षपानिम्बपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा ॥ ४९ ॥

भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः ।

अनन्ताम्बास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥ ५० ॥

शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ।

दशमूलरसचीरं युक्तं तद्ग्रहजित्परम् ॥ ५१ ॥

रास्त्राध्वंशुमतीवृद्धपञ्चमूलवचाघनात् ।

क्वाथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्तकैः ॥ ५२ ॥

पाठाविडङ्गमधुकपयस्याहिङ्गुदारुभिः ।

सयन्तिकैः सेन्द्रयवैः शिशोस्तत्सततं हितम् ॥ ५३ ॥

सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।

सारिवासुरभीत्राङ्गीशङ्खिनीकृष्णसर्षपैः ॥ ५४ ॥

वचाश्वगन्धासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।  
 तन्नाशयेद् ग्रहान् सर्वान् पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ५५ ॥  
 गोशृङ्गलोमबालाहिनिर्मोकहृषदंशविट् ।  
 निम्बपत्रान्यकटुका मदनं वृहतीद्वयम् ॥ ५६ ॥  
 कार्पासास्थियवच्छागरोमदेवाह्वसर्षपम् ।  
 मयूरपत्रश्रीवासं तुषकेशं सरामठम् ॥ ५७ ॥  
 अङ्गाण्डे वस्तमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।  
 धूपनार्थं हितं सर्वं भूतेषु विषमे ज्वरे ॥ ५८ ॥  
 घृतानि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते यानि तानि च ।  
 युञ्ज्यात्तथा बलिं होमं स्रपनं मन्त्रतन्त्रवित् ॥ ५९ ॥  
 पूतीकरञ्जत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो वर्वरादपि ।  
 तुम्बीविशालारलुकाशमीबिल्वकपित्यकाः ॥ ६० ॥  
 उत्क्वाथ्य तोयं तद्रात्रौ बालानां स्रपनं शिवम् ।  
 अनुबन्धान्यथा कृच्छ्रं ग्रहापायेऽप्युपद्रवान् ।  
 बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥  
 इत्यष्टाङ्गहृदये कौमारतन्त्रं द्वितीयं समाप्तम् ।

### चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ।  
 पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥  
 भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।  
 यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥  
 सोऽष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।  
 हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ॥ ३ ॥

प्रज्ञापराधः सुतरां तेन कामादिजन्मना ।  
 लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्त्तते ॥ ४ ॥  
 तं तथा भिन्नमर्थ्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।  
 देवादयोऽप्यनुघ्नन्ति ग्रहाश्चिद्रप्रहारिणः ॥ ५ ॥  
 छिद्रं पापक्रियारम्भः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।  
 एकस्य शून्येऽवस्थानं श्मशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥  
 दिग्वासस्त्वं गुरोर्निन्दा रतेरविधिसेवनम् ।  
 अशुचेर्देवतार्चादिपरसूतकसङ्करः ॥ ७ ॥  
 होममन्त्रबलीज्यानां विगुणं परिकर्म च ।  
 समासाहिनचर्थ्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥  
 गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपत् त्रयोदश्योः सुरा नरम् ।  
 शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥  
 गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः ।  
 पञ्चम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥  
 शुक्लाष्टपञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ।  
 कृष्णे रक्षःपिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥  
 दशमावास्ययोरष्टनवम्योः पितरोऽपरे ।  
 गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं सन्ध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥  
 फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।  
 अल्पवाक् स्वेदविण्मूत्रं भोजनानभिलाषिणम् ॥ १३ ॥  
 देवद्विजातिपरमं शुचिसंस्कृतवादिनम् ।  
 मौलयन्तं चिरान्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥  
 शुक्लमात्याम्बरसरिच्छैलोच्चभवनप्रियम् ।  
 अनिद्रमप्रष्टथञ्च विद्याद्देववशीकृतम् ॥ १५ ॥  
 जिह्वदृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।  
 निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥

रुद्रः स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनम् ।  
 सुरामांसरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥  
 स्वाचारं सुरभिं हृष्टं गीतनर्त्तनकारिणम् ।  
 स्नानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥  
 शृङ्गारलीलाभिरतं गन्धर्वाभ्युषितं वदेत् ।  
 रक्ताक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं वक्रगतिं चलम् ॥ १९ ॥  
 खसन्तमनिशं जिह्वालालिनं सृक्किणीलिहम् ।  
 प्रियदुग्धगुडस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥  
 उरगाधिष्ठितं विद्यात् त्रस्यन्तं चातपत्रतः ।  
 विष्णुतं त्रस्तरक्ताक्षं शुभगन्धं सुतेजसम् ॥ २१ ॥  
 प्रियनृत्यकथागीतस्नानमाल्यानुलेपनम् ।  
 मत्स्यमांसरुचिं हृष्टं नष्टं बलिनमव्ययम् ॥ २२ ॥  
 चलिताग्रकरं कस्त्रै किं ददामीति वादिनम् ।  
 रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् ॥ २३ ॥  
 अल्परोषं हृतगतिं विद्याद्यक्षगृहीतकम् ।  
 हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥  
 आक्रोशिनं शीघ्रगतिं देवद्विजभिषग्द्विषम् ।  
 आत्मानं काष्ठशस्त्राद्यैर्घ्नन्तं भोः शब्दवादिनम् ॥ २५ ॥  
 शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।  
 सक्रोधदृष्टिं भृकुटिमुद्वहन्तं ससम्भ्रमम् ॥ २६ ॥  
 प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ।  
 अन्नादिनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥  
 निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं षड्रुषभाषिणम् ।  
 रोषणं रक्तमाल्यस्त्रौरक्तमद्यामिषप्रियम् ॥ २८ ॥  
 दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।  
 हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥



अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधाविनम् ।  
 उच्छिष्टनृत्यगान्धर्वहासमद्यामिषप्रियम् ॥ ३० ॥  
 निर्भर्त्सनाहीनमुखं रुदन्तमनिमित्ततः ।  
 नखैर्लिङ्गन्तमात्मानं रूक्षध्वस्तवपुःस्वरम् ॥ ३१ ॥  
 आवेदयन्तं दुःखानि सम्बद्धावद्वभाषिणम् ।  
 नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नग्नं मलीमसम् ॥ ३२ ॥  
 रथ्याचैलपरीधानं दृणमालाविभूषणम् ।  
 आरोहयन्तं काष्ठाश्वं तथा सङ्करकूटकम् ॥ ३३ ॥  
 बद्धाशिनं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।  
 प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥  
 दृणच्छिदञ्च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।  
 बहुप्रलापं कृष्णास्यं प्रविलम्बितयायिनम् ॥ ३५ ॥  
 शून्यप्रलम्बवृषणं कूष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ।  
 गृहीत्वा काष्ठलोष्टादि भ्रमन्तं चीरवाससम् ॥ ३६ ॥  
 गग्नं धावन्तमुत्रस्तदृष्टिं दृणविभूषणम् ।  
 श्मशानशून्यायतनं रथ्यैकद्रुमसेविनम् ॥ ३७ ॥  
 तिलान्नमद्यमांसेषु सततं सक्तलोचनम् ।  
 निषादाधिष्ठितं विद्याद्वदन्तं परुषाणि च ॥ ३८ ॥  
 याचन्तमुदकं चान्नं त्रस्तालोहितलोचनम् ।  
 उग्रवाक्यञ्च जानीयान्नरमौकिरणार्दितम् ॥ ३९ ॥  
 गन्धमात्यरतिं सत्यवादिनं परिवेपिनम् ।  
 बहुच्छिद्रञ्च जानीयादेतालेन वशीकृतम् ॥ ४० ॥  
 अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।  
 चलन्नयनपक्ष्माणं निद्रालुं मन्दपावकम् ॥ ४१ ॥  
 अपसव्यपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम् ।  
 स्वलदाचं च जानीयात् पितृग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥

गुरुवृद्धर्षिसिद्धाभिशापचिन्तानुरूपतः ।

व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तद्ग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥

कुमारवन्दानुगतं नग्नमुद्धतमूर्ध्वजम् ।

अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥

## पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिब्रतैः ।

तपःशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥

हिङ्गुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ।

अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥

कुक्कुटी सर्पगन्धाख्या तिलाः कालविषाणिके ।

वज्रप्रोक्तावयस्था च शृङ्गी मोहनवल्कपि ॥ ३ ॥

स्रोतोजाञ्जनरक्षोन्नं रक्षोन्नं चान्यदौषधम् ।

खराश्वशाविदुष्टार्चगोधानकुलशल्यकान् ॥ ४ ॥

द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ।

चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेऽस्मिन् साधयेद्भृतम् ॥ ५ ॥

पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।

अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णञ्च धूपने ॥ ६ ॥

एभिश्च गुटिकां युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने ।

प्रलेपे कल्कमेषां क्वाथञ्च परिषेचने ॥ ७ ॥

प्रयोगोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्मारांश्छमं नयेत् ।

गजाह्वा पिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ ८ ॥

गोधानकुलमार्जारभक्षपित्तप्रपेषितान् ।

नावनाभ्यङ्गसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

सिद्धार्थकवचा हिङ्गु प्रियङ्गु रजनौदयम् ।  
 मञ्जिष्ठा श्वेतकटभी वचा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ १० ॥  
 निम्बस्य पत्रं वीजन्तु नक्तमालशिरीषयोः ।  
 सुराह्वं व्रूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥  
 सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।  
 ग्रहान् सर्वाद्बिहन्त्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥  
 कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्म च ।  
 एभिरेवौषधैर्वस्तवारिणा कल्पितो गदः ॥ १३ ॥  
 पाननस्याञ्जनालेपस्तनौ घर्षणयोजितः ।  
 गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥  
 सिद्धार्थकव्योषवचाश्चगन्धानिशाह्वयं हिङ्गुपलाण्डुकन्दम् ।  
 जं करञ्जात्कुसुमं शिरीषात् फलञ्च वल्कञ्च कपित्थवृक्षात् ॥ १५ ॥  
 माण्डिमन्यं सनतं सकुष्ठं श्योनाकमूलं किण्विही सिता च ।  
 स्तस्य मूत्रेण विभावितं तत्पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥  
 श्व्रणोन्मादतमो निशाब्धानुद्द्वकान् वारिनिमग्नेदेहान् ।  
 दग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टांस्ते साधयन्त्वञ्जननस्य लेपैः ॥ १७ ॥  
 कार्पासास्थिमयूरपिच्छहृतीनिर्माल्यपिण्डीतक-  
 त्वन्नासीवृकदंशविट् तुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।  
 नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं  
 स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥  
 त्रिकटुकदलकुङ्कुमग्रन्यिकक्षारसिंही  
 निशादारुसिद्धार्थयुग्माश्वशुक्राह्वयैः ।  
 सितलशुनफलत्रयोशौरातक्तावचा  
 तुत्ययष्टीबलालोहितैलाशिलापद्मकैः ॥  
 दधितगरमधूकसारप्रियाह्वा  
 निशाख्याविषातार्क्ष्यशैलैः सचव्यामयैः ।

कल्कितैर्घृतमभिनवमशेषमूत्रांशसिद्धमतं  
भूतरावाह्वयं पानतस्तद्यहन्नं परम् ॥ १९ ॥

नतमधुकरञ्जलाक्षापटोलीसमङ्गावचा-

पाटलीहिङ्गुसिद्धार्थसिंहौनिशायुग्लतारोहिणी ।

वदरकटुफलत्रिकाकाण्डदारुक्कमिष्ठा-

जगन्धामराङ्गोक्षकोशातकौशियुनिम्बाम्बुदेन्द्राह्वयैः ।

गदशुकतरुपुष्पवीजोग्रयश्चद्रिकर्णीनिकुम्भाग्नि-

बिस्वैः समैः कल्कितैःमूत्रवर्गेण सिद्धं घृतम् ।

विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति सर्व-  
ग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतम् ॥ २० ॥

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।

दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥

स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ।

रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥

रत्नानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिषी ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।

दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद् बलिम् ॥ २४ ॥

पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरि ।

गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥

पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।

यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥ २६ ॥

चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।

रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥

शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः क्षैरेयमोदनम् ॥ २८ ॥

दधिच्छत्रञ्च धवलं देवानां बलिरिष्यते ।  
 हिङ्गुसर्षपषड्ग्रन्थ्याव्योषैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ २८ ॥  
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।  
 तत्पाननावनाभ्यङ्गैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥  
 नस्याञ्जनं वचाहिङ्गुलशुनं वस्तवारिणा ।  
 दैत्ये बलिर्वहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥  
 नागानां सुमनोलाजगुड़ापूपगुडौदनैः ।  
 परमान्नमधुक्षीरक्षणाभृन्नागकेसरैः ॥ ३२ ॥  
 वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ।  
 श्वेतपत्रञ्च रोध्रञ्च तगरं नागसर्षपाः ॥ ३३ ॥  
 शीतेन वारिणा पिष्टं नावनाञ्जनयोर्हितम् ।  
 यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकोदनगुग्गुलुः ॥ ३४ ॥  
 देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकाञ्चनम् ।  
 हिरण्यञ्च बलिर्योज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥  
 सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ।  
 हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥  
 निम्बपत्रञ्च वस्ताम्बुकल्कितं नावनाञ्जनम् ।  
 ब्रह्मरक्षोबलिःसिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ॥ ३७ ॥  
 तोयस्य कुम्भः पललं कृत्रं वस्त्रं विलेपनम् ।  
 मायत्रीविंशतिपलक्वाथेऽर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥  
 तुर्यषण्णत्रिफलाहिङ्गुषड्ग्रन्थ्यामिशिसर्षपैः ।  
 सनिम्बपत्रलशुनैः कुडवान् सप्तसर्षपः ॥ ३९ ॥  
 गोमूत्रे त्रिगुणे पाने नस्याभ्यङ्गेषु तद्धितम् ।  
 रक्षसां पललं शुक्लं कुसुमं मिश्रकोदनम् ॥ ४० ॥  
 बलिः पक्वाममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ।  
 नक्तमालशिरीषत्वड्मूलपुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥

तद्वच्च कृष्णपाटल्या विल्वमूलं कटुत्रिकम् ।  
 हिङ्गुन्द्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥  
 नावनाञ्जनयोर्योज्यो वस्तुमूत्रहृतो गदः ।  
 एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥  
 रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः ।  
 पिशाचानां बलिः सीधुपिण्याकः पललं दधि ॥ ४४ ॥  
 मूलकं लवणं सर्पिः सभूतोदनयावकम् ।  
 हरिद्राहृदयमञ्जिष्ठामिश्रिसैन्धवनागरम् ॥ ४५ ॥  
 हिङ्गुप्रियङ्गुत्रिकटुरसोनत्रिफला वचा ।  
 पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥  
 गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ।  
 वस्तुम्बुपिट्टैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ॥ ४७ ॥  
 देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ।  
 सर्पिःपानादिमृदस्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥  
 ऋते पिशाचान् सर्वेषु प्रतिकूलञ्च नाचरेत् ।  
 सर्वैद्यमातुरं घ्नन्ति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ॥ ४९ ॥  
 ईश्वरं द्वादशभूजं नाथमार्यावलोकितम् ।  
 सर्वव्याधिचिकित्सन्तं जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ ५० ॥  
 तथोन्मादानपस्मारादन्यं वा चित्तविप्रवम् ।  
 महाविद्याञ्च मायूरीं शुचिं तं श्रावयेत् सदा ॥ ५१ ॥  
 भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान् ।  
 जपन् सिद्धांश्च तन्मन्त्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥  
 यश्चानन्तरयोः किञ्चिद् वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ।  
 यश्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ॥ ५३ ॥

## षष्ठोऽध्यायः ।

अथात उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।  
 उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः ॥ १ ॥  
 शरीरमानसैर्दुष्टैरहितादत्र पानतः ।  
 विकृतासात्मप्रसमलाहिषमादुपयोगतः ॥ २ ॥  
 विषमस्थाल्पसत्त्वस्य व्याधिविगसमुद्भवात् ।  
 क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात्युज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥  
 आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद् विषेणोपविषेण च ।  
 एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥  
 धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान् ।  
 उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥  
 देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्रथः ।  
 भ्रमत्यचिन्तितारभ्रं तत्र वातात् कृशाङ्गता ॥ ६ ॥  
 अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।  
 गीतवादित्रवागङ्गविचेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥  
 असाम्नावेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।  
 आस्यात्फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥  
 अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ।  
 गृहिरव्यवहार्येषु तन्नामे वावमानता ॥ ९ ॥  
 उत्पिण्डितारुणात्तिलं जीर्णं चान्ने गदोद्भवः ।  
 पित्ताक्षन्तर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्टाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥  
 शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।  
 असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥  
 कफादरोचकश्छर्दिरल्पेहाहारवाक्यता ।

स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लासिङ्घाणकश्रुतिः ॥ १२ ॥

बैभत्यं शौचविद्वेषो निद्राश्रयथुरानने ।

उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥

सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।

उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।

पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥

रोदित्यकस्मात् म्रियते तद्गुणान् बहु मन्यते ।

शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥

विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ।

वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।

पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥

कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।

स्निग्धस्निन्नस्य वस्तिञ्च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥

तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।

इत्यमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ॥ २० ॥

हर्षणाश्वासनोच्चासभयताडनतर्जनम् ।

अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूमपानञ्च सर्पिषः ॥ २१ ॥

युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ॥ २२ ॥

सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ।

द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्राह्म्या घृतप्रस्थञ्च साधितम् ॥ २३ ॥

व्योषश्यामात्रिहन्तीशङ्खपुष्पीनृपद्रुमैः ।

सप्तसलाकमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥ २४ ॥

पलवृद्ध्या प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पलम् ।



उन्मादकुष्ठापस्मारहरं बभ्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥

वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद् धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।

वराविशालाभद्रेलादेवदार्विलवालुकैः ॥ २६ ॥

दिसारिवाहिरजनीहिस्थिराफलिनी नतैः ।

हृहतीकुष्ठमस्त्रिष्ठानागकेशरदाडिमैः ॥ २७ ॥

वेङ्गतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ।

सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ।

पाण्डुकण्डुविषे शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥

अरेतस्य प्रजसि वा दैवोपहचेतसि ।

अमेधसि खलडाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥

बखं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसीभाग्यपुष्टिदम् ।

कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥

एभ्यो दिसारिवादौनि जले पक्त्वा कविंशतिः ।

रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिचीरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥

वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ।

सूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥

हंहणं सन्निपातन्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥

त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।

कायस्था शूकरी हृदा अतिच्छत्रा पलङ्गवा ॥ ३५ ॥

महापुरुषदन्ता च वनस्था नाकुलीद्वयम् ।

कटुभरा वृद्धिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥ ३६ ॥

सिद्धं चातुर्यिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।

महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ॥ ३७ ॥

बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चाङ्गवर्द्धनम् ।

ब्राह्मीमैन्द्रीविडङ्गानि व्योषं हिङ्गु जटां सुराम् ॥ ३८ ॥

रास्त्रां विशल्यां लशुनं विषघ्नां सुरसां वचाम् ।

ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥

काञ्चीञ्च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा च्छायाविशोषिता ।

वर्त्तिर्नस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादसूदनौ ॥ ४० ॥

अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः स्नेहसंयुताः ।

कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्यापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ४१ ॥

सहिङ्गुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।

शृगालशल्यकोलुकजलूकावृषवस्तजैः ॥ ४२ ॥

मूत्तपित्तशक्लामनखचर्मभिराचरेत् ।

धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥ ४३ ॥

धूपयेत् सततं चैनं श्वगोमत्स्यैस्तु पूतिभिः ।

वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

तिक्तकं ज्जीवनीयञ्च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।

शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥

विध्येच्छिरां यथोक्तां वा तप्तं मेद्यामिषस्य वा ।

निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।

आश्वासयेत् सुहृत्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ४७ ॥

ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदङ्गुतानि वा ।

बह्वं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ४८ ॥

कपिकञ्छायवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।

कशाभिस्ताडयित्वा वा बह्वं श्वभ्रे विनिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥

अथवा वीतशस्त्राश्मजने सन्तमसे गृहे ।

सर्पणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयुतम् ।

भाययेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाञ्जया ॥ ५१ ॥  
 देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।  
 तेन याति शमं तस्य सर्वतो विष्णुतं मनः ॥ ५२ ॥  
 सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।  
 इष्टद्रव्यविनाशात् मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥  
 तस्य तत्सदृशप्राप्तिः शान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ।  
 कामशोकभयक्रोधहर्षेष्यालोभसम्भवान् ॥ ५४ ॥  
 परस्तरप्रतिहन्त्रैरेभिरेव शमं नयेत् ।  
 भूतानुबन्धमौक्षेत प्रोक्तालङ्गाधिकाकृतिम् ॥ ५५ ॥  
 यद्युन्मादे ततः कुर्याद् भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।  
 बलिञ्च दद्यात्पल्लवं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ॥ ५६ ॥  
 स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ।  
 पक्कामकानि मांसानि सुरामैरियमासवम् ॥ ५७ ॥  
 अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्या सहचरस्य च ।  
 चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥ ५८ ॥  
 निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।  
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ॥ ५९ ॥  
 प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुध्यात्ममनसां तथा ।  
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥

### सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

अल्पपायो ह्यपस्मारः सन्धिसत्त्वाभिसंज्ञवात् ।  
 जायतेऽभिहते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ॥ १ ॥  
 उन्मादवत् प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।

हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ २ ॥

तमोविशन्मूढमतिर्वीभत्साः कुरुते क्रियाः ।

दन्तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ३ ॥

पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रस्रवलन् पतति क्षिती ।

विजिह्वाचिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥ ४ ॥

कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।

अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन तु ॥ ५ ॥

रूपमुत्पित्त्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता भ्रमः ।

तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोऽक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥

अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिङ्गाणकश्रुतिः ।

अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥

निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्त्तनम् ।

पानं मद्यस्य तैलस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥

तत्र वातात् स्फुरत्सक्थि प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ।

अपस्मारति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥ ९ ॥

उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कम्पते ।

आविध्यति शिरोदन्तान् दशत्याध्मातकन्धरः ॥ १० ॥

परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनताङ्गुलिः ।

रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्गनखास्यः क्षणमीक्षते ॥ ११ ॥

चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ।

अपस्मारति पित्तेन मुहुः संज्ञाञ्च विन्दति ॥ १२ ॥

पीतफेनाक्षिवह्नात्वगास्फालयति मेदिनीम् ।

भैरवादौमरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥

कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ।

चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यतः ॥ १४ ॥

शुक्लाभरूपदर्शित्वं सर्वलिङ्गन्तु वर्जयेत् ।

अथावृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥

तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ।

वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥

श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।

सर्वतस्तु विशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥

अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संगमनान् शृणु ।

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ॥ १८ ॥

अपस्मारज्वरोन्मादकामलान्तकरं पिबेत् ।

द्विपञ्चमूलत्रिफलादिनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥

सप्तपर्णमपाप्रागं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।

शम्याकपुष्करजटाफला मूलदुरालभाः ॥ २० ॥

द्विपलाः सलिजद्रोणे पक्वा पादावशेषिते ।

भार्ङ्गीपाठादकौकुर्भानकुम्भयोषरोहिषैः ॥ २१ ॥

मूर्वाभूतिकभूनिम्बश्रेयसीसारिवाहयैः ।

मदयन्यग्निनिचुलैरचांगैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥

प्रस्थं तद्वृषैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं सहत् ।

ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ॥ २३ ॥

शोफार्थः कामलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ।

ब्राह्मीरसत्रचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृतम् ॥ २४ ॥

पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपामाजत् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीजैः पलोत्ततैः ॥ २५ ॥

क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

कांसे क्षीरेक्षुरसयोः काशार्थेऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥

कार्षिकैर्जीवनोयैश्च सार्पैः प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ।

वातपित्तोद्भवं विरेचनं त्करं निहन्ति तत् ॥ २७ ॥

तद्वत्कासविदाः प्रैक्षुस्तु यथाथशृतं पयः ।

कुभाण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥  
 यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ।  
 कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ॥ २९ ॥  
 शशृगालविडालानां सिंहादीनाञ्च पूजितम् ।  
 मोधानकुलनागानां वृषभर्त्तगवामपि ॥ ३० ॥  
 पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ।  
 त्रिफलाव्योषपीतद्रूयवच्चारफणिज्जकैः ॥ ३१ ॥  
 श्यामापामार्गकारञ्जवीजैस्तैलं विपाचितम् ।  
 वस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वाष्मापयेद्भिषक् ॥ ३२ ॥  
 न कुलोलूकमार्जारगृध्रकोटाहिकाकजैः ।  
 तुण्डैः पक्षैः पुरीषेषु धूममस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥  
 शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।  
 ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥  
 समं क्रुद्धैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।  
 यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥  
 तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।  
 तदात्तं चाग्नितोयादेर्विषमात्पालयेत् सदा ॥ ३६ ॥  
 मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्यं कृतवानिति ।  
 न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य वृंहयेत् ॥ ३७ ॥  
 इत्यष्टाङ्गहृदये भूततन्त्रं तृतीयं समाप्तम् ।

### अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।  
 सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।  
 अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥  
 शिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।  
 वर्त्मसन्धिं स्तितं कृष्णं वृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥

रोगान् कुर्षुश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः शिराः ।  
 मुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् ॥ ३ ॥  
 पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मिलनमशु च ।  
 विमर्दनात्स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥ ४ ॥  
 चालयन्वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ।  
 करोत्यरुड् निमेषोऽसौ वर्त्म यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥  
 विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।  
 कृष्णाः पित्तेन बह्व्योऽन्तवर्त्मकुम्भीकवीजवत् ॥ ६ ॥  
 आध्मायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुम्भिसंघ्निताः ।  
 सदाहक्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥  
 पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत् ।  
 करोति कण्डूं दाहञ्च पित्तं पक्ष्मान्तमास्थितम् ॥ ८ ॥  
 पक्ष्मणां श्वातनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ।  
 पोथक्चः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभाः घनाः कफात् ॥ ९ ॥  
 शोफोपदेहं हृत्कण्डूपिच्छलाश्रुसमन्विताः ।  
 कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भक्लेदोपदेहवत् ॥ १० ॥  
 ग्रथिः पाण्डुररुक्पाकः कण्डुमान् कठिनः कफात् ।  
 कोलमात्रः सलगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽपि वा ॥ ११ ॥  
 रक्तारक्तेन पिटिकास्तत्तुल्यपिटिकाचिताः ।  
 उल्लङ्घ्यास्तद्योत्क्लिष्टं राजिमत् स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥  
 अर्शोऽधिमांसं वर्त्मन्तः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् ।  
 रक्तं रक्तेन तत्सावी छिन्नं छिन्नञ्च वर्द्धते ॥ १३ ॥  
 मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूषारुग्वती स्थिरा ।  
 मुद्गमावासृजा ताम्रा पिटिकाश्चननामिका ॥ १४ ॥  
 दोषैर्वर्त्मं बहिः शूनं यदन्तः सूक्ष्माश्चाचितम् ।  
 सप्तावमन्तरुदकं विसाभं विसवर्त्मं तत् ॥ १५ ॥

यद्वर्मात्क्लिष्टमुत्क्लिष्टमकस्मात् ग्लानतामियात् ।  
 रक्तदोषत्रयोत्क्लिष्टाद् वदन्युत्क्लिष्टवर्मा तत् ॥ १६ ॥  
 श्याववर्मा मलैः सास्रैः श्यावं रुक्कोदशोफवत् ।  
 क्लिष्टाख्यवर्मानो श्लिष्टे कण्डूश्वयथुरागिणी ॥ १७ ॥  
 वर्मानोऽन्तः खरा रुक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ।  
 सिकतावर्मा कृष्णान्तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥  
 बहलं बहलैर्मांसैः सर्वाण्येष्टीयते समैः ।  
 कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥  
 स्यात्तेन शिशुरुच्छूनतास्त्राक्षो वीक्षणक्षमः ।  
 स वर्माशूलपैच्छिद्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥  
 पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचो वर्मानां जायते तथा ।  
 खरतान्तमुखत्वञ्च लोक्तामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥  
 कण्टकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्घृष्टं तैरन्धि सूयते ।  
 उष्यते चानिलाद्विडल्याहः शान्तिरुद्धृतैः ॥ २२ ॥  
 कनौनके बहिर्वर्मा कठिनो ग्रन्थिरुन्नतः ।  
 ताम्रः पक्ष्मोऽसूपूयाशुदलज्याभायते मुहुः ॥ २३ ॥  
 वर्मान्तर्मांसपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितो रुजः ।  
 सास्रैः स्यादर्वुदो दोषैर्विषमो वाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥  
 चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्मासंश्रयाः ।  
 आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो ह्यौ ततोऽर्शश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥  
 पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषांश्चस्त्रेण साधयेत् ।  
 कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं किन्द्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ॥ २६ ॥  
 भिन्याल्लगणकुम्भीकाविसोत्सङ्गाञ्जनालजीः ।  
 पोथकौश्यावसिकताश्लिष्टोत्क्लिष्टचतुष्टयम् ।  
 सकर्दमं सबहलं विलिखेत्सुकुकूणकम् ॥ २७ ॥



## नवमोऽध्यायः ।

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्काम्बुसाधितम् ।

ससितं योजयेत् स्निग्धं नस्यधूमाञ्चनादि च ॥ १ ॥

कुम्भीकावर्त्म लिखितं सैन्धवप्रतिसारितम् ।

यष्टौधात्रीपटोलीनां क्वाथेन परिषेचयेत् ॥ २ ॥

निवातेऽधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।

बहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ३ ॥

निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ।

न संसते चलति वा वर्त्मेवं सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥

मण्डलाग्रेण तत्तिर्थ्यक्त्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।

लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥ ५ ॥

फेनेन तोयराशेर्वा पित्तुना प्रमृजन्नसृक् ।

स्थिते रक्ते सुलिखितं सच्चौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥

यत् स्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।

घृतेनासिक्तमभ्यक्तं बध्नीयाम्बुसर्पिषा ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिण्डीञ्च यवसक्तुभिः ।

द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ८ ॥

कुर्यात् चतुर्थे नस्यादीम्बुञ्चदेवाङ्गि पञ्चमे ।

ममं नखनिभं शोफकण्डूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥

विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये ।

रुक्पक्ष्मवर्त्मसदनं संसनादतिलेखनात् ॥ १० ॥

स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्ठो वातहरः क्रमः ।

अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्रं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥

एरण्डमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः ।

खिन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतम् ॥ १२ ॥  
 स्त्रियाः क्षीरे कृगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।  
 शालितण्डुलकल्केन लिप्तं तद्व्यतिरिष्कृतम् ॥ १३ ॥  
 कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ।  
 केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जाङ्गलाग्निः ॥ १४ ॥  
 पिष्टिकां ब्रीहिवक्त्रेण भित्वा तु कठिनोन्नताम् ।  
 निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥  
 क्षेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ।  
 पित्तास्रोत्क्लिष्टयोः स्वादुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥  
 शिराविमोचः स्निग्धस्य त्रिवृच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ।  
 लिखिते सुतरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥  
 यष्टीकषायः सेकस्तु क्षीरं चन्दनसाधितम् ।  
 पद्मणां सद्ने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥  
 ग्राहयेद्वा जलौकोभिः पयसेक्षुरसेन वा ।  
 बमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ॥ १९ ॥  
 संचूर्णं पुष्पकासीसं भावयेत् सुरसारसैः ।  
 ताम्ने दशाहं परमं पद्मशाते तदङ्गनम् ॥ २० ॥  
 पोथकीर्लिखिताः शुण्ठीसैन्धवप्रतिसारिताः ।  
 उष्णाम्बुक्षालिताः सिञ्चेत् खदिराङ्गकिशिशुभिः ॥ २१ ॥  
 अस्मिद्धैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः ।  
 कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सचौद्वैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥  
 सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोह्लाकणतार्क्ष्यजैः ।  
 वमनाङ्गननस्यादि सर्वञ्च कफजिद्धितम् ॥ २३ ॥  
 कर्त्तव्यं लग्नेष्येतद्दशान्तावग्निना दहेत् ।  
 कुकूणे खदिरश्रेष्ठानिम्बपत्रैः शृतं घृतम् ॥ २४ ॥  
 पीत्वा धात्री वमेत् कृष्णायष्टीसर्षपसैन्धवैः ।

अभयापिप्पलीद्राक्षाक्वाथेनैनां विरेचयेत् ॥ २५ ॥  
 मुस्ताद्विरजनीकृष्णाकल्कोनालेपयेत् स्तनी ।  
 धूपयेत्सर्षपैः साज्यैः शुद्धां क्वाथञ्च पाययेत् ॥ २६ ॥  
 पटोलमुस्तमृद्धीकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।  
 शिशोस्तु लिखितं वर्त्म सुतामृग्वाम्बुजन्मभिः ॥ २७ ॥  
 धात्राश्मन्तकजम्बूत्यपत्रक्वाथेन सेचयेत् ।  
 प्रायः क्षीरघृताशित्वाद् बालानां श्लेष्मजा गदाः ॥ २८ ॥  
 तस्माद्दमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।  
 सिन्धूत्यकृष्णापामार्गवीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥  
 चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।  
 क्षीरं क्षीरान्नमन्त्रञ्च भजतः क्रमशः शिशोः ॥ ३० ॥  
 वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ।  
 सप्तलारससिद्धान्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥ ३१ ॥  
 द्विनिशारोध्रयद्घ्याह्वरोहिणीनिम्बपल्लवैः ।  
 कुकूणके हिता वर्त्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ॥ ३२ ॥  
 क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहितं रजः ।  
 एलारसोनकतकशङ्कोषणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥  
 वर्त्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकट्फलैः ।  
 पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥  
 उत्कृज्य द्वौ भ्रुवोऽधस्ताद्भागौ भागञ्च पक्ष्मतः ।  
 यवमात्रं यवाकारं तिर्यक्च्छित्त्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥  
 अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणितम् ।  
 सीव्येत्कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः ॥ ३६ ॥  
 बध्वा ललाटे पट्टञ्च तत्र सीवनसूत्रकम् ।  
 नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥  
 मधुसर्पिः कबलिकां न चास्मिन् बन्धमाचरेत् ।

न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्गुजि ॥ ३८ ॥  
 पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।  
 गैरिकेण व्रणं युञ्ज्यात्तीक्ष्णं नस्याञ्जनादि च ॥ ३९ ॥  
 दहेदशान्तौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां बलीम् ।  
 सन्दंशेनाधिकं पक्ष्म हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥  
 सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन दाहो बाह्यालजेः पुनः ।  
 भिन्नस्य चारवङ्गिभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥

### दशमोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते ।  
 वायुः क्रुद्धः शिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।  
 अशु स्रावयते वर्त्म शुक्लसन्धेः कनीनकात् ॥ १ ॥  
 तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः ।  
 कफात्कफस्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं द्रवेत् ॥ २ ॥  
 कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः चारवुदबुदकोपमः ।  
 पृथुमूलबलः क्लिग्धः सवर्णमृदुपिच्छिलः ॥ ३ ॥  
 महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स नीरुजः ।  
 रक्ताद् रक्तस्रवे ताम्रं बह्मणं चाशु संस्रवेत् ॥ ४ ॥  
 वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।  
 ताम्बा मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणि ॥ ५ ॥  
 पूयास्रावे मलाः सास्रवर्त्मसन्धेः कनीनकात् ।  
 स्रावयन्ति मुहुः पूयं सास्रत्वङ्मांसपाकतः ॥ ६ ॥  
 पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः ।  
 कनीनसन्धावाध्मायी पूयास्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥  
 कनीनस्यान्तरलजी शोफो रुक्तोददाहवान् ।  
 अपाङ्गे वा कनीने वा कण्डुपापक्ष्मपोटवान् ॥ ८ ॥

पूयास्रावी कृमिग्रन्थिर्ग्रन्थिकृमियुतोऽर्त्तिमान् ।  
 उपनाहकृमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः ॥ ८ ॥  
 शस्त्रेण साधयेत्पञ्चसालजी नास्रवांस्त्वजेत् ।  
 पित्तं कुर्यात्क्षिते विन्दूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥  
 मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरक् ।  
 रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशकृद्भेदद्वड्ज्वरः ॥ ११ ॥  
 कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृद्धाधिमांसकम् ।  
 शुक्लार्मं शोफस्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ १२ ॥  
 गुरुः स्निग्धोऽम्बुविन्दाभो बलासग्रथितं स्मृतम् ।  
 विन्दुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ १३ ॥  
 रक्तराजीततं शुक्लमुष्यते यत्सवेदनम् ।  
 अशोफाश्रूपदेहं च शिरोत्पातः सशोणितात् ॥ १४ ॥  
 उपेक्षितः शिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्द्धयन् ।  
 कुर्यात्लास्रं शिराहर्षं तेनाच्युद्दीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥  
 शिराजाले शिराजालं वृहद्रक्तं घनोन्नतम् ।  
 शोणितार्मसमं श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकम् ॥ १६ ॥  
 नोरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं विन्दुः शशलोहितलोहितः ।  
 मृदाशुवृद्धरुक्षांसं प्रस्तारिश्यावलोहितम् ॥ १७ ॥  
 प्रस्तार्थर्ममलैः सास्रैः स्रावार्मं स्रावसन्निभम् ।  
 शुक्लामृक्पिण्डवच्छ्यावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥  
 अधिमांसार्मं तद्दाहघर्षवन्त्यः शिरावृताः ।  
 कृष्णासन्नाः शिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ १९ ॥  
 शुक्लहर्षशिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।  
 साधयेदौषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥  
 नवोत्थं तदपि द्रव्यैः अर्मीक्तं यच्च पञ्चधा ।  
 तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्रावशिरावृतम् ॥ २१ ॥

चर्मोद्दालवदुच्छायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।  
 पित्तं कृष्णोऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाशुरागवत् ॥ २२ ॥  
 क्खित्वा त्वचं जनयति तेन स्यात् कृष्णमण्डलम् ।  
 पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निन्नञ्च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥  
 तत् कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ,  
 तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचिविद्वाभकृष्णता ॥ २४ ॥  
 तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निश्चितं व्रणैः ।  
 शङ्खशुक्रं कफाच्छ्यावं नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥  
 आताम्रपिच्छिलास्रासृगाताम्रपिटिकातिरुक् ।  
 अजाविट् सदृशोच्छ्रायकाष्णार्वावर्ज्यासृजाजका ॥ २६ ॥  
 शिराशुक्रं मलैः सास्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।  
 सतोददाहताम्राभिः शिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥  
 अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्रसुक् च तत्त्यजेत् ।  
 दोषैः सास्रैः सकृत् कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥  
 धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदलाकृति ।  
 अतितीव्ररुजारागदाहश्चयथुपौडितम् ॥ २९ ॥  
 पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।  
 यस्य वाऽऽसिङ्गनाशोऽन्तःश्यावं यद्वा सलोहितम् ॥ ३० ॥  
 अत्युत्सेधावगाढं वा साशुनाडीव्रणावृतम् ।  
 पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ।  
 पञ्चेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

### एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।  
 उपनाहं भिषक् स्वन्नं भिन्नं व्रीहिमुखेन च ।  
 लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥

पिप्पलीक्षौद्रसिन्धुयैर्बन्धीयात् पूर्ववत्ततः ।  
 पटोलपत्रामलककाथेनाञ्चोतयेच्च तम् ॥ २ ॥  
 पर्वणी बडिशेनात्ता बाह्यसन्धिभिर्भागतः ।  
 हृदिपत्रेण वर्द्ध्याऽर्द्धे स्यादशुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥  
 चिकित्सा चार्मवत्क्षौद्रसैश्वर्यप्रतिसारिता ।  
 पूयालसे शिरां विध्येत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥  
 कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।  
 सैश्वर्यार्द्रककासीसलोहताम्रैः सचूर्णितैः ॥ ५ ॥  
 चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।  
 कृमिग्रन्थिं करीषेण खिन्नं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥  
 त्रिफलाक्षौद्रकासीससैश्वर्यैः प्रतिसारयेत् ।  
 पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्तिं बलासाह्वयपिष्टकौ ॥ ७ ॥  
 कफाभिष्यन्दवन्मुक्ता शिराव्यधमुपाचरेत् ।  
 बीजपूररसाक्तञ्च व्योषकट्फलमञ्जनम् ॥ ८ ॥  
 जातीमुकुलसिन्धुत्यदेवदारुमहीषधैः ।  
 पिष्टैः प्रसन्नया वर्त्तिः शोफकण्डूघ्नमञ्जनम् ॥ ९ ॥  
 रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ।  
 शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् ॥ १० ॥  
 शिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसाञ्जनम् ।  
 अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्वयोतनं हितम् ॥ ११ ॥  
 स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खो मधुको मधुनाञ्जनम् ।  
 मधुना चाञ्जनं शङ्खः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥  
 अर्मीक्तं पञ्चधा तत्तु न तु धूमाविलञ्च यत् ।  
 रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् ॥ १३ ॥  
 उत्तानस्येतरत् खिन्नं ससिन्धुत्येन चाञ्जितम् ।  
 रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥

इत्थं संरोषिताक्षस्य प्रचलेऽर्माधिमांसके ।  
 धृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥  
 अपाङ्गमीक्षमाणस्य वृद्धेर्मणिकनीनकात् ।  
 बली स्याद्यत्र तत्रार्म वडिशेनावलम्बितम् ॥ १६ ॥  
 नात्यायतं मुचुण्ड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।  
 समन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेद्य माक्षिकम् ॥ १७ ॥  
 कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।  
 छिन्द्यात्कनीनके रक्षेद्वाहिनोश्चाशुवाहिनीः ॥ १८ ॥  
 कनीनकव्यधादशुनाडी चाक्षिण प्रवर्त्तते ।  
 वृद्धेर्मणि तथाऽपाङ्गात्पश्यतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥  
 सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैन्धवप्रतिसारितम् ।  
 उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥  
 बध्नीयात्सेचयेन्मुक्त्वा द्वतीयादिदिनेषु च ।  
 करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण कथितैस्तथा ॥ २१ ॥  
 सक्षौद्रैर्दिनिशारोध्रपटोलीयष्टिकिंशुकैः ।  
 कुरण्टमुकुलोपेतैमुञ्चेदेवाङ्गि सप्तमे ॥ २२ ॥  
 सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान् गदान् ।  
 सेकाञ्जनप्रभृतिभिर्जयेत्लेखनवृंहणैः ॥ २३ ॥  
 सितामनःशिलाशैलवणोत्तमनागरम् ।  
 अर्द्धकर्षोन्मितं तार्क्ष्यं पलाईञ्च मधुप्लुतम् ॥ २४ ॥  
 अञ्जनं श्लेष्मतिमिरपिल्लशुक्लार्मशोषजित् ।  
 त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥  
 शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।  
 पृथक्शेषीषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥  
 सा मषी शोषिता पेथ्या भूयो द्विलवणान्विता ।  
 त्रीण्येतान्यञ्जनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ २७ ॥



शिराजाले शिरायास्तु कठिनालेखनीषधैः ।  
 न सिद्धप्रत्यर्मवत्तासां पिटिकानाञ्च साधनम् ॥ २८ ॥  
 दोषानुरोधाच्छुक्रेषु स्निग्धरूचं वराघृतम् ।  
 तित्तं मूर्द्धं मसृक्स्त्रावो रेकसेकादि चेष्यते ॥ २९ ॥  
 त्रिस्त्रिर्वृद्धारिणा पक्वं क्षतशुक्रे घृतं पिबेत् ।  
 शिरया नु हरेद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥  
 सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राचायष्टिविदारिभिः ।  
 ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥  
 रागाशुवेदनाशान्तौ परं लेखनमञ्जनम् ।  
 वर्त्तयो जातिमुकुललाक्षागैरिकचन्दनैः ॥ ३२ ॥  
 प्रसादयन्ति पित्तास्रं घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम् ।  
 दन्तैर्दन्तिवराहोद्भृगवाश्राजखरोद्भवैः ॥ ३३ ॥  
 सशङ्खमौक्तिकाम्भोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ।  
 क्षतशुक्रमपि व्यापि दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥  
 तमालपत्रं गोदन्तशङ्खफेनोऽस्थि गार्दभम् ।  
 ताम्रञ्च वस्तिमूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥  
 रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवस्त्र्यूषणं त्रुटिः ।  
 करञ्जवीजं लशुनो वणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥  
 सत्रणात्रणगम्भीरत्वक्स्थशुक्रघ्नमञ्जनम् ।  
 निम्बमुद्गमयेत् स्नेहपाननस्यरसाञ्जनैः ॥ ३७ ॥  
 सरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम् ।  
 शुद्धशुक्रे निशायष्टीसारिवाशावराश्रसा ॥ ३८ ॥  
 सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णाम्भोमग्नयाऽथवा ।  
 वृहतीमूलयथ्याह्वताम्रसैन्धवनागरैः ॥ ३९ ॥  
 धात्रीफलाम्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।  
 यवाज्यामलकीपत्रैर्दहृशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥

तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षीद्रपेषिताः ।  
 महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥  
 स्थिरे शुक्रे घने चाऽस्य बहुशोपहरेदसृक् ।  
 शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥  
 कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैन्धवैः ।  
 घर्षणं त्रिफलाक्वाथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥  
 कुर्यादञ्जनयोगी वा श्लोकाईगदिताविमौ ।  
 शङ्खकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥  
 सुरादन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः ।  
 धात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लाङ्गलिकोद्भवः ॥ ४५ ॥  
 उपितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमञ्जनम् ।  
 मुद्गा वा निस्तुषाः पिष्टाः शङ्खक्षीद्रसमा युताः ॥ ४६ ॥  
 सारो मधूकान्मधुमान् मज्जा वाक्षात्ममाक्षिका ।  
 गोखराश्वोद्भ्रदशनाः शङ्खः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥  
 वर्तिरर्जुनतोयेन हृष्टशुक्रकनाशिनी ।  
 उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं बालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८ ॥  
 सिराशुक्रे त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।  
 पुण्ड्रयष्ट्याहृकाकोलीसिंहीलोहनिशाञ्जनम् ॥ ४९ ॥  
 कल्कितं छागदुग्धेन सघृतैर्धूपितं यवैः ।  
 धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्तिर्नैत्राञ्जनं परम् ॥ ५० ॥  
 अशान्तावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ।  
 अजकायामसाध्यायां शुक्रेऽन्यत्र च तद्विधैः ॥ ५१ ॥  
 वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्त्रावणादिभिः ।  
 कुर्याद्वीभत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥  
 नालिकेरास्थिभङ्गाततालवंशकरीरजम् ।  
 भस्माङ्गिः स्त्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥

चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमञ्जनम् ।  
 साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥  
 अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विम्राव्य चोदकम् ।  
 समं प्रपीडाङ्गुष्ठेन वसार्देणानुपूरयेत् ॥ ५५ ॥  
 व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ।  
 समरात्रात् व्रणे रुढे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ ५६ ॥  
 स्नेहाञ्जनञ्च कर्तव्यं नस्यञ्च क्षीरसर्पिषा ।  
 तथापि पुनराभाने भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ।  
 युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ॥ ५७ ॥  
 त्यञ्च शुक्रेषु शृतं यथास्वं पाने च मर्शं च घृतं विदध्यात् ।  
 हीयते लब्धवला तथान्तस्तीक्ष्णाञ्जनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ ५८ ॥

### द्वादशोऽध्यायः ।

अघातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।  
 सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।  
 अथक्त्वमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥  
 प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।  
 भूतं तु यत्रादासन्नं दूरे सूक्ष्मञ्च नेक्षते ॥ २ ॥  
 दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्यासेन मन्यते ।  
 दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ ३ ॥  
 द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।  
 दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्वद्विविपर्ययम् ॥ ४ ॥  
 नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरि स्थितम् ।  
 पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ ५ ॥  
 प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।  
 तेनोर्ध्वं मीक्षते नाधस्तनुचैलाहतीपमम् ॥ ६ ॥

यथावर्णञ्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।  
 तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥  
 लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् छादयेद् दृष्टिमण्डलम् ।  
 तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥  
 चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।  
 जालानि केशान्मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥ ९ ॥  
 काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।  
 चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ १० ॥  
 वृद्धः काचदृशं कुर्याद् रजोधूमावृतामिव ।  
 स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हृतदर्शनाम् ॥ ११ ॥  
 सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ।  
 दृग्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥  
 पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम् ।  
 शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ॥ १३ ॥  
 काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।  
 अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥ १४ ॥  
 भृङ्गनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिङ्गनाशतः ।  
 दृष्टिः पित्तेन ऋस्वाख्या सा ऋस्वा ऋस्वदर्शना ॥ १५ ॥  
 भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।  
 कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ॥ १६ ॥  
 शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ।  
 काचे तु निष्प्रभेन्दुर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥  
 सिताभा सा च दृष्टिः स्यात्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।  
 मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ १८ ॥  
 विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।  
 उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ १९ ॥

शङ्कुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्तिमा ।  
 रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ॥ २० ॥  
 काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।  
 लिङ्गनाशोऽपि तादृग् दृङ् निष्प्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥  
 संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्घीर्णलक्षणान् ।  
 तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्यादव्यक्ताकुलेक्षणम् ॥ २२ ॥  
 तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।  
 द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचितामलैः ॥ २३ ॥  
 नकुलान्धः स तत्राङ्घ्रि चित्रः पश्यति नो निशि ।  
 अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्ती स्तम्भमागताः ॥ २४ ॥  
 स्वगयन्ति दृशं दोषा दोषान्धः सगदोपरः ।  
 दिवाकरकरस्मृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥  
 विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राङ्घ्रि दर्शनम् ।  
 उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥  
 त्रिदोपरक्तसंपृक्तो याल्लूष्मोर्द्धं ततोऽक्षिणी ।  
 दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥  
 रात्रावाभ्यञ्च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।  
 श्मशमस्त्राशनाहोषैः सास्रैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥  
 सक्ते दकण्डूकलुषा विदग्धान्धेन सा स्मृता ।  
 श्लोकज्वरशिरोरोगसन्तप्तस्थानिलादयः ॥ २९ ॥  
 धूमाविलां धूमदर्शां दृशं कुर्युः स धूमरः ।  
 शहसैवाल्पसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥  
 भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ।  
 कुर्वन्ति तेजः संशोथ्य दृष्टिं सुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥  
 वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथाम् ।  
 श्रौपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशोऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

विना कफाल्लिङ्गनाशान् गम्भीरां क्लृप्तजामपि ।  
 षट् काचा नकुलान्धश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ।  
 द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ ३३ ॥

### त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्धमुपेक्षया ।  
 नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद् द्रुतम् ॥ १ ॥  
 तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।  
 तत् काथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥  
 प्रपीण्डरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैन्धवैः ।  
 शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥  
 कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।  
 द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥  
 सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोत्पलैः ।  
 पञ्चेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥  
 हन्ति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।  
 पटोलनिम्बकटुकादावीसेव्यवरावृषम् ॥ ६ ॥  
 सधन्वयासत्रायन्ती पर्पटं पालिकं पृथक् ।  
 प्रस्थमामलकानाञ्च काथयेदुल्बणेऽम्भसि ॥ ७ ॥  
 तदाढकेऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।  
 मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ॥ ८ ॥  
 सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ।  
 विद्रधिर्ज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ ९ ॥  
 विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्धोष्णान्मदाहनुत् ।  
 त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ १० ॥

तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।  
 अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ ११ ॥  
 युक्तं पिवेत्तिमिरी तद्युक्तं चैव वरारसम् ।  
 यष्टीमधुदिकाकोलीव्याघ्रीकृष्णानृतोत्पलैः ॥ १२ ॥  
 पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ।  
 अजाक्षीरवरावासामार्कवस्त्रसैः पृथक् ॥ १३ ॥  
 महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ।  
 त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि ॥ १४ ॥  
 यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ।  
 मासमेकं हिताहारः पिवन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥  
 सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ।  
 ताप्यायोहेमयद्याह्वसिताजीर्णान्यमाक्षिकैः ॥ १६ ॥  
 संयोजिता यथाकामं तिमिरघ्नौ वरा वरा ।  
 सघृतं वा वराक्ताथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १७ ॥  
 अपूपसूपसक्तून् वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ।  
 प्रायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ १८ ॥  
 प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ।  
 दृष्टीकां शर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥ १९ ॥  
 त्रोटोजांशांश्चतुःषष्टिं ताम्बायोरूप्यकाञ्चनैः ।  
 युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरन्ध्रमूषोदरस्थितान् ॥ २० ॥  
 भापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ।  
 सस्कन्धकषायेषु समकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥  
 दूर्यमुक्ताशहानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।  
 मूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सत्सर्वं तिमिरापहम् ॥ २२ ॥  
 तांसीत्रिजातकायःकुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुल्यैः ।  
 सतकाचशङ्खफेनकमरिचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥

चन्द्रेऽश्विनीसनाथे सुचूर्णितैरञ्जयेद्युगलमण्डोः ।

तिमिरार्मरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् ॥ २४ ॥

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।

सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २५ ॥

द्राक्षामृणालीस्वरसे क्षीरमद्यवसासु च ।

पृथक् दिव्यासु स्रोतोजं सप्तकृत्वो निषेचयेत् ॥ २६ ॥

तच्चूर्णितं स्थितं शङ्खे दृक्प्रसादनमञ्जनम् ।

शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

निर्दग्धं वादराङ्गारैस्तुल्यं चेत्यं निषेचितम् ।

क्रमादजापयः सर्पिः क्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥

कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ।

पटुरोध्रशिलापथ्याकणैलाञ्जनफेनिकैः ॥ २९ ॥

युक्तं पलेन यथ्याश्च मूषान्तर्धातचूर्णितम् ।

हन्ति काचार्मनक्तान्धरक्तराजीः सुशीलितः ॥ ३० ॥

चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥ ३१ ॥

शुल्वतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनाक्षयम् ।

अन्धमूषीकृतं धातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥ ३२ ॥

गोमूत्रे छगणरसेऽम्बकाञ्जिके च

स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च मात्तिके च ।

यत्तुल्यं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं

तत् कुर्याद्भरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३३ ॥

श्रेष्ठाजलं भृङ्गरसं सविषाज्यमजापयः ।

यष्टीरसञ्च यत्सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥

तप्तं तप्तं पार्थितं तच्छलाका नेत्रे युक्ता साञ्जनानञ्जना व



मेथ्यार्मस्रावपैच्छित्यपैल्लं कण्डूं जाड्यं रक्तराजीञ्च हन्ति ॥३५॥

रसेन्द्रमृजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कपूरसंयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥ ३६ ॥

योगध्रस्तरुणरविप्रकाशगल-

स्तस्यास्यं समयमृतस्य गोशकृद्भिः ।

निर्देग्धं सममृतमञ्जनञ्च पेष्यं

योगोऽयं नयनबलं करोति गार्ध्रम् ॥ ३७ ॥

शसर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिसृतधूमम् ।

र्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३८ ॥

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरन्धापि वृद्धिकान् ।

क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वाथ मन्ययेत् ॥ ३९ ॥

तत्र यत्रवनीतं स्यात् पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।

अभ्यस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमञ्जनात् ॥ ४० ॥

कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात् पलमञ्जनम् ।

रसक्रियेयमचिरादभ्यानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

मरिचानि दशार्धपिचुस्ताप्यात्पुल्यार्धपलं पिचुर्यष्ट्याः ।

क्षीरार्धदग्धमञ्जनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

क्षवीजमरिचामलकत्वक् तुल्ययष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः ।

ययैव गुटिकाः परिशुष्का नाशयन्ति तिमिराख्यचिरेण ॥४३॥

रेचामलकजलोद्भवतुल्याञ्जनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।

स्नात्त्रिक इति योगस्तिमिरार्मकूदकाचकण्डूहन्ता ॥ ४४ ॥

ानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णं स्रोतोऽञ्जनं ताम्रमयं सशङ्खम् ।

चन्दनं लोहितगैरिकञ्च चूर्णाञ्जनं सर्वदृगामयघ्नम् ॥ ४५ ॥

तिलतैलमक्षतैलं भृङ्गस्वरसोऽसनाञ्च निर्यूहः ।

आयसपात्रविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ॥ ४६ ॥

गानुरोधेन च नैकशस्तं स्नेहास्रविम्रावणरेकनस्यैः ।

उपाचरेदञ्जनमूर्ध्ववस्तिवस्तिक्रियातर्पणलेपसेकैः ॥ ४७ ॥

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाश्रसा घृतम् ॥ ४८ ॥

क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्कं पिबेत्ततः ।

त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥

एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ।

समूलजालजीवन्तीतुलां द्रोणेऽश्रसः पचेत् ॥ ५० ॥

अष्टभागस्थिते तस्मिंस्तैलप्रस्थं पयः समे ।

बलात्रितयजीवन्तीवरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ५१ ॥

यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।

लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजतुजान् ॥ ५२ ॥

वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषाद्दृग्गामयान् ।

केशास्यकन्धरास्कन्धपुष्टिलावण्यकान्तिदम् ॥ ५३ ॥

सितैरण्डजटासिंहीफलदारुवचानतैः ।

घोषया विष्वमूलैश्च तैलं पक्कं पयोऽन्वितम् ॥ ५४ ॥

नस्यं सर्वोर्ध्वजद्रूत्यवातश्लेष्मामयार्तिजित् ।

वसाञ्जने च वैय्याघ्री वाराही वा प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

गृध्राहिकुक्कुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ।

प्रत्यञ्जने च स्रोतोर्जं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥ ५६ ॥

निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।

न चेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ ५७ ॥

शताह्वाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ।

प्रपीण्डरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५८ ॥

सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्कं तर्पणमुत्तमम् ।

मेदसस्तद्वद्वैषेयाद्गुग्घसिद्धात् खजाहतात् ॥ ५९ ॥

उद्धृतं साधितं तेजो मधुकोशीरचन्दनैः ।

श्वविच्छत्यकगोधानां दक्षत्रित्तिरवर्हिसाम् ॥ ६० ॥

पृथक् पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ।

प्रसादनं स्नेहनञ्च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥

वातपीनसवञ्चात्र निरूहं सानुवासनम् ।

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनोयफलत्रयैः ॥ ६२ ॥

विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ।

शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ॥ ६३ ॥

मुशीतान् सेकलेपादीन् युञ्ज्याद्वेवास्यमूर्धसु ।

सारिवापन्नकोशीरमुक्ताशावरचन्दनैः ॥ ६४ ॥

वर्त्तिः शस्त्राञ्जने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलाञ्जनैः ।

सनागपुष्पकपूर्वरयश्चाङ्गस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥

सौवीराञ्जनतुल्यकमृद्गीधात्रीफलस्फटिककपूर्रम् ।

पञ्चाशं पञ्चाशं त्रंशमथैकांशमञ्जनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥

नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।

श्लेष्मोद्भवेऽमृताक्वाथवराकणशृतं घृतम् ॥ ६७ ॥

विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।

काथं पूगाभयाशुगठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ॥ ६८ ॥

झीवेरदारुदिनिशाकृष्णाकल्कैः पयोऽन्वितैः ।

द्विपञ्चमूलनिर्यूहे तैलं पक्वञ्च नावनम् ॥ ६९ ॥

शङ्खप्रियङ्गुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ।

टुम्ब्रैमल्याय विमला वर्त्तिः स्यात् कोकिला पुनः ॥ ७० ॥

कृष्णलोहरजोव्योषसैन्धवत्रिफलाञ्जनैः ।

शशगोखरसिंहोद्भृदिजलालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥

श्लेतगोवालमरिचशङ्खचन्दनफेनकम् ।

पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्त्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥ ७२ ॥

रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्रं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोध्रयष्टिभिः शङ्खताम्रहिमपद्मपद्मकैः ॥ ७३ ॥  
 सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्त्तितैरस्रजं तिमिरमाशु नश्यति ।  
 संसर्गसन्निपातोत्थे यथादोषोदयां क्रियाम् ॥ ७४ ॥  
 सिद्धं मधूककृमिजिन्नरिचामरदारुभिः ।  
 सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ॥ ७५ ॥  
 नतनीलोत्पलानन्तायद्याह्वसुनिषण्णकैः ।  
 साधितं नावने तैलं शिरोवस्तौ च शस्यते ॥ ७६ ॥  
 दद्यादुशीरनिर्थ्यूहचूर्णितं कणसैन्धवम् ।  
 तत्शृतं सष्टतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने क्षिपेत् ॥ ७७ ॥  
 शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ।  
 अस्थीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ॥ ७८ ॥  
 स्रोतोजाञ्जनयुक्तानि वहत्यग्भसि वासयेत् ।  
 मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ॥ ७९ ॥  
 समेषशृङ्गीपुष्पाणि सयद्याह्वानि तानि तु ।  
 चूर्णितान्यञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरे सान्निपातिके ॥ ८० ॥  
 काचेऽप्येषा क्रिया मुक्ता शिरां यन्त्रनिपीडिताम् ।  
 आभ्याय स्युर्मला दद्याच्छ्राव्ये रक्ते जलौकसः ॥ ८१ ॥  
 गुडः फेनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुङ्कुमाद्रजः ।  
 रसक्रियेयं सक्षीद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ८२ ॥  
 नकुलाम्ब्ये त्रिदोषोत्थे तैमिर्थ्यविहितो विधिः ।  
 रसक्रियाष्टतक्षौद्रगोमयस्वरसद्भुतैः ॥ ८३ ॥  
 तार्क्ष्यगैरिकतालीसैर्निशाम्ब्ये हितमञ्जनम् ।  
 दध्ना विष्टुष्टं मरिचं रात्र्याभ्याञ्जनमुत्तमम् ॥ ८४ ॥  
 करञ्चिकोत्पलखर्णगैरिकाभोजकेसरैः ।  
 पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्त्तितैर्दोषाम्ब्यनाशिनी ॥ ८५ ॥  
 अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्रोतोजसैन्धवैः ।

कालानुसारीत्रिकटुत्रिफलालमनःशिलाः ॥ ८६ ॥  
 सफेनाम्हागदुग्धेन रात्र्यभ्ये वर्त्तयो हिताः ।  
 सत्रिवेश्य यक्ष्ममध्ये पिप्पलीरदहन् पचेत् ॥ ८७ ॥  
 ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशाभ्ये श्रेष्ठमञ्जनम् ।  
 खादेच्च प्रीहयक्तौ माहिषे तैलसर्पिषा ॥ ८८ ॥  
 घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ।  
 तथातिमुक्तकौरण्डशेफाल्यभिरुजानि च ॥ ८९ ॥  
 मृष्टं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ।  
 धूमराख्यास्त्रपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ॥ ९० ॥  
 सिग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिग्धाञ्च सर्वतः ।  
 गोशकद्रसदुग्धान्ज्यैर्विपक्वं शस्यतेऽञ्जनम् ॥ ९१ ॥  
 स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ।  
 मेदाशावरकानन्तामञ्जिष्ठादार्वियष्टिभिः ॥ ९२ ॥  
 क्षीराष्टांशं घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ।  
 तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति शिराव्यधः ॥ ९३ ॥  
 चिन्ताभिघातभौशोकरौच्यात् सोत्कटकासनात् ।  
 विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ ९४ ॥  
 विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ।  
 अक्षिरोगावसानाञ्च पश्येत्तिमिररोगवत् ॥ ९५ ॥  
 रास्त्रं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।  
 र्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।  
 तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं तथाञ्जनं हेमघृतेन घृष्टम् ॥ ९६ ॥  
 चक्षूरचायां सर्वकालं मनुष्यै-  
 र्यत्नः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।  
 व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां  
 पंसामन्थानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ९७ ॥

त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धिर्मनसो निर्वृतिरव्ययञ्च नस्यम् ।  
 शकुनासनतासपादपूजा घृतपानञ्च सदैव नैत्ररक्षत ॥ ८८ ॥  
 अहितादशनात्मदा निवृत्तिर्भृशभास्त्रञ्चलसूक्ष्मवीक्षणञ्च ।  
 मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत् परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् ॥ ८९ ॥

### चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विध्येत्सुजातं निःप्रेक्षं लिङ्गनाशं कफोद्भवम् ।  
 आवर्त्तक्यादिभिः षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥  
 सोऽसञ्जातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।  
 शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरुद्धं प्रपद्यते ॥ २ ॥  
 करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिञ्च स्थगयेत्पुनः ।  
 श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोऽन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३ ॥  
 श्लैष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।  
 तस्यान्यदोषाभिभवाद् भवत्यानीलता गदः ॥ ४ ॥  
 तत्रावर्त्तचला दृष्टिरावर्त्तक्यरुणा सिता ।  
 शर्करार्कपयोलेशनिचितेव घनाति च ॥ ५ ॥  
 राजीमतीदृङ्निचिताशालिशूकाभराजिभिः ।  
 विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक्च्छिन्नांशुका स्मृता ॥ ६ ॥  
 दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः ।  
 छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥  
 न विध्येदशिरार्हाणां न दृक्पीनसकासिनाम् ।  
 नाजीर्णीभौरुषमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥  
 अथ साधारणे काले शुद्धसन्भोजितात्मनः ।  
 देशे प्रकाशे पूर्वाह्णे भिषग् जानूच्चपीठगः ॥ ९ ॥

यन्त्रितस्योपविष्टस्य खिन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।  
 अङ्गुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टी दृष्टोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥  
 खनासां प्रेक्षमाणस्य निष्कम्पं मूर्ध्नि धारिते ।  
 कृष्णादर्वाङ्गुलं मुक्ता तदर्वादिमपाङ्गतः ॥ ११ ॥  
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ।  
 दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वार्द्धं मामन्ययन्निव ॥ १२ ॥  
 मध्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चैतरत् ।  
 विध्येत् सुविद्दे शब्दः स्यादरुक्चाम्बुलवत् स्मृतिः ॥ १३ ॥  
 सान्त्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।  
 शलाकायास्ततोऽप्येण निर्लिखेन्नेत्रमण्डलम् ॥ १४ ॥  
 अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।  
 उल्लिखन्नाञ्चापहरेद्दृष्टिमण्डलगं कफम् ॥ १५ ॥  
 स्थिरे दोषे चले वापि स्नेदयेदक्षिवाह्यतः ।  
 अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकाभाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥  
 घृताप्लुतं पित्तं दत्त्वा बध्वाक्षि शाययेत्ततः ।  
 विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं हयोर्व्यधे ॥ १७ ॥  
 निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ।  
 क्षवथुं कासमुद्गारं शीवनं पानमभ्रसः ॥ १८ ॥  
 अधोमुखस्थितिं स्नानं दन्तधावनभक्षणम् ।  
 सप्ताहं नाचरेत् स्नेहपीतवञ्चात्र यन्त्रणा ॥ १९ ॥  
 शक्तितो लङ्घयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।  
 सव्योषामलकं वाय्वमग्नीयात्सृष्टं द्रवम् ॥ २० ॥  
 विलेपीं वा त्र्यहाञ्चास्य क्वाथैर्मुक्ताक्षि सेचयेत् ।  
 वातघ्नैः सप्तमे त्वङ्गि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥  
 यन्त्रणामनुरुध्येत दृष्टे रास्यैर्यलाभतः ।  
 रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥

शोफरागरुजादीनामधिमन्यस्य चोद्भवः ।

अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥

कल्किताः सष्टता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।

सुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ २४ ॥

ससर्षपास्तिलास्तद्वन्मातुलुङ्गरसाप्नुताः ।

पयस्यासारिवानन्तामञ्जिष्ठामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥

अजाक्षीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः धर्मकृत्परम् ।

रोध्रसैन्धवमृद्दीकामधुकैश्छागलं पयः ॥ २६ ॥

शृतमाश्वीतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।

मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षालाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥

वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।

पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥

शिरां तथानुपशमे स्निग्धस्त्रिन्नस्य मीक्षयेत् ।

मन्योक्ताच्च क्रियां कुर्याद् व्यधे रूढेऽञ्जनं मृदु ॥ २९ ॥

आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।

विद्धेऽक्षिणं सगुडा वर्त्तिर्योज्या दिव्याम्बुपेपिता ॥ ३० ॥

जातीशिरौषधवमेषविषाणपुष्य-

वैदूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम् ।

आजेन ताम्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं

सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥ ३१ ॥

पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमक्षिण

विद्धे प्रसादजननं बलकञ्च दृष्टेः ।

स्रोतोजविद्रुमशिलाम्बुधिफेनतीक्ष्णै-

रस्यैव तुल्यमुदितङ्गुणकल्पनाभिः ॥ ३२ ॥



## पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

धातेन नेत्रेऽभिष्यन्दे नासानाहोऽल्पशोफता ।

शङ्खाक्षिभ्रूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥

शुष्काल्पादूषिकाशीतमच्छमशुचलारुजः ।

निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राब्जन्तूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥

अत्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ।

स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽभिष्यन्द उपेक्षितः ॥ ३ ॥

अधिमन्यो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ।

अरस्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रुवादवः ॥ ४ ॥

हताधिमन्यः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।

अनेकरूपा जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥

मन्याक्षिशङ्कतो वायुरन्यतो वा प्रवर्त्तयेत् ।

व्यथां तीव्रामपैच्छित्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥

सङ्कोचयति पर्यशु सोऽन्यतो वातसंज्ञितः ।

तद्वन्नेत्रं भविज्जिह्वामूनवातविपर्यये ॥ ७ ॥

दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः ।

अन्तःक्लो दोऽशुपीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥

क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ।

ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ॥ ९ ॥

अधिमन्ये भवेन्नेत्रं स्यन्दे तु कफसम्भवे ।

जाद्यं शोफो महान् कण्डूर्निद्रान्नानभिनन्दनम् ॥ १० ॥

सान्द्रस्निग्धवहुश्वेतपिच्छावदूषिकाश्रुता ।

अधिमन्ये नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ॥ ११ ॥

प्रसेको नासिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

रक्ताशुराजीदूषीकशुक्लमण्डलदर्शनम् ॥ १२ ॥  
 रक्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ।  
 मन्थेऽक्षि ताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥  
 रागेण बन्धूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षम् ।  
 असृङ् निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥  
 अधिमन्या यथास्त्रञ्च सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः ।  
 शङ्खदन्तकपोलेषु कषाले चातिरुक्कराः ॥ १५ ॥  
 वातपित्तोत्तरं वर्षतोदभेदोपदेहवत् ।  
 रूक्षदारुणवर्त्माक्षिकच्छोन्मीलनमीलनम् ॥ १६ ॥  
 विकूर्णनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ।  
 उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं सशोफः स्याच्चिभिर्मलैः ॥ १७ ॥  
 सरक्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहष्टीवनादिमान् ।  
 पक्वोदुम्बरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् ॥ १८ ॥  
 अश्रूणाशीतविशदपिच्छिलाच्छघनं मुहुः ।  
 अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥  
 अक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुता ।  
 कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ २० ॥  
 दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्चानवस्थिताः ।  
 अन्नसारोऽम्नतां नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः ॥ २१ ॥  
 शिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ।  
 सशोफदाहपाकाशु भृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥  
 अम्नोषितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ।  
 हताधिमन्यमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥  
 वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्यः ।  
 रक्तोत्पन्नो हन्ति तदक्षिरात्रान् मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य ए

## षोडशोऽध्यायः ।

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्राग्रूप एव स्यन्देषु तीक्ष्णगण्डूषनावनन् ।

कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥

दाहोपदेहरागान्शुशोफशान्थै विडालकम् ।

कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ॥ २ ॥

सरसाञ्जनयक्ष्याह्वनतचन्दनसैन्धवैः ।

सैन्धवं नागरं तार्क्ष्यं भृष्टं मण्डेन सर्पिषः ॥ ३ ॥

वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं श्वरदेशजम् ।

मांसीपद्मककाकोलीयक्ष्याह्वैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥

मनोह्वाफलिनीक्षौद्रैः कफे सर्वैस्तु सर्वजे ।

सितमरिचभागमेकं चतुर्भनोह्वं द्विरष्टशावरकम् ।

सञ्चूर्णं वस्त्रवहं प्रकुपितमात्रेऽवगुण्ठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

आरक्ष्याम्बुगणरसे पटावबहाः

सुस्निग्धानखवितुषीकृताः कुलत्याः ।

तच्चूर्णं सक्तदवचूर्णनान्निशीथे

नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम् ॥ ६ ॥

गोषाभयातुल्यकयष्टिरोध्रैर्मूतीससूक्ष्मैः श्लथवस्त्रवहैः ।

स्रस्त्रधान्यास्त्रनिमग्नमूर्तिरतिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥ ७ ॥

षोडशभिः सलिलपलैः पलं तथैकं कटङ्कटैर्याः सिद्धम् ।

कोऽष्टभागशिष्टः क्षौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

तपित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।

पत्रमेव जयति प्रयोजितः शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ९ ॥

रुणमुरुवकपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाज्ञे क्षीरे ।

ताभिद्यन्दरुजं सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डिका क्षीणा ॥ १० ॥

आञ्चोतनं मारुतजे काथो बिल्यादिभिर्हतः ।  
 कोष्णः सहैरण्डजटावृहतीमधुशियुभिः ॥ ११ ॥  
 क्लीबेरवक्रशार्ङ्गैष्टोदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।  
 साभ्रसा पयसाजेन शूलाञ्चोतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥  
 मञ्जिष्ठारजनीलाक्षाद्राक्षाद्विमधुकोत्पलैः ।  
 काथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥  
 कसेरुयष्ट्याह्वरजस्तान्तवे शिथिलं स्थितम् ।  
 अम्बु दिव्यासु निहितं हितं स्यन्देऽस्रपित्तजे ॥ १४ ॥  
 पुण्ड्रयष्टीनिशामूतीप्पुताः स्तन्ये सशर्करे ।  
 छागदुग्धेऽयवा दाहरुग्सगाशुनिवर्त्तनी ॥ १५ ॥  
 श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।  
 वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १६ ॥  
 नागरत्रिफलानिम्बवासारोध्ररसं कफे ।  
 कोष्णमाञ्चोतनं मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥  
 सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयान्वितम् ।  
 व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥  
 स्रावयेद्बुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।  
 आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥  
 उष्णेन शूले दाहे तु पयः सर्पिर्युतैर्हिमैः ।  
 तिमिरप्रतिषेधञ्च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥  
 अयमेव विधिः सर्वो मन्यादिष्वपि शस्यते ।  
 अशान्तौ सर्वथा मन्ये भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥  
 रूप्यं रूक्षेण गोदध्ना लिम्पेन्नीलत्वमागते ।  
 शुष्के तु मस्तुना वर्त्तिर्वाताख्यामयनाशिनी ॥ २२ ॥  
 सुमनः कोरका शङ्खस्त्रिफला मधुकं बला ।  
 पित्तरक्तापह्नवर्त्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।  
 फेनः शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥  
 प्रपौण्डरीकं यष्ट्याहं दार्वी चाष्टपलं पचेत् ।  
 जलद्रोणे रसे पूते पुनः पक्वे घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥  
 पुष्याञ्जनाद्दशपलं कर्षञ्च भरिचात्ततः ।  
 कृतञ्चूर्णोऽयवा वर्तिः सर्वाभिष्यन्दसम्भवान् ॥ २६ ॥  
 हन्ति रागरुजाघर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।  
 अयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥  
 शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्षौच तर्पणम् ।  
 घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ॥ २८ ॥  
 परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।  
 सर्पिर्युक्तं स्तन्यपिष्टमञ्जनं हि महौषधम् ॥ २९ ॥  
 वसा चानूपसत्त्वोत्या किञ्चिन्नैन्धवनागरा ।  
 घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसम्पुटे ॥ ३० ॥  
 दग्ध्वाञ्जपिष्टा लोहस्या सा भषी श्रेष्ठमञ्जनम् ।  
 सशोफे चास्यशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ३१ ॥  
 रिकः स्निग्धैः पुनर्द्राक्षापथ्याक्वाथत्रिवृष्टैः ।  
 श्वेतरोध्रं घृतभृष्टं चूर्णितं तान्तवस्थितम् ॥ ३२ ॥  
 उष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परम् ।  
 दार्वीप्रपौण्डरीकस्य काथो वाश्वोतने हितः ।  
 सैन्धवांश्च प्रयुञ्जीत घर्षरागाशुर्गुघरान् ॥ ३३ ॥  
 मं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं नेत्रे सपिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ।  
 सैर्घृष्टो गव्यदध्नः सरो वा युक्तः क्षणासैन्धवाभ्यां वरिष्ठः ॥ ३४ ॥  
 ताम्ब्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्वैद्यम् ।  
 तं युक्तं हन्ति सम्भावसंज्ञं क्षिप्रं घर्षे वेदनां चातितीव्राम् ॥ ३५ ॥  
 उदुम्बरफलं लोहघृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।

साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाशुहर्षजित् ॥ ३६ ॥  
 शिशुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे ।  
 घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाशुवेदनाः ॥ ३७ ॥  
 तिलाभ्रसा मृत्कपालं कांस्ये घृष्टं सुधूपितम् ।  
 निम्बपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्षशूलाशुरागजित् ॥ ३८ ॥  
 सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।  
 स्तन्येनाद्योतनं कार्यं त्रिःपरं नाञ्जयेच्च तैः ३९ ॥  
 तालीसपत्रचपलानतलोहरजोऽञ्जनैः ।  
 जातीमुकुलकासीससैन्धवैर्मूत्रपेषितैः ॥ ५० ॥  
 ताम्रमालिष्य सप्ताहं धारयेत्पेषयेत्ततः ।  
 मूत्रेणैवानु गुटिकाः कुर्याच्छायाविशोषिताः ॥ ४१ ॥  
 ताः स्तन्यघृष्टा घर्षाशुशोफकण्डूविनाशनाः ।  
 व्याघ्रीत्वङ्गधुकं ताम्ररजोजाक्षीरकल्कितम् ॥ ४२ ॥  
 श्यामलकपत्राज्यधूपितं शोणरुक्प्रणुत् ।  
 अस्तोषिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दसाधनम् ॥ ४३ ॥  
 उत्क्लिष्टाः कफपित्तास्रनिचयोत्याः कुकूणकाः ।  
 पद्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसं विसः ॥ ४४ ॥  
 पोथक्यस्तोषितोऽल्पाख्यस्यन्दमन्याविनानिलात् ।  
 एतेऽष्टादश पिप्पलाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ ४५ ॥  
 चिकित्सा पृथगेतेषां स्व स्वमुक्ताथ वक्ष्यते ।  
 पिप्पलीभूतेषु सामान्यादथ पिप्पलाक्षीरोगिणः ॥ ४६ ॥  
 स्निग्धस्य हृदि तवतः शिराविद्धहृतासृजः ।  
 विरिक्तस्य च वर्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ॥ ४७ ॥  
 तुत्यकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।  
 त्रिंशताकाञ्चिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ ४८ ॥  
 पिप्पलानपिप्पलान् कुरुते बहुवर्षीत्यितानपि ।

तत् सेकेनोपदेहास्तु कण्डूशोफाञ्च नाशयेत् ॥ ४८ ॥  
 करञ्चवीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च ।  
 संक्षुद्य साधयेत् क्वाथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ५० ॥  
 अञ्जनं पिल्लभैषज्यं पक्ष्मणाञ्च प्ररोहणम् ।  
 रसाञ्जनं सर्जरसो रीतीपुष्पं मनःशिला ॥ ५१ ॥  
 समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचानि च ।  
 अञ्जनं मधुना पिष्टं क्लेदकण्डूघ्नमुत्तमम् ॥ ५२ ॥  
 अभयारसपिष्टं वा तगरं पिल्लनाशनम् ।  
 भावितं वस्तमूत्रेण सस्त्रे हं देवदारु च ॥ ५३ ॥  
 सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्कनाभयः ।  
 सताम्ररजसो वर्त्तिः पिल्लशुक्रकनाशिनी ॥ ५४ ॥  
 पुष्पकासीसचूर्णो वा सुरसारसभावितः ।  
 ताम्ब्रे दशाहं तत् पैल्लपक्ष्मशातजिदञ्जनम् ॥ ५५ ॥  
 च्च सौवीरकमञ्चनञ्च ताभ्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।  
 तेषु रोमाणि निषेवितोऽसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥ ४६ ॥  
 लाक्षानिर्गुण्डीभृङ्गदावीरसेन  
 श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।  
 दौपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था  
 श्रेष्ठा पिल्लानां रोपणार्थं मघी सा ॥ ५७ ॥  
 वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।  
 पुनः पुनर्विरेकञ्च नित्यमाश्वीतनाञ्जनम् ॥ ५८ ॥  
 नावनं धूमपानञ्च पिल्लरोगातुरो भजेत् ।  
 पूयालसे त्वशान्तेऽन्तर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ५९ ॥  
 चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।  
 परस्परससङ्घौर्णाः कार्त्त्येन गदिता गदाः ॥ ६० ॥  
 सर्वटा च निषेवेव स्वस्थोऽपि तत्रनपिः ।

पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥ ६१ ॥

मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिभुतान् ।

शाकं चैवं विधं मांसं जाङ्गलं दाडिमं सिताम् ॥ ६२ ॥

सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षां वारिपाने च नाभसम् ।

आतपत्रं पदत्राणं विधिवद्दोषशोधनम् ॥ ६३ ॥

वर्जयेद्देगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।

शोकक्रोधदिवास्वप्ननिशाजागरणानि च ॥ ६४ ॥

विदाहि विष्टम्भकरं यच्चेहाहारभेषजम् ।

हे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।

ताम्रक्षणोद्वर्तनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति ॥ ६५ ॥

मलोष्णसङ्घट्टनपौडनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।

भजेत् सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥ ६६ ॥

### सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।

मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥

प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ।

अर्द्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥ २ ॥

चिराच्च पाकं पक्वन्तु लसौकामल्पशः सवेत् ।

श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्सञ्चारविचारवत् ॥ ३ ॥

शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छा श्वयथुं ज्वरम् ।

आशु पाकं प्रपक्वञ्च सपीतलसिकास्रुतिः ॥ ४ ॥

सालसीका सृशेद्यद्यत्तत्पाकमुपैति च ।

कफाच्छिरोहनग्रीवागौरवं मन्दतारुजः ॥ ५ ॥



कण्डूः श्वयथुरुष्णं च्छा पाकात् श्वेतवना स्तुतिः ।

करोति अवणे शूलमभिघातादि दूषितम् ॥ ६ ॥

रक्तं पित्तसमानार्त्तिं किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ।

शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥ ७ ॥

पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाद्यवत् ।

पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥

शब्दवाहिशिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।

नादानकस्त्राद्विविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥ ९ ॥

श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।

उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद् बधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥

वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।

रुग्गौरवं पिधानञ्च सप्रतीनाहसंज्ञितः ॥ ११ ॥

कण्डूशोफौ कफात् श्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।

कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥

घनपूतिबहुक्ते दं कुरुते पूतिकर्णकम् ।

वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजां रुजम् ॥ १३ ॥

खादन्तो जन्तवः कुर्युस्त्रीव्रां स क्लमिकर्णकः ।

श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते स्यात् पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥

विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोऽर्शोऽर्बुदमीरितम् ।

तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥

गर्भेऽनिलात् सङ्कुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः ।

एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्गुरः स्थिरः ॥ १६ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमानः सन्निपाताद्विदारिका ।

सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥ १७ ॥

कटुतैलनिभं पक्कः सवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।

सङ्कोचयति रूढा च सा ध्रवं कर्णशष्कुलीम् ॥ १८ ॥

शिरास्यः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।  
 कृशा दृढा च तन्नीवत् पाली वातेन तन्त्रिका ॥ १९ ॥  
 सुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्द्धिते ।  
 कर्णे शोफः सरूक्पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ २० ॥  
 परिपोटः स पवनादुत्पातः पित्तशोणितात् ।  
 गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥  
 श्वयथुः स्फोटपिटकारागोषाक्लेदसंयुतः ।  
 पाल्यां शोफोऽनिलकफात् सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ २२ ॥  
 स्तब्धः सवर्णः कण्डूमानुन्मन्यो गल्लिरश्च सः ।  
 दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरूक् ॥ २३ ॥  
 श्वयथुः सन्निपातोत्यः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ।  
 कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लेदवेदनाः ॥ २४ ॥  
 लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिङ्ग्यः पालीमुपेक्षिताः ।  
 पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारौ कुचिकर्णकः ॥ २५ ॥  
 एषामसाध्या याप्यैका तन्त्रिकान्यांस्तु साधयेत् ।  
 पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥

### अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाशितः ।  
 वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं खिन्नञ्च पूरयेत् ॥ १ ॥  
 पत्राणां पृथगश्वत्यबिल्वार्कैरण्डजन्मनाम् ।  
 तैलसिन्धूत्यदिग्धानां खिन्नानां पुटपाकतः ॥ २ ॥  
 रसैः कवोणैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ।  
 गणे वातहरेऽश्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥

महाचेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।  
महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षीमेण वेष्टितात् ॥ ४ ॥  
तैलसिक्तात् प्रदोषायात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ।  
योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥  
वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च ।  
वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीताम्भःपानमन्यपि ॥ ६ ॥  
पित्तशूले सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।  
द्राक्षाद्यष्टिसृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥  
यद्यनन्ताहिमोशीरकाकोलीरोध्रजौवकैः ।  
मृणालविसमञ्चिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥  
यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।  
तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यञ्जनैरिदम् ॥ ९ ॥  
निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।  
यद्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिद्यात्कमन्ततः ॥ १० ॥  
वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिः स्निग्धं कफोद्धवे ।  
धूमनावनगण्डुषस्वेदान् कुर्यात् कफापहान् ॥ ११ ॥  
लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरग्या मूलकस्य च ।  
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥  
अर्काङ्गुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांशुवणान्वितान् ।  
सन्निधाय सुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान् ॥ १३ ॥  
स्वेदयेत्पटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।  
रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥  
सूक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ।  
अजाविमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलञ्च पूरणम् ॥ १५ ॥  
सिद्धं वा सार्धपं तैलं हिङ्गुतुम्बुरुनागरैः ।  
एतज्जे पित्तवत् कार्यं शिराश्चाशुविमोचयेत् ॥ १६ ॥

पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम् ।

युञ्जान्नाडीविधानञ्च दुष्टव्रणहरञ्च यत् ॥ १७ ॥

स्रोतः प्रमृज्य दिग्धन्तु द्वौ कालौ पिचुवर्त्तिभिः ।

पूरयेद् धूपयित्वा तु मात्तिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥

सुरसादिगणक्वाथफाणिताक्ताञ्च योजयेत् ।

पिचुवर्त्तिं सुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ १९ ॥

शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्त्तकः ।

प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठाधातक्युत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥

मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।

पचेत्तैलं तदासावं निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥

नादबाधिर्ययोः कुर्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ।

श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्वमनादिभिः ॥ २२ ॥

एरण्डशिशुवरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।

चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥ २३ ॥

यथ्याह्वक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।

नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ २४ ॥

पक्वं प्रतिविषाहृद्गुमिशित्वक्स्वर्जिकोषणैः ।

ससूक्तैः पूरणात्तैलं रुक्सावश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥

कर्णनादे हितं तैलं सर्षपोत्थञ्च पूरणे ।

शुष्कमूलकखण्डानां क्षारो हिङ्गु महीषधम् ॥ २६ ॥

शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिशुरसाञ्जनम् ।

सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकौडिदसैन्धवम् ॥ २७ ॥

भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तामधुसूक्तं चतुर्गुणम् ।

मातुलुङ्गरसस्तादृक् कदलीस्वरसश्च तैः ॥ २८ ॥

पक्वं तैलं जयत्याशु सुकञ्चानपि पूरणात् ।

कण्डूक्लेदञ्च बाधिर्यं पूतीकर्णञ्च रुक्कमीन् ॥ २९ ॥

चारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।  
 अथ सुप्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥ ३० ॥  
 सशोफक्लेदयोर्मन्दस्रुतेर्वमनमाचरेत् ।  
 बाधिर्यं वर्जयेद्बालहृदयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥  
 प्रतिनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वैदैर्विशोधयेत् ।  
 कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥ ३२ ॥  
 समुक्तसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।  
 शोधनाद् रुक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥  
 क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्डां कफापहम् ।  
 नस्यादितद्वच्छोफेऽपि कटृणैश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥  
 कर्णसावोदितं कुर्यात्पूतिकृमिकर्णयोः ।  
 पूरणं कटृतैलेन विशेषात् कृमिकर्णके ॥ ३५ ॥  
 वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रधौ विद्रधिक्रिया ।  
 पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्त्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥ ३६ ॥  
 अर्शोऽर्बुदेषु नासावदामा कर्णविदारिका ।  
 कर्णविद्रधिवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥  
 पालीशोषेऽनिलश्रीत्रशूलवन्नस्यलेपनम् ।  
 खेदं च कुर्यात् खिन्नाञ्च पालीमुद्वर्तयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥  
 प्रियालबीजयष्ट्याह्वयगन्धायवान्वितैः ।  
 ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥  
 शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डजीवकैः ।  
 तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ४० ॥  
 कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।  
 आनूपमांसक्वाथे च पालीपोषणवर्द्धनम् ॥ ४१ ॥  
 पालीं क्षित्वातिसङ्घीणां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।  
 याप्येवं तन्त्रिकास्यापि परिपाटेऽप्ययं विधिः ॥ ४२ ॥

उत्पाते शीतलैर्लेपो जलीकोहृतशोणिते ।  
 जम्ब्वाम्रपल्लववलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥  
 मूधान्याम्बैः समञ्चिष्ठैः सकदम्बैः ससारिवैः ।  
 सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं विसर्पोक्तवृत्तानि च ॥ ४४ ॥  
 उन्नत्येऽभ्यञ्जनं तैलं गोधाकर्कवसान्वितम् ।  
 तालपत्राखगन्धार्कवाकूचीतिलसैन्धवैः ॥ ४५ ॥  
 सुरसालाङ्गलीभ्याञ्च सिद्धं तीक्ष्णञ्च नावनम् ।  
 दुर्विद्धेऽश्मन्तजम्ब्वाम्रपत्रक्वाथेन सेचितम् ॥ ४६ ॥  
 तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।  
 चूर्णैर्मधुकमञ्चिष्ठाप्रपुण्ड्राह्वनिशोद्धवैः ॥ ४७ ॥  
 लाक्षाविडङ्गसिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।  
 खिन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥  
 विडङ्गसारैरालिम्पेदुरभ्रीमूत्रकल्कितैः ।  
 कौटजेद्गुदकारञ्जवीजशम्याकवल्कलैः ॥ ४९ ॥  
 अथवाभ्यञ्जने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।  
 सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकात्रणे ॥ ५० ॥  
 छिन्नन्तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।  
 शुद्धासं लागयेत्क्षणे सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५१ ॥  
 अथ ग्रथित्वा केशान्तं कृत्वा छेदनलेखनम् ।  
 निवेश्य सन्धिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥ ५२ ॥  
 अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्तोतावगुण्ठितम् ।  
 सूत्रेणागाढशिथिलं बद्ध्वा चूर्णैरवाकिरन् ॥ ५३ ॥  
 शोणितस्थापनैर्ब्रह्ममाचारं चादिशेत्ततः ।  
 सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ५४ ॥  
 सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिसमस्थिरम् ।  
 सुवर्माणं सुरागञ्च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ ५५ ॥

जलशूकः स्वयंगुप्ता रजन्यौ वृहतीद्वयम् ।  
 अश्वगन्धावलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५६ ॥  
 मूलं कोशातकाश्वन्नरूपिकासप्तपर्णजम् ।  
 दुच्छुन्दरीकालसृतागृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥  
 जन्तूका जलजम्भा च तथा शावरकन्दकम् ।  
 एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५८ ॥  
 हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात्कर्णवर्द्धनम् ।  
 अथ कुर्याद्वयस्यस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥  
 छिन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यञ्च कपोलतः ।  
 त्वद्भांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥  
 सौव्येद् गण्डं ततः सूच्या सेविन्या पित्तुयुक्तया ।  
 नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्चीपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥  
 कपोलबन्धं सन्दध्यात्सौव्येन्नासाञ्च यद्वतः ।  
 नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥  
 आमृतैलेन सिक्त्वा तु पतङ्गमधुकाञ्जनैः ।  
 शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥  
 ततो मधुघृताभ्यक्तं बद्ध्वा चारिक्रमादिशेत् ।  
 ज्ञात्वावस्थान्तरं कुर्यात् सद्यो ब्रणविधिं ततः ॥ ६४ ॥  
 छिन्द्याद्रूढेऽधिकं मांसं नासोपान्ते च चर्मवत् ।  
 सौव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्द्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥  
 निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ।  
 नाडीयोगाद्दिनौष्ठस्य नासासन्धानवद्दिधिः ॥ ६६ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्त्रप्रजागरैः ।  
 नीचाल्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥  
 अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिवाष्पग्रहादिभिः ।  
 क्रुद्धा वातोत्वणा दोषा नासायां स्थानतां गताः ॥ २ ॥  
 जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं चयप्रदम् ।  
 तत्र वाताप्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ॥ ३ ॥  
 घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्कशिरोव्यथाः ।  
 कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ ॥ ४ ॥  
 स्वरसादञ्चिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ।  
 पित्तात्तृणाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः ॥ ५ ॥  
 नासाग्रपाको रूक्षोणस्ताम्रपीतकफस्रुतिः ।  
 कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥  
 माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लघना स्रुतिः ।  
 सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्दृष्टिशान्तिमान् ॥ ७ ॥  
 दुष्टं नासाशिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।  
 उरसः सुप्तताताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥  
 कण्डूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।  
 सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥  
 यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्सर्वेन्द्रियतापनः ।  
 साग्निसादज्वरश्वासकासोरः पार्श्ववेदनः ॥ १० ॥  
 कुप्यत्यकस्माद्बहुशो मुखदौर्गन्ध्यशोफक्तत् ।  
 नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ ११ ॥  
 पूयोपमासिता रक्तग्रथिता श्लेष्मसंस्रुतिः ।  
 मूर्च्छन्ति चात्र क्लमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ १२ ॥  
 पक्कलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं क्षवयोः शमः ।  
 श्लेष्मा सत्रिकणः पीतो ज्ञानञ्च रसगन्धयोः ॥ १३ ॥



तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रवृणादिभिः ।  
 वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थिनि ॥ १४ ॥  
 विघटितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।  
 निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवधुं स भृशह्रवः ॥ १५ ॥  
 शोषयद्वासिकास्रोतः कफञ्च कुरुतेऽनिलः ।  
 शूकपूर्णाभनासात्वं कच्छादुच्छसनं ततः ॥ १६ ॥  
 स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु जायते ।  
 नहत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ १७ ॥  
 निःश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्रोतसौ संवृते इव ।  
 पचेद्वासापुटे पित्तं त्वङ्गांसं दाहशूलवत् ॥ १८ ॥  
 स घ्राणपाकः स्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।  
 अच्छोजलोपमोऽजसं विशेषाद्भिश्चि जायते ॥ १९ ॥  
 कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्ध्वा स्रोतांस्यपीनसम् ।  
 कुर्यात् सघुर्घुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥ २० ॥  
 अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्वा तेन नासिका ।  
 अजसं पिच्छिलं पीतं पक्वं सिङ्घाणकं घनम् ॥ २१ ॥  
 रक्तेन नासादग्धेन वाह्यान्तः स्पर्शनासहा ।  
 भवेद्भ्रूमोपमोच्छ्वासा सा दौमिर्दहतीव च ॥ २२ ॥  
 तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् ।  
 श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥ २३ ॥  
 निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् ।  
 तत्पूयरक्तमास्थ्यातं शिरोदाहरजाकरम् ॥ २४ ॥  
 पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत् ।  
 कफं सशुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥ २५ ॥  
 अर्शोऽर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्यथायथम् ।  
 सर्वेषु कच्छाच्छसनं पीनसः प्रततं क्षवः ॥ २६ ॥

सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ।  
अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दृष्टपीनसम् ॥ २७ ॥

### विंशोऽध्यायः ।

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सर्वेषु पीनसेष्वादी निवातागारगो भवेत् ।  
स्नेहनस्वेदवमनधूमगण्डूषधारणम् ॥ १ ॥  
वासो गुरूणां शिरसः सुघनं परिवेष्टनम् ।  
लघुस्त्रलवणं स्निग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥  
धन्वमांसगुड़चीरचणकत्रिकटूत्कटम् ।  
यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ॥ ३ ॥  
बालमूलकजो यूषः कुलत्थोत्थञ्च पूजितः ।  
कवीर्णां दशमूलास्त्रु जीर्णां वा वारुणीं पिबेत् ॥ ४ ॥  
जिघ्रेच्चोरकतर्कारीवचाजाज्यपकुञ्चिकाः ।  
व्योषतालीसचविकातिन्तिडौकास्त्रवेतसम् ॥ ५ ॥  
साम्यजाजीद्विपलिकात्वगेलापत्रपादिकम् ।  
जीर्णाद्गुडात्तुलार्द्धेन पक्वेन वटकीकृतम् ॥ ६ ॥  
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ।  
शताह्वात्वग्बलामूलं श्योनाकैरण्डबिल्वजम् ॥ ७ ॥  
सारग्वधं पिबेद्भूमं वसाज्यमदनाऽन्वितम् ।  
अथवा सघृतान् सक्तून् कृत्वा मल्लकसम्पुटे ॥ ८ ॥  
त्यजेत् स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम् ।  
पिबेद्दातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥  
पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ।  
स्वेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सासर्दितोदिताम् ॥ १० ॥

- पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।  
परिषेकात् प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥  
धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयष्टिविल्वकैः ।  
क्षीरे दशगुणे तैलं नावनं सनिशैः पचेत् ॥ १२ ॥  
कफजे लङ्घनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः ।  
सत्तारं वा घृतं पीत्वा वमेत् पिष्टैस्तु नावनम् ॥ १३ ॥  
वस्ताम्बुना पटुव्योषवेल्लवत्सकजौरकैः ।  
कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥  
यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन् पायवेद्दुष्टपीनसे ।  
व्योषोरुवुक्कमिजिद् दारुमाद्रीगदे गुदम् ॥ १५ ॥  
वार्त्ताकबीजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्यकः ।  
अग्निमन्थस्य पुष्पाणि पीलुशिशुफलानि च ॥ १६ ॥  
अश्वविड्मसूत्राभ्यां वस्तिमूत्रेण चैकतः ।  
क्षौमगर्भां कृतां वर्त्तिं धूमं घ्राणास्यतः पिबेत् ॥ १७ ॥  
क्षवधौ पुटपाकाख्ये तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।  
शुण्ठीं कुष्ठकणावेल्लद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ १८ ॥  
साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।  
नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥  
स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेऽप्ययं विधिः ।  
पाके दौप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादिसंस्मृतौ ॥ २० ॥  
कफपीनसवत् पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।  
लाक्षाकरञ्जमरिचवेल्लहिङ्गुकरुणागुडैः ॥ २१ ॥  
अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद्दमने कृते ।  
शिशुसिंहीनिकुम्भीनां वीजैः सव्योषसैन्धवैः ॥ २२ ॥  
सवेल्लसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।  
पूयरक्ते नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥

अतिप्रवृद्धे नाडीवह्वर्धेष्वर्शोऽर्बुदेषु च ।

निकुम्भकुम्भसिन्धूयमनोह्वालकणाग्निकैः ॥ २४ ॥

कल्कितैर्घृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्त्तिं प्रवेशयेत् ।

शिम्ब्रादि नावनं चात्र पूतिनासोऽपि तं भजेत् ॥ २५ ॥

### एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।

माषसूपदधिचीरसुक्तेक्षुरसफाणितम् ॥ १ ॥

अवाक् शय्या च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् ।

धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितञ्च शिराव्यधम् ॥ २ ॥

क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखे गदान् ।

तत्र खण्डीष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥

ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।

दाह्येते परिपाद्येते परुषासितकर्कशौ ॥ ४ ॥

पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ।

पिटिकाभिर्महाक्लेदावाशु पाकौ कफात्पुनः ॥ ५ ॥

शीतासहौ गुरु शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ।

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्त्रावपिच्छिलौ ॥ ६ ॥

अकस्मान् स्नानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ७ ॥

खर्जूरसदृशं चात्र चीणे रक्तोऽर्बुदं भवेत् ।

मांसपिण्डोपमौ मांसात्स्यातां मूर्च्छत्कमी क्रमात् ॥ ८ ॥

तैलाभश्चयथुक्तेदौ सकण्डी मेदसा मृदु ।

क्षतजाववदीर्यते पाद्येते चासकृत्पुनः ॥ ९ ॥

ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूली दशनच्छदी ।  
 जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥  
 गण्डालजो स्थिरः शोफो गण्डे दाहज्वरान्वितः ।  
 वातादुष्णसहा दन्ताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ ११ ॥  
 दाह्यन्त इव शूलेन शीताख्यो दालनश्च सः ।  
 दन्तहर्षे प्रवातास्त्रशीतभक्ष्याक्षमा द्विजाः ॥ १२ ॥  
 भवन्त्यन्वाशनेनैव सरुजाश्चलिता इव ।  
 दन्तभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥  
 चालञ्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ।  
 करालः सुकरालानां दशनानां समुद्भवः ॥ १४ ॥  
 दन्ताधिकोऽधिदन्ताख्यः स चोक्तः खलु वर्द्धनः ।  
 जायते जायमानेऽतिरुक् जाते तत्र शाम्यति ॥ १५ ॥  
 अधावनाम्बलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ।  
 पूतिगन्धः स्थिरीभूतः शर्करा सोऽप्युपेक्षितः ॥ १६ ॥  
 शातयत्यणुशो दन्ताल्कपालानि कपालिका ।  
 श्यावः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैर्द्विजाः ॥ १७ ॥  
 समूलं दन्तमाश्रित्य दौषैरुत्त्वणमारुतैः ।  
 शोषिते मन्त्रि शुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते ॥ १८ ॥  
 पूतित्वात् क्लमयः सूक्ष्मा जायन्ते जायते ततः ।  
 अहेतुमौव्रार्तिशमः संसंरम्भोऽसितञ्चलः ॥ १९ ॥  
 प्रभूतपूयरक्तस्तु स चोक्तः क्लमिदन्तकः ।  
 श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहन्त्यसमहेतुकम् ॥ २० ॥  
 शीथ्यन्ते दन्तमांसानि मृदुक्लिन्नासितानि च ।  
 शीतादोऽसौ उपकुशः पाकः पित्तामृगुद्भवः ॥ २१ ॥  
 दन्तमांसानि दह्यन्ते रक्तान्युत्सेदवन्त्यतः ।  
 कण्डूमन्ति सवन्यस्रमाधायन्तेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥

चला मन्दरुजो दन्ताः पूतिवक्त्रञ्च जायते ।  
 दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो वदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥  
 कफास्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुष्पुटः ।  
 दन्तमांसे मलैः सास्रैर्वाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ॥ २४ ॥  
 सरुग्दाहः सवेद्भिन्नः पूयासं दन्तविद्रधिः ।  
 श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥  
 लालास्रावी ससुषिरो दन्तमांसप्रशातनः ।  
 ससन्निपातज्वरवान् सपूयर्धिरस्रुतिः ॥ २६ ॥  
 महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ।  
 दन्तान्ते कीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ॥ २७ ॥  
 प्रतिहन्यभ्यवहृतिं श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ।  
 घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ॥ २८ ॥  
 यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च सविदर्भोऽभिघातजः ।  
 दन्तमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ २९ ॥  
 अन्तस्तस्यास्रवन् दोषः सूक्ष्मां सञ्जनयेद्दतिम् ।  
 पूयं मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥ ३० ॥ •  
 ताः पुनः पञ्च विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ।  
 शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥  
 जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्गुरैश्चिता ।  
 शाल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहुला गुरुः ॥ ३२ ॥  
 कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तम्भकदुन्नतः ।  
 मत्स्यगन्धिर्भवेत्पक्वः सोऽलसो मांसशातनः ॥ ३३ ॥  
 प्रबन्धनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ।  
 साङ्गुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तम्भवान् खरः ॥ ३४ ॥  
 अधिजिह्वः सरुक्कण्डूर्वाक्याहारविघातकृत् ।  
 तादृग्वोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥

तालुमांसेऽनिलाद्दुष्टे पिटिकाः सरुजः खराः ।  
 बह्व्यो घनाः स्रावयुक्तास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ ३६ ॥  
 तालुमूले कफात्क्रामात् मत्स्यवास्तिनिभो मृदुः ।  
 प्रलम्बः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥  
 कण्ठोपरोधस्तृट्कासवमिक्तद्वलशुण्डिका ।  
 तालुमध्ये निरुग्मांसं संहतं तालुसंहतिः ॥ ३८ ॥  
 पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छययुर्वुदम् ।  
 कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥  
 कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुष्पुटो नीरुजः स्थिरः ।  
 पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयासावी महारुजः ॥ ४० ॥  
 वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्वयः ।  
 जिह्वाप्रबन्धजाः कण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥  
 मांसाङ्गुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।  
 कण्ठास्यशोषकृद् वातात् सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ ४२ ॥  
 पित्ताज्ज्वरोषाढरमोहकण्ठधूमायनान्विता ।  
 क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्त्तिरागिणी स्पर्शनासहा ॥ ४३ ॥  
 कफेन पिच्छिला पाण्डुः असृजा स्फोटकाचिता ।  
 तप्ताङ्गारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥  
 गन्धौरपाका निचयात्सर्वलिङ्गसमन्विता ।  
 दोषैः कफोल्बणैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ॥ ४५ ॥  
 शूककण्ठकवत्कण्ठे शालूको मार्गरोधनः ।  
 वृन्दो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद् गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥  
 हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः ।  
 पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनस्तुण्डिकेरिका ॥ ४७ ॥  
 बाह्यान्तः श्वययुर्वोरो गलमार्गार्गलोपमः ।  
 गलौघो मूर्ध्वगुरुतातन्द्रालालाज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

वलयं नातिरुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ।

मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाल्परुक् ॥ ४९ ॥

कच्छोच्छासाभ्यवहतिः पृथुमूलो गलायुक् ।

भूरिमांसाङ्गुराहता तीव्रदृज्वरमूर्धरुक् ॥ ५० ॥

शतघ्नी निचिता वर्त्तिः शतघ्नी वातिरुक्करी ।

ध्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥

पूतिपूयनिभस्त्रावी श्लयथुर्गलविद्रधिः ।

जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं श्लयथुं मलाः ॥ ५२ ॥

जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद् गलार्बुदम् ।

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगण्डो भवेत् वह्निः ।

वर्द्धमानः स कालेन मुष्कवल्लम्बते निरुक् ॥ ५३ ॥

कृष्णोऽरुणो वा तोदाब्धः स वातात् कृष्णराजिमान् ।

दृढस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ ५४ ॥

स्थिरः सवर्णः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ।

दृढस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ ५५ ॥

मेदसः श्लेष्मवद्धानिवृद्धोः सोऽनु विधीयते ।

देहदृढिश्च कुरुते गले शब्दं स्वरैऽल्पताम् ॥ ५६ ॥

श्लेष्मरुद्धाऽनिलगतिः शुष्ककण्ठो हतस्वरः ।

ताम्यन् प्रसक्तं श्वासिति येन स स्वरहानिलात् ॥ ५७ ॥

करोति वदनस्यान्तर्ब्रणान् सर्वसरोऽनिलः ।

सञ्चारिणोऽरुणान् रूक्षानोष्ठौ ताम्ब्रौ चलत्वचौ ॥ ५८ ॥

जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कण्ठकाचिता ।

विदृणोति च कच्छेण मुखपाको मुखस्य च ॥ ५९ ॥

अधः प्रतिहतो वायुरशीगुल्मकफादिभिः ।

अधिजिह्वं वक्तदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ ६० ॥

तादृगेवोपज्जित्तजे पाके दाहोषे तित्त्वक्तता ।



चारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥  
 कफजे मधुरास्यत्वं कण्डू मत्पिच्छिला व्रणाः ।  
 अन्तःकपोलमात्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्बुदम् ॥ ६२ ॥  
 कुर्यात् तत्पाटितं क्षिन्नं मृदितञ्च विवर्द्धते ।  
 मुखपाको भवेत्सास्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥  
 पूत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्विषः ।  
 श्रोष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ॥ ६४ ॥  
 वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ।  
 एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ ६५ ॥  
 अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात् तेष्वनुपक्रमाः ।  
 करालौ मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि जलाहिना ॥ ६६ ॥  
 कच्छपस्तालुपिटिका गलौघः सुषिरो महान् ।  
 स्वरघ्नोर्ध्वगदः श्वावः शतघ्नो वलयालसाः ॥ ६७ ॥  
 नाद्योष्ठकोपनिचयात् रक्ताक्षर्वैश्च रोहिणी ।  
 दशने स्फुटिते दन्तभेदः पक्वोपजिह्विका ॥ ६८ ॥  
 गलगण्डः स्वरभ्रंशः कच्छोच्छासोऽतिवत्सरः ।  
 प्राप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ ६९ ॥

### द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।  
 वण्डोष्ठस्य विलिख्यान्ती स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ।  
 श्ठीज्योतिष्मतीरोध्रश्चावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥  
 गटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ।  
 तस्यश्च तैलं वातघ्नमधुरस्कन्धसाधितम् ॥ २ ॥  
 महास्नेहेन वातौष्ठे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः ।  
 वधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥ ३ ॥

यद्याह्वचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम् ।

नाद्योष्ठं स्वेदयेद्गुग्गुसिद्धैरेरण्डपल्लवैः ॥ ४ ॥

खण्डौष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ।

पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलीकोभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥

रोध्रसर्ज्जरसचौद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।

गुडूचीयष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने घृतम् ॥ ६ ॥

पित्तविद्रधिवञ्चात्र क्रिया शोणितजेऽपि च ।

इदमेव भवेत्कार्यं कर्म्मौष्ठे तु कफोत्तरे ॥ ७ ॥

पाठाचारमधुव्योषैर्हृतास्रं प्रतिसारणम् ।

धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥ ८ ॥

खिन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्नेदोजमग्निना ।

प्रियङ्गुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥

सचौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलावुदे ।

अवगाढेऽतिवृद्धे वा चारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

आमाद्यवस्थास्त्रलर्जीं गण्डे शोफवदाचरेत् ।

खिन्नस्य शीतदन्तस्य पालीं विलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥

तैलेन प्रतिसार्या च सचौद्रघनसैन्धवैः ।

दाडिमत्वग्वरातार्क्ष्यकान्ताजम्बास्थिनागरैः ॥ १२ ॥

कवलः क्षीरिणां काथैरणुतैलञ्च नावनम् ।

दन्तहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥

तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गण्डूषधारणम् ।

सस्त्रेहं दशमूलाम्बु गण्डूषः प्रचलद् द्विजे ॥ १४ ॥

तुत्यरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तङ्गपटुघर्षणम् ।

क्षिग्धाः शील्या यथावस्थं नस्यान्नकवलादयः ॥ १५ ॥

अधिदन्तकमालिप्तं यदा चारेण जर्जरम् ।

कमिदन्तमिवोत्पाद्य तद्वञ्चोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥

धनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।  
 अहिंसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥  
 चारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।  
 कपालिकायामप्येवं हर्षीक्तञ्च समाचरेत् ॥ १८ ॥  
 जयेद्विस्त्रावणैः खिन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।  
 स्निग्धैश्चालेपगण्डूषणस्याहारैश्चलापहैः ॥ १९ ॥  
 गुडेन पूरणं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।  
 सप्तच्छदार्कचीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥  
 हिङ्गुकट्फलकासीसखर्जिकाकुष्ठवेज्जम् ।  
 रजोरुजं जयत्याशु वस्त्रस्यं दशने धृतम् ॥ २१ ॥  
 गण्डूपं धारयेत्तैलमेभिरेव च साधितम् ।  
 काथैर्वा युक्तमेरण्डद्विव्याघ्रीभूकदम्बजैः ॥ २२ ॥  
 क्रियायोगैर्वहुविधैरित्यशान्तरुजं भृशम् ।  
 दृढमप्युद्धरेदन्तं पूर्वं मूलादिमोक्षितम् ॥ २३ ॥  
 सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ।  
 तैलं सयथ्याह्वरजो गण्डूषो मधुना ततः ॥ २४ ॥  
 ततो विदारियथ्याह्वमृङ्गाटककसेरुभिः ।  
 तैलं दशगुणचौरं सिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ २५ ॥  
 कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।  
 नोद्धरेच्चोत्तरं दन्तं बह्वपद्रवकृद्धि सः ॥ २६ ॥  
 एषामप्युद्धृतैः स्निग्धः स्वादुः शीतः क्रमो हितः ।  
 विस्त्रावितास्त्रे शीतादे सचौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥  
 मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलिनीतार्क्ष्यनागरैः ।  
 तत्काथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥  
 दन्तमांसान्युपकुशे खिन्नान्युष्णाम्बुधारणैः ।  
 मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥

ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमण्डमधुद्रुतैः ।

लाक्षाप्रियङ्गुपत्तङ्गलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥

सकुष्ठशुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाञ्जनैः ।

सुखोष्णो घृतमण्डोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥

घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।

दन्तपुष्पुटके स्विन्नच्छिन्नभिन्नविलिखिते ॥ ३२ ॥

यथ्याहस्वर्ज्जिकाशुण्ठीसैन्धवैः प्रतिसारणम् ।

विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥

घर्षणं कटुकाकुष्ठहृश्चिकालीयवोद्भवैः ।

रक्षेत्पाकं हिमैः पक्कः पाव्या दाह्योऽवगाढकः ॥ ३४ ॥

सौषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।

रोध्रमुस्तमिशिश्रेष्ठातार्क्ष्यपत्तङ्गकिंशुकैः ॥ ३५ ॥

सकट्फलैः कषायैश्च तेषां गण्डूष इष्यते ।

यष्टीरोध्रोत्पलानन्तासारिवागरूचन्दनैः ॥ ३६ ॥

सगैरिकसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।

छित्त्वाधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥

वचातेजावतीपाठास्वर्ज्जिकायवशूकजैः ।

पटोलनिम्बत्रिफलाकषायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥

विदर्भं दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ।

क्षावं युञ्ज्यात्ततो नस्यं गण्डूषादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥

संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः ।

नाडीं दन्तानुगां दन्तं समुद्धृत्याग्निना हरेत् ॥ ४० ॥

कुक्षां नैकगतिं पूर्णां मदनेन गुडेन वा ।

धावनं जातिमदनखदिरस्वादुकण्टकैः ॥ ४१ ॥

क्षीरिवृक्षाम्बु गण्डूषो नस्यं तैलं च तत्कृतम् ।

कुर्याद्वातीष्ठकोपित्तं कण्टकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥

जिह्वायां पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरे स्तुते ।  
 प्रतिसारणगण्डूषणावनं मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥  
 तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्पपत्रूषणादिभिः ।  
 नवे जिह्वालसेऽप्येवं तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥  
 उन्नम्य जिह्वामाकृष्टां बडिशेनाधिजिह्विकाम् ।  
 हृदयेऽन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥  
 उपजिह्वां परिस्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।  
 कफघ्नैः शुण्डिका साध्या नस्त्रगण्डूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥  
 ऐर्वाह्वीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम् ।  
 षयं निरिष्टं जिह्वाया वडिशायवल्बितम् ।  
 हृदयेऽन्मण्डलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।  
 हृदयेऽत्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हीने व्याधिर्विवर्द्धते ॥ ४८ ॥  
 मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटुबटैः ।  
 जिह्वायां सपटुघोद्रेघर्षणं कवलः पुनः ॥ ४९ ॥  
 कटुकातिविषापाठानिम्बरास्त्रावचाम्बुभिः ।  
 सङ्घाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥  
 अपक्वे तालुपाके तु कामीसचौद्रतार्क्ष्यजैः ।  
 घर्षणं कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥  
 पक्वेऽष्टापदवद्भिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।  
 हृषनिम्बपटोलाद्यैस्त्रिभैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥  
 तालुशोषे त्वष्टणस्य सर्पिर्हत्तरभक्तिकम् ।  
 कणाशुण्ठीशृतं पानमस्त्रैर्गण्डूषधारणम् ॥ ५३ ॥  
 धन्वमांसरसाः स्रिग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।  
 कण्ठरोगेष्वसृङ्घोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥  
 काथः पानञ्च दार्वीत्वग्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजैः ।  
 हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ५५ ॥

श्रेष्ठाव्योषयवत्तारदावींद्दीपिरसाञ्जनैः ।

सपाठातेजिनीनिम्बैः सूक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥

कवलो गुटिका चात्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।

निचुलं कटभीमुस्तं देवदारुमहौषधम् ॥ ५७ ॥

वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोऽर्तिशोफहा ।

अथान्तर्बाह्यतः स्विन्नां वातरोहिणिकां लिखेत् ॥ ५८ ॥

अङ्गुलीशस्त्रकेणाशु पटुयुक्तनखेन वा ।

पञ्चमूलाम्बुकवलस्तैलं गण्डूषनावनम् ॥ ५९ ॥

विस्त्राव्य पित्तसम्भूतां सिताचौद्रप्रियङ्गुभिः ।

घर्षेत्सरोध्रपत्तङ्गैः कवलः कथितैश्च तैः ॥ ६० ॥

द्राक्षापरूपककाथीं हितश्च कवलग्रहे ।

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायाससम्भवाम् ॥ ६१ ॥

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।

नस्यगण्डूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

अपामार्गफलश्वेतादन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥

विद्रधौ स्राविते श्रेष्ठारोचनातार्क्ष्यगैरिकैः ।

सरोध्रपटुपत्तङ्गकणैर्गण्डूषघर्षणे ॥ ६४ ॥

गलगण्डः पवनजः स्विन्ना निस्सुतशोणितः ।

तिलैर्वीजैश्चलट्टोमाप्रियालक्षणसम्भवैः ॥ ६५ ॥

उपानाह्नो ब्रणे रुढे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ।

शिशु तिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥

कालामृतार्कमूलैश्च पुष्यैश्च करहाटजैः ।

एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काञ्चिकेन वा ॥ ६७ ॥

गुडूचीनिम्बकुटजहंसपादीबलादयैः ।

साधितं पाययेत्तैलं सङ्गणादेवदारुभिः ॥ ६८ ॥

कर्त्तव्यं कफजेऽप्येतत् स्वेदविस्त्रापने त्वति ।  
 लेपोजगन्धातिविषाविशल्यासविषाणिकाः ॥ ६८ ॥  
 गुञ्जालावुशुकाद्वाद्य पलाशचारकल्किताः ।  
 मूत्रमृतं हठचारं पक्का कोद्रवभुक् पिबेत् ॥ ७० ॥  
 साधितं वल्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपञ्चकैः ।  
 कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥  
 मेदोभवे शिरां विध्येत् कफघ्नञ्च विधिं भजेत् ।  
 अमनादिरजश्चैनं प्रातर्मूर्ध्नेण पाययेत् ॥ ७२ ॥  
 अशान्ती पाटयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत् ।  
 मुखपाकेषु सञ्चौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ७३ ॥  
 कथितास्त्रिफलापाठामृद्दीका जातिपल्लवाः ।  
 निष्टेव्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽयवा ॥ ७४ ॥  
 मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्टे लाः प्रतिसारणम् ।  
 तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ७५ ॥  
 पित्तास्रे रक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः ।  
 लिखेच्छाखादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ७६ ॥  
 यथादोषोदयं कुर्यात् सन्निपाते चिकित्सितम् ।  
 नवेऽवुटे त्वसंवृद्धे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥  
 खजिकानागरचौद्रैः ज्ञाथो गरुडूष इत्थते ।  
 गुडूचौनिम्बकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥  
 यवान्नभुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यङ्गंस्तथाचरेत् ।  
 वमिते पूतिवदने धूमस्तौक्ष्णः सनावनः ॥ ७९ ॥  
 समद्वाधातकीरोध्रफलिनौपद्मकैर्जलम् ।  
 धावनं वदनस्यान्तसूर्णितैरवचूर्णनम् ।  
 शीतादोषकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ॥ ८० ॥  
 त्रयद्वीपिकिराततिक्तयथ्याह्वसिद्दार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावशूकवृक्षाम्बकाम्बायिमवेतसाश्च ॥ ८१ ॥

अश्वत्थजम्बूअधनञ्जयत्वक्त्वक् चाहिमारात् खदिरस्य सार  
क्वाथेन तेषां घनतां गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुट्टिका विधेयाः ॥ ८२ ॥

ता धारिता घ्नन्ति मुखेन नित्यं  
कण्ठीठताल्वादिगदान् मुक्तञ्चान् ।

विशेषतो रोहिणिकास्यशोष-

गन्धान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥

खदिरतुलामम्बुघटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।

चन्दनजोऽङ्गकुकुङ्कुमपरिपेलववालकोशीरैः ॥ ८४ ॥

सुरतररोघ्नद्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपद्मकविडङ्गैः ।

सृक्कानतनखकट्फलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपतङ्गैः ॥ ८५ ॥

तैलप्रस्थं विपचेत् कर्षांशैः पाननस्थगण्डूषैस्तत् ।

हृत्वास्ये सर्वगदान् जनयति गाध्रीं दृशं श्रुतिञ्च वाराहीम् ॥

उद्वर्त्तितञ्च प्रपुन्नाटरोघ्नदावींभिरभ्यक्तमनेन वक्तम् ।

निर्व्यङ्गनीलीमुखदूषिकादि सञ्जायते चन्द्रसमानकान्ति ॥ ८६ ॥

पलशतं बाणात्तोयघटे पक्त्वा रसेऽस्मिञ्च पलादिकैः ।

खदिरजम्बू यथ्यानन्ताम्बूरहिमारनीलोत्पलान्वितैः ॥ ८८ ॥

तैलप्रस्थं पाचयेच्छुष्यपिष्टैरेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ।

रोगान् सर्वान् हन्ति वक्तो विशेषात्स्यैर्यं धत्ते दन्तपंक्तेश्चलाया

खदिरसाराद् वे तुले पचेदल्कात्तुलां चारिमेदसः ।

घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः क्वाथनाद् घने ॥ ९० ॥

आक्षिप्तं क्षिपेत्सूक्ष्मं रजः सेव्याम्बुपत्तङ्गैरिकम् ।

चन्दनद्वयोघ्नपुण्ड्राह्ने यथ्याह्वलाक्षान्नद्वयम् ॥ ९१ ॥

धातकीकट्फलदिनिशात्रिफलाचतुर्जातयोऽङ्गकम् ।

मुस्तामञ्जिष्ठान्यग्रोधप्ररोहमांसीयवासकम् ॥ ९२ ॥

पद्मकैलेयसमङ्गाश्च शीते तस्मिंस्तथा पालिकां पृथक् ।



तिपत्रिकां सजातीफलां सहलवङ्गकङ्कोक्तकाम् ॥ ८३ ॥

गुटिकाशुभ्रसुरभिकपूरकुडवं च तत्रावपेक्षतः ।

परयेद्गुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्गदापहाः ॥ ८४ ॥

पथौषधव्यत्यययोजनेन तैलं पचेत्कल्पनयाऽनयैव ।

दास्यरोगोद्भृतये तदाहुर्दन्तस्थिरत्वे त्विदमेव मुख्यम् ॥ ८५ ॥

दिरेणैता गुटिकास्तैलमिदं वारिमेदसा प्रथितम् ।

नुशीलयन् प्रतिदिनं स्वस्थोऽपि दृढहिजो भवति ॥ ८६ ॥

द्रागुडूचीसुमनःप्रवालदावीयदासत्रिफलाकषायः ।

पौद्रेण युक्तः कवलघ्नोऽयं सर्वाभयान् वक्त्रगतान्निहन्ति ॥ ८७ ॥

पाठादावीत्वक्कुष्ठमुस्तासमङ्गा-

तिक्तापीताङ्गारोभ्रतेजोवतीनाम् ।

चूर्णः सञ्जीवो दन्तमांसार्तिकण्डू-

पाकसावाणां नाशनो वर्षणेन ॥ ८८ ॥

गृहधूमतास्य पाठाव्योषचाराम्बयोवरातेजोह्वैः ।

मुखदन्तगलविकारे सञ्जीवः कालको विधार्थ्यचूर्णः ॥ ८९ ॥

दावीत्वक्सिन्धूद्भवमनःशिलायावशुकहरितालैः ।

घार्यः पीतकचूर्णो दन्तास्रगलामये समध्वाज्यः ॥ ९० ॥

द्विचारधूमवरापञ्चपटुव्योषवेङ्गगिरितास्यैः ।

गाम्बूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नी रसक्रियैषा ॥ ९०१ ॥

गाम्बूत्रकथनविलीनविषहाणां

पथानां जलमिश्रिकुष्ठभावितानाम् ।

अत्तारं नरमणवोऽपि वक्त्ररोगाः

श्रोतारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः ॥ ९०२ ॥

सच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।

अङ्गारजद्रुमचन्दनैश्च क्वाथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ ९०३ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-

• त्रायन्तितिक्तादिनिशामृतानाम् ।

पौतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखस्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ १०४ ॥

स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतः सगैरिकः ।

आस्यस्थः समधुर्वक्त्रपाकनाडीव्रणापहः ॥ १०५ ॥

पटोलनिम्बयथ्याह्ववासाजात्यरिमेदसाम् ।

खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकल्पना ॥ १०६ ॥

खदिरायोवरापार्थमदयन्त्यहिमारकैः ।

गण्डूषोऽम्बुशृतैर्धार्यो दुर्बलद्विजशान्तये ॥ १०७ ॥

मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ।

तस्मात्तेषामसकृद् रुधिरं विस्त्रावयेद्दुष्टम् ॥ १०८ ॥

कायशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुकतित्ताः ।

प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ १०९ ॥

यवहृणधान्यं भक्तं विदलैः चारोषितैरपस्त्रेहाः ।

यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यत्क्षेपनाशाय ॥ ११० ॥

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुन्वन्ते प्रमादवतः ।

कण्ठामयाश्चिकित्सितमतोदृतं तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥

## त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः शिररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

धूमातपतुषाराम्बुक्रीडातिस्वप्नजागरैः ।

उत्स्वेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।

उपधानमृजाभ्यङ्गद्वेषाधः प्रततेक्षणैः ॥ २ ॥

असात्मग्रन्थदुष्टामभाष्यादौश्च शिरोगताः ।

जनयन्त्यामयान् दोषास्तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥

निस्तुद्यो ते भृशं शङ्खौ घाटा सन्निवृत्ते तथा ।  
 भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥  
 बाध्येते खनतः श्रात्रे निःकृष्यत इवाक्षिणी ।  
 घूर्णतीव शिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ॥ ५ ॥  
 स्फुरत्यतिशिराजालं कन्दराहनुसंग्रहः ।  
 प्रकाशासहता घ्राणस्त्रावोऽकस्मात् व्यथाशमौ ॥ ६ ॥  
 मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबन्धैश्च जायते ।  
 शिरस्तापोऽयमर्द्धं तु मूर्ध्निः सोऽर्द्धावभेदकः ॥ ७ ॥  
 पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।  
 अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥  
 शिरोऽभितापे पित्तोत्थे शिरो धूमायनं ज्वरः ।  
 स्नेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥  
 अरुचिः कफजे मूर्ध्नि गुरुस्तिमितशीतता ।  
 शिरानिस्पन्दतालस्यं रगमन्दाङ्गप्रधिका निशि ॥ १० ॥  
 तन्द्राशूनाक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयने वमिः ।  
 रक्तात्पित्ताधिकरुजः सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥  
 सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ।  
 कोपिते सन्निपाते च जायन्ते मूर्ध्नि जन्तवः ॥ १२ ॥  
 शिरसस्ते पिबन्तोऽस्रं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।  
 चित्तविभ्रंशजननीज्वरः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥  
 रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुटनपूतिताः ।  
 कपाले तालुशिरसो कण्डूः शोषप्रमौलकः ॥ १४ ॥  
 ताम्नाच्छसिङ्घाणकता कर्णनादश्च जन्तुजे ।  
 वातोत्खणाः शिरः कम्पं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १५ ॥  
 पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शङ्खे शोफः सशोणितैः ।  
 तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरदृग्भ्रमाः ॥ १६ ॥

तित्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारौ स शङ्कः ।  
 त्त्रिरात्रात् जीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ १७ ॥  
 पित्तानुबद्धः शङ्काक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।  
 रुजं सस्यन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥  
 आमध्याङ्गं विवर्द्धिष्णुः क्षुद्रतः सा विशेषतः ।  
 अन्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥  
 सूर्यावर्त्तः स इत्युक्ता दशरोगाः शिरोगताः ।  
 शिरस्येवञ्च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥  
 कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।  
 सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ २१ ॥  
 यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटिकावुदविद्रधीन् ।  
 कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः ॥ २२ ॥  
 कङ्कुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररुषिकाः ।  
 कण्डूकुशच्युतिस्वापरीच्यकृत् स्फुटनं त्वचः ॥ २३ ॥  
 सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्द्वारुणकन्तु तत् ।  
 रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥ २४ ॥  
 प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।  
 रोमकूपान् रुणद्धस्य तेनान्येषामसम्भवः ॥ २५ ॥  
 तदिन्द्रलुप्तं रूढ्याञ्च प्राहुश्चाचेति चापरे ।  
 खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥  
 सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात् खिन्नशिराहृता ।  
 कफाह्वनत्वग्वर्णांश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ २७ ॥  
 दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।  
 दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥  
 शोकत्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।  
 केशान् सदोषः पचति पलितं सम्भवत्यतः ॥ २९ ॥

तदातात् स्फुटितं श्यावं खर रुचं जलप्रभम् ।  
 पित्ताक्षदाहं पीताभं कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् ॥ ३० ॥  
 स्थूलं सुशुक्तं सर्वैस्तु विद्याद्वयामिश्रलक्षणम् ।  
 शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥  
 असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।  
 शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ ३२ ॥

### चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।  
 घृताभ्यक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोनुपः ॥ १ ॥  
 माषान् मुद्गान् कुलत्थान् वा तद्वत् खादेदघृतान्वितान् ।  
 तैलं तिलानां कल्कं वा चीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥  
 पिण्डोपनाहस्त्रेदाद्य मांसधान्यकृता हिताः ।  
 वातघ्नदशमूलादिसिद्धचीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥  
 स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरः श्रवणतर्पणम् ।  
 वरणादौ गणे क्षुप्ते चीरमर्होदकं पचेत् ॥ ४ ॥  
 चीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ।  
 ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ॥ ५ ॥  
 वर्गेऽत्र पक्वं चीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।  
 कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥  
 नस्यमुष्णाम्बुपिष्टानि सर्वमूर्ध्वरुजापहम् ।  
 शर्कराकुड्मुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥  
 प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचन्दनैः ।  
 वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चास्त्रिभ्रवसेचयेत् ॥ ८ ॥  
 इत्यशान्तौ चक्षे दाहः कफे चोष्णं यथोदितम् ।

अर्द्धावभेदकेऽप्येषा यथादोषान्वया क्रिया ॥ ९ ॥  
 शिरोषवीजापामार्गमूलं नस्यं विडान्वितम् ।  
 स्थिरारसो वा लेपे तु प्रपुन्नाटोऽस्त्रकस्त्रितः ॥ १० ॥  
 सूर्यावर्त्तं तु तस्मिंस्तु शिरयापहरेदसृक् ।  
 शिरोऽभितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ११ ॥  
 शीताः शिरोमुखालेपसेकशोधनवस्तयः ।  
 जीवनीयशृतोशीरसर्पिषी पाननस्ययोः ॥ १२ ॥  
 कर्त्तव्यं रक्तजेऽप्येतत् प्रत्याख्याय च शङ्खके ।  
 श्लेष्माभितापैर्जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥  
 स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूचतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।  
 शस्यन्ते चोपवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥  
 कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।  
 मत्ताः शोणितगन्धेन निर्यान्ति घ्राणवक्त्रयोः ॥ १५ ॥  
 सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ।  
 विडङ्गस्वर्जिकादन्तीहिङ्गुगामूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥  
 कटुनिम्बेऽङ्गुदीपीलुतैलं नस्यं पृथक् पृथक् ।  
 अजामूत्रद्रुतं नस्ये कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥  
 पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद् धूमं नावनभेषजैः ।  
 कृमिभिः पौतरक्तत्वाद्रक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥  
 वाताभितापविहितः कम्पे दाहादिना क्रमः ।  
 नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥  
 वातव्याधिक्रियां पक्वे कर्मविद्रधिचोदितम् ।  
 आमपक्वे यथायोग्यं विद्रधिपिटिकाबुदे ॥ २० ॥  
 अरूं षिकाजलौकोभिर्हृतास्त्रा निम्बवारिणा ।  
 सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिम्पेदश्वशकद्रसैः ॥ २१ ॥  
 पटोलनिम्बपत्रैर्वा सहारद्वैः सुकस्त्रितैः ।

गोमूत्रजीर्णपिण्याककवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥  
 कपालभृष्टं कुष्ठं वा घूर्णितं तैलसंयुतम् ।  
 रूषिकालेपनं कण्डूच्छेददाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥  
 मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमालप्रसाधितम् ।  
 वचारूषिकयोस्तैलमभ्यङ्गः चुरष्टयः ॥ २४ ॥  
 अशान्ती शिरसः शुद्धैः यतेत वमनादिभिः ।  
 विधेच्छिरां दारुणके लालाद्यां शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥  
 नावनं मूर्ध्नि वस्तिञ्च लेपयेच्च समाचिकैः ।  
 प्रियालबीजमधुकुष्ठमाषैः ससर्षपैः ॥ २६ ॥  
 लाक्षाशम्याकपत्रैर्द्विगजधात्रीफलैस्तथा ।  
 कोरदूषलणचारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥ २७ ॥  
 इन्द्रलुप्तं यथासन्नं शिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।  
 प्रच्छाय गाढं कासीसमनोद्घातुत्यकोषणैः ॥ २८ ॥  
 वन्यामरतरुभ्यां वा गुञ्जामूलफलैस्तथा ।  
 तथा लाङ्गलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥  
 सञ्जीवद्रुद्रवार्त्ताकस्वरसेन रसेन वा ।  
 धतूरकस्य पत्राणां भस्मातकरसेन वा ॥ ३० ॥  
 अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पत्रिकण्टकैः ।  
 तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मषी वा चौषधं परम् ॥ ३१ ॥  
 शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मषी मेघविषाणजा ।  
 वर्जयेद्दारिणा सेकं यावद्रोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥  
 खलती पलिते वल्यां हरिल्लोम्नि च शोषितम् ।  
 नस्यवक्त्रशिरोऽभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥  
 सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ।  
 मामं वा निम्बजं तैलं क्षीरभुङ्क्तावयेद्यतिः ॥ ३४ ॥  
 नीलोशिरीषकोरण्टभृङ्गस्वरमभावितम् ।

शैल्वक्षतिलरामाणां वीजं काकाण्डकीसमम् ॥ ३५ ॥  
 पिष्ट्वाजपयसा लोहास्त्रिभादकांशुतापितात् ।  
 तैलं शृतं क्षीरभुजो नावनात् पतितान्त्रकत् ॥ ३६ ॥  
 क्षीराक्षहचरात् भृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।  
 प्रस्थैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥  
 नस्यं शैलोद्भवे भाण्डे शृङ्गे मेषस्य वा स्थितः ।  
 क्षीरेण स्रक्ष्णपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ३८ ॥  
 उत्पाद्य पलितं देयावाशये पलितापहौ ।  
 क्षीरं प्रियालं यद्द्याह्वं जीवनीयो गणस्त्रिलाः ॥ ३९ ॥  
 कृष्णाः प्रलेपो वक्त्रस्य हरी लोमवलीहितः ।  
 तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्जल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥  
 बृंहयेच्च रजेचैतत् केशान्मूर्धप्रलेपनात् ।  
 मांसौ कुष्ठं तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥ ४१ ॥  
 क्षौद्रं च क्षीरपिष्टानि केशसंवर्द्धनं परम् ।  
 अयोरजोभृङ्गरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥  
 स्थितमिच्चुरसे मासं समूलं पलितं रजेत् ।  
 माषकोद्रवधान्यास्त्रैर्यवागूस्त्रिदिनोषिता ॥ ४३ ॥  
 लोहशुक्लोत्कटा पिष्ट्वा बलाकामपि रञ्जयेत् ।  
 प्रपीण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ ४४ ॥  
 सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन च ।  
 सर्वान् मूर्धगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ४५ ॥  
 वरीजीवन्तिनिर्थासपयोभिर्यमकं पचेत् ।  
 जीवनीयैश्च तन्नस्यं सर्वजत्वूर्ध्वरोषजित् ॥ ४६ ॥  
 मयूरं पक्षपित्तान्त्रपादविट्त्तुण्डवर्जितम् ।  
 दशमूलवलारास्त्रामधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥  
 जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।



कल्कतैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥

तदभ्यासौकृतं पानं वस्यभ्यञ्जननावनैः ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ।

जीवन्तोत्रिफलामेदासृद्धीकादिपरुषकैः ॥ ५० ॥

समङ्गाचविकाभाङ्गीकाश्मरीकर्कटाङ्गयैः ।

आत्मगुप्तामहामेदातालुखर्जूरमुस्तकैः ॥ ५१ ॥

मृणालविसखर्जूरयटीमधुकजीवकैः ।

शतावरीविदारौचुबृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥

दूर्वाखदंद्दर्पभकमृङ्गाटककसेरुकैः ।

रास्रास्थिरातामलकौसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥

पुनर्नवातुगाचीरोकाकोलीधन्वयासकैः ।

मधूकाचोटवाताममुञ्जाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥

महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुचैः ।

धात्विन्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासादितापहम् ॥ ५५ ॥

योन्मसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ।

आसुभिः कर्कटैर्हंसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥

जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशत्तद्वयम् ।

परस्परमसङ्गीणं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥

ऊर्ध्वमूलमधः शास्त्रसृषयः पुरुषं विदुः ।

मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ५८ ॥

सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।

येन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामादृतो भवेत् ॥ ५९ ॥

## पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

व्रणो द्विधा निजागन्तुदुष्टशुद्धविभेदतः ।

निजो दोषैः शरीरोत्थैरागन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।

संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽपि वा ॥ २ ॥

अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्थौष्णप्रमतिशीतता ।

रक्तत्वं पाण्डुता कार्ण्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांसशिरास्रायुच्छन्नतोत्सङ्गितातिरुक् ।

संरम्भदाहश्वयथुकण्डूादिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबन्धश्च विद्याद्दुष्टव्रणाकृतिम् ।

स पञ्चदशधा दोषैः सरक्तौस्तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

श्यावः कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च ।

मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसंस्त्रुतिः ॥ ६ ॥

निर्मांसस्तोदभेदाब्ध्या रुक्षश्चटचटायते ।

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः ॥ ७ ॥

मूत्रकिंशुकभस्माम्बुतैलोऽम्भोष्णबहुस्रुतिः ।

क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्णपाकवान् ॥ ८ ॥

कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुश्वेतघनस्रुतिः ।

स्थूलौष्ठः कठिनः स्रायुशिराजालस्ततोऽल्परुक् ॥ ९ ॥

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्गिरत् ।

वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्यालक्षणसङ्करात् ।

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः स्यावौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥

किञ्चिदुन्नतमध्ये वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।

त्वगामिषशिरास्रायुसन्ध्यस्थिनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥

कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्नुत्तरोत्तरम् ।

सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोबलवति व्रणः ॥ १३ ॥

वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ।

तथास्त्रिक्पायुमेद्रोष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगण्डगः ॥ १४ ॥

कृच्छ्रसाध्योऽचिदशननासिकापाङ्गनाभिषु ।

सेवनीजठरत्र्योत्रपार्श्वकचास्तनेषु च ॥ १५ ॥

फेनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ।

भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा कट्यास्त्रिसंश्रितः ॥ १६ ॥

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।

व्रणाः कृच्छ्रेण सिद्ध्यन्ति येषाञ्च स्युर्वणे व्रणाः ॥ १७ ॥

नैव सिद्ध्यन्ति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।

पिपासूनामनिद्राणां खासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥

भिन्ने शिरः कपाले वा मस्तुलुङ्गस्य दर्शने ।

स्त्रायुक्ते दाच्छिराच्छेदाद् गाम्भीर्यात् कृमिभक्षणात् ॥ १९ ॥

अस्थिभेदात्क्षयत्वान्मविषत्वादतर्कितात् ।

मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद् रौक्ष्याद्रोमातिघटनात् ॥ २० ॥

क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात् सौहित्यादतिकर्शनात् ।

मद्यपानाद्दिवास्वापाद् व्यवायाद्रात्रिजागरात् ॥ २१ ॥

व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥

स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।

अथात्र शोफावस्थायां यथासन्नं विशोधनम् ॥ २३ ॥

योज्यं शोफो हि शुद्धानां व्रणस्याशु प्रशाम्यति ।

कुर्याच्छीतोपचारन्तु शोफावस्थस्य सन्ततम् ॥ २४ ॥

दोषाग्निरग्निवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ।

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥

विययुक्ते विशेषेण जलौकाद्यैर्हरिदसृक् ।  
 दुष्टासोऽपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ॥ २६ ॥  
 हृते हृते च रुधिरं सुशीतैः स्पर्शवीर्ययोः ।  
 सुस्रवणैस्तदहः पिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥  
 शतधीतघृतोपेतैर्मुद्गरन्यैरशोषिभिः ।  
 प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यङ्गाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥  
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लचवेतसवल्कलैः ।  
 प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥  
 वातोल्बणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।  
 स्नुतासृजाश्च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ॥ ३० ॥  
 आनूपवेसवाराद्यैः स्वेदः सोमास्तिलाः पुनः ।  
 भृष्टा निर्वाटिताः क्षीरे तत्पिष्टादाहरुग्धराः ॥ ३१ ॥  
 स्थिरान् मन्दरुजः शोफान् स्रैर्हैर्वातकफापहैः ।  
 अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाद्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥  
 विस्त्रापनार्थं मृद्नीयात् तैलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।  
 यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥  
 विलीयते सचेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।  
 अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्रुते ॥ ३४ ॥  
 सकोलतिलवल्गोमा दध्यन्त्वा सक्तुपिण्डिका ।  
 सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥  
 सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।  
 दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ ३६ ॥  
 गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।  
 क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥  
 पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्सङ्गान्मर्मगानपि ।  
 निःस्रैर्हैः पीडनद्रव्यैः समन्तात् प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥

शुच्यन्तं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।  
 न मुखे चैनमालिम्पेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३९ ॥  
 कलाययवगोधूमभाषमुह्वरेणवः ।  
 द्रव्याणां पिच्छलानाञ्च त्वग्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥  
 सप्तसु चालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।  
 भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ४१ ॥  
 अथवा चालनं क्रायः पटोलौनिम्बपत्रजः ।  
 अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ४२ ॥  
 पटोलीतिलयष्ट्याङ्गविवृद्धन्तीनिशाद्वयम् ।  
 निम्बपत्राणि चालेपः सपटुव्रणशोधनः ॥ ४३ ॥  
 व्रणान् विशोधयेद् वर्त्या सूक्ष्मास्यान् सन्धिर्मर्मगान् ।  
 कृतया विवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ४४ ॥  
 वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।  
 यवाग्न्यभूर्जमदनत्रीविष्टकसुराङ्गयैः ॥ ४५ ॥  
 निर्वापयेद् भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोक्त्वणान् ।  
 शुष्काल्पमांसे गम्भीरे व्रणे उक्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥  
 न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगन्धावलातिलैः ।  
 अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥  
 मांसं मांसादमांसेन वर्द्धते शुद्धचेतसः ।  
 उक्त्वाद्भृशदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥  
 जातीमुकुलकासीसमनोद्दालपुराग्निकैः ।  
 उक्त्वाद्भृशमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ ४९ ॥  
 व्रणान् सुदुःखशोधांश्च शोधयेत् चारकर्मणा ।  
 स्रवन्तोऽश्मरिजामूर्त्वं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥  
 छिन्नाश्च सन्ध्यो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ।  
 शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति शोध्याः स्युस्तोऽग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥

शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।  
 अश्वगन्धारुहारोध्रं कट्फलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥  
 समङ्गाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।  
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ५३ ॥  
 कल्कं संरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्वितम् ।  
 स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ५४ ॥  
 सक्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।  
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ॥ ५५ ॥  
 तिलवद्यवकल्कन्तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ।  
 साम्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्णो व्रणान् ॥ ५६ ॥  
 क्षीररोपणभैषज्यशृतेनाज्येन रोपयेत् ।  
 रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ५७ ॥  
 काञ्चीरोध्राभयासर्जसिन्दूराञ्जनतुल्यकम् ।  
 चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥  
 समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं दृश्यते ।  
 ककुभेदुम्बराश्वत्यजम्बू कट्फलरोध्रजैः ॥ ५९ ॥  
 त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णेभ्युर्णिता व्रणाः ।  
 लाघ्यामनोह्वामञ्जिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥  
 प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्वग्विशुद्धिकरः परम् ।  
 कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥  
 लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।  
 दग्धो वारणदन्तोऽन्तर्धूमं तैलं रसाञ्जनम् ॥ ६२ ॥  
 रोमसञ्जनने लेपस्तद्वत्तैलपरिष्णुता ।  
 चतुष्पात्रखरोमास्थित्वक्शृङ्गखुरजा मपी ॥ ६३ ॥  
 व्रणिनः शस्त्रकर्माक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।  
 द्वे पञ्चमूले वर्गश्च वातक्ष्णो वातिके हितः ॥ ६४ ॥

न्ययोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ।

आरग्वधादिः श्लेष्मन्नः कफे मित्रस्तु मित्रके ॥ ६५ ॥

एभिः प्रक्षालनालेपघृततैलरमक्रियाः ।

चूर्णो वर्त्तिष्व संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥

जातोनिम्बपटोलपत्रकटुकादावीनिशासारिवा-

मस्त्रिष्ठाभयसिद्धतुत्यमधुकैनंक्ताह्ववीजान्वितैः ।

मर्पिःमाध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः क्लृदिनो-

गन्धौराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुद्धयन्ति रोहन्ति च ॥ ६७ ॥

### षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातः सद्योव्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिघाततः ।

अनन्तरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १ ॥

घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितम् ।

विद्धं भिन्नं विदलितं तत्र घृष्टं लसीकया ॥ २ ॥

रक्तलेगेन वा युक्तं सप्तोषं छेदनात् सवेत् ।

अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥

प्रविलम्बि सशेषेऽस्थि पातितं पतितं तनोः ।

सूक्ष्मास्य शल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ ४ ॥

भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुते ।

प्रहारपीनोत्पे षात्सहास्या पृथुतां गतम् ॥ ५ ॥

सद्यः सद्यो व्रणं सिञ्चेदथ यथ्याह्वसर्पिषा ।

तीव्रव्ययं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥

क्षतोष्णो निग्रहार्थं तत्कालं विमृतस्य च ।

कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥

सद्यो व्रणेष्वायतेषु सम्भानार्थं विशेषतः ।

मधुसर्पिश्च युञ्जीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥  
 ससंरम्भेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।  
 उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥  
 घृष्टे विदलिते चैष सुतरामिष्यते विधिः ।  
 तयोर्हृत्प्लवं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥  
 अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विक्षते ।  
 ततो रक्तक्षयादायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥  
 स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।  
 स्नेहवस्त्रिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥  
 इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो ब्रह्महृत्तो विधिः ।  
 सप्ताहाद्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥  
 प्रायः सामान्यकर्मदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।  
 घृष्टे रुजं निगृह्याशु ब्रह्मे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥  
 कल्कादीन्यवकृत्ते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।  
 सीवनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानुपीडनम् ॥ १५ ॥  
 असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्णं लम्बते तु यत् ।  
 सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धशिरं भिषक् ॥ १६ ॥  
 पीडयेत् पाणिना पद्मपलाशान्तरितेन तत् ।  
 ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १७ ॥  
 विपक्वमाजं यष्ट्याह्वजीवकर्षभकोत्पलैः ।  
 सपयस्कैः परं तद्वि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥  
 गलपीडावसन्नेऽच्छि वमनोत्क्लेशनक्षवाः ।  
 प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥  
 कर्णे स्थानात् च्युते स्यूते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ।  
 क्लकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ २० ॥  
 समं निवेश्य बध्नीयात् स्थूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ।



आजेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥  
 उत्तानोऽत्रानि भुञ्जीत शयीत च सुयन्त्रितः ।  
 घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥  
 स्यूत्वा वेल्लितवन्धेन वध्नीयाद् घनवाससा ।  
 चर्मणा गोष्फणावन्धः कार्यश्चासङ्गते व्रणे ॥ २३ ॥  
 पादौ विलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।  
 प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सेवन्या तुन्नसंज्ञया ॥ २४ ॥  
 कार्यश्च गोष्फणावन्धः कठ्यामावेश्य पट्टकम् ।  
 स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लियति हि व्रणः ॥ २५ ॥  
 कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचन्दनपर्पटैः ।  
 शिलादार्यमृतातुत्यैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥  
 छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्धा तैलेन युक्तितः ।  
 वध्नीयात् कोशवन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥  
 कार्या शल्याहृते विद्धे भङ्गाद्विदलिते क्रिया ।  
 शिरसोऽपहृते शल्ये वालवर्त्तिं प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥  
 मस्तुलुङ्गे स्मृते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।  
 व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥  
 मस्तुलुङ्गस्रुतो खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।  
 शल्ये हृतेऽङ्गादन्यस्मात् स्नेहवर्त्तिं निधापयेत् ॥ ३० ॥  
 दूरावगाढाः सूक्ष्मास्था ये व्रणाः सुतशोणिताः ।  
 सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ ३१ ॥  
 भिन्ने कोष्ठेऽसृजापूर्णे मूर्क्षाहृत्पार्श्ववेदनाः ।  
 ज्वरोदाहलडाधानं भक्तस्थानभिनन्दनम् ॥ ३२ ॥  
 सङ्गो विण्मूत्रमरुतां श्वासः खेदोऽक्षिरक्तताम् ।  
 लोहगन्धित्वमास्यस्य स्याद् गात्रे च विगन्धता ॥ ३३ ॥  
 आम्राशयस्थे रुधिरि रुधिरं हृदयत्यपि ।

आधानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥  
 पक्वाशयस्थे रुधिरं सशूलं गौरवं भवेत् ।  
 नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ ३५ ॥  
 अभिन्नेऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।  
 असृजास्पन्दमानेन पार्श्वे मूर्त्रेण वस्तिवत् ॥ ३६ ॥  
 तत्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।  
 रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानघ्नं च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥  
 आमशयस्थे वमनं हितं पक्वाशयाश्रये ।  
 विरेचनं निरूहं च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ ३८ ॥  
 यवकोलकुलत्यानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।  
 भुञ्जीतान्नं यगागूं वा पिवेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ३९ ॥  
 अतिनिःस्रुतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिवेदसृक् ।  
 क्लिन्नभिन्नान्त्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ ४० ॥  
 मूर्च्छादयोऽल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ।  
 क्लिन्नान्त्रः संशयी देही भिन्नान्तो नैव जीवति ॥ ४१ ॥  
 यथास्त्रं मार्गमापन्ना यस्य विगमूत्रमारुताः ।  
 व्युपद्रवः सभिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥  
 अभिन्नमन्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं नत्वतोऽन्यथा ।  
 उत्पिङ्गिलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥ ४३ ॥  
 प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं ढणशोणितपांसुभिः ।  
 प्रवेशयेत् कर्मनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ४४ ॥  
 क्षीरेणाद्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिः परिप्लुतम् ।  
 अङ्गुल्या प्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेलयेदापि ॥ ४५ ॥  
 तथान्त्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कालं पीडयन्ति च ।  
 व्रणसौक्ष्म्यात् बहुत्वाद्वा कोष्ठमन्त्रमनाविशत् ॥ ४६ ॥  
 तत् प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ।

यथास्थानं स्थिते सम्यगन्त्रे सौव्येदनुव्रणम् ॥ ४७ ॥

स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत् ।

वेष्टयित्वानुपट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ ४८ ॥

पाययेत्तं ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ।

मृदुक्रियार्थं शक्नोती वायोऽथाधः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥

अनुवर्त्तत वर्षञ्च यथोक्तां व्रणयन्व्रणाम् ।

उदरान्मेदसो वर्त्ति निर्गतां भस्मना मृदा ॥ ५० ॥

अवकीर्य कषायैर्वा श्लक्ष्णे मूलैस्ततः समम् ।

दृढं बध्वा च सूत्रेण वर्द्धयेत् कुशलो भिषक् ॥ ५१ ॥

तौक्ष्णे नाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सक्तदेव तु ।

स्यादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा ह्रियमानया ॥ ५२ ॥

सञ्चौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ।

क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥

रुग्दाहजित्स्वयच्छाह्वैः परं पूर्वोदितो विधिः ।

मेदोग्न्युग्रदितं तत्र तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ५४ ॥

तालीसं पद्मकं मांसौहरेण्वगुरुचन्दनम् ।

हरिद्रे पद्मवीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ॥ ५५ ॥

यत्कं मद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ।

पूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ ५६ ॥

ताय्यं वातास्रजित् तृप्तिमर्दनाभ्यञ्जनादिकम् ।

वेष्टिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहताहतम् ।

मासरेतैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाग्निम् ॥ ५७ ॥

### सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातो भङ्गप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

तथातादिभिर्हेधा भङ्गोऽस्यां सम्यक्सन्धितः ।

प्रसारणाकुञ्चनयोरशक्तिः सन्धिमुक्तता ॥ १ ॥  
 इतरस्मिन् भृशं शोफः सर्वावस्थास्वतिव्यथा ।  
 अशक्तिश्चेष्टितेऽप्येऽपि पीडमाने सशब्दता ॥ २ ॥  
 समासादिति भङ्गस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।  
 भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥  
 यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।  
 प्राच्याणुदारि यत्त्वस्थिस्यर्शं शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥  
 यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थो विदारितः ।  
 भग्नं यत्राभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥  
 उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ।  
 तद्दुःसाध्यं कृशाशक्तवातलात्पाशिनामपि ॥ ६ ॥  
 भिन्नं कपालं यत् कथ्यां सन्धिमुक्तं च्युतं च यत् ।  
 जघनं प्रतिपिष्टं च भग्नं यत्तद्विर्वर्जयेत् ॥ ७ ॥  
 असंस्निष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ।  
 यच्च भग्नं भवेच्छङ्खशिरः पृष्ठस्तनान्तरे ॥ ८ ॥  
 सम्यग्यमितमप्यस्थिदुर्न्यासाद् निबन्धनात् ।  
 सङ्घोभादपि यद्गच्छेद्विक्रियां तद्विर्वर्जयेत् ॥ ९ ॥  
 आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ।  
 तरुणास्थीनि भुज्यन्ते भुज्यन्ते नलकानि तु ॥ १० ॥  
 कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्यन्यानि भूयसा ।  
 अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपौडयेत् ॥ ११ ॥  
 आच्छेदति क्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्त्तयेत् ।  
 आच्छेनोत्पौडनोन्नामचर्मसंक्षेपवन्धनैः ॥ १२ ॥  
 सन्धीन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ।  
 इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥ १३ ॥  
 पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।

कदम्बोदुम्बराश्वत्थमर्ज्जुनपलाशजैः ॥ १४ ॥  
 वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।  
 सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिस्तम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥  
 कुशाह्वयैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।  
 शिथिलेन हि बन्धेन मन्धैः स्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥  
 माढेनातिरुजादाहपाकखयथुसम्भवः ।  
 ब्रह्मात् ब्रह्मादृती घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्दिमे ॥ १७ ॥  
 साधारणे तु पञ्चाहाद् भङ्गदोषवशेन वा ।  
 न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥  
 तं पञ्चमूलपक्केन पयसा तु सवेदनम् ।  
 सुखोष्णं वावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विजानता ॥ १९ ॥  
 विभज्य देशं कालञ्च वातघ्नौषधसंयुतम् ।  
 प्रततं सेकलेपाञ्च विदध्याद् भृशशीतलान् ॥ २० ॥  
 गृष्टिचीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।  
 प्रातः प्रातः पिवेद्भग्नः शीतलं लाचयायुतम् ॥ २१ ॥  
 सत्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ।  
 कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥ २२ ॥  
 लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।  
 सन्दधीत व्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥  
 तान् समान् सुस्थिताञ्ज्जाल्वा फलिनीरोध्रकट्फलैः ।  
 समद्वाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥  
 धातकीरोध्रचूर्णैर्वा रोहन्याशु तथा व्रणाः ।  
 इति भङ्गो उपक्रान्तः स्थिरधातो ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥  
 मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।  
 पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥  
 मासैः स्थैर्यं भवेत्सन्धैर्यथोक्तं भजतो विधिम् ।

कटौजङ्घोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥  
 यन्त्रणार्थं तथा कीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ।  
 जङ्घोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥  
 त्र्योण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्त्रस्याचकयोस्तथा ।  
 विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥  
 सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्त्रिद्वान् मृदूकृतान् ।  
 उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥  
 असन्धिभग्ने रूढे तु विषमोल्बणसाधिते ।  
 आपोथ्य भङ्गं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ३१ ॥  
 भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।  
 पक्वमांसशिराम्नायुसन्धिः श्लेषं न गच्छति ॥ ३२ ॥  
 व्यातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ।  
 चतुःप्रयोगान् बल्यांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥  
 शाल्याञ्चरसदुग्धाद्यैः पैष्टिकैरविदाहिभिः ।  
 मात्रयोपचरेद्भग्नं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥  
 ग्लानिर्न शस्यते तस्य सन्धिविश्लेषकञ्चि सा ।  
 लवणं कटुकं चारमन्त्रं मैथुनमातपम् ।  
 व्यायामञ्च न सेवेत भग्नो रूक्षञ्च भोजनम् ॥ ३५ ॥  
 कृष्णांस्तिलान् विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्  
 सप्त क्षिपावहति वारिणि वासयेत ।  
 संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्थ्यं चैतान्  
 क्षीरे तथैव मधुककथिते च तोये ॥ ३६ ॥  
 पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेव शोषितान् बाढम् ।  
 विगततुषानरजस्कान् संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥ ३७ ॥  
 नलदवालकलोहितयष्टिकानखमिशिप्लवकुष्ठबलात्रयैः ।  
 अगुरुधन्वनकुङ्कुमसारिवासरत्नसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥

पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च तत् ।

समस्तगन्धभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३८ ॥

लेयरास्त्रांशुमतौकसेरुकालानुसारीनतपत्रोद्भिः ।

चौरयुक्तैः सपयस्कदूर्वेस्तैलं पचेत्तत्रलदादिभिश्च ॥ ४० ॥

श्वेतैलमिदमुत्तममस्थिस्थैर्यक्त्रज्जयति चाशु विकारान् ।

पातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ४१

### अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अघातो भगन्दरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

हृत्स्थश्च पृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।

अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥

अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।

प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽङ्गुले द्वाङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥

पायोर्ब्रणोऽन्तर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्घ्रांसगो भवेत् ।

वस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात् स्पन्दनात्मकः ॥ ३ ॥

भगन्दरः स सर्वश्च दारयत्यक्रियावतः ।

भगवस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥

वातमूत्रशक्नुक्त्रं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुः सोऽष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥

अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।

गूढमूलां ससंरम्भां रुगाब्धां रुढकोपिनीम् ॥ ६ ॥

भगन्दरकरीं विन्द्यात्पिटिकां न त्वतोऽन्यथा ।

तत्र श्यावारुणातोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥

पिटिकामारुतात्पित्तादुद्ग्रयीवावदुच्छ्रिता ।

रागिणौ तनुरुभाब्धा ज्वरधूमायनान्विता ॥ ८ ॥

स्थिरा स्निग्धा महामूला पाण्डुः कण्डूमतौ कफात् ।

श्यावा ताम्बा सदाहोषा घोररुग्वातपित्तजा ॥ ८ ॥  
 पाण्डुरा किञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ।  
 पादाङ्गुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥  
 शूलारोचकटुद्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ।  
 व्रणतां यान्ति ताः पक्वाः प्रमादात्तत्र वातजा ॥ ११ ॥  
 दीर्यतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।  
 अच्छं स्रवद्भिरास्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥  
 शतपोनकसंज्ञोऽयमुद्ग्रीवस्तु पित्तजः ।  
 बहुपिच्छापरिस्रावी परिस्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥  
 वातपित्तात्परिज्ञेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ।  
 जायते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च ॥ १४ ॥  
 ऋजुर्वातकफाट्टज्वरा गुदो गत्या तु दीर्यते ।  
 कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामात्रित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥  
 अर्शोमूले ततः शोफः कण्डूदाहादिमान् भवेत् ।  
 स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥  
 स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शो भगन्दरः ।  
 सर्वजः शम्बुकावर्त्तः शम्बुकावर्त्तसन्निभः ॥ १७ ॥  
 गतयो दारयन्त्यस्मिन् रुग्वेर्दार्दरुणैर्गुदम् ।  
 अस्थिलेशोऽभ्यवहृतो मांसगृध्या यदा गुदम् ॥ १८ ॥  
 क्षिणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गं क्षततो गतिः ।  
 स्यात्ततः पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ १९ ॥  
 जायन्ते क्लमयस्तस्य खादन्तः परितो गुदम् ।  
 विदारयन्ति न चिरादुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥ २० ॥  
 तेषु रुग्दाहकण्डादीन् विन्द्यात् व्रणनिषेधतः ।  
 षट् कृच्छ्रसाधनास्तोषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ २१ ॥  
 प्रवाहिनीं बलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।



अथास्य पिटिकामेव तथा यद्वादुपाचरेत् ॥ २२ ॥

शुद्धासृक्स्फुटिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।

पाके पुनरुपस्त्रिग्धं स्वेदितं चावगाहतः ॥ २३ ॥

यन्त्रयित्वाशंसमिव पश्येत्सम्यग्भगन्दरम् ।

अवाचीनं पराचीनमन्तर्मुखबहिर्मुखम् ॥ २४ ॥

अथान्तर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ।

बहिर्मुखञ्च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥

अग्निना वा भिषक् साधुक्षारेणैवोद्भ्रुकम्बरम् ।

नाडीरेकान्तराः कृत्वा पाटयेच्छतपोनकम् ॥ २६ ॥

तासु रूढासु शेषाद्य मृत्युदीर्णे गुदेऽन्यथा ।

परिक्षेपिणि चाप्येवं नाद्युक्तैः क्षारसूक्तकैः ॥ २७ ॥

अर्शाभगन्दरे पूर्वमर्शांसि प्रतिसाधयेत् ।

त्यक्तोपचर्यः क्षतजः शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥

आहरेच्च तथा दद्यात् कृमिघ्नं लेपभोजनम् ।

पिण्डनाद्यादयः स्वेदाः सुस्त्रिग्धा रुजि पूजिताः ॥ २९ ॥

सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ।

गोतीर्थसर्वतोभद्रदललाङ्गललाङ्गलान् ॥ ३० ॥

पार्श्वं गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।

सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोऽर्द्धलाङ्गलः ॥ ३१ ॥

पार्श्वद्वये लाङ्गलकः समस्तांश्चाग्निना दहेत् ।

आस्रावमार्गान्निःशेषान्नैवं विकुरुते पुनः ॥ ३२ ॥

यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यान्तरान्तरा ।

लेपो व्रणे विडालास्थित्रिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्मतीमलयुलाङ्गलिशिलुपाठा-

कुम्भाग्निसर्जकरवीरवचासुधाकैः ।

अभ्यञ्जनाय विपचेत भगन्दराणां

तैलं वदन्ति परमं हितमेतदेषाम् ॥ ३४ ॥

मधुकरोध्रकणात्रुटिरेणुकाद्विरजनीफलनीपटुसारिवाः ।

कमलकेसरपद्मकधातकीमदनसर्जरसामयरोध्रकाः ॥ ३५ ॥

सवीजपूरच्छदनैरेभिस्तैलं विपाचितम् ।

भगन्दरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

मधुतैलयुताविडङ्गसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।

कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोहणा भवन्ति ॥ ३७ ॥

अमृतात्रुटिवैजवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमवृद्धमिदं मधुदृतं पिटिकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ ३८ ॥

मागधिकाग्निकलिङ्गविडङ्गैर्विल्ववृत्तैः सधरापलषट्कैः ।

गुग्गुलुना सदृशेन समैतैः क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥ ३९ ॥

गुग्गुलुपञ्चपलं पलिकीशा मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात्

त्वक् त्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं कुष्ठ भगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

शृङ्गवेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितम् ।

क्वाथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ४१ ॥

उत्तमाखदिरसारजं रजः शीलयन्नसनवारिभावितम् ।

हन्ति तुल्यमहिषाख्यमाचिकं कुष्ठमेहपिटिकाभगन्दरान् ॥

भगन्दरेश्वेष विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ।

व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वौषधिकं विदध्यात्

अश्लपृष्ठगमनं चलरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।

साहसानि विविधानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ४२ ॥

### एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थिर्बुद्धशीपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसास्रगा मलाः ।

वृत्तोन्नतं यं श्लयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥ १ ॥

दोषास्त्रमांसमेदोऽस्थिशिराव्रणभवा नव ।  
 ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितो सितः ॥ २ ॥  
 स्थानात् स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।  
 मृदुर्वस्तिरिवानहो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृक् ॥ ३ ॥  
 पित्ताक्षदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।  
 भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ ४ ॥  
 शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेदनम् ।  
 दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्नूर्च्छन्तु जन्तुषु ॥ ५ ॥  
 शिरामांसश्च संश्रित्य सः स्त्रापः पित्तलक्षणः ।  
 मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ॥ ६ ॥  
 स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानहं कफाकृतिम् ।  
 प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥ ७ ॥  
 वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।  
 श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिद्योदयम् ॥ ८ ॥  
 स विभिन्नी घनं मेदस्तास्त्रासितसितं स्रवेत् ।  
 अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥  
 सोऽस्थिग्रन्थिः पदातेस्तु सहस्रांशोऽवगाहनात् ।  
 ध्यायामाहा प्रतान्तस्य शिराजालं संशोणितम् ॥ १० ॥  
 प्रायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रकृत्य विशोथ्य च ।  
 निःस्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते सशिराह्वयः ॥ ११ ॥  
 अरुढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाग्निः ।  
 सार्द्रं वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥ १२ ॥  
 वातास्रमसृतं दुष्टं संशोथ्य ग्रथितं व्रणम् ।  
 कुर्यात्सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥ १३ ॥  
 साध्यादोषास्त्रमेदोजा न तु स्थूलखराचलाः ।  
 मर्मकण्ठोदरस्थाय महत्तु ग्रन्थितोऽर्बुदम् ॥ १४ ॥

तल्लक्षणं च मेदोऽन्तैः षोढादोषादिभिस्तुं तत् ।  
 प्रायो मेदः कफाद्यत्वात् स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥  
 शिरास्यं शोणितं दोषः सङ्कोचान्तः प्रपीद्य च ।  
 पाचयेत तदानङ्गं सास्त्रावन् मांसपिण्डितम् ॥ १६ ॥  
 मांसाङ्गुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ।  
 अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥  
 तेष्वसृग्मांसजे वर्ज्यं चत्वार्यन्यानि साधयेत् ।  
 प्रस्थिता वङ्गणोर्वादिमधः कायं कफोत्वणाः ॥ १८ ॥  
 दोषा मांसास्त्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।  
 शनैः शनैर्धनं शोफं श्लीपदं तत्रचक्षते ॥ १९ ॥  
 परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम् ।  
 रुक्षञ्च वातात्पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ॥ २० ॥  
 कफाद्गुरुस्निग्धमरुक्चितं मांसाङ्गुरैर्बृंहत् ।  
 तल्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सुपरिसृति ॥ २१ ॥  
 पाणिना सौष्ठकर्णेषु वदन्येके तु पादवत् ।  
 श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ॥ २२ ॥  
 मेदस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षावङ्गणगा मलाः ।  
 सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्त्ताकामलकाकृतीन् ॥  
 अवगाढान् बहून् गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।  
 पच्यन्तेऽल्परुजस्वन्ये स्रवन्त्यन्येतिकण्डुराः ॥ २४ ॥  
 नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ।  
 गण्डमालापची चेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥  
 तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दिपार्श्वरुक्कासपीनसाम् ।  
 अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥ २६ ॥  
 अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ।  
 गतिः सा पूरगमनान्नाडी नाडीव संसृतेः ॥ २७ ॥

नाद्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ।  
 सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥ २८ ॥  
 वातात्सरुक्स्त्रमुखी विवर्णा फेनिलोहमा ।  
 स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥  
 पीतोष्णपूतिपूयासुर्दिवा चाति निषिञ्चति ।  
 घनपिच्छिलसंस्त्रावा कण्डूला कठिना कफात् ॥ ३० ॥  
 निशि चाभ्यधिकक्लदा सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ।  
 स्थितं शल्यमनाद्धतं तु करोति नाडीं वहते च सास्य ।  
 अनुविद्धं तनुमल्पमुष्णं सास्त्रञ्च पूयं सरुजञ्च नित्यम् ॥ ३१ ॥

### अथ विंशोऽध्यायः ।

शतो ग्रन्थार्बुदस्त्रीपदापचीनाडीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।  
 ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।  
 दृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥  
 ह्येच्छुद्धिकामञ्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।  
 संस्त्रेद्य बहुशो ग्रन्थिं विस्मृदनीयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥  
 एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्त्रजे पुनः ।  
 जलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥  
 तथाप्यपक्वं क्विच्वै न स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।  
 साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥  
 मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।  
 कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥  
 प्रसृद्यात्तिलदिग्धेन कृद्धं द्विगुणवाससा ।  
 शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्नेदसि सूद्धृते ॥ ६ ॥  
 शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा ।  
 उपनाहोऽनिलहरैर्वस्तिकर्मशिराव्यधः ॥ ७ ॥

अर्बुदे ग्रन्थवत् कुर्यात् यथास्त्रं सुतरां हितम् ।  
 श्लोपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्त्रिपनाहिते ॥ ८ ॥  
 शिरामुपरि गुल्फस्य द्वाङ्गुले पाययेच्च तम् ।  
 मासमेरुजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥  
 जीर्णं जीर्णान्नमश्रीयाच्छुण्ठीशृतपयोऽन्वितम् ।  
 त्रैवृतं वा पिबेदेवमशान्तावग्निना दहेत् ॥ १० ॥  
 गुल्फस्याधः शिरामोक्षः पैत्ते सर्वञ्च पित्तजित् ।  
 शिरामङ्गुष्ठके विध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥  
 सक्षौद्राणि कषायाणि वर्द्धमानास्तथाभयाः ।  
 लिम्पेत्सर्षपवार्ताकीमूलाभ्यां धान्ययाथवा ॥ १२ ॥  
 ऊर्ध्वाधः शोधनं पेयमपच्यां साधितं घृतम् ।  
 दन्तीद्रवन्तीत्रिवृताजालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥  
 शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगण्डूघनावनम् ।  
 शिरयाऽपहरेद्रक्तं पिबेन्मूत्रेण तार्क्ष्यजम् ॥ १४ ॥  
 ग्रन्थीनपक्वानालिम्पेन्नाकुलीपटुनागरैः ।  
 स्त्रिन्नान् लवणपोटल्या कठिनाननुमर्दयेत् ॥ १५ ॥  
 शमीमूलकशिशूणां वीजैः सयवसर्षपैः ।  
 लेपः पिष्टोऽस्नतक्रेण ग्रन्थिगण्डविलापनः ॥ १६ ॥  
 पाकोन्मुखान् स्रुतास्रस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।  
 अपक्वानिव चोद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥  
 क्षुष्णानि निम्बपत्राणि क्लिन्नैर्भस्मातकैः सह ।  
 शरावसम्पुटे दग्ध्वा सार्धं सिद्धार्थकैः समैः ॥ १८ ॥  
 एतच्छागाम्बुना पिष्टं गण्डमालाप्रलेपनम् ।  
 काकादनीलाङ्गलिकानहिकोत्तुण्डिकीफलैः ॥ १९ ॥  
 जीमूतवीजकर्कोटीविशालाकृतवेधनैः ।  
 पाठान्वितैः पलाईंशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ॥ २० ॥

प्रस्थं करञ्जतैलस्य निर्गुण्डीस्वरसाठकैः ।  
 अनेन माला गण्डानां चिरजा पूयवाहिनी ॥ २१ ॥  
 सिध्यत्यसाध्यकल्पापि पानाभ्यञ्जननावनैः ।  
 तैलं लाङ्गलिकीकन्दकल्कपादे चतुर्गुणे ॥ २२ ॥  
 निर्गुण्डीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् ।  
 भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्धनैः ॥ २३ ॥  
 मनःशिलालनलदविशालाकरवीरकैः ।  
 गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्द्धपलेन च ॥ २४ ॥  
 ब्राह्मीरसार्कजक्षीरगोशकद्रससंयुतम् ।  
 प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ॥ २५ ॥  
 पानायैः शीलितं कुष्ठं दुष्टनाडीव्रणापचीः ।  
 वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः ॥ २६ ॥  
 तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ।  
 शरपुडोद्भवं मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ॥ २७ ॥  
 नस्याल्लिपाच्च दुष्टारुरपचीविषजन्तुजित् ।  
 मूलैरुत्तमकारुण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ॥ २८ ॥  
 सरोध्राभययश्चाह्वशताह्वाद्द्वीपिदारुभिः ।  
 तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यङ्गे च पूजितम् ॥ २९ ॥  
 गोव्यजाश्वखुरादग्धाकटुतैलेन लेपनम् ।  
 ऐङ्गुदेव तु कृष्णाहिर्वायसो वा स्वयं मृतः ॥ ३० ॥  
 ब्रह्मशान्ती गदस्थान्यपार्श्वजङ्घासमाश्रितम् ।  
 वस्तैरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हृत्वाग्निना दहेत् ॥ ३१ ॥  
 स्थितस्योर्द्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन च पार्श्वितः ।  
 तत ऊर्द्ध्वं हरेद् ग्रन्थीनित्याह भगवान्निमिः ॥ ३२ ॥  
 गार्णिं प्रतिहादशचाङ्गुलानि मुक्तेन्द्रवस्तिश्च गदान्यपार्श्वे ।  
 वेदार्यमत्स्याण्डनिभानि मध्याज्जालानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ॥ ३३ ॥

आगुल्फकर्णाक्षुमितस्य जन्तोस्तस्याष्टभागं खुडकादिभज्य ।  
घ्राणार्जवेधः सुरराजवस्तेर्भित्वाक्षमात्रं त्वपरि वदन्ति ॥ ३४

उपनाह्यानिलान्नाडीं पाटितां साधु लेपयेत् ।

प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तैलैः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥ ३५ ॥

पैत्तीं तु तिलमञ्जिष्ठानागदन्तीशिलाह्वयैः ।

श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३६ ॥

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छन्नशोधिताम् ।

अशस्त्रकृत्यामेपिण्या भित्त्वान्ते सम्यगेषिताम् ॥ ३७ ॥

क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।

त्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगम्भीरादिषु साधनम् ॥ ३८ ॥

या वर्त्त्यां यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ।

पिष्टं चक्षुफलं लेपान्नाडीत्रणहरं परम् ॥ ३९ ॥

घोण्टाफलत्वम्बवणं सलाक्षं बुकस्य पत्रं वनितापयश्च ।

सुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥ ४० ॥

सामुद्रसौवर्चलसिन्धुजन्मसुपक्वघोण्टाफलवेश्मधूमाः ।

आम्नातगायत्रिजपङ्गवाश्च कटङ्कटेर्यावथ चेतकी च ॥ ४१ ॥

कल्केऽभ्यङ्गे चूर्णे वर्त्त्यां चैतेषु सेव्यमानेषु ।

अगतिरिव नश्यति गतिश्चपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४२ ॥

### एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसम्भिता ।

पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥

यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

अवक्ताश्चालजीवृत्तास्तोकपूया घनोन्नताः ॥ २ ॥

अन्यथाः पञ्च वा षड्वा कच्छपीकच्छपोन्नता ।



कर्णस्योद्धुं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥ ३ ॥  
 शालूकाभा पनसिका शोफस्वल्परुजः स्थिरः ।  
 हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ ४ ॥  
 शास्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ।  
 भेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ५ ॥  
 ते पद्मकण्टका च यैः पद्ममिव कण्टकैः ।  
 चौयते नीरुजैश्चैतैः शरीरं कफवातजैः ॥ ६ ॥  
 पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्कोदुम्बरसन्निभा ।  
 महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥  
 गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।  
 भसूरमावास्तद्वर्णास्त्वत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥  
 ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।  
 या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥ ९ ॥  
 सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ।  
 मण्डला विपुलोत्सदा सरागपिटिकाचिता ॥ १० ॥  
 कचेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ।  
 पित्ताइवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥ ११ ॥  
 तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कौर्त्तिता ।  
 घर्मस्वेदपरौतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥  
 राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः ।  
 दोषैः पित्तोत्सृणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥ १३ ॥  
 शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्बो ज्वरकज्जालगर्दभः ।  
 मलैः पित्तोत्सृणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ १४ ॥  
 कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साऽग्निरोहिणी ।  
 पञ्चाहात्मसरात्राहा पञ्चाहा हन्ति जीवितम् ॥ १५ ॥  
 त्रिलिङ्गा पिटिकावृत्ता जवूद्धुं मिरिवेदिका ।

विदारीकन्दकठिना विदारीकक्षवङ्गणे ॥ १६ ॥  
 मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्रायुमांसशिराश्रयैः ।  
 भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोत्खणोऽनिलः ॥ १७ ॥  
 मांसं विशोथ्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ।  
 दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥  
 तां स्रावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्करार्बुदम् ।  
 पाणिपादतले सन्धौ जत्रूङ्गं वोपचीयते ॥ १९ ॥  
 वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्वहणुभिर्मुखैः ।  
 रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥  
 शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।  
 ग्रन्थिः कौलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ॥ २१ ॥  
 वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।  
 अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ॥ २२ ॥  
 कृच्छ्राग्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो ततः ।  
 कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥  
 चिप्यमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ।  
 कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥  
 दुष्टकर्दमसंस्पर्शात्कण्डूक्लेदान्वितान्तराः ।  
 अङ्गुल्योऽलममित्याहुस्तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ २५ ॥  
 कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् माषांस्तानिव चोन्नतान् ।  
 माषेभ्यस्तून्नततरांश्चर्मकौलान् सितासितान् ॥ २६ ॥  
 तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।  
 कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥ २७ ॥  
 शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।  
 श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥ २८ ॥  
 परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात् ।

पित्तात्ताम्रान्तमानीलं खेतान्तं कण्डूमत कफात् ॥२९॥  
 रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं शोषं चिमचिमायते ।  
 वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥  
 ततस्त्वग्जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।  
 अल्पकण्डुरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥ ३१ ॥  
 असम्यग्मनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।  
 भण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बह्वनि च ॥ ३२ ॥  
 उल्कोठः सोऽनुबद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।  
 प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ ३३ ॥

### द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विस्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।  
 स्नेदयित्वा यवप्रस्थ्यां विलयाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥  
 दारुकुष्ठमनोह्वालैरित्यापाषाणगर्दभात् ।  
 विधिस्तांश्चाचरेत्पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥ २ ॥  
 रोध्रकुस्तुम्बरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।  
 चटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलीत्यशुक्तयः ॥ ३ ॥  
 अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।  
 निम्बाम्बुवान्तो निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्टके ॥ ४ ॥  
 पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारम्बधलेपनम् ।  
 विवृतादींस्तु जालान्तांश्चिकित्सेन्निरिवेल्लिकान् ।  
 पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्यास्थायाम्निरोहिणीम् ॥ ५ ॥  
 बह्वनं रक्तविमोक्षणञ्च विरूक्षणं कायविशोधनञ्च ।  
 त्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान् कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ॥६॥

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।  
 मेदोऽर्बुदक्रियां कुर्यात्सुतरां शर्करार्बुदे ॥ ७ ॥  
 प्रहृदं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ।  
 वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेद् इतरत्पुनः ॥ ८ ॥  
 शुद्धस्यास्त्रे हृते लिम्पेत् सपट्टारैवतामृतैः ।  
 श्यामाकुलथिकामूलदन्तीपललसक्तुभिः ॥ ९ ॥  
 पक्के तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ।  
 शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ १० ॥  
 शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।  
 निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥ ११ ॥  
 चिप्यं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ।  
 दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः ॥ १२ ॥  
 धान्यास्त्रसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।  
 सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्दहेत्तु तिलकालकान् ॥ १३ ॥  
 माषांश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि वाऽग्निना ।  
 तद्दुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ॥ १४ ॥  
 लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं शिराव्यधम् ।  
 लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिहृत्तत्वगङ्गुरैः ॥ १५ ॥  
 व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।  
 लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मघौ ॥ १६ ॥  
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।  
 वटाङ्गुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ १७ ॥  
 द्वे जोरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।  
 पिष्टाः कुवन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ॥ १८ ॥  
 क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।  
 मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ॥ १९ ॥

सगुडः कोलमज्जा वा शशासृक्चौद्रकल्कितः ।  
 सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ॥ २० ॥  
 पिष्टा वा छागपयसा सचौद्रा मौशली जटा ।  
 गौरस्थिमुशलीमूलयुक्तं वासाज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥  
 जम्बाम्बपल्लवा मस्तुहरिद्रे द्वे नवो गुडः ।  
 लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥ २२ ॥  
 उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकदम्बदरमज्जा ।  
 इदमुद्वर्त्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥ २३ ॥  
 एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।  
 यथादोषर्तुकान् स्नहान् मधुकक्काथसंयुतैः ॥ २४ ॥  
 यवान् सर्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।  
 घृतं गुडञ्च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ॥ २५ ॥  
 तदभ्यङ्गाच्चिह्न्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।  
 मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ २६ ॥  
 कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षाद्यष्टाह्वचन्दनम् ।  
 न्योग्रोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ २७ ॥  
 सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सतिलाढके ।  
 पक्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥ २८ ॥  
 क्षाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठायष्टीमधुककुङ्कुमैः ।  
 अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥ २९ ॥  
 नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।  
 हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ३० ॥  
 मञ्जिष्ठाशवरोद्भवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राद्वयम् ।  
 नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।  
 पत्रं पाण्डुवटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदम्  
 पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥

सिक्थं तुल्यं पद्मकाद्योवसान्ज्यं  
 मज्जा चीरं चीरिवृत्ताम्बु चाग्नी ।  
 सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनीत्यादिनाशे  
 वक्त्रे ह्यायामैन्दवीं चाशु धत्ते ॥ ३२ ॥

मार्कवस्वरसचीरतोयपिष्टानि नावने ।

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्याद्दाहं च वङ्किना ।

उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वञ्च कौष्ठिकम् ॥ ३३ ॥

### त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।

दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनानुरजः पथाम् ॥ १ ॥

अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।

दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥

विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।

मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छुक्रपातनैः ॥ ३ ॥

वेगनिग्रहदोर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः ।

दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥

जनयन्त्युपदंशादीन् उपदंशोऽत्र पञ्चधा ।

पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्चात्र मारुतात् ॥ ५ ॥

मेदुशोफे रुजश्चित्राः स्तम्भस्वक्परिपोटनम् ।

पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ ६ ॥

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरुः ।

शोणितेनासितस्फोटसम्भवोऽस्रसूतिर्ज्वरः ॥ ७ ॥

सर्वजि सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।

तीव्रारुगाशुपचनं दरुणं क्लमिसम्भवः ॥ ८ ॥

प्राप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ।

नायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥ ८ ॥

प्रन्तर्बहिर्वा मेढ्रस्य कण्डूना मांभकौलकाः ।

पेच्छिलास्रस्रवा योनौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः ॥ १० ॥

शंशुपेक्षया घ्नन्ति मेढ्रपुंस्त्वभगात्तवम् ।

गुह्यस्य वह्निरन्तर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥

सर्षपा मानसस्थाना घनाः सर्षपिका स्मृताः ।

पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यन्ते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥

सोऽवमन्यः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।

कुम्भीकारक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ॥ १३ ॥

जलजीं मेहवद्विद्यादुत्तमां रक्तपित्तजाम् ।

पिटिकां माषमुद्गाभां पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥

कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।

प्राणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढापिटिका भवेत् ॥ १५ ॥

घृदितं सृदितं वस्त्रसंरन्ध्रं वातकोपतः ।

वेपमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्टीलिका स्मृता ॥ १६ ॥

वेमर्हं नादिदुष्टेन वायुना चर्ममेढ्रजम् ।

नेवर्त्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकश्च गच्छति ॥ १७ ॥

पण्डितं ग्रन्थितं चर्मं तत् प्रलम्बमधोमणेः ।

नेवृत्तसंज्ञं सकफं कण्डूकाठिन्यवत्तु तत् ॥ १८ ॥

रूढं स्फुटितं चर्मं निर्दिष्टमवपाटिका ।

घातेन दूषितं चर्मं मणौ सक्तं रुणद्धि चेत् ॥ १९ ॥

गोतोमूत्रं ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम् ।

पणिविकाशरोधश्च सनिरुद्धमणिर्गदः ॥ २० ॥

जङ्गं शूकैरिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ।

कदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥ २१ ॥

छिद्रेरणमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।

वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतर्षोणकम् ॥ २२ ॥

पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।

मांस्याकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ २३ ॥

सरागैरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।

मेहनं वेदनाद्योगास्तं विद्यादसृग्वुदम् ॥ २४ ॥

मांसार्वुदं प्रागुदितं विद्रुधिश्च त्रिदोषजः ।

कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः ॥ २५ ॥

पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रुधिं तिलकालकान् ॥ २६ ॥

चतुरो वर्जयेदेषां शेषान् शीघ्रमुपाचरेत् ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥

विषमस्थाङ्गशयनभृशमैथुनसेवनैः

दुष्टार्त्तवादपद्रव्यैर्वीजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥

योनौ क्रुद्धोऽनिलः कुर्याद् रुक्तोदायामसुप्तताः ।

पिपीलिकासृप्तिमिव स्तम्भं कर्कशतां खनम् ॥ २९ ॥

फेनिलारुणकृष्णाल्पतनुरूचार्त्तवस्तुतिम् ।

स्रंसं वङ्गणपाश्र्वादी व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥

तांस्तांश्च खान् गदान् व्यापद् वातिकी नाम सा स्मृता

सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ ३१ ॥

मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजङ्घोरुवङ्गणम् ।

रुजन् संद्रुषयेद्योनिं वायुः प्राक्करणेति सा ॥ ३२ ॥

विगोदावर्त्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ।

स फेनिलं रजः कृच्छादुदाहत्तं विमुञ्चति ॥ ३३ ॥

इयं व्यापदुदाहत्ता जातघ्नी तु यदानिलः ।

जातं जातं सुतं हन्ति रौच्याद्दुष्टार्त्तवोद्भवम् ॥ ३४ ॥



प्रत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ।  
 प्रवेनोत्पौडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥  
 सास्थिमांसं मुखं तौब्रह्मजमन्तर्मुखीति सा ।  
 प्रातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥  
 स्त्रियो योनिमण्डारं कुर्यात्सूचीमुखीति सा ।  
 वेगरोधाट्टौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ३७ ॥  
 करोति योनेः शोषं च शुष्काख्या सातिवेदना ।  
 पङ्कहात्मसरात्वाहा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥  
 मेल्लरुङ्नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।  
 योनौ वातोपतमायां स्त्रीगर्भे वीजदोषतः ॥ ३९ ॥  
 दुष्टेषिण्यस्तनी च स्यात्पण्डसंज्ञाऽनुपक्रमा ।  
 दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥  
 मरुते विष्टतां सस्तां वातिकीमिव दुःखिताम् ।  
 क्षत्रमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजाम् ॥ ४१ ॥  
 धास्त्रैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।  
 करोति दाहपाकोषापूतिगन्धज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥  
 शोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम् ।  
 व्यापत्पैत्तिकी रक्तयोन्याख्यासृगतिस्सुतेः ॥ ४३ ॥  
 फोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।  
 पीतलां कण्डुलां पाण्डुपिच्छिलां तद्विधस्सुतिम् ॥ ४४ ॥  
 व्यापत्स्त्रैषिकी वातपित्ताभ्यां चीयते रजः ।  
 दाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहिताक्षया ॥ ४५ ॥  
 पत्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्धारधारणात् ।  
 पत्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ ४६ ॥  
 नास्पर्शासहा सार्त्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ।  
 स्त्रिकुक्षिगुरुत्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥

त्र्योणिवङ्गणरुक्तोदज्वरकृत्सा परिप्लुता ।  
 वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥  
 उपप्लुता स्मृता योनिर्विप्लुताख्या त्वधावनात् ।  
 सञ्जातजन्तुः कण्डूला कण्डूा चातिरतिप्रिया ॥ ४९ ॥  
 अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ।  
 कर्णिकाञ्जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनी ॥ ५० ॥  
 सा कर्णिनी त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।  
 यथास्त्रोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥  
 इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।  
 ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दारुणान् ।  
 असृग्दरार्शीगुल्मादीनाबाधाद्यानिलादिभिः ॥ ५२ ॥

### चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

मेढ्रमध्ये शिरां विध्येदुपदंशे नवोत्थिते ।  
 शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥ १ ॥  
 तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्वो तु पाटिते ।  
 जम्बूाम्रसुमनोनीपश्वेतकाम्बोजिकाङ्गुरान् ॥ २ ॥  
 शल्लकीवदरीबिल्वपलाशातिनिशोद्धवाः ।  
 त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च जले पचेत् ॥ ३ ॥  
 स क्वाथः क्षालनं तेन पक्व तैलं च रोपणम् ।  
 तुल्यगैरिकलोध्रैलामनोह्वालरसाञ्जनैः ॥ ४ ॥  
 हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।  
 लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशत्रणापहः ॥ ५ ॥  
 कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ।  
 सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।  
 पक्कैः स्रायुशिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥  
 अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्थ्योपदंशवत् ।  
 सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥  
 तैरेवाभ्यस्ननं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।  
 क्रियेयमवमन्येऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ॥ ९ ॥  
 कुम्भोकायां हरेद्रक्तं पक्कायां शोधिते व्रणे ।  
 तिन्दुकत्रिफलारोष्रैर्लेपस्तैलञ्च रोपणम् ॥ १० ॥  
 अलज्यां स्रुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।  
 उत्तमास्थान्तु पिटिकां संक्षिप्य वडिशोद्धृताम् ॥ ११ ॥  
 कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।  
 क्रमः पित्तविसर्पिक्तःपुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ १२ ॥  
 त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।  
 बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥  
 अष्टौलिकां हृते रक्ते श्लेष्मघन्धिवदाचरेत् ।  
 निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयित्वाोपनाहयेत् ॥ १४ ॥  
 विरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः शाखलादिभिः ।  
 स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ १५ ॥  
 मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।  
 मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनाञ्चात्र शस्यते ॥ १६ ॥  
 अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाद्यामपि क्रमः ।  
 नाडीमुभयतो द्वारां निरुद्धे जतुना सृताम् ॥ १७ ॥  
 स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत् स्नेहैश्चलापहैः ।  
 व्रहात् व्रहात् स्थूलतरां न्यस्य नाडीं विवर्द्धयेत् ॥ १८ ॥  
 स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् ।  
 सेवनीं वर्जयन् युञ्ज्यात्सद्यः क्षतविधिं ततः ॥ १९ ॥

ग्रन्थितं स्वेदितं नाद्या स्निग्धोष्णैरूपनाहयेत् ।  
 लिम्पेत् कषायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ २० ॥  
 रक्तविद्रुधिवत् कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।  
 व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥  
 योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।  
 स्नेहनस्त्रेदवस्थादिवातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥  
 न हि वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।  
 अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥  
 पाययेत् बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।  
 स्निग्धस्निग्धां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समाम् ॥ २४ ॥  
 पाणिनोन्नमयेज्जिह्वां संहृत्तां व्यधयेत् पुनः ।  
 प्रवेशयेन्निःसृताञ्च विवृतां परिवर्त्तयेत् ॥ २५ ॥  
 स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रियो भवेत् ।  
 कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्योजयेत् स्त्रियम् ॥ २६ ॥  
 सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।  
 वस्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपित्तुधारणम् ॥ २७ ॥  
 काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकाशमर्दनिशाह्वयैः ।  
 गुडूचीसैर्यकाभीरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥  
 परूषकैश्च विपचेत् प्रस्यमक्षसमैर्घृतात् ।  
 योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥  
 वचोपकुञ्चिकाजाजीकृष्णावृषकसैन्धवम् ।  
 अजमोदायवच्चारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥  
 पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोद्य खादेत्तद्दृतभर्जितम् ।  
 योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोगगुल्माशीविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥  
 वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ।  
 पिबेन्नद्यैः सलवणैस्तथा कृष्णोपकुञ्चिकैः ॥ ३२ ॥

रास्त्राश्वदंष्ट्रावृषकैः शृतं शूलहरम्पयः ।  
 गुडूचौत्रिफलादन्तौकाथैश्च परिषेचनम् ॥ ३३ ॥  
 नतवात्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।  
 तैलात् प्रसाधितादार्यैः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥ ३४ ॥  
 पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।  
 शौठाः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥  
 शतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुण्णपौडितात् ।  
 रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकम् ॥ ३६ ॥  
 जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परुषकैः ।  
 पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्मधुकादिवलान्वितैः ॥ ३७ ॥  
 सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।  
 शर्कराया दशपलं क्षिपेत्त्रिह्यात्पिचुन्ततः ॥ ३८ ॥  
 योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।  
 क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥  
 कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।  
 अपस्मारार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥  
 एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।  
 गर्भदं पित्तजानाञ्च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥  
 बलाद्रोणद्वयकाथे घृततैलाढकं पचेत् ।  
 क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥  
 जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरर्दिजीरकैः ।  
 पयस्याश्रवणोमुहपीतुमाषास्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥  
 वातपित्तामयान् हत्वा पानाद् गर्भं दधाति तत् ।  
 रक्तयोन्यामसृग्घ्नैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥  
 यथादोषोदयं युञ्ज्याद् रक्तस्थापनमौषधम् ।  
 पाठाजम्बुाम्त्रयोरस्थिशिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ॥ ४५ ॥

अम्बुष्ठां शाल्मलीपिच्छां समङ्गां वत्सकत्वचम् ।  
 बाह्लीकबिल्वातिविषारोध्रतोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥  
 शुण्ठीमधुकमाचीकरक्तचन्दनकट्फलम् ।  
 कटुङ्गवत्सकानन्ताघातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥  
 पुथे गृहीत्वा सञ्चूर्ण्य सञ्चीद्रं तण्डुलाम्भसा ।  
 पिबेदर्शःस्वतीसारि रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥ ४८ ॥  
 दोषा जन्तुक्लता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।  
 योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्चेतारुणासितम् ॥ ४९ ॥  
 चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रे यपूजितम् ।  
 योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥  
 धातक्यामलकीपत्रश्चोतोजमधुकोत्पलैः ।  
 जम्बाम्रसारकासीसरोध्रकट्फलतिन्दुकैः ॥ ५१ ॥  
 सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुम्बरशलाटुभिः ।  
 अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥  
 तैलप्रस्थं तदभ्यङ्गपिचुबस्तिषु योजयेत् ।  
 शूनोतानोन्नता स्तब्धा पिच्छिला स्राविणी तथा ॥ ५३ ॥  
 विप्लतोपप्लुता योनिः सिद्धेप्रत्सस्फोटशूलिनी ।  
 यवान्नमभयारिष्टं सीधुतैलञ्च शीलयेत् ॥ ५४ ॥  
 पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।  
 कासीसं त्रिफलाकाङ्गीसाम्बजम्बुस्थिधातुकी ॥ ५५ ॥  
 पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तञ्चूर्णो वैशद्यकारकः ।  
 पलाशधातुकीजम्बूसमङ्गामोचसर्जजः ॥ ५६ ॥  
 दुर्गन्धे पिच्छिले क्लोदस्तम्भनञ्चूर्णं इष्यते ।  
 आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥ ५७ ॥  
 स्तब्धानां कर्कशानां च कार्थ्यं मार्दवकारकम् ।  
 धारणं वैसवारस्य कसरा पायसस्य च ॥ ५८ ॥

दुर्गन्धानां कषायः स्वात्तैलं वा कल्क एव वा ।  
 चूर्णा वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकषणः ॥ ५८ ॥  
 श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ।  
 पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलाश्चसंयुताः ॥ ६० ॥  
 सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।  
 एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ॥ ६१ ॥  
 अदुष्टे प्राकृते वीजे जीवोपक्रमणे सति ।  
 पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ ६२ ॥  
 परोक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्ग्नैरुपाचरेत् ।  
 मञ्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करा वचाः ॥ ६३ ॥  
 हे निम्बे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ।  
 पयस्त्राहिङ्गुकाकोलीवाजिगन्धाशतावरीः ॥ ६४ ॥  
 पिष्ट्वाक्षांशैर्घृतप्रस्थं पचेत् क्षीराञ्चतुर्गुणम् ।  
 योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते ॥ ६५ ॥  
 आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।  
 फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्ये पीतं फलाय यत् ॥ ६६ ॥  
 म्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।  
 एतत्परञ्च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनम् ॥ ६७ ॥

### पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।  
 जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥  
 दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रे हरिक्लेशोऽनलेक्षणः ।  
 जगद्विषणं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥  
 हुङ्गतो ब्रह्मणा मूर्त्तिं ततः स्थावरजङ्गमे ।

सोऽध्यतिष्ठन्निजं रूपमुज्झित्वा वच्चनात्मकम् ॥ ३ ॥  
 स्थिरमत्युल्लवणं वीर्यं यत्कन्देषु प्रतिष्ठितम् ।  
 कालकूटेन्द्रवत्साख्यमृङ्गीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥  
 सर्पलूतादिदंष्ट्रासु दारुणं जङ्गमं विषम् ।  
 स्यावरं जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्विमम् ॥ ५ ॥  
 कृत्विमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।  
 हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराञ्च तत् ॥ ६ ॥  
 शोफपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति च ।  
 तीक्ष्णोष्णरुक्षविशदं अवाय्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥  
 विकाशि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ।  
 ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥  
 वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ।  
 विषं हि देहं सम्प्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥  
 कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान् सहाशयान् ।  
 ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ॥ १० ॥  
 स्यावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ।  
 जिह्वायाः श्यावता स्तम्भो मूर्च्छा त्रासः क्लमो वमिः ॥ ११ ॥  
 द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ।  
 विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥  
 तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।  
 दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥  
 पक्वाशयगते तोदहिष्भाकासान्त्वकूजनम् ।  
 चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥  
 कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ।  
 सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ १५ ॥  
 षष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ।



स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥  
 प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेचितम् ।  
 सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥  
 द्वितीये पूर्ववदान्तं विरिक्तं चानुपाययेत् ।  
 तृतीयेऽगदपानं तु हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥ १८ ॥  
 चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।  
 पञ्चमे मधुकक्काघमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥  
 षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिरवपीडस्तु सप्तमे ।  
 मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २० ॥  
 कोशातर्क्वाग्निः पाठासूर्यवल्ग्वृताभयाः ।  
 शैलुः शिरीषः किण्विही हरिद्रे क्षौद्रसाह्वया ॥ २१ ॥  
 पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्थी सारिवे वला ।  
 एषां यवागूं निर्यूहेऽशीतां सष्टतमाक्षिकाम् ॥ २२ ॥  
 युञ्ज्याद्देगान्तरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ।  
 तद्वन्मधुकमधुकपद्मकेसरचन्दनैः ॥ २३ ॥  
 अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।  
 फलिनी त्रिकटु स्रक्का नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥  
 हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ।  
 श्रीविष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुङ्कुमं वला ॥ २५ ॥  
 तमालपत्रतालीसभूर्जेशीरे निशाह्वयम् ।  
 कन्धोपवासिनी स्नाता शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥  
 द्विजानभ्यर्च्य तैः पुथ्ये कल्पयेद्गदोत्तमम् ।  
 वैद्यश्चात्र तदा मन्त्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ॥ २७ ॥  
 नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।  
 यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥  
 एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्धयतु ।

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रत्न मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥

गौरि गान्धारि चण्डालि मातङ्गि स्वाहा ।

पिष्टे च द्वितीयोमन्त्रः श्रीं हरिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥

अशेषविषवेतालग्रहकर्मणपाप्मसु ।

मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ ३१ ॥

पाननस्याञ्जनालेपमणिवन्धादियोजितः ।

एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिः स्वस्थयनं परम् ॥ ३२ ॥

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा सुगुणैर्न युक्तं दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ ३३ ॥

वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफाहतं वर्षगणानुबन्धि ।

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाक् विमुह्यन् भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ।

आमाशयस्ये कफवातरोगी पक्वाशयस्येऽनिलपित्तरोगी ॥ ३५ ॥

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ।

स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वप्राहिताशनैः ।

दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

दूषीविषात्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।

दूषीविषारिमगदं लेहयेत् मधुना मृतम् ॥ ३८ ॥

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका ।

कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टी चन्दनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषीविषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।

कोटैरिवाहतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ४१ ॥

श्रीणिपृष्ठशिरः स्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ।

कृष्णदुष्टास्रविस्त्रावी वृणमूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥  
 दृष्टिकालुष्यवमयुश्वासकामकरः क्षणात् ।  
 आरक्तपौतपर्यन्तः श्वावमध्येऽतिरुग्ब्रणः ॥ ४३ ॥  
 सूयते पच्यते मद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।  
 प्रक्लिबं शीर्यतेऽभौक्ष्यं सपिच्छिलपरिस्रवम् ॥ ४४ ॥  
 कुर्यादमर्मविहस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।  
 शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनानु दहेद् ब्रणम् ॥ ४५ ॥  
 अथवा मुष्ककश्चेतासोमत्वक्ताम्रवर्जितः ।  
 शिरीषाद् गृध्रनख्याश्च चारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥  
 शुकनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।  
 कौटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥  
 ब्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।  
 सौभाग्यार्थं स्त्रियो भवेत् राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥  
 गरमाहारसंपृक्तं यच्छन्त्यासनवर्त्तिनः ।  
 नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥  
 विषाणां चाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।  
 तेन पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः कामश्वासज्वरार्दितः ॥ ५० ॥  
 वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ।  
 महोदरयकृत्प्लीही दीनवाग् दुर्बलोऽलसः ॥ ५१ ॥  
 शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयौ ।  
 स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥  
 प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ।  
 मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ ५३ ॥  
 विकर्षणासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।  
 एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥  
 गरात्तो नाशमाप्नोति कश्चिन्नद्योऽचिकित्सितः ।

गरार्तो वान्तवान् भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनम् ॥ ५५ ॥  
 शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ।  
 शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥  
 लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।  
 मूर्वासृतानतक्णापटोलीचव्यचितकान् ॥ ५७ ॥  
 षचामुस्तविडङ्गानि तक्रं कोणाम्बुमस्तुभिः ।  
 पिबेद्रसेन वाम्बेन गरोपहतपावकः ॥ ५८ ॥  
 पारावतामिषशठीपुष्कराह्वं शृतं हिमम् ।  
 गरदृष्णारुजाकासश्वासहिष्माज्वरापहम् ॥ ५९ ॥  
 विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसङ्गमे ।  
 विषसङ्कटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥  
 क्षुत्तृणाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ।  
 अजीर्णवर्चो द्रवतः पित्तमारुतद्विभिः ॥ ६१ ॥  
 तिलपुष्पफलाघ्राणभूबाष्पघनगर्जितैः ।  
 हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसङ्कटैः ॥ ६२ ॥  
 पुरोवातोत्पलामोटमदनैर्वर्द्धते विषम् ।  
 वर्षासु चाम्बुयोनित्वास्संक्लृदं गुडवद्गतम् ॥ ६३ ॥  
 विसर्पति घनापाये तद्गस्त्यो हिनस्ति च ।  
 प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्द्वनात्यये ॥ ६४ ॥  
 इति प्रकृतिसात्मर्तुस्थानवेगबलाबलम् ।  
 आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥ ६५ ॥  
 श्लैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।  
 कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥  
 पैत्तिकं स्रंसनैः सेकप्रदेहैर्भृशशीतलैः ।  
 कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥  
 वातात्मकं जयेत् स्वादुस्निग्धान्नलवणान्वितैः ।

सृष्टैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ ६८ ॥  
 नाष्टतं स्रंसनं शस्तं प्रलेपोभोज्यमौषधम् ।  
 सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न हृतोपमम् ॥ ६९ ॥  
 विद्यते भेषजं किञ्चिद्विशेषात् प्रवलेऽनिले ।  
 अयद्वात् स्रैषिकं साध्यं यद्वात्पित्ताशयाश्रयम् ।  
 सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥ ७० ॥

## षट्विंशोऽध्यायः ।

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

दर्वीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पद्मगाः ।  
 त्रिधा समामतो भौमा भिद्यन्ते ते त्वनैकधा ॥ १ ॥  
 व्यासतो योनिभेदेन नोच्यन्तेऽनुपयोगिनः ।  
 विशेषाद्रूचकटुकमन्तोष्णं स्वादु शीतलम् ॥ २ ॥  
 विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।  
 तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशैतातपेषु च ॥ ३ ॥  
 विषोल्बणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ।  
 रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥ ४ ॥  
 फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।  
 ज्ञेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥  
 प्रांशवो मन्दगमना राजीमन्तस्तु राजिभिः ।  
 स्रिग्धा विचित्रवर्णास्तिर्य्यगूर्द्धं विचित्रिताः ॥ ६ ॥  
 गोधामुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ।  
 चतुष्पाद् व्यन्तरान् विद्यादेतेषामेव सङ्हरात् ॥ ७ ॥

व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ।  
 आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात् क्रुधः ॥ ८ ॥  
 पापवृत्तितया वैराद्द्वैवर्षियमचोदनात् ।  
 दशन्ति सर्पास्ते घूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥  
 आदिष्टाल्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।  
 व्यन्तरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥  
 यत्र लालापरिल्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।  
 न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुण्डाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥  
 एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढास्यमशोणितम् ।  
 दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥  
 मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दंष्ट्रकम् ।  
 दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्दृष्टनिपीडितम् ॥ १३ ॥  
 निर्विषं हयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिम वदेत् ।  
 विषमाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥  
 रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमम्बुवत् ।  
 भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोऽनलः ॥ १५ ॥  
 कदाचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ।  
 दुष्टान्धकारे विद्वस्य केनचिद्दृष्टशङ्कया ॥ १६ ॥  
 विषोद्देगो ज्वरच्छर्दिर्मूर्च्छादाहोऽपि वा भवेत् ।  
 ग्लानिर्मोहोऽतिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥ १७ ॥  
 तुद्यते सविषो दंशः कण्डूशोफरुजान्वितः ।  
 दह्यते ग्रथितः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥ १८ ॥  
 पूर्वं दर्वीकृतां वेगे दुष्टं सावीभवत्यसृक् ।  
 श्यावता तेन वक्त्रादौ सर्पन्तीव च कीटकाः ॥ १९ ॥  
 द्वितीये ग्रन्थयो वेगे तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।  
 दुर्गन्धो दंशविक्रो दस्यतुर्ये ष्ठीवनं वमिः ॥ २० ॥

सन्धिविज्ञेषणं तन्द्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ।  
 दाहो हिष्मा च पष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥  
 मूर्च्छा विपाकोऽतीसारः प्राप्य शुकन्तु सप्तमे ।  
 स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिबर्त्तनम् ॥ २२ ॥  
 अथ भण्डलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ।  
 तेन पीताङ्गता दाहो द्वितीये श्वयथूद्भवः ॥ २३ ॥  
 तृतीये दंशविल्लोदः खेदस्तृष्णा च जायते ।  
 चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पञ्चमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥  
 दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पाण्डुतां याति शोणितम् ।  
 पाण्डुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ २५ ॥  
 तृतीये दंशविल्लोदो नासिकाक्षिमुखस्रवाः ।  
 चतुर्थे गरिमा मूर्ध्ना मन्यास्तम्भश्च पञ्चमे ॥ २६ ॥  
 गात्रभङ्गो ज्वरः शीतः शेषयोः पूर्ववद्भवेत् ।  
 कुर्यात्पञ्चसु वेगेषु चिकित्सां न ततः परम् ॥ २७ ॥  
 जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।  
 शीतवातातपव्याधिच्छुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥ २८ ॥  
 तूर्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकच्चुकाः ।  
 कुशोषधीकण्टकवद् ये चरन्तीव काननम् ॥ २९ ॥  
 देशञ्च दिव्याधुषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ।  
 अशानचित्तिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ॥ ३० ॥  
 षष्ठमीनवमीसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ।  
 गम्यान्नेयमघाञ्छेषाविशाखापूर्वनैऋते ॥ ३१ ॥  
 नैऋताख्ये मुहूर्त्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।  
 दष्टमात्रः सितास्याक्षः शौर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥  
 त्वजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छासो न जीवति ।  
 हिष्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥

जायन्ते युगपद् यस्य स हृच्छूली न जीवति ।  
 फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ३४ ॥  
 नासावसादो भङ्गोऽङ्गे विल्भेदः श्लथसन्धिता ।  
 विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥  
 भवन्त्ये तानि रूपाणि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ।  
 न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात् क्षतजागमः ॥ ३६ ॥  
 दण्डाहतस्य नोराजीप्रयातस्य यमान्तिकम् ।  
 अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्ताङ्गारवद्भिषक् ॥ ३७ ॥  
 रक्षन् कण्ठगतान् प्राणान् विषमाशु शमं नयेत् ।  
 मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥  
 देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।  
 एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्त्तनादिकम् ॥ ३९ ॥  
 कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।  
 दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाग्निनम् ॥ ४० ॥  
 लोष्टं महीं वा दशनैश्छित्त्वा चानु ससंभ्रमम् ।  
 निष्ठीवेन समालिम्प्ये दंशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥  
 दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले ।  
 क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥ ४२ ॥  
 अम्बुवत् सेतुबन्धेन बन्धेन स्तभ्यते विषम् ।  
 न वहन्ति शिराश्चास्य विषं बन्धाभिपीडिताः ॥ ४३ ॥  
 निष्पीड्यान् दूरेदंशं मर्मसन्ध्यगतं तथा ।  
 न जायते विषावेशो वीजनाशादिवाङ्गुरः ॥ ४४ ॥  
 दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरम् ।  
 प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मकेन वा ॥ ४५ ॥  
 करोति भस्मसात् सद्यो वङ्गिः किं नाम न क्षणात् ।  
 आचूषेत् पूर्षवक्त्रो वा मृद्भस्मागदगोमयैः ॥ ४६ ॥



प्रच्छायान्तररिष्टायां मांसलं तु विशेषतः ।  
 अङ्गं सहैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुहुः ॥ ४७ ॥  
 चन्दनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ।  
 विषे प्रविष्टते विध्याच्छिरां सा परमा क्रिया ॥ ४८ ॥  
 रक्ते निर्झियमाणे हि कृत्स्नं निर्झियते विषम् ।  
 दुर्गन्धं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ ४९ ॥  
 यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववत्तत्रयेदसृक् ।  
 शिरास्वदृश्यमानासु योज्याः शृङ्गजलौकमः ॥ ५० ॥  
 शोणितं स्रुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।  
 लेपसेकैस्तु बहुशः स्तम्भयेद् भृशशीतलैः ॥ ५१ ॥  
 अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्च्छायमदहृद्द्रवाः ।  
 भवन्ति तान् जयेच्छीतैर्वीजिञ्चारोमहर्षतः ॥ ५२ ॥  
 स्कन्ने तु रुधिरि सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।  
 विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ ५३ ॥  
 पिबेद् घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताग्नृतम् ।  
 हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ५४ ॥  
 प्रवृत्तगौरवोत्कृष्टशङ्खलासं वामयेत्ततः ।  
 द्रवैः काञ्जिककौलत्यतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ ५५ ॥  
 वमनैर्विषहृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ।  
 भुजङ्गदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेषतः ॥ ५६ ॥  
 सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां वाऽऽचरेत् क्रियाम् ।  
 सिन्धुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ५७ ॥  
 पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ।  
 कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिम्पेद्दंशं हृतेऽसृजि ॥ ५८ ॥  
 चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेषेण वा ।  
 पानं च क्षौद्रमञ्जिष्ठागृहधूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥

तण्डुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।  
 मातुलुङ्गी सिता सेलुः पाननस्याञ्चनैर्हितः ॥ ६० ॥  
 अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ।  
 समाः सुगन्धा मृद्दीका श्वेताख्या गजदन्तिका ॥ ६१ ॥  
 अर्द्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं विल्वदाडिमम् ।  
 सच्चौद्रो मण्डलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ ६२ ॥  
 पञ्चवल्कवरायष्टीनागपुष्पै लवालुकम् ।  
 वोजकर्षभकौशीरं सितापद्मकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥  
 सच्चौद्रो हिमवान्नाम हन्ति मण्डलिनां विषम् ।  
 लेपात् श्वयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ ६४ ॥  
 काश्मर्यवटगृङ्गाणि जीवकर्षभकौ सिता ।  
 मञ्जिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मण्डलिना पिवेत् ॥ ६५ ॥  
 वंशत्वक्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।  
 शिरीषबीजातिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ ६६ ॥  
 पिष्टो गोवारिणाष्टाङ्गो हन्ति मोनसजं विषम् ।  
 कटुकातिविषाकुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥  
 सच्चौद्रव्योषतगरा हन्ति राजीमतां विषम् ।  
 निखनेत्काण्डचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥  
 उद्धृत्य प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्गरां प्रलेपयेत् ।  
 पिवेत् पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितम् ॥ ६९ ॥  
 जीर्णं विरिक्ते भुञ्जीत यवान्नं सूपसंस्कृतम् ।  
 करवीराकंकुसुममूललाङ्गलिकाकणाः ॥ ७० ॥  
 कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसंयुताः ।  
 एष व्यन्तरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥  
 शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।  
 भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्याञ्चने हितम् ॥ ७२ ॥

द्विपलं नतकुठाभ्यां घृतचौद्रचतुष्पलम् ।

अपि तत्रकदधानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥

अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वं विस्राव्य शोणितम् ।

अगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।

विषापहैः प्रयुञ्जीत तृतीयेऽञ्जननावने ॥ ७५ ॥

पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ।

षष्ठपञ्चमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमभीक्ष्णशः ॥ ७६ ॥

पाययेद्दमनं तीक्ष्णं यवागूं च विषापहैः ।

अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युञ्ज्यादञ्जननस्ययोः ॥ ७७ ॥

कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं गतः ।

मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

तृतीये वमितः पेयां वेगे मण्डलिनां पिबेत् ।

अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥ ७९ ॥

आद्येऽवगाढं प्रच्छायवेगे दष्टस्य राजिलैः ।

अलाम्बुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

षष्ठेऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ।

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्वीकरोदिताम् ॥ ८१ ॥

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं विध्ये च्छिरां न च ।

त्वङ्नोहानिश्चे वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥

तमालः केसरं शीतं पीतं तण्डुलवारिणा ।

हन्ति सर्वविषाण्ये तद्वज्रिवज्रमिवासुरान् ॥ ८३ ॥

सस्य मूलं सुरसस्य पुष्यं फलं करञ्जस्य नतं सुराहम् ।

त्रिकं व्योषनिशादयञ्च वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८४ ॥

हलूतोन्दुरवृश्चिकाद्यैर्विषूचिकानीर्णगरज्वरैश्च ।

निन्नरान् भूतविधर्षितांश्च स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ॥ ८५ ॥

प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युदरेद्विषम् ।  
 भूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥  
 विषापायेऽनिलं क्रुद्धं च्चे हादिभिरुपाचरेत् ।  
 तैलमद्यकुलत्याम्बुवर्ज्यैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥  
 पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायश्चे हवस्तिभिः ।  
 समाक्षिकेण वर्गेण कफमारम्बधादिना ॥ ८८ ॥  
 सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।  
 पाने समन्त्रपूताम्बु, प्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥  
 सर्पाभिहते युञ्ज्यात्तथा शङ्खाविषार्दिते ।  
 कर्कोतनं मरकतं बच्चं वारणमैधित्तिकम् ॥ ९० ॥  
 वैदूर्यं गर्दभमणिं पिचुकं विषमूषिकाम् ।  
 हिमवद्गिरिसम्भूतां सोसराजो पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥  
 तथा द्रोणां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिम् ।  
 विषाणि विषशान्त्यर्थं वीर्यवन्ति च धारयेत् ॥ ९२ ॥  
 छत्री जर्जरपाणिश्च चरेद्रात्री विशेषतः ।  
 तच्छायाशब्दवितस्ताः प्रणश्यन्ति भुजङ्गमाः ॥ ९३ ॥

### सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः कीटलूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥  
 सर्पाणामेव विषमूत्रशुक्राण्डशक्कोयजाः ।  
 दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥  
 दष्टस्य कोटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोत्वणः ।  
 आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥  
 पक्वपीलुफलप्रत्यः खर्जूरसदृशोऽथवा ।  
 कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः ॥ ३ ॥  
 स्यावाढ्यः सर्वलिङ्गस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ।

वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्ध्निष्णुर्विस्रक्तता ॥ ४ ॥

शिरोऽक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।

सर्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कण्डूरोचकः ॥ ५ ॥

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वङ्गिवत् ।

ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥

दंशः सद्योऽतिरुक्श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।

ते गवादिशकृत्कोथाद्दिग्धदष्टादिकोथतः ॥ ७ ॥

सर्पकोथाश्च सम्भूता मन्दमध्यमहाविषाः ।

मन्दाः पीताः सिताः श्यावा रुक्चकर्वुरमेचकाः ॥ ८ ॥

रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ।

धूम्रोदरस्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ ९ ॥

पिशङ्गाः शबलाश्चिवाः शोणिताभा महाविषाः ।

अग्न्याभा द्वेकपर्वाणो रक्ताः केचित् सितोदराः ॥ १० ॥

तेर्दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरार्दितः ।

खैर्वमन् शोणितं कृष्णमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥

स्विद्यसूच्छं विशुष्कास्यो विह्वलो वेदनातुरः ।

विशीर्यमाणमांसश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥

उच्चिटिङ्गस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्यथः ।

साध्यतो वृश्चिकात् स्तम्भं श्रेफसो हृष्टरोमताम् ॥ १३ ॥

करोति सेकमङ्गानां दंशः शीताम्बुनेव च ।

उष्ट्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥

वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभोन्दुराः ।

प्रायो वातोल्वणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥ १५ ॥

यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।

तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥

हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः शिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।

घूर्णनोद्देष्टनं गात्रश्यावतां वातिके विषे ॥ १७ ॥  
 संज्ञानाशोणनिःश्वासी हृद्दाहः कटुकास्यता ।  
 मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥  
 हृद्यरोचकहृत्लासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ।  
 सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्यात् श्लेष्माधिकं विषम् ॥ १९ ॥  
 पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।  
 नाडीस्वेदो पुलाकाद्यैर्द्वहणश्च विधिर्हितः ॥ २० ॥  
 पैत्तिकं स्तम्भयेत्सकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।  
 क्षौखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ २१ ॥  
 कीटानां त्रिःप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया !  
 स्वेदालेपनसेकांस्तु कीष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥  
 अन्यत्र मूर्च्छिताद् दंशपाकतः कोथतोऽथवा ।  
 नृकेशाः सर्पपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ॥ २३ ॥  
 विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ।  
 विषघ्नञ्च विधिं सर्वं कुर्यात् संशोधनानि च ॥ २४ ॥  
 साधयेत्सर्पवदृष्टान् विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ।  
 तस्कुलीयकतुल्यांशां त्रिवृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ २५ ॥  
 याति कीटविषैः कम्पं न कैलास इवानिलैः ।  
 क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥  
 मुक्तालपो वरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ।  
 वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥  
 पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।  
 दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥  
 सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।  
 विदारिगन्धासिद्धेन क्वोष्णेनेतरण वा ॥ २९ ॥  
 लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।

सिञ्चेत् कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ ३० ॥

उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोजाज्याः ससैन्धवः ।

आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥

रत्ननीसैन्धवव्योषशिरोषफलपुष्पजैः ।

मातुलुङ्गाम्बुगोमूत्रपिष्टञ्च सुरसाग्रजम् ॥ ३२ ॥

लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ।

पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥

पारावतशकृत्पथ्यातगरं विश्वभेषजम् ।

बीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिकागदः ॥ ३४ ॥

सशैवलोद्भ्रदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।

हिङ्गुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन च ॥ ३५ ॥

लेपाञ्जनाभ्यां गुटिका परमं वृश्चिकापहा ।

करञ्जार्जुनशैलूनां कटुभ्याः कुटजस्य च ॥ ३६ ॥

शिरोषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशल्लेपनम् ।

यो मुह्यति प्रखसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ ३७ ॥

तस्य पथ्यानिशाङ्गणामञ्जिष्ठातिविषोषणम् ।

सालाम्बुवृतं वात्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥

सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्दधिसर्पिषी ।

विध्येच्छिरां विदध्याच्च वमनाञ्जननावनम् ।

उष्णस्निग्धान्ममधुरं भोजनं चानिलापहम् ॥ ३९ ॥

नागरं गृहकपोतपुरोषं बीजपूरकरसो हरितालम् ।

सैन्धवश्च विनिहन्यगदोऽयं लेपतोऽलिकुलजं विषमाशु ॥ ४० ॥

अन्ते वृश्चिकदृष्टानां समुदीर्णे भृशं विषे ।

विषेणालेपयेद्दंशमुच्चिटिङ्गेऽप्ययं विधिः ॥ ४१ ॥

नागपुरीषच्छत्रं रोहिषमूलञ्च शेलुतोयेन ।

कुर्याद् गुटिकां लेपादियमलिविषनाशनी श्रेष्ठा ॥ ४२ ॥

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिभाषितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम्  
 एषो गदो हन्ति विषाणि कीटभुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम्  
 शिरीषपुष्पं सकरञ्जबीजं काश्मीरजं कुष्ठमनःशिला च ।  
 एषो गदो रात्रिकवृश्चिकानां संक्रान्तिकारी कथितो जि

॥ ४१ ॥

कोटिभ्यो दारुणतरा लूताः षोडशा ता जगुः ।

अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ॥ ४५ ॥

सहस्ररश्मप्रनुचरा वदन्यन्ये सहस्रशः ।

बह्वपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका ॥ ४६ ॥

रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसङ्करात् ।

नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्षते ॥ ४७ ॥

कृच्छ्रसाध्याः पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ।

तद्दंशः पैत्तिको दाहदृष्टस्फोटन्वरमोहवान् ॥ ४८ ॥

भृशोष्ण रक्तपीताभः क्लेदी द्राक्षाफलोपमः ।

क्षौष्मिकः कठिनः पाण्डुः परूषकफलाकृतिः ॥ ४९ ॥

निद्रां शीतज्वरं कासं कण्डूञ्च कुरुते भृशम् ।

वातिकः परूषः श्यावः पर्वभेदज्वरप्रदः ॥ ५० ॥

तद्भिभागं यथास्वञ्च दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ।

असाध्यायान्तु हृन्मोहश्वासहिष्माशिरोरुजाः ॥ ५१ ॥

श्वेताः पीताः सिता रक्ता पिटिकाः श्वयथूङ्गवाः ।

वैपथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्म्यं वक्त्रनासता ॥ ५२ ॥

श्यावौष्ठवक्त्रदन्तत्वं पृष्ठग्रीवावभञ्जनम् ।

पक्वजम्बुसवर्णञ्च दंशात् स्रवति शोणितम् ॥ ५३ ॥

सर्वापि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ।

तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिधा हन्युपेक्षिताः ॥ ५४ ॥

सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ।



लूतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रूमण्डलसन्निभः ॥ ५५ ॥  
सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरन्नतः ।  
मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः ॥ ५६ ॥  
यैस्सर्ववांश्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ।  
श्वराशुपाकविकृते दकोथावदरणान्वितः ॥ ५७ ॥  
इदेन यत्सृशत्यङ्गं तत्रापि कुरुते व्रणम् ।  
क्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्रशुकलालानखातवैः ॥ ५८ ॥  
पृष्ठाभिरुद्दमत्येषा विषं वक्तुं विशेषतः ।  
लूता नाभेर्दंशत्यूर्ध्वमूर्ध्वं वा ऽधश्च कीटकाः ॥ ५९ ॥  
तद्दूषितञ्च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ।  
दिनार्धं लक्ष्यते नैव दंशो लूताविषोद्भवः ॥ ६० ॥  
सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ।  
प्रव्यक्तवर्णः प्रचलः किञ्चित्कण्डूरुजान्वितः ॥ ६१ ॥  
द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्तेषु पिटकैरिव वाचितः ।  
शक्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूमान् ग्रन्थिसन्निभः ॥ ६२ ॥  
तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमण्डलः ।  
शरावरूपस्तोदाब्धो रोमकूपेषुःसस्रवः ॥ ६३ ॥  
महांश्चतुर्थे श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ।  
विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ॥ ६४ ॥  
पष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ।  
इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनञ्च विभजदतः ॥ ६५ ॥  
एकविंशतिरात्रेण विषं शाम्यति सर्वथा ।  
अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ॥ ६६ ॥  
दहेच्च जाम्बवौष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ।  
कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसम्बन्धादिसंश्रितम् ॥ ६७ ॥  
प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत दहेन्न च ।

लीपयेद्दग्धमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ॥ ६८ ॥  
 सुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ।  
 सर्वतोऽपहरेद्रक्तं मृङ्गाद्यैः सिरयापि वा ॥ ६९ ॥  
 सेकालेपास्ततः शीता बोधिश्चेन्मान्तकाक्षरैः ।  
 फलिनीद्विनिशाक्षीद्रसर्पिभिः पद्मकाह्वयः ॥ ७० ॥  
 अशेषलूता कीटानामगदः सर्वकार्मिकः ।  
 हरिद्राद्वयपत्तङ्गमस्त्रिष्ठानतकेसरैः ॥ ७१ ॥  
 सक्षीद्रसर्पिःपूर्वस्त्रादधिकश्चम्यकाह्वयः ।  
 तद्वद्गोमयनिष्पीडाशर्कराष्टतमाक्षिकैः ॥ ७२ ॥  
 अपामार्गमनोद्वालदावीध्यामकगैरिकैः ।  
 नतैलाकुष्ठमरिचयथ्याह्वष्टतमाक्षिकैः ॥ ७३ ॥  
 अगदो मन्दरी नाम तथा ऽन्यो गन्धमादनः ।  
 नतरोध्रवचाकट्टीपाठैलापत्रकुङ्कुमैः ॥ ७४ ॥  
 विषघ्नं बहुदोषेषु प्रयुञ्जीत विशोधनम् ।  
 यथ्याह्वमदनाङ्गोल्लजालिनीसिन्दुवारिकाः ॥ ७५ ॥  
 कफे श्रेष्ठाम्बुना पीत्वा विषमाशुसमुद्भवेत् ।  
 शिरीषपत्रत्वक्मूलफलं वाङ्गोल्लमूलवत् ॥ ७६ ॥  
 विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः ।  
 निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद् व्रणात् ॥ ७७ ॥  
 कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।  
 त्रिवृतासैन्धवं दन्तीकर्णिकापातनं तथा ॥ ७८ ॥  
 मूलमुत्तरवारुण्या वंशनिर्लेखसंयुतम् ।  
 तद्वच्च सैन्धवं कुष्ठं दन्ती कटुकदौग्धिकम् ॥ ७९ ॥  
 राजकोशातकीमूलं किणोवा मथितोद्भवः ।  
 कर्णिकापातसमये वृंहयेच्च विषापहैः ॥ ८० ॥  
 स्नेहकार्यमशेषञ्च सर्पिषैव समाचरेत् ।

वषस्य वृद्धये तैलमग्ने रिव दृणोलुपम् ॥ ८१ ॥  
 शीवेरवेकहृतगोपकन्यामुस्ताशमीचन्दनटिण्टुकानि ।  
 वालनीलोत्पलवक्रयष्टीत्वग्नाकुलीपद्मकराठमध्यम् ॥ ८२ ॥  
 जनीघनसर्पलोचनाकणशुण्ठीकणमूलचित्रकाः ।  
 कृणागुरुविल्वपाटलीपिचमन्दाभयशेलुकेसरम् ॥ ८३ ॥  
 वल्वचन्दननतोत्पलशुण्ठीपिप्पलीनिचुलवेतसकुष्ठम् ।  
 क्लिशाकवरपाटलिभाङ्गीसिन्दुवारकघाटवराङ्गम् ॥ ८४ ॥  
 पत्तकफानिललूताः घानाञ्जननस्यलेपसेकेन ।  
 गदवरा वृत्तस्थाः कुमतोरिव वारयन्थेते ॥ ८५ ॥  
 ध्रं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः कालीयास्थं चन्दनं यच्च रक्तम् ।  
 आन्तापुष्पं दुग्धनीका मृणालं लूताः सर्वा घ्नन्ति सर्वक्रियाभिः  
 ॥ ८६ ॥

### अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो मूषिकालर्कविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥  
 लालनञ्चपलः पुत्रोहसिरश्चिकिरोर्जरः ।  
 कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः ॥ १ ॥  
 अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरः ।  
 कुच्छुन्दरो रसालास्थो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥  
 शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः स्पृशन्ति वा ।  
 यदङ्गमङ्गैस्तवासे दूषिते पाण्डुतां गते ॥ ३ ॥  
 ग्रन्थयः श्वयथुः कोथो मण्डलानि भ्रमोऽरुचिः ।  
 शीतज्वरोऽतिरुक् सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥  
 रोमहर्षः सुतिमूर्च्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।  
 श्लेष्मानुबन्धवह्नाखुपोतकच्छर्दनं सट्ट ॥ ५ ॥  
 व्यवाय्याखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

मूर्च्छागशोफवैवर्ण्यं क्लेशदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ ६ ॥  
 शिरोगुरुत्वं लालासृक् कृदिद्यासाध्यलक्षणम् ।  
 शूनवस्तिं विवर्णौष्ठमाख्याभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ७ ॥  
 कुच्छुन्दरसगन्धश्च वर्जयेदाखुदूषितम् ।  
 शुनः श्लेष्मोत्वणा दीषाः संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः ॥ ८ ॥  
 मुष्णन्तः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ।  
 लालावानन्धवधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥  
 स्रस्तपुच्छहनुस्कन्धशिरोदुःखी नताननः ।  
 दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं चरत्यसृक् ॥ १० ॥  
 हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तभ्रसृष्णामूर्च्छोद्भवो नु च ।  
 अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्याला दंष्ट्रप्रहारिणः ॥ ११ ॥  
 कण्डूनिस्तीदवैवर्ण्यं सुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ।  
 विदाहरागरुक्पाकशोथग्रन्थिविकुञ्चनम् ॥ १२ ॥  
 दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका मण्डलानि च ।  
 सर्वत्र सविषे लिङ्गं विपरीतन्तु निर्विषे ॥ १३ ॥  
 दष्टो येन तु तच्चेष्टा रुतं कुर्वन् विनश्यति ।  
 पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ १४ ॥  
 योऽङ्गस्त्वस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ।  
 जलसन्नासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥ १५ ॥  
 आखुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ।  
 दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात् कर्णिकान्यथा ॥ १६ ॥  
 दग्धं विस्रावयेद्दंशं प्रच्छिन्नञ्च प्रलेपयेत् ।  
 शिरोषरजनीवक्रकुङ्कुमासृतवस्त्रिभिः ॥ १७ ॥  
 अगारधूममस्त्रिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ।  
 श्लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ॥ १८ ॥  
 ततोऽस्त्रैः क्षालयित्वाऽनु तोयैरनु च लेपयेत् ।

पालिन्दीश्वेतकटभोवित्त्वमूलगुडूचीभिः ॥ १८ ॥

अन्यैश्च विषशोफघ्नैः शिरां वा मोक्षयेद् द्रुतम् ।

छर्दनं नोलिनीक्वाथैः शुकाख्याङ्गोक्षयोरपि ॥ २० ॥

कोशातक्वाः शुकाख्यायाः फलं जोमूतकस्य च ।

मदनस्य च सञ्चूर्णं दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ २१ ॥

वचामदनजोमूतकुष्ठं वा मूत्रपेषितम् ।

पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोन्दुरविषापहम् ॥ २२ ॥

विरेचनं त्रिवृत्त्रोलीत्रिफलाकल्क इष्यते ।

अञ्जनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोऽन्वितः ॥ २३ ॥

कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहिनम् ।

तन्दुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं द्रुतम् ॥ २४ ॥

द्विनिशाकटभोरक्तायश्चाह्वैर्वाऽमृतान्वितैः ।

आस्फोटमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ॥ २५ ॥

सिन्धुवारनतं शिशु वित्त्वमूलं पुनर्नवा ।

वचाखदंद्वाजीमूतमेषां क्वाथं समाक्षिकम् ॥ २६ ॥

पिवेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ।

तक्रेण शरपुङ्गाया वीजं सञ्चूर्णं वा पिवेत् ॥ २७ ॥

अङ्गोक्षमूलकल्को वा वस्तमूत्रेण कल्कितः ।

पानालेपनयोर्युक्तः सवाखुविषनाशनः ॥ २८ ॥

कपित्थमध्यतिलकतिलाङ्गोक्षजटाः पिवेत् ।

गवां मूत्रेण पयसा मञ्जरी तिलकस्य वा ॥ २९ ॥

अथवा सैर्यकान्मूलं सच्चौद्रं तन्दुलाम्बुना ।

कटुकालाम्बुविन्ध्यस्तं पीतं वाम्बुनि शोषितम् ॥ ३० ॥

सिन्धुवारस्य मूलानि विडालास्त्रिविषं नतम् ।

जलपिष्टो गदो हन्ति नस्याद्यैराखुजं विषम् ॥ ३१ ॥

सग्रेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।

यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ ३२ ॥  
 तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरूपक्रमाः ।  
 यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषोविषापहाः ॥ ३३ ॥  
 दंशं ह्यलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।  
 प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणञ्च घृतं पिबेत् ॥ ३४ ॥  
 अर्कक्षीरयुतञ्चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।  
 अङ्गोलोत्तरमूलासु त्रिफलं सहविः फलम् ॥ ३५ ॥  
 पिबेत् सधत्तूरफलां श्लेतां वापि पुनर्नवाम् ।  
 ऐक्यं पल्लं तैलं रूषिकायाः पयो गुडः ॥ ३६ ॥  
 भिनत्ति विषमालकं धनहृन्दिमवानिलः ।  
 समन्त्रं सौषधीरन्नं स्त्रपनञ्च प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥  
 चतुष्पाङ्गिर्द्विपाङ्गिर्वा नखदन्तपरिचतम् ।  
 शूयत्वे पच्यते रागज्वरस्रावरुजान्वितम् ॥ ३८ ॥  
 सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।  
 रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ ३९ ॥  
 इति विषतन्त्रं षष्ठं समाप्तम् ।

### एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥  
 दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।  
 प्रभावरुणस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥ १ ॥  
 वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।  
 लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥  
 पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।  
 स्निग्धस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥  
 अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।

वाजीकरो वा मलिने वच्चे रङ्ग इवाफलः ॥ ४ ॥  
 रसायनानां द्विविधं प्रयोगनृषयो विदुः ।  
 कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥ ५ ॥  
 निर्वाते निर्भये हर्म्ये प्राप्योपकरणे पुरे ।  
 दिश्युदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥  
 धूमातपरजोव्यालस्तोमूर्खाद्यविलङ्घिताम् ।  
 सञ्जवैद्योपकरणां सुमृष्टां कारयेत् कुटीम् ॥ ७ ॥  
 अथ पुण्ये ऽङ्गि सम्पूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।  
 तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखो जातबलः पुनः ॥ ८ ॥  
 ब्रह्मचारी धृतियुतः अद्धानो जितेन्द्रियः ।  
 दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥  
 देवतानुस्मृतौ युक्तौ युक्तस्वप्नप्रजागरः ।  
 प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥ १० ॥  
 हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।  
 हरिद्रां पिप्पलीं वेङ्गं गुडञ्चोष्णाम्बुना पिवेत् ॥ ११ ॥  
 क्षिग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।  
 ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ १२ ॥  
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।  
 दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशक्तोऽथवा ॥ १३ ॥  
 इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।  
 यस्य यद्यौगिकं पश्येत् सर्वमालोच्य सात्मप्रवित् ॥ १४ ॥  
 पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् ।  
 पञ्चानां पञ्चमूलानां साहस्रं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥  
 जले दशगुणे पक्त्वा द्रशभागस्थिते रसे ।  
 आपोथ्य कृत्वा व्यस्थोनि विजयामलकान्यथ ॥ १६ ॥  
 विनीय तस्मिन्निर्यहे योजयेत् कुडवांशकम् ।

त्वगीलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचन्दनम् ॥ १७ ॥

मण्डूकपर्णीकनकशङ्खपुष्पीवचाप्लवम् ।

यज्याह्वयं विडङ्गञ्च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥ १८ ॥

सितोपलार्द्धभागञ्च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ।

द्वे च तैलात् पचेत् सर्वं तदग्नौ लेहतां गतम् ॥ १९ ॥

अवतीर्णं हिमं युञ्ज्याद्विशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।

ततः खजेन मथितं निदध्याद् घृतभाजने ॥ २० ॥

यानोपरुन्ध्यादाहारमेकं मात्सास्य सा स्मृता ।

षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णं भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥

वैखानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।

ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राश्य रसायनम् ॥ २२ ॥

तन्द्राश्मक्लमवलीपलितामयवर्जिताः ।

मेधास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुषः ॥ २३ ॥

अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ।

तरुणपलाशचारद्रवीकृतं स्थापयेद्गाण्डे ॥ २४ ॥

उपयुक्ते च चारे छायासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ।

पादांशेन सितायाश्चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥

तद्घृतकुम्भे भूमौ निधाय षण्माससंस्थमुद्धृत्य ।

प्राह्णे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत् सततम् ॥ २६ ॥

इत्युपयुञ्ज्यादशेषं वर्षशतमनामयो जरारहितः ।

जीवति बलपुष्टिवपुः स्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण ॥ २७ ॥

निरुजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत् क्षतम् ।

अन्तर्दिहस्तं गन्धोरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥

आमूलं वेष्टितं दर्भैः पद्मिनीपङ्कलेपितम् ।

आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वाते स्वे दयेत्ततः ॥ २९ ॥

स्त्रिन्वानि तान्यामलकानि त्रया खादेन्नरः क्षौद्रघृतान्वित



गेरं सृतं चानुपिवेद्यकामं तेनैव वर्त्तत च मासमेकम् ॥ ३० ॥

ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यद्वात् सृष्ट्यं च शीताम्बु न पाणिनापि

कादशाहेऽस्य ततो व्यतीते पतन्ति केशा दशना नखाश्च ॥३०

याल्पकैरेव दिनैः सुरूपः स्त्रीष्वक्षयः कुञ्जरतुल्यवीर्यः ।

वैशिष्टमेधाबलबुद्धिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलम् ।

पर्णिन्धौ पिप्पलीशृङ्गो मेदातामलकीवृटिः ॥ ३३ ॥

जीवन्तो जोङ्गकं द्राक्षा पौष्करं चन्दनं शठी ।

पुनर्नवद्विकाकोलीकाकनासासृताह्वयाः ॥ ३४ ॥

विदारोवृषमूलं च तदैकध्यं पलोन्मितम् ।

जलद्रोणे पचेत् पञ्चधात्रीफलशतानि च ॥ ३५ ॥

पादशेषं रसं तस्माद् व्यस्थीन्यामलकानि च ।

गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद् द्वादशभिः पलैः ॥ ३६ ॥

मत्स्यण्डिकातुलार्द्धेन युक्तं तल्लेहवत् पचेत् ।

स्त्रे हार्द्धं मधुसिद्धे तु तुगाचीर्याश्चतुष्पलम् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातं कणार्द्धितम् ।

अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटोस्थः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥

इत्येष च्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ।

जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः ॥ ३९ ॥

कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।

मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्त्र्यं च व्यपोहति ।

बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामङ्गवर्द्धनः ॥ ४० ॥

घां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।

शेषु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणामग्नेश्च कुर्याद्विधिनीपयुक्तः ॥४१॥

मधुकेन तुगाचीर्या पिप्पल्या सिन्धुजम्बना ।

पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥ ४२ ॥

सितया वा समायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।

त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ ४३ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्निक्षोरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसं गुडूच्याः सहमूलपुष्पाः कल्कं प्रयुञ्जीत च शङ्खपुष्पाः ।

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ।

नलदं कटुरोहिणी पयस्या मधुकं चन्दनसारिवोग्रगन्धाः ।

त्रिफला कटुकत्रयं हरिद्रे सपटोक्षं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥

त्रिगुणेन रसेन शङ्खपुष्पाः सपयस्कं घृतनख्खणं विपक्वम् ।

उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी श्रुतधारी प्रतिभानवानरोगः ।

पेष्यैर्मृणालविसकेसरपत्रबीजैः

सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः ।

पञ्चारविन्दमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां

प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

यन्नालकन्दद लकेसरवद्विपक्वं

नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।

सर्पिश्चतुः कुवलयं सहिरण्यपत्रं

मेध्यं गवामपि भवेत् किमु मानुषाणाम् ? ॥ ४९ ॥

ब्राह्मीवचासैन्धवशङ्खपुष्पीमत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलेन्दुः ।

वैदेहिका च त्रियवाः पृथक् सूर्यवौ सुवर्णस्य तिलो विषस्य

सर्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत् परिणते च घृताढ्यम् ।

भाजनं समधु वत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥ ५१ ॥

अतिक्रान्तजराव्याधितन्द्रालस्यश्रमक्लमः ।

जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रितेजःकान्तिदीप्तिमान् ॥ ५२ ॥

विशेषतः कुष्ठकिलासगुल्मविषज्वरोन्मादगरोदराणि ।

अथर्वमन्त्रादिहताश्च कृत्याः शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः

शरन्मुखे नागबलां पुथयोगे समुद्धरेत् ।  
 अक्षमात्रं ततो मूलाञ्चूर्णितात् पयसा पिबेत् ॥ ५४ ॥  
 लिह्यान्मधुघृताभ्यां वा चीरवृत्तिरनन्नभुक् ।  
 एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं बली ॥ ५५ ॥  
 शरन्मुखो गोक्षुरकः समूलश्छायाविशुष्कः सुविचूर्णिताङ्गः ।  
 आवितः स्नेन रसेन तस्मान्मात्रां परां प्रासृतिको पिबेद्यः ॥ ५६ ॥  
 रणे तेनैव च शालिमशन् जीर्णं भवेद् सदितुलोपयोगात् ।  
 सुरूपः सुभगः शतायुः कामी ककुद्भानिव गोकुलस्थः ॥ ५७ ॥  
 वाराहीकन्दमार्द्राद्रिं चीरेण चीरपः पिबेत् ।  
 मासं निरन्नो मासञ्च चीरान्नादो जरां जयेत् ॥ ५८ ॥  
 तत् कन्दश्चूर्णं वा स्वरसेन सुभावितम् ।  
 घृतचौद्रहृतं लिह्यात्तत्पक्वं वा घृतं पिबेत् ॥ ५९ ॥  
 तद्विद्विदार्यतिबलाबलामधुकवायसीः ।  
 श्रेयसीश्रेयसीयुक्ताः पथाधात्रीस्थिरासृताः ॥ ६० ॥  
 मण्डूकीशङ्कुसुमावाजिगम्भाशतावरीः ।  
 उपयुञ्जीत मेधावी वयःस्थैर्यबलप्रदाः ॥ ६१ ॥  
 यथास्त्रं चित्रकः पुष्पैर्ज्ञेयः पीतसितासितैः ।  
 यथोत्तरं सगुणवान् विधिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥  
 छायाशुष्कं ततो मूलं मासं चूर्णीकृतं लिहन् ।  
 सर्पिषा मधुसर्पिभ्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥  
 अश्वसा वा हिताद्भाशो शतं जीवति नीरुजः ।  
 मेधावी बलवान् कान्तो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥  
 तैलेन लोढो मासेन वातान् हन्ति सुदुस्तरान् ।  
 मूत्रेण श्वित्रकूटानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥  
 भल्लातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ।  
 श्लोष्णे संगृह्य हेमन्ते स्वादुस्निग्धहिमैर्वपुः ॥ ६६ ॥

संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विपाचयेत् ।  
 अष्टांशशिष्टं तत्काथं सक्षीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥  
 वर्धयेत् प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ।  
 सप्तरात्रत्रयं यावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥  
 आचत्वारिंशतस्तानि क्वासयेद् द्वद्विवत्ततः ।  
 सहस्रमुपयुञ्जीत सप्ताहैरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥  
 यन्त्रितात्मा घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः ।  
 तद्वच्चिगुणितं कालं प्रयोगान्तेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥  
 आशिषो लभते पूर्वा वङ्गेदीप्तिं विशेषतः ।  
 प्रमेहकृमिकुष्ठार्शोमेदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥  
 पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं भस्मातकैर्विजर्जरितैः ।  
 भूमिनिखाते कुम्भे प्रतिष्ठितं कृष्णमृत्क्षिप्तम् ॥ ७२ ॥  
 परिवारितं समन्तात्पचेत्ततो गोमयाग्निना मृदुना ।  
 तत्स्वरसो यद्यप्रवते गृह्णीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥  
 अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।  
 पूर्वविधियन्त्रितात्मा प्राप्नोति गुणान् स तानेव ॥ ७४ ॥  
 पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि भस्मातकान्यादृकसम्मितानि  
 वृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षाल्य संशोथ्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥  
 जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे पादशेषघृतगालितशीते ।  
 तद्रसं पुनरपि अपयेत् क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥ ७६ ॥  
 सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं युञ्ज्यात् स्वेच्छं शर्कराया रजो  
 एकीभूतं तत् खजचोभनेन स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम्  
 तममृतरसपाकं यः प्रगे प्राशमश्नन्  
 अनु पिबति यथेष्टं वारिदुग्धं रसं वा ।  
 स्मृतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरुपेतः  
 कानकनिचयगौरः सोऽश्रुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

द्रोणेऽश्वसो व्रणकृतां त्रिशताद्विपक्वात्

क्वायादके पलसमैस्त्रिलतैलपात्रम् ।

तिक्त्वाविषाहयधरागिरिजम्भतार्क्ष्यैः

सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिवर्हणाय ॥ ७९ ॥

सहामलकशक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा

गुडेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।

तिलेन सह मासिकेण पललेन सूपेन वा

वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

स्नातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।

वन्यसृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

फजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।

न भस्नातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

तातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ।

लघुर्दाधिसूक्तानि तैलाभ्यङ्गाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

वास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।

चीतरङ्गविच्चोभमारुतोद्भूतपल्लवाः ॥ ८४ ॥

भ्यः फलान्याददीत सुपक्वान्यम्बुदागमे ।

ज्जा फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्यं च ॥ ८५ ॥

लवत् पीडयेद् द्रोण्यां क्वाथयेद्वा कुसुम्भवत् ।

तैलं सम्भृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥

प्रतार्यं करीषे च पक्ष्मात्रं निधापयेत् ।

ग्धस्त्रिभ्रो हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥

पूर्यभक्तान्तरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् ।

त्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥

जासार ! महावीर्य्य ! सर्वान् धातून् विशोधय ।

चक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥

तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यान्यसकृत्ततः ।  
 सायमस्त्रेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ६० ॥  
 पञ्चाहानि पिबेत्तैलमित्यं वर्ज्यानि वर्जयेत् ।  
 पक्षं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ ६१ ॥  
 तदेव खदिरकाथे त्रिगुणे साधु साधितम् ।  
 निहितं पूर्ववत् पक्षं पिबेन्मासं सुयन्त्रितः ॥ ६२ ॥  
 तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।  
 अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत् कुष्ठिनं नरम् ॥ ६३ ॥  
 सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिराहिना ।  
 पक्षं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ६४ ॥  
 तदेव नस्ये पञ्चाशद्विवसानुपयोजितम् ।  
 वपुष्मन्तं श्युतधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥ ६५ ॥  
 पञ्चाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।  
 रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ६६ ॥  
 तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च ।  
 पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ६७ ॥  
 प्रजोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ।  
 क्रमवृद्ध्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनम् ॥ ६८ ॥  
 वर्द्धयेत् पयसा साद्धं तथैवापनयेत् पुनः ।  
 जीर्णैषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ ६९ ॥  
 पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।  
 पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः सृता मध्यबलैर्नरैः ॥ १०० ॥  
 तद्वच्च क्वागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।  
 एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ १०१ ॥  
 यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शःपाण्डुत्वविषमज्वरान् ।  
 घ्नन्ति शोफं वमिं हिष्मां प्लीहानं वातशोणितम् ॥ १०२ ॥

खार्दमात्रेण च पिप्पलीनां पात्रं प्रलिम्पेदयसो निशायाम्  
तः पिवेत्तु लिलाञ्जलिभ्यां वर्षं यथेष्टांशनपानचेष्टः ॥ १०३ ॥

ठीविडङ्गत्रिफलागुडूचीयष्टीहरिद्रातिबलावलाद्य ।

तासुराह्वागुरुचित्रकाद्य सौगन्धिकं पङ्कजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥

अश्वकर्णासनवालपत्रसारास्तथा पिप्पलीवत् प्रयोज्याः ।

हीपलिप्ताः पृथगेव जीवेत्समाः शतं व्याधिजराविमुक्तः १०५

राञ्जलिभ्यां च रसायनानि युक्तान्यमून्यायसलेपनानि ।

न्ति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

असनखदिरयूपैर्भावितां सोमराजीं

मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेताम् ।

शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारान्

त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजातान् ॥ १०७ ॥

प्रेण कुष्ठेन परीतमूर्तिर्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।

क्षरं कृष्णतिलद्वितीयां समोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ १०८ ॥

सोमराज्या वितुषीकृतायाश्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ।

य सारं मधुना लिहन्ति तत्रां तदेवानुपिबन्ति चान्ते ॥ १०९ ॥

ठेनः कुथ्यमानाङ्गास्ते जाताङ्गुलिनासिकाः ।

न्ते वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपङ्कवाः ॥ ११० ॥

तवातहिमदग्धतनूनां स्वयंभुम्बकुटिलव्यथितास्थाम् ।

जस्य पवनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ १११ ॥

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।

अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ ११२ ॥

द्विजा नाश्रन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादमृत्सम्भूतेर्यामणीः स रसायनम् ॥ ११३ ॥

शीलयेत्तु शूनं शीते वसन्तेऽपि कफोत्खणः ।

घनोदयेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ ११४ ॥

स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।

तदुत्तमावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ ११५ ॥

तस्य कन्दान् वसन्तान्ते हिमवच्छकदेशजान् ।

अपनीतत्वचो रात्रौ तीमयेन्द्रदिरादिभिः ॥ ११६ ॥

तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितान्तावपीडितम् ।

मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ ११७ ॥

मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः काञ्चिकस्य वा ।

तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११८ ॥

तैलसर्पिर्वसामञ्जचीरमांसरसैः पृथक् ।

क्वाथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११९ ॥

पिबेद् गण्डूषमात्रं प्राक् कण्ठनाडीविशुद्धये ।

प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १२० ॥

शीताम्बसेकः सहसावमिभूर्च्छायमोर्मुखे ।

शेषं पिबेत् क्लृमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ १२१ ॥

विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।

धारयेत् साम्बुकणिका मुक्ताः कर्पूरमालिकाः ॥ १२२ ॥

कुडवोऽस्य परा मात्रा तद्वर्द्धं केवलस्य तु ।

पलं पिष्टस्य तन्मज्जः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥ १२३ ॥

जीर्णशाल्योदनं जीर्णं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।

भुञ्जीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२४ ॥

मद्यमेकं पिबेत्तत्र तट्प्रबन्धे जलान्वितम् ।

अमद्यपस्त्वारनालं फलाम्बुपरिसिथिकाम् ॥ १२५ ॥

तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।

स्थितं दशाहादग्नीयात्तद्वहा वयसा समम् ॥ १२६ ॥

विकञ्चुकप्राञ्चरसोनगर्भान् सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान्

विमर्दकान्वा घृतशुक्तयुक्तान् प्रकाममद्याल्लघु तुल्यमश्रन् ॥ १२७ ॥



पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ।

शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात् परम् ॥ १२८ ॥

प्रियाम्बुगुडदुग्धस्य मांसमद्यान्निविद्धिषः ।

अतितिचोरजीर्णं च रसोनो व्यापतेद् ध्रुवम् ॥ १२९ ॥

पित्तकोपभयादन्ते युञ्ज्यान्मृदु विरेचनम् ।

रसायनगुणानिवं परिपूर्णान् समश्रुते ॥ १३० ॥

श्रीश्लेष्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमन्ति यत् ।

हेमादिषड्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ १३१ ॥

सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ।

हृदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥ १३२ ॥

गोमूत्रगन्धि कृष्णं गुग्गुल्वाभं विशर्करं सृत्स्रम् ।

स्निग्धमनसकषायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥ १३३ ॥

व्याधिव्यधितसात्स्यं समनुस्मरन् भावयेदयः पात्रे ।

प्राक् केवलजलधौतं शुष्कं कायैस्ततो भाव्यम् ॥ १३४ ॥

समगिरिजमष्टगुणिते निःक्वाथं भावनौषधं तोये ।

तन्निर्यूहेऽष्टांगे पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३५ ॥

तत् समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।

स्त्रैः स्वैरेवं कायैर्भाव्यं वारान् भवेत् सप्त ॥ १३६ ॥

अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।

त्र्यहं युञ्जीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहम् ॥ १३७ ॥

फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।

योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ १३८ ॥

शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।

गुणान् समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३९ ॥

एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्षपक्षं पलम् ।

हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमाश्रितः ॥ १४० ॥

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयम् ।

युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्नायोरूप्यहेमभिः ॥ १४१ ॥

क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।

कुलत्यां काकमाचीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ १४२ ॥

न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मजं यं न जयेत् प्रस

तत् कालयोगैर्विधिवत् प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जां विपुलां दधा

॥ १४३ ॥

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छेदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ १४४ ॥

घातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ १४५ ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो हिशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥ १४६ ॥

गुडे न मधुना शुण्ठ्या कृष्णया लवणेन वा ।

दे हे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ १४७ ॥

हरीतकीं सर्पिषि सम्प्रताप्य समश्नतस्त्रत् पिबतो घृतञ्च ।

भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सक्तत् कृतं साधु यथा कृतञ्चे ॥ १४८ ॥

धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि हिताशनानां लिहतां नराणाम्

प्रणाशमायान्ति जराविकारा ग्रन्था विशाला इव दुर्गहीत

॥ १४९ ॥

धात्रीकामिघ्नासनसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।

निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य तारुण्यलावण्यमविप्रनष्टम् ॥ १५० ॥

लोहं रजो वेल्लभवं च सर्पिः क्षौद्रद्रुतं स्थापितमब्दमात्रम् ।

सामुद्रके वीजकसारकृप्ते लिहन् वली जीवति कृष्णकेशः ॥

विडङ्गभक्तातकनागराणि येऽश्नन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।

जरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ १५१ ॥

दिरासनयूषभावितायास्त्रिफलाया घृतमाच्चिकण्णुतायाः ।

यमेन नरा निषेवितारो यदि जीवन्त्यरुजः किमत्र चित्रम्

॥१५३॥

जकस्य रसमङ्गुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।

लयत्सु पुरुषेषु जरता स्वागतापि विनिवर्त्तत एव ॥१५४॥

पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य

पिष्टं पिबेद् यः पयसार्धमासम् ।

मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा

जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ १५५ ॥

वाहृहृत्वं श्रुमतीबलानामुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।

गालानुसार्यागुरुचन्दनानां वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥१५६॥

तावरीकल्ककषायसिद्धं ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।

न् जीविताध्वानमभिप्रपन्नात्र विप्रलुम्पन्ति विकारचौराः १५७

ताश्चगन्धापयसार्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।

शस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥१५८॥

ने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं समश्नतां शीतजलानुपानम् ।

षः शरीरस्य भवत्यनल्पो दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥१५९॥

णं श्लदंष्ट्रामलकासृतानां लिहन् ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।

मः स्थिरः शान्तविकारदुःखः समाः शतं जीवति कृष्णकेशः

॥ १६० ॥

र्धं तिलैरामलकानि कृष्णैरक्षाणि सञ्चुद्य हरीतकीर्वा ।

द्युर्मयूरा इव ते मनुष्या रम्यं परीणाममवाप्नुवन्ति ॥१६१॥

गलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पिलोहाभयापारदताप्यभक्षः ।

पूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥ १६२ ॥

मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।

रोशिनस्तौ बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति १६३

मासं त्रचामप्युपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।  
भवन्ति रक्षोभिरधृष्यरूपा मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥११  
मण्डूकपर्णीमपि भक्षयन्तो भृष्टां घृते मासमनन्नभक्ष्याः ।  
जीवन्ति कासं विपुलं प्रगल्भास्तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥

लाङ्गलीत्रिफलालोहपलपञ्चाशतीकृतम् ।

मार्कवस्वरसे षष्ठ्या गुटिकानां शतत्रयम् ॥ १६६ ॥

ह्यायाविशुष्कं गुटिकार्द्धमद्यात् पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण  
भजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मण्डं पेयां विलेपीं रसकौदनं च ॥११  
सर्पिः स्निग्धं मासमेकं यतात्मा मासादूर्ध्वं सर्वथा स्वैरवृत्ति  
वर्ज्यं यत्नात् सर्वकासं त्वजीर्णं वर्षेणैवं योगमेकोपयुञ्ज्यात् ॥

भवति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामयार्तः

प्रबलपुरुषकारः शोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितपृष्ठगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्तः

तरुण इव समानां पञ्च जीवेच्छतानि ॥१६८॥

गायत्रीशिखिशिंशिपाशनशिवावेलाक्षकारुष्कराम्  
पिष्टाष्टादशसङ्कुणेऽम्भसि घृतान् खण्डैः सहायोमयैः ।

पात्रे लोहमये त्र्यहं रविकरैरालोडयन् पाचयेत्  
अग्नी चानुसृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत् पचेत् ॥१७०॥

पूतस्यांशः क्षीरतोऽंशस्तथांशौ

भाङ्गान्निर्यासाद् द्वौ वरायास्त्रयोऽंशाः ।

अंशाश्चत्वारश्चै ह्यैयङ्गवीनात्

एकीकृत्यै तत् साधयेत् कृष्णालौहैः ॥१७१॥

विमलखण्डसितामधुभिः पृथक्

युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ।

स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितः

भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ १७२ ॥

ोमात्रिर्हूतपाम्या वनमहिषवली वाजिवेगः स्थिराङ्गः  
 र्भृङ्गाङ्गनोलैर्मधुसुरभिमुखो नैकयोषिन्निषेवी ।  
 धेधाधीसमृद्धः सपटुहुतवहो मासमात्रोपयोगात्  
 तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखातप्तचामोकराभम् ॥ १७३ ॥  
 तारं नारसिंहस्य व्याधयो न स्पृशन्त्यपि ।  
 जोज्ज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवासुराः ॥ १७४ ॥  
 प्रवालानमुनैव भृष्टान् घृतेन यः खादति यन्त्रितात्मा ।  
 शुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धदुग्धानुपस्तत् कृतभोजनार्थः ॥ १७५ ॥  
 मासोपयोगात् समुखी जीवत्यब्दशतद्वयम् ।  
 गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ १७६ ॥  
 अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ।  
 तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७७ ॥  
 नि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपाणि रसायनानि ।  
 नुशंसान्यपि चापराणि प्राण्यादिकष्टानि न कीर्तितानि  
 ॥ १७८ ॥  
 रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।  
 यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्ता रसायनम् ॥ १७९ ॥  
 सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ।  
 शान्तं सद्वृत्तनिरतं विद्वान्नित्यरसायनम् ॥ १८० ॥  
 गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।  
 स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते ॥ १८१ ॥  
 शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः ।  
 दुद्धिरस्त्रलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८२ ॥

## चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥  
 वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् ।  
 तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥  
 अपत्यसन्तानकरं यत् सद्यः संप्रहर्षणम् ।  
 वाजी वाऽतिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ॥ २ ॥  
 भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।  
 तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ ३ ॥  
 धर्म्यं यशःस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।  
 अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥ ४ ॥  
 अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्बाध्यमानस्य रागिणः ।  
 शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥  
 कल्पस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।  
 सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥  
 अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान् सानुवासनान् ।  
 घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥  
 योगविद्योजयेत् पूर्वं क्षीरमांसरसाग्निनम् ।  
 ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्धनान् ॥ ८ ॥  
 अञ्छायः पूताकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।  
 यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥  
 स्वल्पद्वयमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।  
 अपि लालाविलमुखं हृदयाद्वादकारकम् ॥ १० ॥  
 अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।  
 किं पुनर्यद्यशोधर्ममानश्रीकुलवर्धनम् ॥ ११ ॥  
 शूद्रकाये यथाशक्ति वृथ्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

शरेस्तुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥  
 मूलानि कण्टकार्याथ जीवकर्षभकौ बलाम् ।  
 मेदे हे हे च काकोल्यौ शूर्पपख्यौ शतावरीम् ॥ १३ ॥  
 अश्वगन्धामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।  
 वीरां पयस्यां जीवन्तीमृद्धिं रास्त्रां त्रिकण्टकम् ॥ १४ ॥  
 मधुकं शालिपर्णी च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।  
 माषाणामाढकं चैतद् द्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥  
 रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।  
 दत्त्वा विदारौधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥  
 घृताञ्चतुर्गुणं क्षीरं पेथाणीमानि चावपेत् ।  
 वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टौ फलूनि पिप्पलीम् ॥ १७ ॥  
 द्राक्षां विदारौ खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।  
 तत् सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥  
 शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुडवेन च ।  
 मरिचस्य प्रकुञ्चेन पृथगर्द्धपलोन्मितैः ॥ १९ ॥  
 त्वगेलकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्राद् द्विकुडवेन च ।  
 पलामात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ २० ॥  
 तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृथ्यति ।  
 विदारौपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रजः ॥ २१ ॥  
 पृथक् स्वगुप्ता मूलाञ्च कुडवांशं तथा मधु ।  
 तुलाद्धं शर्कराचूर्णात् प्रस्थाद्धं नवसर्पिषः ॥ २२ ॥  
 सोऽचमात्रमतः खादेत् यस्य रामाशतं गृहे ।  
 सात्स्रगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान् साधितान् हिंमान् ॥ २३ ॥  
 माषान्वा सघृतक्षौद्रान् खादन् गृष्टिपयोऽनुपः ।  
 जागर्त्ति रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयेत् स्त्रियः ॥ २४ ॥  
 वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसङ्गत्तिलान् ।

यः खादेन्सितान् गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥  
 चूर्णं विदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।  
 चौद्रसर्पिर्युतं लौढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥  
 छण्णाधात्रीफलरजः स्वरसेन सुभावितम् ।  
 शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥  
 स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।  
 कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतचौद्रसमन्वितम् ॥ २८ ॥  
 पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ।  
 कुलीरमृङ्गा यः कल्कमालोद्य पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥  
 सिताघृतपयोऽन्नाशी स नारीषु वृषायते ।  
 यः पयस्यां पयःसिद्धां खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥  
 पिबेद्वाष्कयणं चानु क्षीरं न क्षयमेति सः ।  
 स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्वीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥  
 धारोष्णेन मरः पीत्वा पयसा रासभायते ।  
 उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्थाश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥  
 चन्द्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ।  
 पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥  
 श्वदंष्ट्रेक्षुरमाषात्मगुप्तावीजशतावरीः ।  
 पिबन् क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥  
 यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं हृंहणं बलवर्द्धनम् ।  
 मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥  
 द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्दर्पितः प्रमदां व्रजेत् ।  
 आत्मवैगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥  
 सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमाङ्गराः ।  
 विषयातिशयाः पञ्च शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥  
 दृष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था हर्षप्रोतिकराः परम् ।



किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥  
 अपि यस्या हृदयोत्सवाय यां पश्यतां तृप्तिरनाप्तपूर्वा ।  
 न्द्रयाकर्षणपाशभूतां कान्तानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ३९ ॥  
 विलासाद्भवयोविभूषाशुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।  
 वदा तुल्यमनःश्रया या सा स्त्री हृषत्वाय परं नरस्य ॥ ४० ॥  
 परेश्व सकलां रतिचर्यां कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।  
 कालबलशङ्खनुरोधाद् वैद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥  
 सङ्घनोदत्तं नसेकगन्धसृक्पत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।  
 सर्वकाव्यादिकथाप्रवीणाः समस्त्रभावा वशगा वयस्याः ॥ ४२ ॥  
 सर्वका स्वभवनान्तनिविष्टा पद्मरेणुमधुमत्तविहङ्गाः ।  
 सानुगिरिकूटनितम्बे काननानि पुरकण्ठगतानि ॥ ४३ ॥  
 सुखा विविधा तरुजातिः श्रोत्रसुखः कलकौकिलनादः ।  
 सुखर्तुवशेन विभूषाचित्तसुखः सकलः परिवारः ॥ ४४ ॥  
 लमच्छमदिरा कान्ता कान्ता निशा शशाङ्काङ्गा ।  
 च किञ्चिदिष्टं मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥  
 सुखमिव सोत्पलं प्रियायाः कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।  
 मचयमनोरमा च शय्या किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताया  
 ॥ ४६ ॥  
 शरीरे च न काचिदतिरथेषु नाल्पोऽपि मनोविघातः ।  
 करः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥ ४७ ॥  
 पापपटकं ज्वरे तृप्ति जलं मृद्गृष्टलोष्टोद्भवं  
 चाच्छदिषु वस्तिजेषु गिरिजं मेहेषु धात्रीनिशे ।  
 तौ श्रेष्ठभयोभयानिलकफे ग्रीहामये पिप्पली  
 शनि कृमिजा विषे शुक्रतर्मेदोऽनिले गुग्गुलुः ॥ ४८ ॥  
 पौंसपित्ते कुटजोऽतिसारे भस्मातकोऽर्शःसु गरेषु हेम ।  
 येषु तार्क्ष्यं कृमिषु कृमिघ्नं शोषे सुराच्छागपयोऽनु मांसम् ४९

अध्यामयेषु त्रिफला गुडूची वातासुरोगे मथितं ग्रहिण्याम्  
कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शिलाह्वयं च ॥५०॥

जम्बादं घृतमगवं शोकं मद्यं विसंस्मृतिं ब्राह्मी ।

निद्रानाशं क्षीरं जयति रसाला प्रतिश्यायम् ॥ ५१ ॥

मांसं कार्श्यं लशुनः प्रभञ्जनं स्तब्धगात्रतां खेदः ।

गुडमञ्जर्याः खपुरो नस्यां स्कन्धांसबाहुर्जम् ॥ ५२ ॥

नवनीतखण्डमर्दितमौष्ट्रं मूत्रं पयश्च हृन्त्युदरम् ।

नस्यं मूर्ध्वविकारान् विद्रुधिमचिरोत्थमस्रविस्त्रावः ॥५३॥

नस्यं कवलमुखजां नस्याञ्जनतर्पणानि नेत्ररुजः ।

वृद्धत्वं क्षीरघृते मूर्च्छां शीताम्बुमारुतच्छायाः ॥५४॥

समशुक्लार्द्रकमात्रा मन्दे वङ्गी श्रमे सुरा स्नानम् ।

दुःखसहत्वे स्थैर्यं व्यायामो गोक्षुरर्हितः कच्छे ॥५५॥

कासे निदिग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।

वयसः स्थापने धात्री त्रिफला गुग्गुलुव्रणे ॥ ५६ ॥

वस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।

क्षौद्रं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥ ५७ ॥

इत्यग्रं यत् प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।

तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥५८॥

इत्यात्रेयादागमव्यार्थसूत्रं तत् सूक्तानां पेशलानामटसः ।

भेडादीनां सम्मतो भक्तिनम्रः पप्रच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः

दृश्यन्ते भगवन् ! केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।

द्रव्योपस्थात्सम्पन्ना वृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥

क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथापरि ।

हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥

किं शास्तिं शास्त्रमस्मिन्निति कल्पयतोऽग्निवेशमुख्यस्य

शिष्यगणस्य पुनर्वसुराचर्यौ कात्स्न्यं तस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।  
 विनापि क्रिययाऽस्वास्थ्यं गच्छतां षोडशांशया ॥ ६३ ॥  
 घातइपइमन्नानां हस्तालम्बो भिषग्जितम् ।  
 जीवितं स्त्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषघात् ॥ ६४ ॥  
 न ह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोगा न चान्यथा ।  
 उपायसाध्याः सिध्यन्ति नाहेतुर्हेतुमान् यतः ॥ ६५ ॥  
 अध्येवोपाययुक्तस्य धीमतो जातुचित् क्रिया ।  
 न सिध्येद्द्वैववैगुण्यान्न त्वियं षोडशांशिका ॥ ६६ ॥  
 कस्यासिद्धोऽग्नितोयादिस्वेदस्तम्भादिकर्मणि ।  
 न प्रीणनं कर्षणं वा कस्य चीरगवेधुकाम् ॥ ६७ ॥  
 कस्य माषात्मगुप्तादौ वृथत्वं नास्ति निश्चयः ।  
 विरामूत्रकरणक्षेपौ कस्य संशयितौ यवे ॥ ६८ ॥  
 विषं कस्य जरां याति मन्त्रतन्त्रविवर्जितम् ।  
 कः प्राप्तः कल्पतां पथादृते रोहिणिकादिषु ॥ ६९ ॥  
 अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धान्तनिश्चितम् ।  
 महतापि प्रयत्नेन वार्यतां कथमन्यथा ॥ ७० ॥  
 चन्दनाद्यपि दाहादौ रुद्धमागमपूर्वकम् ।  
 शास्त्रादेव गतं सिद्धं ज्वरे लङ्घनहंहरणम् ॥ ७१ ॥  
 चतुष्पाद्गुणसम्पन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।  
 मा कथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सते ॥ ७२ ॥  
 एतद्धि मृत्युपाशानामकण्ठे छेदनं दृढम् ।  
 रोगोत्वासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७३ ॥  
 एतत्तदसृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितम् ।  
 याति हालाहलत्वं च सद्यो दुर्भाजनास्थितम् ॥ ७४ ॥  
 अत्रातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।  
 त्यजेद् दूराद् भिषग्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥ ७५ ॥

भिषजां साधुवृत्तानां भद्रेमागमशालिनाम् ।

अभ्यस्तकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७६ ॥

इति तन्त्रगुणैर्युक्तं तन्त्रदोषविवर्जितम् ।

चिकित्सा शास्त्रमखिलं व्याप्य परितः स्थितम् ॥ ७७ ॥

विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् ।

महासागरगम्भीरसंग्रहार्थोपलक्षणम् ॥ ७८ ॥

अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्यनेन

योऽष्टाङ्गसंग्रहमहामृतराशिराप्तः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां

प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम् ॥ ७९ ॥

इदमागमसिद्धत्वात् प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

यन्त्रवत् सम्प्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथञ्चन । ८० ॥

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः ।

पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८१ ॥

एतत् पठन् संग्रहबोधशक्तः स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकम्प्यः ।

आकम्पयत्यन्यविशालतन्त्रकृताभियोगान् यदि तत्र चित्तम् ॥ ८२ ॥

यदि चरकमधीते तद् ध्रुवं सुश्रुतादि-

प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामखिन्नः

किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः ? ॥ ८३ ॥

अभिनिवेशवशादभियुज्यते सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ।

पठतु यन्नपरः पुरुषायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८४ ॥

वाते पित्ते श्लेष्मशान्तौ च पथ्यं तैलं सर्पिर्माचिकञ्च क्रमेण ।

एतद् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा का निर्मन्त्रे वक्तृभेदोक्तिः ? ॥ ८५ ॥

अभिधातवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।

अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थ्यमवलम्ब्यताम् ॥ ८६ ॥

ऋषिप्रणीते प्रीतिञ्चेच्छुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ।

भेडाद्याः किं न पठन्ते तस्माद् याज्ञं सुभाषितम् ॥८७॥

हृदयमिव हृदयमेतत् सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधिः ।

दृष्ट्वा यच्छुभमाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगतः ॥ ८८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

संहितायामुत्तरस्थानं समाप्तम् ।

# सूचीपत्रम् ।

पृष्ठा

## अथ सूत्रस्थानम् ।

आयुष्कामीयाध्यायः	१
दिनचर्याध्यायः	५
अह्नचर्याध्यायः	८
रोगाह्नत्पादनीयाध्यायः	१२
द्रवद्रव्यविज्ञानीयाध्यायः	१६
अन्नस्वरूपविज्ञानीयाध्यायः	२२
अन्नरक्षाध्यायः	२७
मात्राश्रिताध्यायः	४२
द्रव्यादिविज्ञानीयाध्यायः	४८
रसभेदीयाध्यायः	५०
दोषादिविज्ञानीयाध्यायः	५४
दोषभेदीयाध्यायः	५८
दोषोपक्रमणीयाध्यायः	६५
द्विविधोपक्रमणीयाध्यायः	६८
शोधनादिसणसंपहाध्यायः	७१
स्नेहविध्यध्यायः	७६
स्नेहविध्यध्यायः	८०
वमनविरेचनविध्यध्यायः	८२
दक्षिणविध्यध्यायः	८७
बन्धविध्यध्यायः	९५

धूमपानविध्यध्यायः
गण्डूषादिविध्यध्यायः
आशोतनाञ्जनविध्यध्यायः
तर्पणपुटपाकविध्यध्यायः
यन्त्रविध्यध्यायः
शस्त्रविध्यध्यायः
शिराव्यध्वविध्यध्यायः
शल्याहरणीयाध्यायः
शस्त्रकर्मविध्यध्यायः
क्षारान्निकर्मविध्यध्यायः

## शारीरस्थानम् ।

गर्भावक्रान्तिशारीराध्यायः
गर्भव्यापदशारीराध्यायः
अङ्गविभागशारीराध्यायः
गर्भविभागशारीराध्यायः
विकृतिविज्ञानीय-
शारीराध्यायः
दूतादिविज्ञानीय-
शारीराध्यायः

पृष्ठा	पृष्ठा
निदानस्थानम् ।	वर्द्धिद्वेग व्याधिचिकित्-
गनिदानम् १८४	सिताध्यायः २८०
निदानम् १८६	मदात्ययचिकित्सिताध्यायः २८६
पतकासनिदानम् १८३	अर्शसां चिकित्सिताध्यायः २०६
हृक्कानिदानम् १८६	अतीसारचिकित्सिताध्यायः ३२०
पञ्चादिनिदानम् १८८	पहृषीदोषचिकित्सिताध्यायः ३२६
यनिदानम् २०३	मूत्राघातचिकित्सिताध्यायः ३३७
निदानम् २०६	प्रमेहचिकित्सिताध्यायः ३४२
सारपहृषीरोग-	विद्रधिचिकित्सिताध्यायः ३४५
निनिदानम् २११	गुल्मचिकित्सिताध्यायः ३४६
घातनिदानम् २१३	उदरचिकित्सिताध्यायः ३६०
निदानम् २१६	पाण्डुरोगचिकित्सिताध्यायः ३७०
घृष्टद्विगुल्मनिदानम् २२०	श्वयथुचिकित्सिताध्यायः ३७४
निदानम् २२५	विसर्पचिकित्सिताध्यायः ३७८
दुरोगशोफविसर्प-	कुष्ठचिकित्सिताध्यायः ३८१
दानम् २२८	श्वित्तकमिचिकित्सिताध्यायः ३८०
श्वित्तकमिनिदानम् २३४	कमिचिकित्सिताध्यायः ३८२
व्याधिनिदानम् २३८	वातव्याधिचिकित्सिताध्यायः ३८३
शोणितनिदानम् २१६	वातशोणितचिकित्सिताध्यायः ४००
— — —	
चिकित्सि तस्थानम् ।	कल्पस्थानम् ।
चिकित्सिताध्यायः २४८	वमनकल्पः ४०६
पित्तचिकित्सिताध्यायः २६१	विरेचनकल्पः ४१२
चिकित्सिताध्यायः २६५	वमनविरेचनव्यापत्-
हृक्काचिकित्सिताध्यायः २७६	सिद्धिकल्पः
पञ्चादिचिकित्सिताध्यायः २८३	दोषहरणसाकल्य-

	पृष्ठा	
वृत्तिव्यापत्सिद्धिकल्पः	४२६	नासारोगप्रतिषेधाध्यायः
भेषजकल्पः	४२१	सुखरोगविज्ञानाध्यायः
— — —		
<b>उत्तरस्थानम् ।</b>		
बालोपचरणीयाध्यायः	४२२	सुखरोगप्रतिषेधाध्यायः
बालामयप्रतिषेधाध्यायः	४२७	शिरोरोगविज्ञानाध्यायः
बालपहप्रतिषेधाध्यायः	४४२	शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायः
भूतविज्ञानाध्यायः	४४८	व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधाध्यायः
भूतप्रतिषेधाध्यायः	४५२	सद्योव्रणप्रतिषेधाध्यायः
उन्मादप्रतिषेधाध्यायः	४५७	भङ्गप्रतिषेधाध्यायः
अपस्मारप्रतिषेधाध्यायः	४६१	भगन्दरप्रतिषेधाध्यायः
वर्णरोगविज्ञानीयाध्यायः	४६४	पन्थप्रबुद्धस्त्रीपदापची-
वर्णरोगप्रतिषेधाध्यायः	४६७	नाडीविज्ञानाध्यायः
सन्निहितासितरोगविज्ञानम्	४७०	पन्थप्रबुद्धस्त्रीपदापची-
सन्निहितासितरोगप्रतिषेधा-		नाडीप्रतिषेधाध्यायः
ध्यायः	४७२	कुडूरोगविज्ञानाध्यायः
दृष्टिरोगविज्ञानीयाध्यायः	४७७	कुडूरोगप्रतिषेधाध्यायः
तिमिरप्रतिषेधाध्यायः	४८०	गुह्यरोगविज्ञानाध्यायः
सिद्धनाशप्रतिषेधाध्यायः	४८८	गुह्यरोगप्रतिषेधाध्यायः
सर्वाक्षिरोगविज्ञानाध्यायः	४९१	विषप्रतिषेधाध्यायः
सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधाध्यायः	४९२	सर्पविषप्रतिषेधाध्यायः
कर्णरोगविज्ञानीयाध्यायः	४९८	कीटसतादिविषप्रतिषेधाध्यायः
कर्णरोगप्रतिषेधाध्यायः	५००	मूषिकाकर्कविषप्रतिषेधाध्यायः
नासारोगविज्ञानीयाध्यायः	५०५	रसायनाध्यायः
		वाजीकरवाध्यायः

वसनविरचनम्

दक्षिविध्यध्यायः

बस्यविध्यध्यायः



भा मटीक ( वैद्यक ) १०	८७ अनघंराघवनाटक मूलमात्र १
हिता ( वैद्यक ) १	८८ देवत तथा षड्विंशब्राह्मण सभाष्य २
विंगति' (मरुत्तगद्य) ३०	८९ मीमांसापरिभाषा १०
शन (सभाष्य मटीक) २	९० अर्थसंग्रह (लौगाःचमीमांसा) १०
वर्क (वौद्धाधिकार) २	९१ रघुवंश काव्य सटीक ११०
नपत् १	९२ मेघदूत काव्य सटीक ११
वन्त मन्थि १	९३ गद्यरुथामरिक्तागर सम्पूर्ण ६
क' अलङ्कार मटीक ॥०	९४ मांघ्यतत्त्वकमुदी सटीक २
नम् सभाष्य ॥०	९५ न्यायदर्शन सभाष्य सवृत्ति २१०
वम्पूकाव्य ३	९६ मटीक बाल्मीकिरामायण
निघण्टुः (वैद्यक) ॥०	बालकाण्डम् १
आरण्यसंहिता	९७ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार ११०
थ्यकृत भाष्यसंहिता १	९८ साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र) ॥०
मञ्जिकानाटिका सटीक १	९९ संस्कृतशिचामञ्जरी प्रथमभागः १
सन सटीक १०	१०० संस्कृतशिचामञ्जरीद्वितीयभागः १०
न्द अलङ्कार सटीक २	१०१ संस्कृतशिचामञ्जरी तृतीयभागः १०
का नाटिका सटीक ॥०	१०२ चतुर्थभागः कादम्बरीकथासारः १०
याकरणसटीक पूर्वाह्नम् १	१०३ अमरकोष ॥०
भा गद्यकाव्य सटीक १	१०४ वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक १०
वत्सास काव्य सटीक ॥०	१०५ वेदान्तपरिभाषा १०
कम्, पदारविन्दशतकम्.	१०६ वेदान्तसार सटीक ॥०
कम्, मन्दस्मितशतकम्,	१०७ माधवनिदान सटीक (वैद्यक) ११०
तकम् ( काव्य ) १	१०८ कामन्दकी नीतिसार ॥०
भा कुल्लुकभट्टकृत टीका-	१०९ मञ्जिकामारुतनाटक सटीक २
३	११० अत्रि, विश्व, हारीत, याज्ञवल्क्य
तम् काव्य सम्पूर्ण सटीक ५	उशना, अङ्गिरा, यम, आपसा
षधकाव्य नवमसंगपर्यन्त २	संवत्स, कात्यायन, उद्द
दिय (स्मृतिशास्त्र) ५	शर, व्यास, ग्रह, वि
श (वैद्यक) ५	गौतम, शातात
द्रीदयनाटक सटीक १	संहिता (धर्मशा

११२ परकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण ६	१४० यक्रनीतिसार सटीक १
११३ रसेन्द्रचिन्तामणितयारसरत्नाकर ६	१४१ गीतगीविन्द काव्य मट १
११४ भगवद्गीता शाङ्करभाषा आनन्द- गिरिकृतटीका तथा सुबोधिनोसमेत ४	१४२ अग्निपुराणम् १
११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय) ॥०	१४३ विष्णुपुराणम् सटीक १
११६ मालतीमाधवनाटक सटीक ॥०	१४४ मीमांसादर्शनशबरभाषा १
११७ भट्टिकाव्य टीकाद्वयसहित २	१४५ अध्यात्मरामायणम् सटीक १
११८ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक ४	१४६ महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक १
११९ शाश्विल्लसूत्र सभाषा ॥०	१४७ मीमांसादर्शनस्य अधिव- साधवाचार्यविरचिता १
१२० हनुमन्नाटक महानाटकसटीक ॥०	१४८ श्रुतबोधः (छन्दोगन्य) सटीक १
१२१ महानाटकम् (हनुमन्नाटकम्) ॥०	१४९ बालरामायणनाटक सटीक १
१२२ दशरूपकम् (अलङ्कार) १	१५० लिङ्गपुराणम् १
१२३ चम्पूरामायण सटीक १	१५१ चम्पूकौशिकनाटक सटीक १
१२४ (चम्पूरामायणम्) भीमचम्पू ॥०	१५२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक १
१२५ मार्कण्डेयपुराणम् ३	१५३ कलापव्याकरणं वा कात १
१२६ गीलाध्यायः भास्कराचार्यकृत ॥०	१५४ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय) १
१२७ गणितध्यायः भास्कराचार्यकृत १	१५५ सन्नोतपारिजातसन्नोतम् १
१२८ पञ्चदशी (सटीक) वेदान्त १॥०	१५६ साङ्गसार १
१२९ पातञ्जलदर्शन भीमवृत्तिसहित १	१५७ नागानन्दनाटक सटीक १
१३० अकुन्तलानाटक सटीक १	१५८ नागानन्दनाटक मूल १
१३१ शब्दरूपादर्शः ॥०	१५९ ब्रह्मवैवर्तपुराण सम्पूर्ण १
१३२ वाराहसिंहसंहिता (ज्योतिष) २	१६० वैशेषिकदर्शनम् सभाषा १
१३३ तर्कामृत (जगद्दीशकृत) न्याय १०	१६१ कल्किपुराणम् १
१३४ हाविशतपुत्रलिकासिंहासन १	१६२ चाणक्यशतकम् सटीक १
उत्तररामचरितनाटक सटीक १	१६३ श्रीहर्षचरितनाम्भट्टकृतम् १
बाणरोगवि रविजय १॥०	१६४ कर्पूरमञ्जरीनाटिका सटीक १
रुकानाटक सटीक १॥०	१६५ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार १
वमनविरचयः सटीक (अलङ्कार) १	१६६ लघुकौमुदीव्याकरणम् १
दक्षिविध्यध्यायः (वाग्भट) वैद्यक ३	१६७ गरुडपुराणम् १
बस्यविध्यध्यायः ता संस्कृतविद्यामन्दिरे वि, ए, उपाधिधारिणः	





PLEASE DO NOT REMOVE  
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

---

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

---

R  
605  
V28  
18--

Vagbhata, son of Simhagupta  
Astangahrdayasamhita

Biomed

